

821/4771'06

A 22

**Павло
Автомомонов**

**Червоний
рядок
біографії**

№ Павло

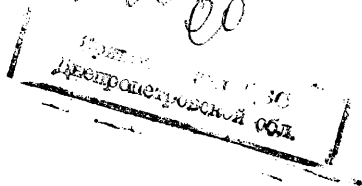
Автомонов

Червоний
Рядок
Біографії

Малі повісті, портрети

008

48687
00

Київ «Радянський письменник», 1987

«Красная строка биографии» — напряженные, порою трагические эпизоды из фронтовой или партизанской жизни таких исторически достоверных лиц, как «камарато Рудольфо» — полковник Старинов, комендант рейхстага полковник Зинченко, генерал-танкист Вовченко, партизанский генерал Строкач, командующий 1-м Украинским фронтом генерал армии Ватутин, рядовые и сержанты Великой Отечественной, пограничники, другие мужественные и смелые люди. В портретах чувствуется присутствие автора, бывшего разведчика-парашютиста, который лично знал большинство героев этих повестей и написал о них эмоционально, взволнованно. В книге действуют также польские и французские партизаны, боровшиеся с гитлеровцами на украинской земле.

Рецензенти: М. Г. Іщенко,
В. М. Немляий, доктор історичних наук

Автомонов П. Ф.

А22 Червоний рядок біографії: Малі повісті, портрети. — К.: Рад. письменник, 1987. — 352 с.

«Червоний рядок біографії» — напружені, часом трагічні епізоди з фронтового чи партизанського життя таких історично достовірних осіб, як «камарато Рудольфо» — полковник Старинов, комендант рейхстагу полковник Зинченко, генерал-танкіст Вовченко, партизанський генерал Строкач, командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії Ватутін, рядові й сержанти Великої Вітчизняної, прикордонники, інші мужні й сміливі люди. В портретах відчувається присутність автора, колишнього розвідника-парашутиста, який особисто знав більшість героїв цих повістей і написав про них емоційно, схвильовано. У книзі діють також польські і французькі партизани, що боролися з гітлерівцями на українській землі.

4702590200-133
А М223(04)-87 18.87

84Ук7-4

ЯКЩО ЗАВТРА ВІЙНА

ПОРТРЕТ ПРИКОРДОННИКІВ 5-ї ЗАСТАВИ

«Стоим на страже всегда, всегда,
А если скажет страна труда,
Прицелом точным рази врага...»

*З червоноармійської пісні
дововних років.*

«...Своїми бойовими діями ми не
зганьбили почесного ймення
прикордонник».

*З листа бійців 25-го Молдавського
прикордонного загону
генерал-лейтенанту
Т. А. Строкачу.*

У суботу 21 червня 1941 року червонофлотці і молодші командири поки що безгарматного 59-го Окремого зенітно-артилерійського дивізіону здійснили марш-кидок на двадцять п'ять кілометрів і з ходу атакували умовного противника в одному з урочищ неподалік від Усть-Луги. Взводами ми бігли з гвинтівками напереваги, вигукували «ура» і «кололи» багнетами своїх «ворогів».

У лісі й заночували. Не спалося, хоча ніч була тепла, а за минулий день я, як і всі бійці, був дуже втомлений. Ліс терпко пахнув хвоєю, живицею: цвіла сосна. Одганяла сон ще й незвичайна біла ніч, про яку стільки написано в художній літературі і до якої нам, хлопцям з України, призваним служити на Червонопрапорний Балтійський флот, ще треба звикнути, щоб заснути, коли опівночі «видно, хоч голки збирай».

Нинішня ж ніч — найкоротша у році. 22 червня сонце перетинає астрономічний екватор. А коли вже не спиться, думаєш про рідний край, про домівку... Та що тільки не передумаєш після семи місяців військової служби!

Вранці перекусили: у кожного був сухий пайок — сухарі, коробка шпротів (ці консерви я їв уперше в своєму житті). Випили з новеньких алюмінієвих казанків чай, заварений листям з брусниці, а потім ще ходили в «атаку».

Хід бойового павчання обговорювали перед походом до штабу артдивізіону. Та ось у гомін наш втрутилося гудіння літаків, які тримали курс понад берегом Фінської затоки на схід. На цю пору сонце вже підбилося вище і сліпило очі. Літаки важко було розгледіти. А ще заважало гілля розкішних беріз з нерівними, аж покрученими, стовбурами, бо ж поруч берег, і безжалісні, часом шалені балтійські вітри не шанували струнких, як у центральній Росії, берізок, а гнули їх додолу, тому й зросли вони згорбленими, як моя рідна бабуся від безперервної праці. Заважали дивитися на літаки і кучеряві кропи високих сосен.

— Це не наші літаки! — раптом вигукнув хтось з червонофлотців.

— Скажи вже, що то «юнкерси», «хейнкелі» чи «месершміти», — чмихнув інший.

— І скажу... Може, німецькі. Може, англійські. Але тільки не СБ чи ДБ-3 й аж ніяк не винищувачі.

Це говорив червонофлотець, який учився на розвідниканоповідомлювача. Силуети своїх бойових літаків і багатьох закордонних він знав із книжок, з плакатів, а от по звуку вмів розпізнавати лише наші літаки: не було практики.

Гули справді чужі літаки. Вони ревли з надривом, з люттю. Незнайомий «голос» літаків тривогою відлунився і в моєму серці. У думці прохопилося: «Невже?..» І я прикусив до болю губу: так не хотілося, щоб почалася війна.

Усі мовчали, дивились угору й один на одного розгубленими очима. Літаки йшли до бухти, в якій стояли бойові кораблі. Цю бухту й повинен був охороняти 59-й Окремий артдивізіон протиповітряної оборони Червонопрапорного Балтійського флоту. Поки що кожна батарея мала тільки спарені по чотири з «максимів» кулеметні установки на півторатонних ГАЗах, а на зенітні гармати, прилади ПУАЗО (прилад управління зенітно-артилерійським вогнем), далекоміри (бінокулярний шукач) ми чекали ось уже п'ятий місяць.

— Точно! Я розгледів. Силует «юнкерса!» — порушив тривожну тишу червонофлотець, який перший визначив: «Це не наші!»

Це — Володя Сайчик, горішній десятикласник, з яким я подружив, як і з багатьма хлопцями з Ленінграда, Чернігівщини, Полтавщини і рідної Харківщини, хлопцями, з яких був укомплектований артдивізіон.

— Кроком руш! — пролунала команда, та вже не таким бадьорим голосом, як учора, як до цього гудіння літаків.

Я ще подумав, чи гукне командир: «Пісню!» Але зараз було не до співу. Усі йшли нахиливши голови.

«Чому під нашим берегом з'явилися «юнкерси»? — думав я. — Укладено ж договір про ненапад між Німеччиною й СРСР... А тут — «юнкерси». І не десь там біля Ліспаї, найзахіднішої бази Балтфлоту, а за півтори сотні кілометрів від Кронштадта і Ленінграда...»

Та ось далеко-далеко пролунали постріли корабельних малокаліберних гармат. Це наші били по літаках.

Ми вже не зупинялися...

О дванадцятій прийшли в дивізіон. Біля приміщення штабу під телефонним стовпом, на якому висів гучномовець, червонофлотці і командири слухали виступ наркома зовнішніх справ СРСР товариша Молотова. «Війна!» І не звичайна, а Вітчизняна війна нашого народу проти гітлерівських агресорів...

Відбувся мітинг, і батальйонний комісар твердо сказав:

— Можна не сумніватися, що фашистський агресор розіб'є свій череп об наш радянський прикордонний стовп.

Більше я нікого не слухав. Перед очима постав смугастий прикордонний стовп, бачений не лише у фільмах і книгах, а й зблизька, на відстані кількох кроків, на березі Выборзької затоки, на кордоні СРСР з Фінляндією, де спершу хотіли було розташувати наш артдивізіон. Та потім його передислокували на південний берег Фінської затоки. Так от... На цей прикордонний стовп, бачиться мені, з розгопу набігає, неначе бик, нахиливши рогату голову у прямокутній касці, солдат Гітлера...

— Віроломний агресор розіб'є свій череп об наш прикордонний стовп! — повторив замполіт командира дивізіону.

...За два тижні від початку війни вогневий взвод нашої батареї таки отримав чотири зенітні гармати, тягачі-«челябінці», у кузовах яких сиділа під час походу обслуга гармати, містились ящики з снарядами, а взводу управління дали прилади ПУАЗО і далекомір. Телефоністи тепер мали вдосталь кабеля. Мені ж припала полкова рація 6-ПК. Ще нас дозброїли кількома десятизарядними гвинтівками СВТ, гранатами «лимонками» і РГД (ручними гранатами Дегтярьова). Всі ми, від командира артдивізіону капітана Полякова до кухаря, полегшено зітхнули: на решті 59-й Окремий відповідав своїй назві і призначенню.

Обстановка на фронті ускладнювалась. Дивізіон весь час передислоковувався: то наші стріляли на березі Фінської затоки по літаках поблизу об'єктів Балтфлоту, то ми пере-

кочували на тягачах і півторатонних ГАЗах кілометрів за сорок від берега, углиб, й разом з ополченням і польовими частинами тримали оборону, особливо ж на сув'язі доріг. І тоді батареям вже доводилося воювати з ворожою піхотою, бити шрапнеллю по колонах ворожої техніки. І, звичайно, щодня по десять чи й більше разів стріляли по німецьких літаках.

Майже щочоці ми змінювали позиції. Часто на ранок місце, де ми були ще ввечері, геть було пооране вибухами німецьких снарядів і мін. А одного разу розгорнулися у високому житі, чомусь не скошеному, хоча пора жнив уже давно настала і в Ленінградській області. З того жита не видно навіть гармат, якщо ті не підіймали свої хоботи. Не видно й німецьких літаків, які шастали понад землею. Вирине з-за жита «месер» чи «юнкерс», і не встигнуть гармаші повернути гармату на пряму наводку. Тепер у всіх надія на спарені кулемети, а вже кулеметники одведуть душу. Взвод управління вів ще й груповий вогонь по літаках з гвинтівок. Чомусь ми були впевнені, що й з трьохлінійок можна збити літак, хоча збити нам так і не пощастило жодного. А ось кулеметники таки вганяли «юнкерси» у землю.

Упав у жито ворожий бомбардувальник і того серпневого дня, так і не встигнувши скинути на нас бомби. Поле загорілось, і батарея передислокувалася на луки, порослі чагарниками і покриті валунами.

На луки приніс пошту батареєйний листоноша. Я завжди проглядав «Правду» і «Красный Балтийский флот». В обох газетах був опублікований Указ Президії Верховної Ради Союзу РСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу за бої на державному кордоні старшому сержанту Бузицькому Івану Дмитровичу, лейтенанту Ветчинкіну Кузьмі Федоровичу, старшому лейтенанту Константинову Олександрю Костянтиновичу і сержанту Михалькову Василю Федоровичу. Шість прикордонників відзначено орденем Леніна, і серед них ефрейтор Макаров Олександр Ілліч, ще півста прикордонників нагороджено орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями «За відвагу» й «За бойові заслуги».

Читаючи цей указ, я мимоволі посміхнувся: згадалися слова заступника командира дивізіону по політчастині, виголошені у перший день війни, а з його словами зримо постав перед очима прикордонний стовп, біля якого ми не раз карбували крок на кам'янистій лісовій дорозі, що звивалася уздовж радянсько-фінського кордону на південному

заході від Виборга. І отой смугастий, мальований і фотографований у газетах і журналах прикордонний стовп з написом «СССР», об який б'ється головою у прямокутній касці з рогами фашистський агресор...

ПЕРШІ ХВИЛИНИ, ГОДИНИ І ДНІ

Того серпневого дня 1941 року, читаючи газету, я не знав, що всі нагороджені були воїнами 25-го Молдавського прикордонного загону, яким чотири довоєнні роки командував полковник Тимофій Амвросійович Строкач, що це він, Строкач, займаючи посаду начальника Управління прикордонних військ України і Молдавії і будучи депутатом Верховної Ради СРСР, порушив клопотання перед Президією Верховної Ради про нагородження своїх воїнів, які проявили мужність і героїзм у перші хвилини, години, у перші дні війни.

Про все це я довідався влітку 1961 року, коли особисто познайомився з генералом-лейтенантом Строкачем. Тоді ж Тимофій Амвросійович дав мені прочитати «Журнал бойових дій 25-го Молдавського прикордонного загону в перші дні Вітчизняної війни на державному кордоні СРСР», зі схемами боїв і картою бойового маршруту загону від міста Кагул, що на березі Пруту, через вогненний південь України і Північний Кавказ до Алагіра, під Орджонікідзе, а потім назад — до Дністра і Пруту. Опис бойових дій з автографом прикордонники подарували Строкачу у дні війни. Автограф підписав колишній начальник 25-го МПЗ, згодом начальник військ по охороні тилу 4-го Українського фронту генерал-майор Федєєв.

Нижче рядків автографа Строкач написав: «Незабутні сторінки мого життя. Прекрасний прикордонний загін, і особливо його люди. Цим загonom я командував чотири роки і виріс у ньому як комуніст і офіцер Радянської Армії, тут мене обрали депутатом Верховної Ради СРСР (у 1938 році), яким я був протягом 22 років; від Молдавської партійної організації я був обраний на XV з'їзді членом ЦК КП(б) України, обов'язки якого виконував понад 20 років безперервно».

Затамувавши подих, гортав я тоді, у 1961 році, сторінки журналу, написаного самими учасниками боїв — орденоносцями і Героями Радянського Союзу. Та одне діло читати спогади, звіти, а інше — після прочитаного ще й поїхати на місце подій. І я того ж 1961 року здійснив подорож на ріку Прут, де служили автори «Журналу» в останній день миру і в перший день війни.

5-та застава на річці Прут. 21 червня 1941 року. Вечір.

На заставу приїхав старший політрук Іван Бойко з кіномеханіком, який мав демонструвати фільм «Танкер «Дербент» за однойменною повістю Юрія Кримова, а сам Бойко у неділю виступить з інформацією про міжнародне становище СРСР.

Із старшим політрукком прибули і два відділення кулеметників з резервної застави, а також піввзводу червоноармійців із залізничного полку, які посилять охорону залізничного мосту через Прут, що мав стратегічне значення для держав на обох берегах ріки.

А поки що на заставі готувалися до вечора художньої самодіяльності, до спортивних змагань у прикордонному окрузі.

Цей суботній вечір ніби повторювався у своїх клопотах, турботах з минулими суботами. Як і тиждень, і місяць, і рік тому: буде і вечір художньої самодіяльності, і кінофільм, провадитимуть тренування перед змаганнями атлети застави. Так було завжди. Так буде й потім...

Отак... Та не зовсім. Недаремно старший політрук привів два кулеметні відділення з резервної застави. Недаремно пішло підкріплення охороняти залізничний міст через Прут, співаючи «Стоим на страже всегда-всегда...».

Недаремно. Уже два тижні і в бінокль, і без скелець приладу начальник застави лейтенант Василь Тужлов бачив, як із прикордонних сіл на протилежному березі Пруту виселяли жителів, як там споруджували укріплення — дзоти, ескарпи, ставили дротяну огорожу, копали рови, а до кордону прибували все нові військові частини. Вночі гуркіт моторів, ляскіт гусениць і вигуки команд німецькою мовою чули бійці, які були у секретах, у дозорах. Та і вдень Тужлов не раз бачив, як офіцери в німецькій уніформі фотографували лівий берег, щось позначали на своїх картах. Утаїти це від прикордонників неможливо. А що вже казати про «фоке-вульфи», про «юнкерси», які раз у раз порушували кордон, «помилково» залітаючи на радянську територію.

Спартакіада округу, художня самодіяльність і фільм «Танкер «Дербент» — діло життєське на заставі. І зовсім інше «кіно» твориться по той бік державного кордону. Там на 21 червня вже зосереджено тільки проти центра ділянки 5-ї застави піхотний полк, прикордонний батальйон і три артдивізіони. Навіть стратегом не треба бути, щоб зрозуміти: багаторазова перевага у силах дозволить противникові у разі нападу на СРСР форсувати Прут і повести

наступ у двох напрямках — на мости, які знаходилися на відстані півтора кілометра, щоб захопити їх. Мости ці — один залізничний, другий — для автогужового транспорту. Обидва вони під охороною прикордонників 5-ї застави.

Лейтенант Тужлов дивився на західний берег, проводжаючи сонце, що ось-ось мало зануритися за горизонт. Дивно якось. Територія СРСР простяглася із заходу від Пруту, Дунаю і Балтики до Камчатки і Владивостока на десять тисяч кілометрів, а ось початок чи кінець тієї території всього лиш за кілька гонів від місця, де зараз стоїть начальник прикордонної застави.

Кілька днів тому на заставі був начальник Управління прикордонних військ України і Молдавії полковник Строкач і дав команду усім заставам бути на казарменому становищі, тобто у бойовій готовності помер один. Одне діло слухати по радіо і читати в газетах повідомлення ТАРС про те, що «Німеччина неухильно дотримується умов радянсько-німецького пакту про ненапад, як і Радянський Союз», і зовсім інше — бачити своїми очима, як та ж Німеччина готується до нападу на Радянський Союз.

Так і сказав прикордонникам Строкач, що слова заяви ТАРС звернепі більше до уряду Німеччини, до світової громадськості і шйак не до Червоної Армії, до прикордонних військ. А ще попередив Строкач бійців 5-ї, та й усіх застав, де він побував: «Народ довірив нам почесну місію — охороняти державний кордон. У разі нападу фашистських агресорів ми повинні витиснути із своєї зброї все, на що вона здатна. Кожен із нас і всі ми повинні воювати сміливо, ініціативно, винахідливо і до останньої можливості, покладаючись тільки на самих себе, бо телефонний зв'язок застави із штабом загону, а штабу загону з округом може бути обірваний у перші хвилини війни. Ніхто за полковника Строкача, за кожного з вас воювати не стане. Тільки я, тільки кожен із вас і всі ми повинні сміливо піти в бій за Вітчизну, виправдовуючи довір'я народу і відповідаючи за свою службу перед народом...»

Отож і дивися, товаришу начальник застави лейтенант Тужлов, на той берег і думай-гадай, що станеться вночі, завтра а чи через кілька днів, через тиждень чи, може, й через місяць. Та, мабуть, швидше...

До Тужлова підійшли його заступник лейтенант Григорій Дутов і старший політрук Іван Бойко.

— Вечір самодіяльності у розпалі.. Єфрейтор Макаров і червоноармієць Тельонков співали «Андрюшу», а моск-

вич Петрунін їм підігравав на баяні,— розповідав Дутов.— Навіть не знав, що наш кухар так добре уміє співати...

— Зараз Шишкін почне крутити кіно,— втрутився старший політрук Бойко.— Може, подивимося? Один боцман — артист Василь Меркур'єв — чого вартий!.. «Аврору» знаєш? — питає він у молодих морячків. Поки ті зберуться з думками, сам і відповідає: — Молодий ще! А я служив на тому, що поруч з «Авророю» стояв...» Глядачі сміються. Дотепно. І високоідейно! «Аврора» — наша революція. А він, боцман, з того корабля, що поряд стояв...

Обидва лейтенанти і старший політрук розсміялися.

— Які новини з того берега? — спитав Бойко.

— Новини? — Тужлов зітхнув.— Та ви ж і самі знаєте. Сили потенціального противника зараз проги наших десять до одного, враховуючи з нашого боку і червоноармійські частини, що стоять поблизу кордону.

— Це проти нашого 25-го загону,— ствердив Бойко.— А на вашій, Василю Михайловичу, заставі — два мости через Прут, які для майбутнього агресора мають стратегічне значення. Через ці мости — дорога на схід і південний схід, до Одеси.

— Сил би нам ще сюди — мінометів, гармат, автоматників хоча б десяток на заставу. А дали ж тільки два автомати ППД. Лише сьогодні отримали рацію. Радиста нема. Когось треба послати у понеділок на курси радистів. Протитанкових рушниць ПТР би нам і мін, мін... Навіть від тисячі мін я не відмовився б. Ми б тут замінували всі танкопрхідні напрямки.

— Досить тобі, Василю Михайловичу, й однієї догани з тими мінами,— нагадав лейтенант Дутов неприємний епізод, коли на саморобних мінах, поставлених Тужловим задля готовності номер один, чотири дні тому підірвалася корова з сусіднього села і лейтенант сплатив власникові гроші. Убиту корову віддали кухарю Макарову на котлети. Кому смішки, кому сита і смачна страва на друге, а з кого витрясли три місячні зарплати за ту корову, чи, як сказало начальство, «за самодіяльність у мінній справі»...

Однак і без «самодіяльності» не можна. Полковник Строчак ще рік тому, як возз'єдналася Бессарабія з Молдавією й Україною, на свій ризик наказав своїми силами побудувати у смузі загону дзоти, блокгаузи на шість-вісім амбразур, з круговим обстрілом, викопати окопи, ходи сполучення, спорудити командні пункти для застав, штабів комендатур і загону, для польових армійських частин, спо-

рудити спостережні пункти, та ще й з таким розрахунком, щоб ні середнього калібру снаряд, ні стокілограмова бомба, не кажучи вже про міни, не пробивали землянки при прямому попаданні. Мережа блокгаузів, вогневих точок, ходів сполучення в разі нападу з того берега зробить прикордонників боєздатними тривалий час до підходу основних сил Червоної Армії.

Тужлов мимохіть глянув на свої руки: долоні, пальці були в шкарубних мозолях. Ці руки тримали і пилку, і сокиру, і лом, і лопату.

— А знаєте, — сказав, прислухаючись, помічник начальника застави лейтенант Дутов, киваючи на той берег, — щось ніякого пересування техніки. Ні гуркоту, ні навіть вигуків. Усе принишкло, як перед початком полювання.

— Неділя завтра. Вихідний день. І в них, за Прутом, теж. От і стихло все, — задумливо мовив Тужлов і став загинати пальці: — Поповнення у піввзводу прийшло на залізничний міст — раз. Ви, Бойко, привели два відділення з резервної застави — два. А ми ще посилимо наряди біля мосту для гужового й автомобільного транспорту — три... — Загнув він третій палець. — Про всяк випадок.

Кінофільм Шишкін уже прокрутив, і на заставі стало зовсім тихо. Змовклоптаство у лозах та очеретах. Сьогодні zenit літа, і ще було чути зозулине «ку-ку», а вже через тиждень зозуля не куватиме, «вдавиться колосом», бо на ланах вже наливатиметься житній і пшеничний колос. «На добраніч!» — побажав з гучномовця диктор радіо.

Лейтенант Тужлов, Дутов і старший політрук Бойко залишили пагорб, розійшлися хто куди.

Тужлов пішов до канцелярії. Довго дивився на штору, якою була затулена карта дільниці кордону, що її охороняла 5-та застава і весь 25-й загін, а потім ліг на канапу, не скинувши навіть чобіт. Схрестив ноги. Коли відчуваєш, що одна нога тисне другу, не заснеш. А спати йому не годиться.

Він глянув на привезену вранці новеньку рацію, що стояла на тумбочці, і подумав: «Її б хоч з місяць тому одержати, щоб навчити працювати на ній радиста. Може, послати на курси кухаря Макарова? Кмітливий хлопець. Або ще когось...»

Не лежалося, і Тужлов вийшов з канцелярії.

На лаві сиділи ефрейтор Макаров і червоноармієць Тельонков. Обидва підвелися, вітаючись з начальником застави.

— Сідайте! — махнув той рукою.

— Скоро пам іти в паряд, товаришу лейтенант,— сказав Макаров.— Я тут у старшини випросив ще десяток гранат... Щось там у них усе затихло, як ніколи раніше. Мов не перед добром, товаришу лейтенант! А якщо завтра війна?

— Можливо,— хитнув головою Тужлов.— Бери побільше гранат і набоїв, Макаров! За чверть години я вам дам офіційний наказ на охорону державного кордону СРСР. А зараз скажу як командир, щоб ви в разі чого не ждали моєї команди чи команди з Кагула, з Кієва, з Москви. Ми тут віч-на-віч з потенціальним агресором, а Москва далеко. Не Москва буде винувата, коли ворога ми тут не зустрінемо, як наказував і попереджав полковник Строкач. Дійте на свій розсуд, залежно від обставин.

— А чому ж не ждати команди? — запитав Тельонков.

— А тому, що ви будете від мене за півкілометра. Телефона у вас нема, не кажучи вже про радію. Ви самі повинні бути і командирами, і бійцями, і політруками,— стишив голос Тужлов.

— Єсть, товаришу лейтенант! Можете на нас покластися.

Тужлов ще поблукав по подвір'ю застави, підійшов майже до ріки, за якою простяглася чужа країна, а в її прибережних хащах, байраках, видолках уже скупчилася піхота, артилерія, мотомехчастини. Не для маневрів же вони передислокувалися сюди?..

Макаров і Тельонков вислухали наказ пачальника застави і пішли на охорону державного кордону. Їхній паряд вартуватиме біля залізничного мосту.

Як і годину тому, так і о третій ранку було тихо. Чути навіть, як котив свої води швидкий Прут, розгін якому дали гори Карпати.

Та раптом Макаров схопив товариша за руку: крізь туман долітали притамовані, злодійкуваті голоси і плескіт весел об воду.

Хлопці розсунули руками очерет і побачили два надувних човни з солдатами. Солдатів вісім у човні. Виринув з сизої каламуті і третій човен. Вже видно силуети солдатів і навіть їхнє озброєння. Солдати з карабінами, автоматами, на посах човнів — ручні кулемети. Солдати повтягували голови в плечі і гребли щосили.

— Лейтенант непаче знав, що таке впаде на нашу голову, і ще сказав, що піякої команди не буде,— прошепотів схвильовано Тельонков.— Та й ти паврочив: «А якщо завтра війна?..»

— Те завтра уже сьогодні. Розберемося тут і самі, що й до чого. Чув же? Київ і Москва далеко... Та й лейтенант Тужлов на заставі, а порушники кордону ось тут поруч, на кидок гранати. Ще трішки підпливуть — і жбурнемо «лимонки» прямо в їхні човни. Щоб надійно. Висмикнеш кільце, то потримай мить-другу, а потім уже кидай... Щоб над їхніми головами бабахнуло. Чув?..

— Єсть, товаришу старший наряду!

Макаров так сказав Тельонкову саме як старший наряду, а значить, і командир серед них двох. Єфрейтор уже не раз бував у бувальцях, у справжніх боях з порушниками кордону. Та зараз і в нього тьохнуло серце: такої кількості чужих солдатів йому ще не доводилося зустрічати. А на тому березі все відчалоють і відчалоють човни.

Вирішили, що жбурнуть одна за одною на човни гранати, а потім битимуть прицільним вогнем з трьохлінійки і десятизарядної, у Макарова СВТ.

— Почнемо перші, щоб не пошитися в дурні, коли вони вдарять по нас, — рішуче мовив Макаров.

Обидва глибоко вдихнули повітря, немов весь час їм не вистачало його. В якусь мить Макаров подумав не лише про себе, про свого напарника по наряду, а й про бійців 5-ї застави, про людей своєї країни, які пі сном ні духом не відають, що зараз розпочнеться не звичайна провокація, а справжня війна. Це вже точно. Дарма б німці так не готувалися упродовж кількох місяців. Макарову хотілося гукнути так, щоб не лише на рідній заставі, а й на Далекому Сході почули: «Люди! Лютий ворог повзе на нашу землю! І єфрейтор Макаров розпочинає з ним війну!..»

Одна, друга, третя гранати вже полетіли на човни. Ще не встигли вони вибухнути, як Макаров і Тельонков залпом вистрілили, зловивши на мушку офіцерів. Ті звалились у воду одночасно з громовими вибухами «лимонок».

— Все! Почалося! — гукнув Макаров. — Бий їх, Тельонков! Бий!

Хлопці ще й ще висмикували кільця гранат і жбурляли їх до човнів. Гранати вибухали в повітрі, розсипаючи сотні смертоносних осколків, пробиваючи гуму човнів.

— Два човни вже спустили дух, — сказав повеселілим голосом Тельонков.

Ще постріли, грімкі вибухи. Жоден з човнів не пристав до лівого берега. П'ять чи шість їх повернуло назад. Уже третій і четвертий човни з десантниками перекинуті вибухами гранат прикордонного наряду Олександра Макарова.

Над припишклим ще хвилину тому Прутом і далі лунали постріли. В ріку падали мертві, поранені і ще живі ворожі солдати. Рясним свинцевим дощем з кулеметів відізвався ворожий берег. Кулі свистіли повз вуха, зрізуючи лозу, очерет. Ще й ще здригався ранок двадцять другого червня. Вдарила з ворожого берега артилерія — десятки гармат. А в небі вже ревли літаки фашистської Німеччини.

Гармати, міномети били по території застави.

— Встигли б хлопці вскочити у блокгаузи і захопити вогневі точки, — промовив Макаров.

Ще перед першим кидком гранати навіть він, який був уже в бувальцях, відчував страх, невпевненість, якусь інерцію мирного буття, хоча ефрейтор своїм командирським голосом показував рядовому, що він готовий до всього, навіть до війни. Страх є страх. Він у душі в кожного. Та вся суть у тому, що той страх, вагання, інерцію мирного життя треба було подолати в кілька секунд, щоб натомість поселилася в серці і в мозку думка, що ніхто за тебе воювати з порушниками кордону, з ворогом, не буде, якщо сам не підеш сміливо в бій. Не на комось іншому, а тільки і тільки на тобі лежить відповідальність перед рідною венькою і перед матір'ю-Вітчизною за долю всього народу. Отож і витискуй із своєї зброї все, на що вона здатна. Якщо цього не затамив, то ти вже не борець, а лопух, і з такими солдатами полковникові Строкачу, генералам і маршалам ламаний гріш ціна!.. А ось з такими, як Макаров і Тельонков, наші маршали ще повоюють!

І два бійці паряду вже не відчували страху. Вони трудилися на війні, і від поту в обох змокрили лоби. Макаров вставив уже третю десятипатронну обойму. А бив він влучно, як і личить «Ворошиловському стрільцеві». Стріляв навіть по тих солдатах, що вже борсалися у ріці.

Це були хвилини, коли благословлялося на світ, коли кризь завісу туману лягали на ріку перші промені ранкової зорі. І диво! Поверхня Пруту у ці секунди була червона від ворожої крові, навіть страшна, бо її підсвічували пурпурові промені нового дня, кривавого першого дня війни.

Макаров і Тельонков перенесли вогонь на другий берег, на човни, що все силкувалися відчалити. Обидва сховалися за пагорком.

А з чужого берега не шкодували патронів, намагаючись покрити наряд Макарова. Та все ж звідти стріляли більше навмання. Ось ще один човен закрутився, немов у вирі. Тельонков підстрелив весляра. Прудка течія понесла човен до залізничного мосту.

Червоніла від крові каламутна вода. Біля щойно перекинутих човнів ще плавали кашкети вбитих солдатів.

— Тепер добираймося до застави,— сказав і собі, й товаришеві Макаров і в цю мить відчув, що ворожа куля обпекла йому ногу...

Після того, як на ріці прогрімili вибухи і постріли, з потойбережного урочища по заставі ворог ударив з гармат і мінометів. Вогняний смерч у першу мить приголомшив усіх, хто спав, і навіть тих, хто чергував. Бійці і командири вискакували з казарми на подвір'я. Кожен ще не міг збагнути, що діється, бо сигнал: «Заставо, до зброї!» — лунав у них часто, але снаряди, міни, що падали поблизу, прикордонники побачили й почули уперше.

«Всі на заставу!» — таку команду згідно інструкції мав подати лейтенант Тужлов у випадку нападу агресора. Та в нинішній обстановці фашисти можуть одразу атакувати великими силами подвір'я застави і знищити прикордонників одним навальним ударом. Отож треба будь-що зайняти блокгаузи, а особливо перший і третій, амбразури яких націлені на міст для автотранспорту. Третій блокгауз уже був захоплений противником.

Тяжке становище склалося і біля залізничного мосту, який намагалися атакувати дві роти фашистів. Прикордонний наряд і піввзводу червоноармійців кулеметним вогнем косили, нещаче траву, ворожих солдатів, а спроби гітлерівців висадити десант успішно відбили Макаров і Тельонков.

Три взводи фашистів, що перебігли по дерев'яному мосту, біля якого вартували нині вже тяжко поранені Хомов та Ісаєв, просуvalися до застави, сторожко, неквапно, раз у раз зупиняючись і прислухаючись, бо вже були навчені відсіччю прикордонників. Однак солдати пам'ятали й те, що офіцери наказали їм вщент розгромити заставу лейтенанта Тужлова і тим самим «підняти шлагбаум» на обох стратегічно важливих мостах через Прут. Оволодіти заставою потрібно було протягом перших тридцяти хвилин війни. Ця заставка лежала на шляху до першої радянської залізничної станції.

«Всі на заставу!»

Командири відділень скликали своїх бійців. Усіх не було на місці: більшість у нарядах, у секретах. Ця більшість уже билася з ворогом біля обох мостів, на березі Пруту. Деякі з них уже загинули. Долю того чи іншого рубежу вирішували секунди. Так, життя стало вимірюватися секундами, а кидок уперед чи відхід — кроками. Все тепер здрібнилося до якоїсь «точки». І, звичайно, ніхто на кор-

доні у ці перші хвилини війни не знав, що будуть виміри і кілометрами, сотнями, тисячами фронтових кілометрів, і довгими роками війни. Та на заставі лейтенанта Тужлова кожен знав своє бойове місце, свій «маневр», і тому кількох десятків секунд вистачило, щоб прикордонники, і рядові і командири, оговталися від страшного удару і почали обороняти державний кордон СРСР.

Спогад Героя Радянського Союзу молодшого сержанта Василя Михалькова:

«Коли на лівому фланзі нашої 5-ї застави сфрейтор Макаров і червоноармієць Тельонков розпочали бій з фашистськими агресорами, вартовий застави Мусорін підняв усіх нас по тривозі. Та ми вже й самі посхоплювалися з ліжок. Заставу обстрілювали з гармат, мінометів, а потім ми почули ще й стрілянину з кулеметів і гвинтівок.

Виявилось, що це було вогневе прикриття у противника, що за цією вогневою завісою вони увірвуться на дерев'яний міст і захоплять його і блокгауз номер три.

Ворожа рота рвалася до мосту. Там вартовими були Ісаєв і Хомов, які й зустріли фашистів пострілами і кинули в гурт солдатів гранати. Обидва наші бійці були поранені, однак відбивалися. Хомов втрачав свідомість, а Ісаєв ледве міг рухатися. Але і в цій ситуації Ісаєв відстрілювався і відповзав до застави, допомагаючи Хомову.

Пробігши через міст, солдати захопили блокгауз. Це означало, що до мосту тепер нам не підступити. Поки ворог ще не закріпився у блокгаузі, його треба звідти вибити. І лейтенант Тужлов наказав це зробити мені і червоноармійцю Лісному.

Ми поповзли. Невдовзі наткнулися на ворожих мінерів, що заходилися мінувати підступи до мосту. Вогнем із гвинтівок Лісний і я знищили кількох мінерів. Решта кинулася тікати. Цих прикривав вогонь їхнього станкового кулемета. Я тут же вирішив прикінчити кулеметників, інакше вони нам ходу далі не дадуть. Ховаючись де за пагорбок, де за складку землі, я підповз до станкача на десяток кроків і жбурнув гранату. Вибух. Трьох кулеметників розчавлено, пошкоджено станкач.

Після великих зусиль Лісний і я доповзли до ходу сполучення, який вів до блокгауза, вже захопленого ворогами. Біля входу до блокгауза я раптом помітив вічко дула гвинтівки, що дивилося на мене. Це була моя смерть. Та не про смерть я подумав у ту мить. Блискавично підвів дуло своєї гвинтівки і так само швидко натиснув на спус-

сковий гачок. Постріл — і моя куля розкrojла голову солдатові. Не ловив гав і Лісний. Він устиг кинути одну за другою гранати крізь відчинені двері блокгауза. Два вибухи пролунали підряд. Я кинув ще й третю «лимонку» у блокгауз, який будував своїми руками.

У блокгаузі вереск, зойки — паніка. Гранатами ми, звичайно, усіх не могли перебити, і фашисти стали вискакувати звідти. Та Лісний і я були напоготові. Ми розстрілювали їх в упор і вбили з десяток фашистів...»

Бій на 5-й заставі тривав усюди. Біля другого і третього блокгаузів група червоноармійців зайняла окопи й відбила напад ворога, який намагався прорватися із автомобільного мосту. Цією групою командував помічник начальника застави лейтенант Григорій Дутов.

Тим часом на території застави Василь Тужлов готувався стримати ворожий штурм. Стріляючи й вигукуючи, бігли до брами загарбники. Та враз вони напоролися на міни, розставлені прикордонниками. Перечепившись на мінах, ворожий офіцер став обачнішим. Та все ж кільканадцять його солдатів увірвалися на подвір'я застави і кинулися до складів з боєприпасами і продовольством.

Застукотіли кулемети, вдарили гвинтівки й автомати прикордонників. Тужлов заманив ворога на заставу і зачекав, поки противник уже повірив у свій успіх, а потім, стріляючи з автомата, вигукнув:

— Вперед! За Батьківщину!

— Ура-а! — пролунало над заставою.

Саме цього фашисти і не чекали. Удар прикордонників був нищівний...

Чужинців охопила паніка. Німецький лейтенант, розмахуючи і погрожуючи пістолетом, намагався зупинити своїх. Йому це ніби вдалося. Та раптом з флангів вискочило ще дві групи прикордонників — відділення Бузицькова і старшого політрука Бойка. І цього теж піяк не ждали вороги. Якщо ще кілька хвилин тому вони були переконані, що швидко покінчать з прикордонниками, то пині вже думали, як їм урятуватися.

І загарбники, увібравши голови в плечі, втікали, потрапляючи під кулеметний вогонь молодшого сержанта Михалькова і червоноармійця Лісного з третього блокгауза і з другого, де вів вогонь лейтенант Дутов з бійцями.

З бойової характеристики на Героя Радянського Союзу сержанта Бузицькова Івана Дмитровича:

«На сержанта Бузицькєва було покладено відповідальне завдання — не дозволити противникові переправитися через міст на лівий берег ріки Прут, як можна більше знищувати його живої сили, завдати втрат техніці.

Узявши станковий кулемет, сержант невдовзі виявив першу групу фашистів. Бузицьков з відстані двадцяти кроків закидав ворогів гранатами.

Та на зміну їм в атаку кинувся новий взвод солдатів. Миттю установивши кулемет, Бузицьков почав стріляти. Ворожий взвод, втративши багатьох убитими й пораненими, відступив.

Наступного дня противник поновив атаку. Бій тривав увесь день. Командуючи кулеметною обслугою, Бузицьков вів нищівний вогонь. Поранений у руки й ноги сержант не дозволив ворогові увірватися через міст на наш берег...»

З бойової характеристики на Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта Константинова Олександра Костянтиновича:

«П'ять разів протягом одного дня водив в атаку бійців старший лейтенант О. К. Константинов. І всі п'ять разів противник не витримував натиску наших бійців й одкочувався назад. Вогнем і багнетами прикордонники знищили біля мосту більше роти фашистів.

Наступного дня ворог кинув на бійців Константинова дві роти. Старший лейтенант стрімкою контратакою відбив і цей напад.

Прикордонники готувалися до нової контратаки на міст, уже сьомої. Шлях їм перетинав сильний вогонь станкових кулеметів противника. Константинов поповз уперед і гранатами знищив обслуги двох кулеметів...»

Прикордонник Денисов:

«Ще в перші хвилини війни, коли ворог обстрілював заставу з гармат і мінометів, сержант Бузицьков, Мусорін, Чернов і я під градом куль, під вибухами снарядів і мін понесли і потягли кулемети до блокгауза номер три, з якого можна вогнем контролювати пересування противника по мосту на наш берег. Зайняти позицію у блокгаузі наказав нам начальник застави Тужлов. Там ми під командуванням сержанта Бузицькова і знищили кулеметним вогнем кілька десятків фашистських солдатів.

А весь другий день мені під командуванням лейтенанта Дутова довелося вести бій. І ми знову скосили кілька десятків фашистів.

У боях ми, прикордонники, ніколи не забували один про одного. І коли був поранений червоноармієць Алексєєв, я подав йому допомогу, а потім ліг за свій кулемет.

У ніч на 24 червня я брав участь в операції по знищенню мосту».

Єфрейтор Мусорін:

«Порівняно з противником нас була жменька. Однак ми трималися, знаючи, що ніхто за мене, за кожного з нас тут воювати не буде, якщо я, всі ми сміливо не підемо в бій. Коли третій і перший блокгаузи були захоплені ворогом, молодший сержант Михальков і прикордонник Лісний увірвалися до третього блокгауза, а бійці лейтенанта Дутова до другого. Там наші перебили майже всіх ворожих солдатів.

Незабаром ворог став просуватися до подвір'я застави, ховаючись у канаві і за насипом. У помешканні застави ще залишилися боєприпаси, і їх треба було винести й роздати бійцям. Цю роботу виконала група, у якій був і я...

Десять годин тривав бій. Надвечір настало затишшя хвилини на тридцять. Потім знову гарячі сутички. А вночі ми готували запасні позиції, щоб уранці нас не накрили снарядами і мінами, готувалися до нових контратак.

Третього дня війни мене взяли у групу підривників. Операцію по знищенню залізничного мосту очолив старший лейтенант Константинов. Ми несли по два пуди вибухівки за плечима і йшли часом по горло у воді...»

Бійцям 5-ї прикордонної застави лейтенанта Тужлова було наказано знищити залізничний міст і міст для автомобільного транспорту. Ця команда надійшла від полковника Строкача: обидва мости, особливо залізничний, мали величезне стратегічне значення на південнім крилі наступу німецько-фашистських військ.

Уже 23 червня залізничний міст на дільниці 5-ї застави прикривав цілий батальйон фашистських солдатів, дзотів, артилерійська батарея. Майже такі сили були сконцентровані і біля дерев'яного мосту для гужового та автомобільного транспорту.

Тепер союзниками у прикордонників і червоноармійців були лише місцевість (поблизу росли густі комиші, лоза, чагарники) та темна коротка ніч.

З ворожого берега злетіла ракета, освітивши міст і ріку. Мінери завмерли, розпластавшись на мосту.

— Ще проповземо,— тихо сказав старший політрук Іван Бойко.

Ось уже й середина мосту.

Минають секунди. Чути, як важко дихають бійці. Один передає старшому політрукові кінець бікфордського шнура. Бойко запалює шнур.

Шнур загорівся, і тепер треба навіть не повзти, а бігти у комиші.

За спиною червоноармійців палахнуло полум'я. Вогняний смерч охопив міст на всю ширину. З ворожого берега вдарили кулемети і гармати. Міст налахотів. Ось-ось споруда розвалиться на шмаття і впаде у ріку.

Та цього, як не дивно, не сталося. Вогонь обвугливі поручні, почорнив дошки.

Бузицьков запропонував підкотити гармату і вдарити по мосту прямою наводкою. Через годину прикордонники вже гатили з гармати. Міст хитався, мов пліт на хвилях, але й цього разу, клятий, не падав у воду.

Невдача.

Коротка ніч минала у тривозі. То в одному, то в іншому місці ворог здіймав стрілянину і переправлявся на радянський берег. Та щоразу прикордонники зустрічали противника нещадним вогнем.

Удосвіта, невдовзі після артилерійської стрілянини, на західному березі з'явилися легкі танки. Тепер і бійці, і старший політрук Бойко, і начальник застави лейтенант Тужлов зрозуміли, що вони «промахнулися», не підірвавши міст.

Кого звинуватити? Того, хто запевнив, що можна знищити міст, обливши його гасом чи бензином? Чи лейтенанта Тужлова, який так само був упевнений у цьому, чи помначштабу комендатури старшого лейтенанта Константинова, якому, мабуть, треба було знати, чи загориться і впаде у воду дерев'яний міст, як його запалити?

Коли смеркло, підричники Бойка, група Тужлова і штурмова група Бузицькова вирушили до мосту.

Треба якось перехитрити противника, і Тужлов наказав кулеметникам Бузицькова переplistи ріку, висадитися на ворожому березі і придушити вогневі точки поблизу мосту й позицію артбатареї, яка біла прямою наводкою. І лейтенант Тужлов, і старший політрук Бойко мали падію на те, що ворог не чекатиме прикордонників на своєму ж березі.

Сапери Бойка несли на своїх плечах і спинах по тридцять кілограмів вибухівки.

Знову очікування. Нарешті кулеметники Бузицькова подали свій голос на ворожому березі.

Шестірку саперів Бойко повів до мосту:

— Вперед!

Цього разу працювали впевнено і швидко. Могутня вогняна завіса, здійснена кулеметами відділення Івана Бузицькова на тому березі, допомогла підривникам робити своє діло точно і старанно.

— Повзть назад до берега, — наказав Бойко своїм. — Я запалю — і за вами.

Нарешті спалахнув довгожданий вогник. Бойко цієї ж миті відчув, як куля вдарила йому в груди. Він ще втримався на ліктях і ліг, притиснувши щочкою бікфордів шнур. Тим часом бійці його групи вже діставалися до свого берега. Залишився лише кіномеханік, котрий завжди супроводжував старшого політрука на заставах. І в цю мить Шишкін не покинув Бойка.

— Куди ти? Зараз же вибухне! Біжи на берег! — устиг попередити Бойко.

Проте Шишкін підхопив на руки комісара. Вогник бікфордів шнур уже догоряв, підкрадався до заряду. Та ще були секунди. І кіномеханік кинувся із Бойком на руках до берега. Ще мить, друга... Ні, Шишкін, не добігти тобі... І прикордонник з розгону протаранив собою обгорілі перила, стрибнув з кількадеметрової висоти у ріку.

В цю мить звихрилося полум'я, і разом з блискавицею прогримів вибух. Середина мосту згорбилася, і він, розлітаючись на шмаття, упав у воду.

У воді був і кіномеханік, тримаючи тяжко пораненого Бойка. Він чув вибух і все відлічував секунди. Шишкін навіть підібгав ноги, щоб подовше побути у воді, поки обаполи, дошки, перила не впадуть у ріку, бо ще вдарять по голові, і тоді вже справді обом їм кінець. Та ось він рішуче відштовхується ногами від дна і вириває на поверхню.

До нього бредуть до пояса, по шию у воді прикордонники, простягають руки, щоб допомогти.

— Товаришу старший політрук, Іване Івановичу, ви живі? — прошепотів мокрими і вмиль пересохлими від хвилювання устами кіномеханік.

— Живий...

Вибух на дерев'яному мосту відлунився і в серцях прикордонників старшого лейтенанта Костянтинова, які

атакували оборонні позиції противника за півтора кілометра далі.

Ще вчора залізничний міст штурмували тридцять бійців Константинова, серед яких було вісім саперів. Мінери Константинова віч-на-віч зустрілися з противником. Першими вступили у бій червоноармійці сержанта Михалькова і знищили кулеметне гніздо. Старший лейтенант Константинов, хоч сам був поранений, розквитався з другою вогневою точкою. Двадцять п'ять прикордонників багнетами і прикладами громили солдатів противника. Вони «викроювали» час для мінерів, які повинні були закласти вибухівку під ферми мосту.

А невдовзі пролунав вибух. Та не злетіла з бетонних биків ферма залізничного мосту. «Кіна не вийшло», — сказав уранці кіномеханік Шишкін. Щоб сеанс цього «кіна» таки відбувся, група старшого лейтенанта Константинова уже вдень, у надзвичайно складних умовах, під сильним вогнем противника, зуміла закласти майже півтонни тротилу і підірвала міст...

Ось так уперто, одчайдушно, самовіддано, безстрашно і з чистою совістю перед рідними матерями і Батьківщиною прикордонники 5-ї застави та й усіх п'ятнадцяти застав 25-го Молдавського загону втримували свої рубежі у перший, другий, третій... навіть на дев'ятий день війни, стоячи насмерть перед у десятки разів численнішим і до зубів озброєним ворогом.

На жаль, за ці десять днів німецько-фашистська армія групи «Південь» глибоко вклинилася у нашу територію у напрямку Вінниці, створивши загрозу оточення радянських дивізій і прикордонних військ, які боронили рубежі по ріці Прут. 2 липня 1941 року згідно наказу командування Південно-Західним напрямком бійці 25-го Молдавського (Кагульського) прикордонного загону о п'ятій годині ранку покинули державний кордон...

ТАЄМНИЦІ КАМАРАДО РУДОЛЬФО

«Кіровський годинник полковника Старинова показував четверту годину двадцять хвилин, коли у Воронежі, за триста кілометрів від Харкова, він скомандував:

— Підриваю міну номер два!

Годинник генерала Георга фон Брауна — золота «Омега» — зупинився рівно о четвертій двадцять. В одну мить

не стало ні генерала, ні його офіцерів, ні будинку сімнадцять на Дзержинській...»

*О. Горчаков. Тайна полковника Старинова,
«Известия», 7 лютого 1963 р.*

ТАЄМНИЦЯ ПЕРША

Чорнявий, з гострими вусиками, елегантно вдягнений чоловік років тридцяти трьох і поруч з ним тендітна, яспока жінка стояли біля підніжок міжнародного вагона і перемовлялися з людьми, котрі прийшли їх проводити.

Провідник попередив, що вже час іти до вагона. Жінка ступила на східці і, обернувшись, сказала своїм близьким на пероні:

— Ви ж донечку мою не забувайте. Першого вересня їй у перший клас, — і витерла хусточкою сльозу на щоці.

— Не забудемо.

Чорнявий її супутник ще стояв на пероні і допоміг жінці зайти в тамбур, підтримавши за лікоть.

— У перший клас? — повторив він. — Вже доросла. Ви дуже хвилюєтесь, Гапно Корнівно, за доньку. Ваші тривоги — і мої тривоги. І не лише тут, а й куди ми їдемо.

— Дякую, Рудольфо.

Поїзд відходив від Білоруського вокзалу, а вони ще стояли у тамбурі. Непаче змовившись, посміхнулися.

Він зовсім не Рудольфо, а Ілля Григорович Старинов, інженер другого рангу, кандидат технічних наук, учасник громадянської війни, кадровий військовий. Ганна Обручова — перекладач у Міжнародній ленінській школі в Москві, знає три іноземні мови. Обое їдуть в Іспанію виконати свій інтернаціональний обов'язок комуністів — допомогти республіканській армії в тяжкій і благородній боротьбі проти заколотників генерала Франко.

Минуло півдоби. Поїзд перетнув державний кордон і йшов по території панської Польщі. Старинову здавалося, що ось-ось зайдуть у купе жандарм і офіцер польської дефензиви перевіряти папери і по обличчю впізнають інженера-транспортника і мінера Старинова.

Побоюватися бути впізнаним є підстави. З часу, як Гітлер і його фашистська партія прийшли у Німеччині до влади і шалено розпочали підготовку до агресії, сумніву ні в кого не було, що фюрер учинить напад на свого противника помер один — Радянський Союз. Маршрут тої агресії пройде через Польщу, а тому свій західний кордон Червона Армія повинна тримати на надійному замку.

«Замок» цей передбачав не лише будівництво дотів, дзотів, ходів сполучення, інших інженерних споруд у системі укріплених районів, а й таємне закладення баз зброї, бойового спорядження для партизанської боротьби у випадку вторгнення військ агресора у глиб радянської території. Виходило, що вже на початку тридцятих років треба готувати партизанські кадри: командирів, мінерів, радистів, начштабів майбутніх загонів. Готувати для партизанів і бойову техніку, в тому числі і нові типи мін.

Ідея підготуватися не лише до війни на фронті з сильною армією агресора, а й до партизанської боротьби на перших порах війни, коли ворог використає фактор раптовості у нападі на західний кордон, виходила з марксистського розуміння ситуації, її оцінки, віри в сили народу у цій справедливій, визвольній війні, розуміння перспективи. В Червоній Армії ця ідея вишувалася Фрунзе, а після його смерті — Тухачевським, Блюхером, Якіром, Уборевичем, Берзінем, з котрим працював у Наркоматі оборони СРСР інженер Старинов.

У Харкові була організована партизанська школа, і Старинов був у ній одним з провідних викладачів. Його предмет — міно-підривні засоби у партизанській війні. Як інженер і мінер Старинов багато разів виїздив на Україну і Білорусію на прикордонні застави, брав участь у рекогносцировці місцевості, разом з представниками Генштабу Червоної Армії вишукував місця для партизанських баз. А ще Старинов як інженер і винахідник проводив дні і безсонні ночі у пошуках нових, більш ефективних видів мін саме для партизанської боротьби у тилу військ агресора, якщо ті захоплять частину радянської території. Старинов навіть пропонував замінювати поблизу західного кордону окремі, найвразливіші напрямки для проходження бронетанкових сил противника, щоб завдати танкам ворога відчутного удару вже в перші години війни.

Отож контррозвідники Пільсудського з сусідньої панської Польщі через своїх шпигунів могли примітити інженера Старинова на прикордонних заставах, могли мати і його фотографію, з якої можна впізнати людину, якщо вона навіть змінила зачіску і відпустила вуса. Тому, виходячи з купе, Старинов всіляко намагався приховати, що він стрункий, підтягнутий. Він зумисне піднімав одне плече вгору, щоб бути скосбоченим, мало покладаючись на вусики, на змінену зачіску. Щоразу шкребло на серці, коли жандарми перевіряли документи. Та все поки що обходи-

лося. «Добре, що Ганна Обручова під своїм прізвиськом»,— втішав він себе.

Знову жандарми цікавилися їхніми паперами. А Ілля у Москві так і не встиг запитати у своїй супутниці про чоловіка. Який він з себе? Де він?.. Уявляв доньку, що мала ось-ось іти до школи у перший клас. Він думав про цю милу жінку, і дихалося йому мовби легше, і поводився він впевненіше...

Повільно плине час. І знову Ілля опинився в іслоні тяжких думок. Восени 1935 року в Наркоматі оборони СРСР і в Генштабі воєначальники, котрі дотримувалися доктрини «одразу будемо воювати на території агресора», без будь-яких дискусій усунули ідею створення баз і партизанських загонів як позицію боягузів, що применшують силу Червоної Армії, якій, мовляв, не потрібні партизани, бо вона буде громити ворога на його ж території. Вся робота по організації партизанської форми війни на допомогу головній силі, якою буде Червона Армія на фронті у перші тижні війни, була згорнена, відкинута, засуджена.

Однак Ілля Старинов з тих упертих, самовідданих людей від науки, техніки, які весь час прагнуть бойової роботи, діла, і він попросився в Наркоматі оборони добровольцем в Іспанію. Тому і їде поїздом Москва — Варшава — Відень — Цюрих — Париж військінженер Старинов під ім'ям Рудольфо допомогти республіканській армії в її нелегкій боротьбі проти військ фашистського генерала Франко та його поплічників і натхненників Гітлера й Муссоліні. Тож і побоявся Старинов, коли поїзд перетинав Польщу, що його можуть впізнати лазутчики контррозвідки Пілсудського, які з усіх сил стежили за радянським західним кордоном.

Жандарми, вже втретє перевіривши документи, покинули купе, і Ілля Григорович сказав:

— Знаєте, Ганно Корніївко, я щасливий, що поруч із вами. Ваше вродливе обличчя вражає навіть польських жандармів, а ясні очі...

Ганна посміхнулася і відхилила рукою завісу на вікні.

— А за вікном чужий світ...

— Так,— притулювся Старинов чолом до шибки.— Темніть. Та зорі тут такі ж, як і у нас...

Їхні голови торкалися інколи ледь-ледь. Відчуваючи на своїй щоці пасмо її волосся, він боявся поворухнутися: так гарно було від того дотику. «Її волосся пахне травами»,— подумав і зітхнув.

— Чому так тяжко, Рудольфо? — Вона назвала його іменем, з яким він буде там, у Франції і в Іспанії.

Він не відповів. І тому, що справді було йому приємно з цією доброю, милою жінкою. І тому, що невдовзі зміниться погода — в нього вже стала боліти давня, з 1919 року, рана.

...Спекотливий день літа дев'ятнадцятого року. Жаркий, жорстокий бій під містом Корочі червоних підрозділів з денікінцями, з відбірними частинами марковців. Бій не на життя, а на смерть. Червоні піхотинці з Двадцятого стрілецького полку атакують офіцерський полк білогвардійців. Ідуть уперед, незважаючи на шалений вогонь противника. Біжать з гвинтівками наперевіс. Ось вони стрибнули у ворожі окопи і захопили їх. Уже долинув до бійців наказ: зайняти в окопах оборону! І в цю мить вісімнадцятирічний червоноармієць Ілля Старинов був поранений. В голінку впився осколок снаряда. А близько ніякої санчастини. Товариші зуміли лише перев'язати рану. Ще довгі години, до самого вечора червоноармієць Старинов був в окопі, поки не прийшла підміна. Він палав увесь жаром, нога нестерпно боліла, та Старинов, спираючись на гвинтівку, йшов до лазарету. А коли дійшов, упав на підлогу знесилений. Втішного нічого лікар не сказав, навпаки: «Треба ампутувати ногу, інакше хлопець загине. Чуєш? Будемо різати ногу вище коліна?»

Хірург нахилився над Стариновим. «Не дам!» — «Тоді помреш!» — «Нехай і вмру, але не дам різати ногу. Я повинен воювати, а не стрибати на милицях, як підбитий журавель!..»

Юпак не дозволив хірургам ампутувати ногу. Її взялася порати санітарка, обкладаючи рану подорожником, часто міняючи листя разом з бинтами. Гангрена відступила перед народною медициною. Нога була врятована, і червоноармієць Ілля Старинов ще воював і на фронтах громадянської, і оце їде воювати в далеку Іспанію.

Ганна піби прочитала думки Іллі і, поклавши на його плече руку, мовила:

— Ви ляжте і спочивайте. А я повартую. Посплю згодом у якійсь іншій країні, може, в Чехословаччині, може, в Австрії чи у Швейцарії...

— Так, за добу проїдемо кілька держав,— погодився Старинов, дивлячись, як миготять ледь примітні в напівморозі телеграфні стовпи.— Тут не наші безкраї простори. Не ті масштаби, Ганно Корнійвно!.. А може, все-таки ви спочили б?

— Ні. Ви першим. Ніщо мене не заколисас, поки їдемо через Польщу. Тут вас пізнають не лише шпика, а, може,

й білогвардійські емігранти-марковці, з якими ви билися на фронтах громадянської. Спочивайте,— прошепотіла Ганна.

— Так. Приземлюся. Спасибі, мила Ганно...

Уперше в житті Ілля Старинов зустрів німецького фашиста у Парижі, в ресторані, в який зайшли пообідати він, Ганна і французький комуніст, що супроводжуватиме гостей з СРСР до франко-іспанського кордону.

У ресторані за сусіднім столом сиділи фашистські пілоти, які теж збиралися до Іспанії, в авіацію генерала Франко, але не таємно, як інтернаціоналісти з багатьох країн і з СРСР, котрих совість кликала на допомогу республіканській Іспанії, а цілком одверто, навіть «з понтом». Підпили льотчики реготали.

— Ха-ха! Та ми своїми бомбами постинаємо голови всім комуністам! І не лише в Іспанії, а і в Росії. В усьому світі! Старинов обернувся і зустрівся поглядом з льотчиком.

Фашист йому кинув:

— Ти комуніст?.. Однак вусики й зачіска — як у нашого фюрера! Ні, не комуніст... Комерсант?

Старинов кивнув головою, мовляв, угадав.

Інший льотчик гукнув:

— Мрію в небі Іспанії зустрітися з російським Чкаловим. Я навчу його, як треба літати. Я йому...

— Ми покажемо комуністам! — підтримали пілоти.

Їхню розмову пошепки перекладала і Старинову, і французові Ганна, тим часом удаючи, що ці теревені її зовсім не обходять.

Істи Іллі перехотілося, і він витер серветкою вуса. Зиркнув ще на пілота, потім на Ганну. Сказати б у пихате обличчя фашистові: «Не кажи гоп, поки не перескочиш!..» Та стримався. Тут емоції тримати треба за сімома замками.

— Держу парі! — не вгавав голубоокій, що збирався постигати голови комуністам усього світу, тикаючи пальцем на Старинова. — Ти комерсант. Це точно. Я не помиляюся,— втупив посоловілі очі у Старинова.

— Так, комерсант. Емігрант з Росії.— Треба ж було щось відповідати Старинову.

Пілот схопився і підняв келих.

— Ха-ха... Так ти з Росії? Залишив більшовикам фабрики, маєток?.. Тоді сядеш у наш обоз, і разом ввійдемо в Росію. І невдовзі. І з оцією красунею! — повернувся він до Ганни.— Символічно!.. У Парижі вип'ємо за перемогу над більшовицькою Росією!

— За перемогу, — сказала Ганпа, думаючи про перемогу над фашистами в Іспанії, в Німеччині і в усьому світі.

«Скільки нахабства у цього типа! Ти ще з Іспанії чи повернешся, а вже п'єш за перемогу над моєю Росією, над Радянським Союзом. Ще побачимо, клятий фашисте. Я тебе ще зустріну в Іспанії! Ідеш, гаде, по чужу голову, пєси й свою!.. Ач, як розхоробрився...»

Та, мабуть, ці слова, мовлені подумки, геть змінили вираз обличчя Старинова, бо німець закліпав очима і аж збентежився:

— Ти комуніст! Ти тримашш курс на Іспанію? Наші німці-комінтернівці теж позанисувалися у бригаду імені Тельмана. Та ми їм усім постипаємо голови своїми бомбами і кулями. І тобі теж, якщо ти... Та пі... Пий, емігранте, за нашу перемогу...

Дорога через гори важка. Та ще давня рана раз по раз подавала сигнал про себе, як корабель, що тоне, передсмертний свій радіовигук SOS. Старинов знає радіо на рівні інженера. 1923 року монтував широкомовну радіостанцію у Воропєжі, що була тоді однією з перших радіостанцій у країні. Отож частенько, думаючи про ситуації, він вдавався до порівнянь з радіожаргоном.

Радіо не давало йому спокою. Старинов перекопаний, що з допомогою радіохвиль можна керувати на відстані апаратами, а отже й міпами, в тій же партизанській війні. Вірив у це, виношував плани і дивувався, чому Наркомат оборони так мало приділяє уваги розвиткові радіо. На місці начальства Старинов виділив би для цього діла училище в Ульяновську. Треба ж думати про завтрашній дєп на війні...

Та мрії про пошуки, винаходи зараз не на часі. Стежки, по яких через гірське пасмо Піренеїв пробивалися групами бійці інтернаціональних бригад, були кам'янисті, вузькі, звивалися над самісінькою безоднею. Важко було пробратися ними.

Групу, у якій були Ілля і Ганпа, вів з Франції представник республіканської армії Мануель Бельда. З цими бійцями йшов ще гурт добровольців з Канади. Здебільшого це були українці, що під час кризи переселилися із західних областей України за океан у пошуках роботи і шматка хліба.

Перехід був призначений на час, коли по східний бік кордону стояли французькі солдати, які співчували Народному фронту, а в Іспанії — республіканцям і комуністам

Хосе Діасу та Долорес Ібаррурі. На кордоні піяких ускладнень не було.

А в горах стало важко. Йшли вузькою стежкою: Бельда, Ганна, Ілля та інші бійці. Раптом у горах розпочалася гроза. Ударив грім. Сипонув рясний дощ, заливаючи стежку, що одразу ж стала слизькою. Якийсь доброволець із Канади зірвався у прірву.

— А-а-а! — відчайдушний передсмертний крик пронісся над ущелиною.

Від того крику Ганна спіткнулася. Ще б якась мить — і пугнула б у безодню. Та Мануель Бельда, який добре знав тут кожен виступ, встиг підхопити жінку. Бельду одразу ж схопив за руку якийсь боєць.

Прірву проминули. Усі зупинилися. Смерть канадця глибоко вразила добровольців-міжнародників. То була перша жертва — ще до того, як вони дісталися до фронту. Канадці йшли в Іспанію, щоб там сформувати батальйон імені Тараса Шевченка, і ось один боєць уже загинув на перших гонах іспанської землі. Побратими загиблого спустилися зі скель на дно ущелини і знайшли скалічене тіло. Там і поховали, обклавши загиблого камінням. І коли на могилу ліг останній камінь, один з канадців заспівав Шевченків «Заповіт»: «Як умру, то поховайте...»

Спів той потряс душі Старинова, Ганни й Мануеля Бельди, так могутньо і щиро співали канадці. Обійнявши за стан Ганну, Ілля прошепотів:

— Де та Україна і Дніпро?.. Де батьківщина великого Шевченка?.. А його пісню пронесли через Францію в Іспанію з Канади ось ці хлопці-українці. Це ж Шевченко для них — символ і прапор у боротьбі з франкістськими заколотниками, з німецькими та італійськими фашистами... Як все це велично і просто.

«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте...»

А потім вони довгі години йшли мовчки. Ганна не випускала руки Іллі. На цій стежці у Піренеях і Ганна, й Ілля знали: вони покохали одне одного. І в ці хвилини Старинов вірив, що не зірветься у прірву, як український хлопець з Канади, не загине в Іспанії, бо він любить Ганну, як нікого донині не любив.

На іспанській землі Старинов зустрів свого недавнього начальника комкора Яна Берзіня. Берзінь був переконаний, що фашистам не взяти Мадрида, а ось на півдні фронт для республіканців тяжкий. Туди й доведеться поїхати Старинову. Там він буде дуже потрібен.

«Використайте, Ілля, ту обставину, що фронт під Теруелем, а на півдні — під Гранадою і Кордовою не суцільна лінія, у ньому є щілини. Ось і посилайте крізь ці щілини своїх мінерів-підричників нищити фашистські поїзди, мости, автомашини, а трапляється — то і штаби, склади противника», — радив Берзінь. «Так і будемо діяти, Яне Карловичу! Моя мета — утворення трьох батальйонів, тобто бригади спеціального призначення. Тільки б швидше організувати школу мінерів!» — відповів полковник Старинов.

Ще зустрівся Старинов-Рудольфо з відомим червоним командиром — генералом Малиновським, який уже отримав в інтербригадах прізвище генерал Маліно, з іншими земляками-радниками і військовими фахівцями, котрі, згідно домовленості між урядом СРСР і республіканської Іспанії, прибули сюди допомогти молодій республіці у боротьбі проти фашистів-заколотників.

У Валенсії, де знаходився уряд республіканської Іспанії, їхній генерал прийняв Старинова по-дружньому, але до його ідеї створити бригаду спецпризначення, яка б займалася диверсійними операціями на комунікаціях фашистів, поставився скептично. Старинову довелося півгодини переконувати генерала-республіканця, що необхідно утворити і школу мінерів, яка б підготувала людей до дії на території заколотників, і виділити для мінерів технічні засоби, матеріали, транспорт. Генерал таки погодився з ним, зауваживши, що труднощі будуть невеликі.

Інший генерал-анархіст, обвішаний зброєю: при боці маузер, пістолет, шабля, на животі кинджал, — удавав із себе стратега і був взагалі проти руйнування комунікацій і застосування мін на залізниці. Цей генерал виступав лише за руйнування лінії зв'язку.

Старинов зрозумів, що єдності в республіканському командуванні, на жаль, немає. Цим би генералам та взяти приклад в організації і дисципліні з інтернаціональних бригад, які прибули в Іспанію.

Невдовзі відбулася зустріч Рудольфо з Генеральним секретарем Комуністичної партії Іспанії Хосе Діасом у будинку Валенсійського окружного партії.

Іллю, Ганну привітно зустріли чорнявий, з блідими щокками чоловік років сорока і жінка, що гордо тримала голову. Це були Хосе Діас і Пасіснарія — Долорес Ібаррурі. Обнявши Ганну за плечі, Долорес Ібаррурі сказала:

— Нехай для заколотників і німецьких фашистів стануть тасмницею не лише діло, задля якого ви прибули

сюди, а й ваші імена. Рудольфо уже, напевне, звик до свого псевдоніма, а вам, Ганно, личить ім'я Луїза... Як? Хочете стати Луїзою?

Всі сердечно посміхнулися, а Ганна Обручова відповіла по-іспанськи:

— Сі, камарадо Пасіонарія.

— Прошу,— показав на стільці Хосе Діас і сам сів за стіл, підперши рукою бліде, хворобливе обличчя.

Старинов хвилювався. Йому випала доля розмовляти з одним із видатних діячів робітничого руху в Європі, комінтернівцем, революціонером з юних літ — з Генеральним секретарем Комуністичної партії, яка зараз перебуває на самісінькій передовій фронті боротьби з фашизмом.

— Я вас слухаю,— порушив мовчанку Хосе Діас.

— Так, так,— вибачився Рудольфо і став говорити: — Я вже мав нагоду розмовляти з командуванням республіканської армії. Гадаю, що переконав їх, хоча генералу-анархістові все ніпочім...

— Армія наша народжується у муках, у нас мало командних кадрів, анархісти воюють проти Франко більше на словах, вони справді нехтують і розвідкою, і діями герільерос у тилу заколотників. Ми надіємося на вас, Рудольфо, на усіх товаришів, яких прислала до нас Москва радниками. Говоріть...

— Я військовий інженер-транспортник, сапер, мінер і тому говоритиму про діло, камарадо Діас. Міни — зовсім не оборонна, а передусім наступальна зброя! Не кожен снаряд потрапляє в ціль, а міна, поставлена в потрібному місці, спрацює без промаху, і ефект від її вибуху великий. Дуже важливо застосовувати мінні заряди на залізниці в момент руху поїздів з технікою і військом противника, на шосейних шляхах проти автотранспорту. А якого удару по противникові завдадуть підривники, котрі знищать залізничний міст через ріку, через урвище у горах? Вибух однієї міни може перекинути з насипу військовий ешелон, батальйон фашистських солдатів...

Слова Старинова одразу ж перекладала Хосе Діасу і Долорес Ібаррурі Ганна-Луїза.

— Я пропоную організувати школу мінерів, утворити при ній лабораторію, у якій самі мінери виготовлятимуть спецтехніку, начинятимуть заряди динамітом, конструюватимуть хімічні й інші підривачі...

— Так,— втрутилася Долорес Ібаррурі.— Ви повинні набрати в школу і в команди герільерос відданих республіці людей, пам'ятаючи, що в тилу противника вас буде

жмеця і кожен відповідальний за себе, за товариша перед своєю совістю і перед нашою боротьбою...

— Правильно! — ствердив Хосе Діас. — Наскільки я знаю, мені це казав з гнівом капітан Домінго, в армії у підрильники посилають нестройових, які не підходять у бойові батальйони. Це непорядок!

— Курсанти, які першими закінчать нашу школу, неодмінно стануть мінерами-інструкторами. Новий випуск навчить сотні бійців користуватися мінами. Я переконаний, камарадас Діас і Пасіонарія, що створюю на іспанській землі бригаду спеціального призначення. І це буде нашим великим ділом, нашою таємницею...

— Труднощі будуть, і ви, камарадо Рудольфо, до них готуйтеся. З свого боку, Центральний Комітет зробить усе необхідне для вашої роботи. Ми дамо вам людей, забезпечимо матеріалами. Це добре, якщо ви створите бригаду спеціального призначення в республіканській армії. Бажаю успіхів у цій потрібній роботі в ім'я республіки, в ім'я розгрому генерала Франко. Уже завтра ви зустрінетеся з капітаном Домінго. Це надійний товариш. Він — колишній кавалерист, тепер служить сапером, мінером. Домінго буде вашим помічником і соратником, — казав Генеральний секретар Хосе Діас.

— Так, — підхопила Долорес Ібаррурі. — Капітан Домінго трохи схожий на вас, Рудольфо, і літами, і поставою, обидва чорняві, трохи кучеряві і... — вона поглянула на Ганну-Луїзу. — Красиві... Вродливі диверсанти! — щиро пожартувала Ібаррурі. — Але тут нема невідповідності. Диверсант, мінер армії, яка б'ється проти фашизму, — людина благородних помислів, захисник ідеї братства робітничого класу всіх країн, сердечна, мила людина. А диверсант від фашистської армії — це людиноненависник, убивця, бандит, носій чорних порядків фашизму... — Долорес звернулася до Діаса. — Як добре, Хосе, що до нас Москва прислала таких вродливих диверсантів!

— Камарадо Пасіонарія! — відповіла на комплімент компліментом Ганна. — У Москві підбирали добровольців в Іспанію, людей, які були б обличчями схожі на вас, щоб фашисти не збагнули, де іспанець, а де росіянин, та ще коли вони комуністи!..

Хосе Діас і Долорес Ібаррурі презирнулися і всміхнулись.

— Ми докладатимемо зусиль для перемоги над фашистськими заколотниками, — пообіцяв Старінов.

— Прийде пора, і ми, іспанські комуністи, будемо до-

помагати вам, радянським комуністам. Радянський Союз є і буде у Гітлера ворогом номер один, а в народів Європи — головною силою у боротьбі з «коричневими».

Хосе Діас і Долорес Ібаррурі попросилися з Рудольфо і Луїзою, залишивши в серцях обох — Іллі і Ганни — тепло щирої дружби, на яку спроможні бійці-інтернаціоналісти, антифашисти...

Для школи мінерів-підричників та інструкторів з мінно-підривної справи було відведено великий особняк на околиці Валенсії, асигновані кошти. Привезли до школи динаміт, запали-підривачі, виготовлені ще два десятиліття тому, інші матеріали, деяку мінно-підривну техніку. Старинов був щиро вдячний Діасу і Ібаррурі, які зробили все, що могли за даної ситуації.

Та ось прибула і перша група бійців — дванадцяттеро, на чолі з темно-русим капітаном Домінго. Приїхали вони вантажівкою і п'ятьма легковими машинами — по два чоловіки на авто.

— Салуд, камарадо! — вигукнув Рудольфо, знайомлячись з капітаном Домінго.

Серед прибулих — мінер Франціско Канель і провідник, з яким Старинов і Ганпа переходили франко-іспанський кордон, Магуель Бельда, інші уже обстріляні воїни, побратими капітана Домінго. Та й усі бійці справили на Старинова гарне враження: вони були веселі, впевнені, темпераментні. Останнє трохи лякало: адже для мінера «сім раз одмір, а раз одріж» — одне з головних правил. Недаремно ж кажуть, що мінер помиляється в житті один раз. «Всі вони, оці іспанці, нетерплячі, як Дон-Кіхот Ламанчський, їхній легендарний земляк, у достовірність, в історичність особи якого вони вірять. Їм би усім та додати селянського глузду Санчо Панси», — думав Старинов, познайомившись з бійцями капітана Домінго.

Про фронтовика капітана Домінго серед бійців-республіканців ходила добра слава, як про відважного командира. Домінго був швидкий, розсудливий, енергійний. Старинов подружився з капітаном. Бував у Домінго дома — жив він теж на околиці Валенсії. Познайомився з дружиною й сином. У них теж «громадянська війна», казав Домінго. Восьмирічний син, поки батько служив у кавалерії, захоплювався кіньми, був на сьомому небі від щастя, коли його садовили у сідло. А в матері в ті хвилини йойкало серце.

Але що ті андалузські скакуни проти мін, запалів, підривачів, якими став займатися зараз батько — капітан До-

мінго! Він заспокоював дружину, коли та витягувала з кишені хлопчика мішко-підривне причандалля.

«Це вже спрацьоване. А це тільки макет, не справжнє...»

Школа-лабораторія (у приміщенні великого гаража) функціонувала на повну силу. Тут же у мінерів був і полігон, де ставили мінні заряди і підривали, де випробували нові міни, що їх вдосколював Ілля Григорович, ручні гранати — «лас бомбас де міно».

Старинов працював і як начальник школи, і як її провідний викладач, завлабораторією, інженер-винахідник і конструктор. Капітан Домінго брав на себе організаторську діяльність, місію повпреда зв'язку з командуванням республіканської армії, з представниками влади.

Найбільше допікала Старинову погана якість динаміту, що міг вибухнути, як тільки його проніже куля чи навіть гарячий осколок від бомби, що їх частенько скидали німецькі «юнкерси». Коли ж у цей клятий динаміт вставляли підривачі, то він міг і не вибухнути. Це гнівило капітана Домінго і його бійців, гарячкуватих іспанців, а Старинова позбавляло сну і спокою.

Нарешті Іллі Григоровичу вдалося знайти вихід, хоча й не зовсім безпечний з точки зору технологічного процесу — виготовлення тротилу. Що ж до якості нової вибухівки, то вона була гарантована. Старинов вирішив з бомб і снарядів, після позбавлення цього смертоносного вантажу підривачів-запалів, виплавляти над вогнем у казанах тротил, а потім виливати його у форми. Заряд готовий. Поки що затримка — нема бомб у лабораторії...

У грудні 1936 року «школа Рудольфо» підготувала цілий батальйон мінерів. Кілька груп відрядили на фронт, і вони розпочали там дії.

Велика група (загін) капітана Домінго з Валенсії передислокувалася за сто двадцять кілометрів на північ — до Теруеля. Там, поблизу фронту, у селі Альфамбра було утворено базу мінерів.

У цей час бої під Теруелем мали велике значення для республіканців: ліквідація Теруельського плацдарму залотників позбавила б фашистів вигідних позицій і блокувала б залізницю й автомобільну дорогу Теруель — Каламоча.

Бійці капітана Домінго готувалися вийти у тил франкістам увечері. Та ще вдень до них прибули Рудольфо і Луїза. Домінго гарячково став махати руками.

— Нащо Луїзі іти? Хіба це жіноча робота! Рудольфо, як ти посмів її відпустити з Валенсії? — дивувався і гніввався командир групи.

— Я казав їй те ж, що ти говориш зараз,— відповів Рудольфо.— Але вона хоче піти з мінерами. Це її воля, ніхто не зупинить Луїзу.

— Тобі, Рудольфо, теж достатньо роботи у школі. На завданні ми можемо обійтися без тебе, а школа не обійдеться,— доводив Домінго радникові з СРСР.

— Ти зрозумій мене, Домінго,— стишив голос Старинов.— Це наш перший вихід на роботу. Що можуть подумати про мене курсанти, бійці спецбатальйону, коли я не піду на це перше завдання? А ти на моєму місці як би повівся?

— До чого тут я,— розвів руки Домінго і тяжко зітхнув.— Заждїть хвилинку...

Капітан пішов у хатину чабана, на подвір'ї якого зупинилися підривники, і приніс дві пари личаків, сплетених із мотуззя.

— Прошу, сеньйоро Луїзо! Найсучаснішої моди саנדалети. З Парижа... А назва їм іспанська — альпартас. Великуваті будуть на ваші ніжки, то ви зверху обмотаєте шворкою. А для тебе, Рудольфо, розмір якраз. Не дивуйтесь, сеньйоро Луїзо, у горах далеко не підеш в черевиках, а в альпартас м'яко, і ноги не так намуляеш...

Дванадцятєро підривників, нав'ючені вибухівкою і мінами, як андалузські іпаки, озброєні пістолетами, пожами і ручним кулеметом, покинули подвір'я гірського чабана і пішли до позицій роти бійців-інтернаціоналістів, щоб уже звідти вирушити у тил франкістів.

Попереду провідник, за ним капітан Домінго і полковник Старинов, Луїза, потім мінери.

До кожного мішка і ранця на синні прив'язані гнилючки, які світитимуться фосфорово і в темряві. По гнилючках мінери бачитимуть кожного, хто йтиме попереду. На гірських стежках, над урвищами це необхідно. Домовилися і про сигнали вночі: «Увага» і «Зупинка».

Вже пройдено кілька кілометрів. Старинов і Домінго розглядали в біноклі місцевість. Треба бути обачними. Десь недалеко, а може, й зовсім поруч — варта противника.

За дві години мінери пройшли з десять кілометрів. Уже ніч. Знову вузька стежка. Ілля відчув: його наздоганяє Ганна-Луїза. Зупинився і взяв її руку у свою.

— Побачила цю стежку й ущелину, то зразу згадала Піренеї, і смерть канадського українця, і Шевченкову пісню,— прошепотїла вона.

— І я теж,— відповів він.— А ще я схвилюваний тим, що зараз оце переходимо лінію фронту. Щось є в цьому і небезпечно, і дивно, як на оцій стежці,— варто спіткну-

тися, оступитись і... прощай життя. Ось так і в тилу ворога.

Лінію фронту проминули. За кілька годин вийшли на шосе Теруель — Каламоча. Тут же розділилися на три групи. Група Франціско Канеля піде мінувати міст на залізниці, група Мануеля Бельди знищить міст на асфальтованій магістралі. Капітан Домінго з одним бійцем постинають вибухами з десятків-півтора телеграфних стовпів понад шосе.

Старинов не забув попередити Франціско Канеля:

— Заряди будете класти впритул до балок. А спершу вийміть кам'яні підпорки, щоб було надійніше...

— Сі... Так, камарадо Рудольфо! Зроблю все, щоб надійніше було. Надійніше — означає, що треба ще вибухівки і на повалення телеграфних стовпів, — відповів інструктор Канель через перекладачку Ганну-Луїзу.

— Ви зрозуміли правильно, Франціско! Я теж піду з вами.

Виявилося, що залізничний міст не охоронявся. Мінери Франціско Канеля закладали заряди з боків металевих балок. Старинов стежив за роботою інших бійців, тут же підказував їм. Мінери працювали дружно й весело. А він хвилювався: все-таки це його перший бойовий рейд у тил франкістів і перший вибух на іспанській землі в тилу заколотників.

Старинов подав знак підпалювати бікфордів шнур. Спалахнули вогники.

Мінери побігли за насип. Ілля тримав за руку Ганну-Луїзу. Відчував її дружній потиск, ні з чим незрівнянний потиск руки коханої.

Прогріміли одночасно могутні вибухи на мосту залізничному і на автомобільному, біля якого поралися підричники Мануеля Бельди. Немов півнеба спалахнуло. І, як салют на честь першої бойової операції мінерів полковника Рудольфо на іспанській землі, забабакало, наче стріляла дюжина гармат, уздовж шосе. Там з тріскотом і гулом у дротах ламалися і падали на землю стовпи лінії зв'язку. То був салют капітана Домінго.

Невдовзі до місця вибухів на кількох вантажних автомобілях прибули фашистські солдати. Мінери тим часом поверталися в гори...

З того дня підричники капітана Домінго здійснювали диверсійні операції на теруельській дільниці фронту.

Не все йшло гладко. Були й невдачі, особливо через технічну недосконалість підривачів, замикачів і погану якість

динаміту. З усім цим треба було рахуватися Старинову і працювати у своїй лабораторії над усуненням технічних і технологічних недоліків, що заважали мінерам бити ворога ефективніше.

Часом міни під колесами вагонів не вибухали. Виявилося, що колісні замикачі були виготовлені два десятки років тому і при повільному натисканні, тобто в лабораторних умовах, вибухали, а на колії під час швидкого обертання коліс контакт їх з підривачем був миттєвий, і підривач не загорівся. Не було ефекту із так званими ампульними мінами. Ці теж не встигали вибухнути під час проходу поїзда. Щоб уникнути цього дефекту, Рудольфо став підрізувати капсулі-детонатори.

На це пішли безсонні ночі роздумів, дні пошуків і практичної роботи. Інженерна думка перемогла. Випробування нових капсулів-детонаторів і підривачів колісних мін обійшлося противнику дорого — було знищено кілька військових ешелонів. Невсипуща натура Іллі не згасала. У своїй майстерні, під яку було обладнано гараж, він застосував в електромінах натискної і натяжної дії запобіжник, що давав мінерам змогу відійти у безпечну зону. Однак ця маленька таємниця Рудольфо обурила гордих іспанців, і вони зажадали, щоб Старинов забрав назад свої запобіжники, бо виходило, що мінер ставить міну без ризику. Інженер-полковник змушений був рахуватися з гарячою кров'ю своїх підривників-«торeadорів», для яких ризик — риса характеру. Він усунув запобіжник, але розробив нову систему, що гарантувала безпеку мінера потай від нього: Старинов дуже побоювався нещасних випадків з мінерами.

Мінери-підривники були навчені користуватися замість підривної машинки батарейкою з кишенькового ліхтаря, знали прийоми керування мінами із спрощеним підривачем, вміли застосовувати ще одну «таємну міну» — міжрейкову. Ця міна вибухала за кілька метрів попереду паровоза і давала великі результати: якихось два кілограми вибухівки валили чи й скидали з насипу локомотив. Досконало опанували республіканці і найпоширенішу міну з колісним, тепер уже вдосконаленим Стариновим, замикачем.

Одного разу на село налетіли німецькі «юнkersи» і почали бомбування. Одна бомба вибухнула на подвір'ї падре, де проживали Рудольфо і Луїза. Крізь відчинені двері кімнати з свистом влетіло десяток гарячих осколків. Деякі з них під Луїзиним ліжком пробили стінку валізи, у якій був динаміт.

Луїза була якраз у кімнаті. Під час вибуху бомби упала на долівку, рятуєчись, і бачила, як осколки пробрили стінки чемодана. Знаючи «норов» іспанського динаміту, Луїза миттю схопила валізу з-під ліжка і прожогом кинулась з будинку. Побігла до бур'янів і обережно, наче кришталь, поклала важенну валізу з динамітом на землю. Звідти чимдуж метнулася назад.

Пролунав вибух у бур'яні. Луїза впала, де стояла.

Знесилена, в розірваній сукні, вона ледве брела до хати. На порозі її чекав наляканий падре, схрестивши побожно руки на животі, і тремтливим голосом промовив:

— Сеньйоро Луїзо! Як ви посміли?.. Хто ви?.. Я думав, ви жінка сумирна, набожна, майже свята. Так вас люди села досі величали. А ви... Ви ротфронтівська диверсантка! — Священик показав очима на ліжко, під яким стояв чемодан з динамітом.

— Ні. Там більше нема смерті, падре, — тихим голосом мовила Луїза, збираючи свої і Рудольфові речі в іншу валізу, у пакунки. — Спасибі вам за дах над головою. Вибачте нам, падре.

— Донна Марія! — скинув священик руки в молитві. — Ніколи не думав, щоб у червоних республіканців були такі динамітники, як ви, сеньйоро Луїзо!

— Даруйте нам...

— Бог вам простить, Луїзо... Але таким квартирантам я не смію давати притулок. Гріх перед небом...

— Я це знаю, падре. За годину я і Рудольфо покинемо вас.

Прибіг і Старинов на квартиру і, почувши від священика слова докору, покірно схилив голову.

— Луїзо, скажіть панотцеві: нехай краще поскубе мене за чуприну, але не гнівається на вас. Грішник — це я... Цей клятий динаміт двадцятирічної давності треба геть викинути на смітник! Все. Вирішено. Я викину динаміт! Віднині витоплюватимемо тротил з німецьких бомб і снарядів, що їх захопили на складі республіканці. Можна й з іспанських. Технологію я перевірів. Працювати можна... Як, святий падре? — звів очі Рудольфо до священика.

Той стояв ні в сих ні в тих. Він, звичайно, не міг второпати, чого хоче цей дивний іноземець. Про що він говорить так палко і впевнено, наче святу молитву читає...

Та камарато Рудольфо знав, чого він хоче, до чого прагне. Капітан Домінго нарешті привіз вантажною машиною закутані в солому вісім стокілограмових бомб до своєї майстерні. Бомби Старинов знешкодив. Потім почав ви-

лучати з них тротил, «зваривши» їх у великому казані. Тротил вилили у більші й менші форми — двістіграмові і фунтові. Асистентами цього технологічного процесу¹ були капітан Домінго, командир одного з трьох спецбатальйонів Мігель, інструктори Бельда, Канель і Чіко.

Проблема високоякісної вибухівки замість динаміту, що поводив себе непевно, вирішена! Це була величезна перемога мінерів камарадо Рудольфо.

Слава про бійців Рудольфо і Домінго вже лунала по всьому фронту. До мінерів один за одним приїздили кореспонденти всесвітньовідомих газет, і серед них Михайло Кольцов, Ілля Еренбург, американський письменник і журналіст-міжнародник Ернест Хемінгвей...

В січні 1937 року бригаду спецпризначення Рудольфо — Домінго передислокували з Валенсії в Хаен для дій на південному фронті під Гранадою і Кордовою. Це був надзвичайно напружений у республіканців фронтний рубіж. За якусь сотню кілометрів знаходився найбільший у руках фашистів порт Малага, куди прибували транспорти з технікою, спорядженням і військами з Італії, з Німеччини.

Роботи на комунікаціях цієї ділянки фронту у підричників було надзвичайно багато. Щоб зробити якнайбільше, Домінго запропонував утворити десяток груп мінерів, які постійно знаходилися б за лінією фронту, тобто — одні діяли в тилу, на зміну їм приходили інші, а ще інші відпочивали й готувалися до нового походу у фашистський тил.

Позиції республіканців з півночі підходили до Гранади на вісім кілометрів, огинаючи місто півколом. Заколотники користувалися залізницею Гранада — Севілья — порт Кадікс, у їхніх руках були інші великі міста на півдні Іспанії.

Мінери дістали завдання висадити в повітря залізничний міст поблизу Гранади і позбавити військову промисловість міста електроенергії.

Вийшли на завдання. Невдовзі повернулися розвідники. Бельда доповідає:

— Треба бути готовими до бою. Загроза з боку шосейної дороги. За десять кілометрів від мосту стоїть сильний гарнізон заколотників. Звідти на автомашинах можуть швидко під'їхати солдати Франко.

¹ У роки Великої Вітчизняної війни цей спосіб добування вибухівки в тилу фашистських військ широко використовували радянські партизани, найменувавши цю технологію «чортовою кухнею».

— Адаланте! Вперед!

Підривники відійшли до мосту через ріку Хінель ніким не помічені. Почали спостереження. Вони знали розклад руху поїздів — пасажирські треба пропустити. А вночі йтимуть військові ешелони.

Зовсім стемніло. Віддалік у небі розлилася заграва. То електровогні Гранати. Старинов замріявся, прикусивши губу. Про Гранату писав Пушкін, її прославив у своєму романтичному вірші радянський поет Михайло Светлов. «Гренада, Гренада моя!..» — подумки повторив рядок з поезії Ілля Старинов. І раптом спіймав себе на думці, що і Светлов говорив у своїй «Гренаді» про «папаху Тараса Шевченка», і він, Старинов, і Ганна Обручова чули на цій землі Шевченків «Заповіт», що його співали, вкладаючи всю свою душу в стремління воювати з фашизмом українські інтернаціоналісти з Канади. І ось вона, ця Граната, її вогні перед очима. І ще дивнішим у цю мить стало, коли Ілля Старинов подумав, що за якихось півгодини мінери капітана Домінго підірвуть електростанцію, і вогні Гранати згаснуть. Гранадці обійдуться без світла вночі, а ось військові підприємства заколотників не обійдуться без електроенергії ні вдень, ні ввечері!..

Та час іти до об'єкта. Розуміючи важливість завдання, Старинов повів групу особисто. З ним ще старші підгрупи — Бельда і Канель. Бійці Франціско Канеля поралися біля нижніх поясів ферми, а мінери Мануеля Бельди прив'язували заряди толу на верхній пояс ферми. Підривники ставили міни під рейки.

Працюють мовчки. Лише чути чийсь тяжке дихання. Напруження зростає, коли у височінь злітають освітлювальні ракети з того боку, де дислокується фашистський гарнізон. На лихо, від шосе пролунав один, потім другий постріл. Ще засяяла у небі ракета. Ті постріли відлунували у серці Рудольфо болем. Та враз він заспокоївся: «Це добре, що всі заряди не з динаміту, а з тротилу, виплавленого з бомб!»

Ще загорілася над обрієм ракета. В цю ж мить освітлений міст і колія були обстріляні з гвинтівок. Фашисти вже близько. Постріли з гвинтівок змусили Бельду, Канеля відіслати бійців за насип. Самі ж вони залишилися, щоб підпалити бікфордіві шнури.

Серед бійців трое поранених, і товариші подають їм першу допомогу. А Бельда і Канель ще на мосту. Нарешті вони приладнали заряди і підпалили бікфорди. Тепер уже ніякий вогонь ні з гвинтівок, ні з кулеметів не зіб'є вог-

ники, що швидко підкрадаються до зарядів. Навіть не пригинаючись, на весь зріст побігли Бельда і Канель, горді від почуття виконаного обов'язку.

Ось Бельда і Канель вже за насипом. Рудольфо обіймає їх обох і каже:

— Молодці!

Мінери побігли поза насипом. Скориставшись з паузи в стрілянині, перескочили колію. Дали поповзти до шосе. Там знову їх обстріляли фашисти. Нарешті мінерам удалося перескочити шосе.

За їхніми спинами прогрімів вибух: то на мосту спрацювали заряди Бельди і Канеля.

— Мар'яно Чіко, — звернувся Старинов до мінера, — постав до наших слідом кілька лас бомбас де міно сповільненої дії.

— Єсть.

Тепер ішли полем. Гостра стерня проколювала личаки, дряпаючи до крові щадці і ступні ніг. Було непріємно од цього й боляче. Та йти, навіть бігти, треба. Командування заколотників послало, мабуть, цілий батальйон солдатів, щоб знищити республіканських герільєрос. Та кілька карателів уже підірвалися на мінах, залишених Мар'яно Чіко. Підривники поспішають до густого оливкового саду. Однак перепочити не було часу. Вибухи мін, які залишили Чіко і Бельда на полі, означали: погоня триває. І в оливковому саду вони поставили гранати. Звідси круто повернули у гори.

За хвилину в саду гримнуло. Далі фашисти збилися з маршруту, втратили слід герільєрос.

— Погляньте! Погляньте! Над Гранадою погасли вогні! Над Гранадою темне небо! — раптом вигукнув Франціско Канель. — Салуд Домінго!

— Салуд!

Це була друга за одну годину перемога спецбригадівців. Знищено не лише залізничний міст поблизу Гранади, а й виведено з ладу електростанцію, електромережу.

Хтось відлічував секунди, за які мав прийти сюди від Гранади звук після того, як погасло світло.

— Тринадцять... Чотирнадцять...

На сімнадцятій секундї у горах глухо відлунився вибух. Військові підприємства у Гранаді лишилися без енергії...

А через десять хвилин у темряві підсліпувато заблимали гнилючки, багато гнилючок. Це на мінерів чекав батальйон капітана Мігеля, який виконував інше бойове завдання.

Радість бойового успіху була засмучена тяжким пораненням комбата Мігеля. Жити йому залишилося зовсім мало. Комбат помер на руках у Старинова й інструктора Бельди.

У горах капітан Мігель і був похований, згідно його заповіту. Останні камені на могилу відважного комапдира поклали Рудольфо і Мануель Бельда.

Розліталися на шмаття залізничні мости, котилися з високих насипів, з гірських круч ешелони з технікою й фашистськими вояками, яких посилали в Іспанію душити республіку Гітлер і Муссоліні. Хоч як патрулювали франкісти залізницю, охороняли мости...

Таємниця полковника Старинова була поки що таємницею лише для радянських людей, які з затамованим подихом стежили за героїчною боротьбою іспанського народу і бійців інтернаціональних бригад, читаючи в пресі про знищені республіканцями мости і ешелони в тилу заколотників. Таїна ж камарадо Рудольфо не була таїною для фашистського командування, франкістських солдат, для гітлерівських убивць, посланих бомбувати іспанські міста і села. Про бойові дії спецбригади Домінго і радника Рудольфо в Іспанії знали всі.

Уперше я зустрівся з Іллею Григоровичем Стариновим 1963 року. З того часу, як тільки буваю у Москві, завжди мені хочеться ще і ще побачити Старинова-Рудольфо та його вірну бойову подругу Ганну-Луїзу, поговорити з ними, додати ще якусь рисочку до портрета цих благородних людей а чи ще якусь таємницю, про яку й досі мало чи й зовсім не знають читачі.

Надто ж дорожу дружбою з цією людиною — інженером, винахідником, організатором, командиром, — без якої не могли в роки Великої Вітчизняної обійтися ні на фронті, ні в партизанській війні проти німецько-фашистських загарбників. Ось чому про полковника Іллю Старинова не раз говоритимуть герої «портретів» партизанської частини цієї книжки, та й сам він з'являтиметься як дійовий персонаж тих оповідей. Але це згодом...

А зараз я веду розповідь про інженер-полковника Старинова як фронтовика Великої Вітчизняної війни.

ТАЄМНИЦЯ ДРУГА

У липні 1941 року ЦК КП(б) України просив радянське командування відрядити на Україну інженер-полковника Старинова, щоб він допоміг новоствореному Управ-

лінню по формуванню, організації і підготовці партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп налагодити навчання з мінно-підривного фаху. Начальником цього Управління було призначено заступника наркома внутрішніх справ УРСР полковника Строкача, з яким Старинов був знайомий ще в час, коли обидва зустрічалися на заставах західного кордону СРСР — перший як прикордонник, другий — як фахівець, як експерт від Наркомату оборони СРСР з питань утворення баз для майбутніх партизанських загонів у прифронтівій смузі на випадок агресії із Заходу.

Відтоді минуло шість років, і вже перший тиждень Великої Вітчизняної війни довів, що Червоній Армії не обійтися без партизанського руху. Партизанська війна стала на чергу дня, до партизанської війни Комуністична партія закликала народ. Україна відповіла на цей заклик ділом — утворенням сотень загонів. Партизанів треба було вчити воювати по-партизанському. Саме з цих міркувань Верховне радянське командування і послало Старинова на Україну із Західного фронту, хоча й там у нього була робота, пов'язана з організацією на фронті мінно-підривних дій.

На Україні у полковника Старинова було не лише партизанське завдання — підготовка висококласних мінерів і радистів, а й таємна армійська, фронтова місія, ініціатором якої був він сам. Якщо Червона Армія не втримає Київ, лінія фронту не зупиниться ні на Дніпрі, ні на Сулі чи Ворсклі. Якщо навіть доведеться здати німцям найбільший промисловий центр України, її другу столицю — Харків, то з нього треба не лише евакуювати всі заводи оборонного значення, а й заздалегідь замінювати кількома тисячами мін потенційно важливі для противника об'єкти, будинки, шосейні дороги і залізниці, аеродром. Для цієї роботи командування обіцяло Старинову дати два батальйони саперів, перевдягнених у цивільний одяг, і кілька тисяч мін десяти видів. Більшість цих мін — сповільненої дії, що могли вибухнути й через півтора місяця після того, як місто окупують фашистські війська. Старинов також наполіг на тому, щоб використати у Харкові, уперше в світовій практиці, керовані на відстані з допомогою радіохвиль міни, тобто радіоміни. Такою була ідея Старинова і його колег, які сконструювали радіоміну. Однак домогтися, діждатися «зеленого сигналу» на радіоміни було дуже непросто. Звичайна ситуація, з якою, на жаль, час од часу стикаються талановиті винахідники.

Та все ж дозвіл на застосування радіоміни було дано. Старинов одразу взявся за реалізацію своєї ідеї. Діло не лише в тому, щоб радіоміна спрацювала. Старинов і його інженери дивилися на таку міну не лише як на зброю війни, а й як на апарат, керований по радіо у мирних цілях, в науці, у промисловості, взагалі у виробництві.

У Києві полковника Старинова прийняв секретар ЦК КП(б) України Михайло Олексійович Бурмистенко. Кабінет секретаря ЦК дуже нагадував лабораторію на околиці Валенсії, у якій конструювалися нові типи мін, переобладнувалися ручні гранати. Старинов потиснув руку Бурмистенку, сказавши:

— Бачу, потрапив до своїх, до партизанів! — показав рукою на довгий стіл, на якому справді був увесь арсенал партизанської зброї — від трофейних гвинтівок, кулеметів, автоматів до гранат, мін і баночок з бертолетовою сіллю, що теж може вибухати. — Уже бачу й вірю, що партизанська війна на Україні буде поставлена на рівень сучасної війни, а основна партизанська зброя — міни. Вони ж — не так оборонна зброя, як наступальна. Міни замінять залпи сотень гармат і завжди потраплятимуть у ціль. Так я казав і шість років тому Хосе Діасу та Долорес Ібаррурі.

— Ми дуже цінімо вас як військового фахівця, тактика партизанської війни, — сказав Бурмистенко. — Повірте: не так легко було випросити вас у нашого командування. Та хто хоче, той доб'ється...

В цей мить до кабінету зайшов русявий підтягнутий військовий із значком депутата Верховної Ради СРСР — полковник Строкач. Привітавшись з Бурмистенком, Строкач ступив назустріч Старинову. Вони обнялися.

— Правда ж, Михайле Олексійовичу? Тепер ми не відпустимо Іллю Григоровича? — звернувся полковник Строкач до Бурмистенка.

— До того ж гостеві сподобався мій кабінет, — мовив Бурмистенко. — Такий був у нього в Іспанії.

— Звідки ви знаєте, Михайле Олексійовичу, про цю тасмницю? — пожартував Старинов.

— Я ж все-таки секретар ЦК. А зараз на мої і на плечі полковника Строкача лягла ще й ноша «партизанської війни». Мусимо ж ми знати свої видатні кадри, — засміявся Михайло Олексійович.

— Так уже й видатні, — зітхнув Старинов, думаючи про всі труднощі за останні сім років, які довелося переборювати йому. — Я буду працювати з вами, Тимофію Амвросійовичу, готуватиму мінерів, радистів, командирів і нач-

штабів, як готував їх колись у Харкові, а потім в Іспанії. Однак у мене є ще й важливе завдання від Верховного командування у Харкові, я там буду працювати і для партизанів України...

— У Харкові вже створено партизанську школу, — сказав Бурмистенко. — Є школа у Ворошиловграді, у Чернігові. І в Києві — в Пущі-Водиці...

— Ми з полковником Строкачем побуваємо у Пущі, я познайомлюся з методикою викладання мінно-підривної справи. Та основний наголос поставимо на Харкові.

— Так, — погодився Строкач. — Я дав розпорядження бійцям-прикордонникам, які пробиваються від лінії кордону на схід, усім іти до Харкова. Люди надійні, після деякої підготовки вони стануть і командирами, і начштабами, і мінерами, і радистами. Ви будете в Харкові, а я тут, у Києві, — погодився Строкач і додав: — Тут. До останньої можливості, щоб партизани якнайефективніше допомагали Червоній Армії в її боях на фронті.

— Бачите, Ілля Григоровичу, — втрутився секретар ЦК, — ми, формуючи і навчаючи партизанські загони і диверсійні групи, думаємо про партизанську війну не як саму по собі, а як війну, підкорену інтересам фронту і бойовій взаємодії партизанів з регулярними військами...

— Це максимальна точка зору на партизанську війну, — ствердив полковник Старинов. — Володимир Ілліч Ленін ще в 1905 році писав, що у війні всі форми, в тому числі і партизанська війна як засіб боротьби, повинні бути підпорядковані, погоджені з головними засобами боротьби. А головними засобами є, звичайно, Збройні Сили Радянського Союзу. Отже ви цілком правильно говорите не просто про партизанську війну, а про бойову взаємодію партизанів з регулярними військами. Заради цієї взаємодії й існуватиме партизанський рух в окупованих фашистами районах. Так, — важко зітхнув Старинов. — На сьогодні гітлерівські війська вже захопили п'ять столиць союзних республік — Мінськ, Вільнюс, Ригу, Таллін, Кишинів...

Тиждень полковник Старинов був у Києві і більшість часу разом із Тимофієм Строкачем, який очолив Управління по організації партизанських загонів. Спільну мову обидва полковники знайшли одразу. Строкач з п'ятнадцяти літ був партизанським розвідником у Свягинському комуністичному загоні на Далекому Сході, вже тоді брав участь у диверсійних операціях проти японських поїздів. Після громадянської війни він двадцять років служив прикордонником на сході, на півдні і на заході країни. Напере-

додні Великої Вітчизняної вже очолював Управління прикордонних військ України і Молдавії. Його бійці мужньо зустріли фашистську навалу, ставши взірцем вірності Батьківщині. «Який командуючий, такі й його воїни», — подумав Старинов про полковника Строкача. Іллю Григоровича радувало те, що Строкач жадібно прислухався до кожного слова на лекціях інженера Старинова, які він читав у партизанській школі, мовби сам збирався стати командиром підривників у партизанському загоні. А це, вважав Старинов, риса справжнього воєначальника, якому доручено формувати і вчити партизанські загоны.

В ті дні Старинов подружився із Строкачем на все життя...

Минуло два місяці.

Фашистська авіація щодня бомбардувала Харків, особливо вокзали й заводи, від яких щодня і щочночі по залізничних коліях на схід відходили у далекі маршрути до Уралу й Сибіру десятки і сотні ешелонів з промисловим устаткуванням, людьми. Заводи індустріального Харкова мали працювати для фронту і там, на землі братньої Росії.

Трудився Старинов на два фронти — готував партизанів і відряджав їх у тил противника, командував спецбатальйоном саперів, який потай від сторонніх очей мінував окремі об'єкти у місті, ставив міни на залізниці, на шосейних дорогах, які ще використовувалися на повну потужність. Старинов налагодив виробництво складних мін, які не можна знешкодити без ризику для життя саперів противника. Його бійці щочночі свердлили бурами землю, закладали міни поблизу мостів, на подвір'ях окремих особняків.

На думку Старинова, особняк на вулиці Дзержинського, 17, неодмінно привабить до себе високе німецьке начальство, якщо фашистські війська ввійдуть у Харків. Вирішили поставити там радіоміну. Мінери це зробили у десятих числах жовтня і тепер спали на радіоміні, що теж було маскуванням. Бо ж хіба можна жити у замінованому особняку до останнього дня?..

Та полковник Старинов жив на замінованій віллі. То з вокзалу, то з об'єкта іноді надходили неприємні повідомлення: зненацька спрацювали замикачі мін уповільненої дії, які повинні були вибухнути через тридцять і через сорок діб. Такі випадки свідчили про неточність у роботі мінерів. Ілля Григорович одразу виїздив на місце пригоди.

Подібних лохибок не повинно бути. Бо ж серед високого начальства немало супротивників ідеї мінування об'єктів у Харкові, не кажучи вже про цілком негативне ставлення до радіомін. Будь-яка помилка саперів оберталася ударом по Старинову. Отож уся техніка, що була в його розпорядженні, вимагала досвідчених, уважних, сміливих мінерів, які знали не лише своє діло, а й неабияку мету цієї операції.

Старинов доклав немало зусиль, щоб працюючи навчати людей. І досяг свого: бійці спецбатальйону зрозуміли суть мінного залпу по важливих об'єктах в окупованому Харкові. І тому кожна помилка мінерів не так загрожувала їхньому життю, як могла перекреслити увесь задум полковника Старинова.

Однак неприємні випадки траплялися рідко. Сапери уже поставили в Харкові і на підступах до міста кілька тисяч протитанкових мін, мін-«сюрпризів», що були витвором інженерної кмітливості, і зо дві тисячі мін уповільненої дії, за якими Старинов бачив майбутнє у війні на рейках противника, тобто у битві з ворожими ешелонами. Вогняна потужність мін Іллі Старинова у Харкові вже стала рівною залпу тисячі гармат...

Та настав час залишати Харків. Партизанська школа евакуювалася до Ворошиловграда. Бійці-сапери спецбатальйону Старинова залишили Харків останніми. В ті хвилини від Люботина у спорожніле, оповите туманом місто вновзали довжелезними зміями колони фашистських танків і броневиків та мотопіхоти. У Харків вдерлися частини 68-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Георга фон Брауна, якого ще першого серпня призначили комендантом міста.

Фон Браун затримався на шляхах війни. Було б у наших трохи сил для контрудару, і в Харків німці восени сорок першого не вступили б.

Однак сили військ Південно-Західного фронту, що обороняли Київ, були втрачені після того, як два угруповання фашистських військ: з півночі — Гудеріана, а з півдня — Клейста, — зішлись у районі Лохвиці, перетнувши шлях на схід арміям під командуванням генерал-полковника Кирпоноса Михайла Петровича, який загинув разом із своїм штабом у Шумейкиному Яру. Окупація фашистами Харкова стала реальністю...

Фашистські війська ще по дорозі до Харкова натрапили на сотні мін, що вибухнули під машинами, танками і

бронетранспортерами. Вибухи відбувалися і в Харкові, і це викликало занепокоєння у фон Брауна.

Повідомлення німецької розвідки про те, що у місті працювала спецчастина якогось інженер-полковника, підтверджувалося кожного дня і кожної ночі на військових об'єктах німців. Ось чому фон Браун не поспішав вселятися в особняки («Тихіше їдеш — далі будеш! Кваспитися нема потреби»).

У Георга фон Брауна двоюрідний брат Вернер фон Браун — визначний фізик, спеціаліст у галузі атомного ядра, і генерал Браун знає, що значать учені у військових справах. Генерал взяв під житло скромний будиночок з трьох кімнат на Холодній Горі, поки особняки розмінують сапери батальйону гауптмана Карла Гейдена.

Офіцери ж пропонували своєму генералові віллу по вулиці Дзержинського, 17, в якій до останньої години жили якісь радянські начальники. І тому цю віллу сапери обстежували з особливою ретельністю.

Капітан Гейден працював разом з найсміливішими саперами на подвір'ї і в самій віллі по вулиці Дзержинського, 17. Вже отих кілька сотень десятків вибухів на шосе під колесами і гусеницями змусили Гейдена не поспішати з доповіддю: «Перевірено. Мін нема». Гейдена ж попередили, що його супротивником був інженер-полковник, якого під іменем Рудольфо знало німецьке й італійське командування ще в Іспанії. Противник солідний, і Гейден з кількома саперами особисто займався розмінуванням вілли.

Десь на третій день роботи сапер знайшов тоненький дріт, що тягся у зжовклій траві по подвір'ю і зникав у великій купі кам'яного вугілля у котельні.

— Що це? — запитав сапер у свого гауптмана.

У Гейдена настовбурчилося волосся. Що він міг відповісти солдатові? Може, це жарт? Нехай німецькі сапери посушать собі голови над цим дротом? Чи щось нове й серйозне, затіяне клятим інтернаціоналістом, що був у Іспанії? Можна обірвати дріт... А якщо раптом спрацює замикач? Якщо тільки й чекають, щоб німці обірвали провід?..

Гауптман Гейден шукав добровольців. Та їх не так легко знайти серед солдатів-саперів, бо харківські міни уже сидять у них у печінках. Майже всю Європу пройшли солдати Гейдена, а такого міцного заслопу, як під Харковом і в самому місті, не зустрічали. Та й міни ці були найрізноманітніші. За два тижні перебування у Харкові сапери знайшли дев'ять типів мін, на які здатна лише фантазія

інженера. З одними мінами впоратися неважко, з іншими ж — надто складно, з третіми — зовсім неможливо, бо ті не піддаються знешкодженню.

Гейден знав, наприклад, російського генерала інженерних військ Карбишева, трактати і статті полковника Старинова. Відоме йому і прізвище молодого інженера-винахідника Файнберга, що працював із Стариновим. Але хто з них був тут, у Харкові?.. Старинов? Файнберг? Чи Рудольфо, на якого мали досьє контррозвідники?

На подвір'я особняка прийшов цього ранку взвод саперів і вишикувався перед Гейденом. Той дивився у вічі кожному, намагаючись знайти добровольця, який би відкрив «таємницю» дроту, що тягся в купу вугілля. Звичайно, Гейден міг наказати: «Три кроки вперед!..» Та це не вихід. Тут треба працювати не лише за страх, а й задля розкриття таємниці червоних мінерів. Перебрати тисячі грудок вугілля, під одною з яких ховається смерть, діло надто марудне і ризиковане. Однак таємницю треба розкрити! Гейден мусить вивчити конструкцію нової міни, якщо вона тут є і не схожа на інші дев'ять типів мін. А може, це «жарт» саперів противника?..

— Нема охочих? — з гнівом промовив Гейден. — Боягузи! Тоді я сам перекидатиму вугілля!

Та все ж Гейден показав рукою на одного унтер-офіцера.

— Ти будеш зі мною.

І вони працювали в котельні весь день. У Гейдена й унтер-офіцера вже не було ні сил, ні терпіння. Вони перебрали з тисячу шматків вугілля, однак кінця дроту не знайшли. Дріт пірнав кудись у куток котельні.

Як і щовечора, так і цього разу Гейден доповів генералові про свої особисто пошуки, що, можливо, це і не міна, а дріт-жарт, щоб пошпити в дурні німецьких саперів. Росіяни здатні на жарти навіть на війні, про що засвідчує й історія запорозьких козаків. Все це Гейден говорив до того, щоб генерал відчув, який відчайдушний і одночасно мудрий командир саперного батальйону у фон Брауна.

Працювали у котельні Гейден з унтер-офіцером і настуного дня. Замурзані, спітнілі, немов чорти за роботою у пеклі, капітан і унтер таки дісталися до ящика, який виявився... радіоприймачем.

Гейден навіть дихати перестав. Радіоприймач був з'єднаний з міною! Може, це радіоміна?.. Невже росіяни дійшли до такого?.. Скажи про це своїм інженерам — вони засміють Гейдена! Сказати таке контррозвідникам —

стануть вважати Гейдена лазутчиком від більшовиків! Це бачено, щоб руські та винайшли ось таку зброю, як радіоміна? Звичайно, це жарт отих червоних мінерів-заморожців, що хочуть пореготати над гауптманом Гейденом і його батальйоном!..

«Івани не можуть дотумкати до такого! В цій віллі до останньої хвилини жило якесь радянське начальство. Вони не встигли б насипати на міну отаку купу вугілля. Це фальшива міна! Радіоприймач у міні — дурниця!» — Так скаже і генерал фон Браун...

— Чого кліпаєш очима? — нарешті заспокоївся Гейден, звернувшись до унтер-офіцера. — Сьогодні ж доповім, що мін на віллі нема! Генерал може передислокуватися сюди зі своїм штабом.

Унтер раптом засміявся:

— Гер гауптман! Ми, як дурні, перебрати купу вугілля. Хоч приймач дістався як трофей. Звичайний собі приймач на сухих батареях! Таки дав нам хтось задачу, пане капітан!

— Я візьму цей приймач до себе на квартиру, — сказав Гейден, випростовуючись і витираючи замурзане обличчя.

Вже наступного дня на віллу № 17 по вулиці Дзержинського переїхав з Холодної Гори генерал Браун, а з ним і офіцери штабу 68-ї дивізії. А ще через день про цю передислокацію знали у Ворошиловграді полковники Строкач і Старинов. Цю звістку їм передали по радіо харківські партизани із загону імені Будьонного, яким командували прикордонники Іван Копьонкін та комісар Микола Подкоритов.

Перші дні перебування коменданта Харкова на віллі по вулиці Дзержинського співпали з десятками вибухів мін сповільненої дії під поїздами, мостами і віадукми. Саперники збилися з ніг, та були безсилі впоратися з грізною зброєю. Фон Браун наказав привезти до Харкова полонених червоноармійців і використовувати їх як смертників при розмінуванні. Під дулами автоматів пішли шукати міни підлітки й жінки.

І про це повідомив Строкача і Старинова партизанський радист, додавши, що 13 листопада на віллі фон Брауна збираються генерали і офіцери військ, що дислокуються у Харкові.

Перечитавши останні повідомлення, Старинов звернувся до Строкача:

— Мені час летіти у Воронеж.

— Так, Ілля Григоровичу, саме момент,— погодився Строкач.

На аеродромі Строкач обняв Старинова, і той пішов до літака. За кілька хвилин біплан Р-8 розбігся по полю й одірвався од землі.

Політ тривав понад годину. І весь час Старинов то хвилювався, пригадуючи незабутні епізоди з свого бойового життя, то заспокоювався, бо ж сьогодні він доведе усім невірам, і кожному з них зокрема, що то означає на війні радіоміна... Про силу інших видів мін у Харкові вже знає не лише німецьке командування, а й своє, радянське, з ворожих і партизанських повідомлень. Ілля Григорович шкодував, що поруч нема Ганпи-Луїзи. Як добре, коли вона була з ним в Іспанії! Віп тоді відчував у собі могутню силу. А зараз Луїза виконує бойове завдання Батьківщини у зарубіжній країні. А він, Рудольфо-Старинов, тут, на фронті і у ворожому тилу. Обое ж вони працюють в ім'я розгрому фашистської армії, з якою розпочали битися ще в горах Іспанії.

У Воронежі Старинова зустріли радіоінженери Аркадій Безпам'ятнов і Федір Коржов. Зустрілися як давні друзі, бо сімнадцять років тому всі троє монтували Воронежську радіостанцію. Саме тому, що Старинов добре знав оснащення цієї станції та її інженерів, і був обраний Воронеж, звідки через ефір передадуться сигнали у Харків.

Група військових інженерів на чолі з Стариновим ще заздалегідь підготувала радіостанцію до незвичайного сеансу. Тоді ж було домовлено, що начальник станції Коржов на перше ж прохання полковника Старинова у будь-яку годину доби передасть у його розпорядження потужний радіопередавач і забезпечить швидку і точну настройку передавача на хвилю, задану Стариновим.

Це була незабутня ніч. Старинов, Коржов і Безпам'ятнов зовсім не спали. Наготові були і бойові радіообслуги. Воронежська радіостанція перетворилася у командний пункт.

— Справа не в тому, що ми сьогодні повинні вбити фашистського генерала. Фон Браун ще й військовий злочинець. На його руках кров кількох десятків тисяч харків'ян. Це буде не лише наш армійський удар фронтовиків, а й партизанська помста генералові-злочинцю,— сказав Старинов, поглянувши на годинника, що висів в апаратній на стіні.

А потім запанувала довга пауза. Нікому з присутніх не хотілося говорити.

Четверта година десять хвилин чотирнадцятого листопада 1941 року...

Зігнуті пальці правиці полковника Старинова обхопили головку телеграфного ключа. Ілля Григорович проголосив:

— Увага! Підриваю міну номер один на аеродромі,— і натиснув на головку ключа до упору.

Стрілки амперметрів хитнулися праворуч, показуючи силу струму радіохвилі, що в одну мить пододала трьохсоткілометрову відстань від Воронежа до Харкова і відлунилася у приймачі міни номер один.

— Підриваю міну номер два! По віллі генерала фон Брауна... Вогонь! — вигукнув Старинов, і один з радіоінженерів передав цей сигнал.

— Вогонь! Вогонь!

І ще й ще посилалися електромагнітні сигнали до харківських радіомін. Хтось крикнув:

— Смерть німецьким загарбникам!..

А далі знову запала тиша.

Старинов сидів і навіть не підводив голови. Чоло його спітніло, як після важкої роботи. Ілля Григорович, як і інженер Файнберг, з яким він конструював радіоміни, вірили в успіх ще кілька років тому. Вірив Старинов і тепер. Навіть знає, що не обов'язко треба підривати радіозаряд з такої потужної станції, як у Воронежі. Можна і з військової короткохвильової рації. Діло не так у потужності, як у точності сигналу, налаштованого на певну частоту хвилі. Однак заради перестраховки, задля того, щоб ці перші вибухи були надійними, Старинов вирішив використати Воронежську радіостанцію.

Тепер треба ждати повідомлень із Харкова від підпільників і партизанів загону Івана Копьонкіна і комісара Подкоритова. Їхня група з рацією стежить за подіями на вулиці Дзержинського, 17, і на аеродромі. Лишилося чекати.

— Аркадію Володимировичу! Федоре Сменовичу! — раптом звернувся Старинов до Безпам'ятного і Коржова. — Може, організуєте чайку? Щось ніби зимно мені стало в апаратній. Та й узагалі...

Довго не спав тієї ночі на 14 листопада і гауптман Гейден на своїй квартирі. Йому спилися жахливі сни, і він прокинувся у холодному поту. За звичкою поклав руку на приймач-трофей, добутий у котельні на віллі № 17, по вулиці Дзержинського. Гейден увімкнув радіоприймач, налаштований на ту хвилю, що і тоді, коли він з унтером сапером докопався до нього. Іноді слухав радіо Москви, Берліна і нейтральних шведів, які передавали танцюваль

пу музику з ресторанів опівночі. «Живуть же оті шведи-нейтралі!» — із задрістю не раз думав Гейден. У репродукторі чувся звичайний в ефірі шерех, далекий писк військових рацій, що працювали в цю пізню пору. І раптом пролунав дужий тріск, адресований мовби саме цьому приймачеві, саме на цій хвилі...

Гаунтман здригнувся. «Невже? Невже цей сигнал призначався мішному зарядові, що був у котельній під купою вугілля?..»

І в цю ж мить на аеродромі прогрімилі вибухи.

Ще тиждень тому за розмінування вілли № 17 Гейден отримав подяку від фон Брауна, і на нього офіцери штабу дивилися, як на щасливця. «Невже Рудольфо чи хтось із росіян таки винайшов радіоміну?»

Гейден підвівся і запалив цигарку. У нього боліла голова, бо після наради офіцери штабу відзначили заодно і новосілля свого генерала, випили коньяку, кюммелю, кави. «А якщо такий же радіоприймач, заряд і міна десь під віллою? Якщо це зовсім не запорозький жарт червоних мінерів?..»

Тремтячою рукою Гейден став крутити ручку телефонного апарата. У командира саперного батальйону був прямий зв'язок з комендантом Харкова генералом фон Брауном. На диво Гейдену, генерал відповів зовсім не сонним, а роздратованим голосом:

— В чому справа, Гейден?

— Я... Ви... Просто...— затинався наполоханий головний сапер фон Брауна.— Приймач, що ми знайшли в котельні, прийняв якийсь сигнал. Можливо... росіяни проти нас застосовують радіоміни, гер генерал?

— Я вас розстріляю, Гейден!

Та більше вже нічого не встиг сказати генерал. Він не встиг навіть кинути телефонну трубку і вискочити в одній довгій нічній сорочці геть з вілли, як... Як полковник Ілля Старинов-Рудольфо у Воронежі дав наказ підірвати міну номер два.

Величезної сили вибух підняв у повітря будинок № 17 по вулиці Дзержинського. Шматки цегли, щебінь падали на землю, засипаючи трупи генерала Брауна і ще десятків офіцерів, які ночували в інших кімнатах...

Німецький сапер про міни в Харкові

«Міни — це жах!..»

Міни вибухали на автомобільних дорогах, на аеродромах, на залізниці — повсюдно. Та пайжахливіше — це

мінування доріг і аеродромів. На аеродромах удень вибухало по три-п'ять мін, і ніхто не знав, коли і де вибухнуть завтра ще п'ять мін сповільненої дії.

У місті і на околицях мінами знищено багато автомашин, декілька поїздів, які натрапили на міни, сотні солдатів, котрі за два роки війни в Європі убереглись від смерті, а тут загинули від мін.

Однак вибухи мін не припинялися, і відшукати та знешкодити міну що день стає ще важче. Як говорили полонені, годинниковий механізм багатьох зразків мін спрацює лише через 4 місяці. Минув лише один місяць, як ми окупували Харків, і виходило, що протягом ще трьох місяців ми повинні втратити багато машин і поїздів. Уже зараз втрати через оці міни, що зазнали наші після окупації міста, перевершують усі втрати, безпосередньо пов'язані з окупацією. Місто, його околиці і особливо під'їзні шляхи були заміновані планомірно і надто густо.

Нам потрібні нові засоби для виявлення мін. Ми повинні негайно, незважаючи на великі затрати коштів і засобів, підірвати всі підозрілі місця, де могли бути закладені міни.

Наше перше зіткнення з планомірним мінуванням уже обійшлося нам дуже дорого. Ми повинні відшукати нові засоби, інакше нам доведеться будувати на окупованій території нові автомобільні й залізничні дороги, аеродроми і склади. Нашим завданням стала боротьба з мінами. Не подолавши цих мін, ми не зможемо вільно рухатися і діяти.

Георг Ф., 21 листопада 1941 року, м. Харків».

Після вибуху радіомін у Харкові гауптмана Карла Гейдена розжалували в рядові, а взвод саперів, що розмінував віллу № 17 по вулиці Дзержинського, був розстріляний з наказу німецького командування.

ТАЄМНИЦЯ ТРЕТЯ

Минав останній місяць 1941 року. Як і раніше, Ілля Григорович готував з Тимофієм Строкачем партизанські кадри у Ворошиловграді. Та раптом одного грудневого дня Старинов отримав з Москви наказ негайно вилетіти в Ростов-на-Дону, щойно визволений від фашистських військ, у штаб Південного фронту.

Старинов вилетів до Ростова вже наступного дня. На аеродромі його зустріла «емка» командуючого. Ад'ютант

люб'язно запросив гостя в машину, поцікавився, як летілося.

— Добре. На такому літакові пілоти Каманін, Водоп'янов, Доронін, Ляпідевський, Слепньов, Молоков і Леваневський перевозили з крижини в Чукотському морі на материк челюскінців, і я думав, що людям було тісно в ньому, як оселедцям у бочці. А я з пасажирів був один! — жартома підморгнув Старинов. — Герої пілоти рятували челюскінців у негоду. А зараз хоч і хмарно, а туману нема. Та й «месершміта» в польоті не зустріли. Отже, долетіли ми до Ростова добре.

За годину полковник Старинов, обсмикавши гімнастерку, на лівій стороні якої було пригвинчено три ордени Червоного Прапора, звично поправив рукою хвилясте, трохи кучеряве, з свиною волосся і чітким кроком зайшов до кабінету.

На порозі зупинився, чекаючи, поки генерал закінчить писати.

«А чуприна в нього — як і в тридцять шостому під Теруелем, і теж уже посивіла», — відзначив про себе Старинов, ховаючи усмішку. А потім сказав уголос:

— Салуд, камарадо! О, генерал Маліно!

— Салуд, камарадо Рудольфо! — прозвучало у відповідь.

Генерал-лейтенант Малиновський пішов назустріч, щоб обняти Старинова, побратима по війні в Іспанії.

Тоді, у тридцять сьомому, генерал Маліно прибув до мінерів, оглянув приміщення лабораторії і сказав: «Щось у вас, Рудольфо, тут пахне смаленим і гарячою смолою, як у пеклі. Це твої люди на подвір'ї у казанах виплавляють тротил з бомб? Ну й розгорнув ти тут, в Іспанії, «чортову кухню», Ілля!» — «Треба. Без свого тротилу воюємо упівсили. А з своєю вибухівкою ми — як кум іспанському королю!..» — «Правильно, — погодився Малиновський. — То всі ящики — подарунки фашистам?» — «Так, «посилки» для їхнього тилу», — ствердив Старинов.

Генерал Малиновський, обнявши за плече Старинова, підвів його до вікна і сказав:

— Розкажуй. А ми чули про твій вибух у Харкові... Що, стомився? Загойдало в літаку? Минеться!..

— Звичайно, минеться. Нащо я потрібен вам, товаришу Малиновський?

— Знаю, що у тебе й там була важлива робота, але нашому фронту ти зараз потрібніший. Прошу... — показав командуючий рукою на розіслану на столі карту. — Чи,

може, спочатку спочинеш, попоїси, а вже потім? — запитав генерал.

— Займемося спершу ділом, товаришу командуючий.

І вони схилилися над картою. Командуючий водив кінчиком олівця по березі Таганрозької затоки і з сумом говорив:

— Отут майже відкрита ділянка фронту. Якби не крига, то наш берег був би під охороною кораблів Азовської флотилії, якою командує контр-адмірал Октябрський. Та зараз затока замерзла. Крига товста. По ній можуть пройти не лише автомашини, але й танки. Уявляєш, Ілля, яка загроза?.. Німецькі танки з північного берега затоки можуть пройти по кризі двадцять п'ять — тридцять кілометрів і опинитися... на Кубані, на Північному Кавказі.

— Цілком уявляю, — зітхнув Старинов.

— Зараз уся надія на мінне загородження.

— А скільки наших сил на південному березі Таганрозької затоки?

— Надто мало: десь півтори тисячі моряків адмірала Октябрського та з п'ятсот прикордонників. Оце і все на сто п'ятдесят кілометрів лінії фронту, — відповів командуючий. — Якщо бути точним — чотирнадцять бійців на кілометр фронту...

— Одначе яких бійців! Моряки, прикордонники, сапери, бували в бувальцях солдати, — веселим тоном зауважив Старинов. — І ви, Родіоне Яковичу, хочете замінувати південне узбережжя Таганрозької затоки?

— Поки що я хочу, щоб ти з'ясував на місці обстановку і висловив свою точку зору: мінувати берег чи пробивати ополонки понад усім берегом, щоб провалювалися автомашини, бронетранспортери і танки, якщо рушать на кавказький берег, — сказав з ваганням у голосі Малиновський.

— У ваших фронтових саперів є така кількість мін, щоб замінувати берег?

— Звичайно, нема. Та будемо налагоджувати їх масове вирбництво. З твоєю допомогою, Ілля Григоровичу. Для того я тебе сюди і запросив. Допоможи нашому фронту. Ще ж ніхто не відбивав у німців такі міста, як Ростов. А ми дали під щелепу генералу Клейсту, повернули Ростов Батьківщині! І це в перші шість місяців війни! Га?..

— Молодці воїни вашого фронту. Уже ввійшли в історію як майстри контрудару, — сказав Старинов, напружено думаючи.

— У тебе є інша думка? — поцікавився командуючий фронтом.

— Неначе є. Поки що ідея, без деталей. Не свій берег мінувати, а їхній, німецький, та ще й так, щоб там гриміло щодня і дим та вогонь було видно і в Ростові, і на кавказькому березі затоки. Зробити там такий фейєрверк, щоб у Клейста геть вибило з голови затію пройти через кригу танками на Кавказ... Оголосити німцям на тому березі партизанську війну!

— Ти не можеш без партизанів, — зауважив, посміхнувшись, Родіон Якович. — Однак ти знайшов вихід?

— Не має значення, як називатимемо цих мінерів — моряками, червоноармійцями чи партизанами. Важливо, що діятимуть вони партизанською тактикою. І нам гріх не використати у даній ситуації саме партизанську форму війни. Треба посилати через затоку групи мінерів. І безперервно. Одні групи орудують на березі, на шосе, біля німецьких об'єктів, інші на нашому березі спочивають, треті — у дорозі на ворожий берег.

— Гарна карусель! — примружив очі командуючий.

— Це у загальних рисах. У деталях на місці. Тільки після розвідки, в якій буду і я, — сказав Старицов. — Такої ділянки для дій мінерів не знайти на всьому фронті від Азовського моря до Льодовитого океану. Лише через кригу, через затоку, і там завдавати удару за ударом по німцях! — вже запалився Ілля Григорович. — Таки добре, що ви мене сюди викликали. Ми піддамо тут вогнику фрїцам!

— Якщо вийде по-твоєму, то батальйон мінерів своїми активними діями замінить зо дві дивізії, які спроможні стримати наступальні намагання німців. А в них там сили чималі! — розсудливо мовив генерал. — Привабливий твій план...

— Це план ваш, товаришу командуючий. Ви ж пропонували мінувати берег? Я лише уточнив, який берег, — свій чи німецький...

— Нехай буде й так. Я думав і про той берег, але побоювався висловити цю ідею. Все-таки треба бути великим фахівцем і тактиком, щоб зіткнути батальйон мінерів з кількома дивізіями противника! Тому і покликав тебе на допомогу нашому фронту. Батальйон буде сформований негайно. Людей ми вже підібрали. Негайно очолюйте підготовку бійців. У льодові десанти повинні йти лише добровольці. Ідьте у музичне училище. Там штаб спецбатальйону...

Командуючий помовчав і хитрувато додав:

— Якщо когось зустрінеш із знайомих, то ні-ні! — притулив палець до вуст. — Ніхто про це не повинен знати. І особливо наш Верховний Головнокомандуючий. Інакше мені намілять шию як командуючому, та й тобі перепаде на горіхи... Нехай допомагає тобі, Ілля Григоровичу, саперська кмітливість. Діло дуже важливе. На випадок чого — звертайся до мене без усяких інших інстанцій. Спецбатальйон особисто підкоряється тільки штабові фронту, мені. І ще: не забудьте передати слова привіту тим, кого там зустрінете! — пригадав Малиновський і підморгнув: — Влаштуєтесь — і прошу на чашку чаю. Пригадаємо молодість свою в Іспанії...

Біля будинку командуючого фронтом стояла «емка». Старинов підійшов до авто і сказав шоферові:

— До музичного училища...

Тільки-но «емка» привезла полковника, як на подвір'ї, обрамленому кількоповерховими будинками, було вишикувано дві роти червоноармійців-саперів, взвод управління і ще піввзводу бійців. Старинов привітався, і командир батальйону старший лейтенант Мотильов оголосив:

— Товариші червоноармійці, червонофлотці і командири! Ми формуємо спецбатальйон, бійцями якого будуть виключно добровольці. Хто хоче воювати в цьому батальйоні — три кроки вперед!..

Ілля Григорович стежив за червоноармійцями і матросами, які один по одному і групами виходили з шеренги на кілька кроків. Ось цих добровольців уже зо дві сотні. Ідуть іще.

І раптом голос:

— Камарадо Рудольфо!

Полковник Старинов різко обернувся і застиг від подиву.

З вишикуваного трохи осторонь піввзводу до нього йшов гурт чорнявих, смаглявих і бородатих бійців, одягнених не по формі, але усі в шапках-вушанках. Кремезний і чорнобородий уже розкинув для обіймів руки, гукнувши:

— Салуд, камарадо Рудольфо!

— Салуд, капітане Домінго!

Тепер настала пора дивуватися червоноармійцям і матросам саперного батальйону. Прибулий полковник обіймався з «їхніми» іспанцями, як з давніми друзями.

— Мануель Бельда? Франціско Канель? Мар'яно Чіко?.. — називав прізвиська Рудольфо. — А цих не знаю...

— Ці ще були хлопчиками у тридцять шостому, — пояснив Домінго. — Виросли в Радянському Союзі, а тепер

прийшли в Червону Армію. Будуть саперами. Тільки но-но! — стихив голос безстрашний мінер Домінго і озирнувся полохливо.

Аж тепер Старинов зрозумів, що означало оте наше «но-но» по-іспанському. Верховний Головнокомандуючий був проти того, щоб у Червоній Армії воювали іноземці.

Однак Москва далеко, а Ростов і командуючий фронтом генерал-лейтенант Малиновський зовсім поруч, і було домовлено, щоб усі бійці і командири, в разі якоїсь перевірки, вважали іспанців узбеками, вірменами чи таджиками. Бійці капітана Домінго згодні бути й узбеками, аби тільки дали їм змогу воювати з фашистами Гітлера і Муссоліні тут, під Ростовом, на півдні Росії.

Іспанці навперебій розпитували, де зараз камарадо Ганна-Луїза, пригадували бої і операції в горах Іспанії, радісні і важкі дні, яких нікому з них ніколи не забути. І Старинову теж пригадалися фронти під Мадридом, Теруелем, під Кордовою і Гранадою, рейди у тил франкістів, перші підірвані мости й ешелон з фашистами, що після вибуху міни полетів із скелі у прірву, і зустрічі з Хосе Діасом та Пасіонарією, котра дала Ганні ще й ім'я Луїза...

З грудей Старинова вихопилося важке зітхання, і він запитав у капітана Домінго:

— Де тепер твої дружина і син? В Іспанії? Чи, може, у Франції?

— Дружину і сина убили франкісти. А я побував у Франції в концентраційному таборі і втік сюди, в Радянський Союз.

— Розділяю твоє горе, аміго Домінго! — обняв за плечі капітана Старинов. — А наша Луїза зараз там, на заході, у чужій країні. У неї свій фронт проти Гітлера!

— Ми прийдемо! — прошепотів, зціпивши зуби, Домінго. — Ми все одно переможемо «коричневих»!

Спецбатальйон розташувався у селі Шабельському на березі Таганрозької затоки. Село це засноване 1790 року запорожцями кошового отамана Захара Чепіги, які прийшли сюди морем, і сухопутним загоном козаків полковника Сави Білого. У запорожців була грамота на поселення тут від Катерини Другої.

Нинішні нащадки запорожців — колгоспники і рибалки — прийняли бійців полковника Старинова і старшого лейтенанта Мотильова, як рідних синів, і допомагали батальйонові в чому тільки могли: дали коней, сани,

постачали бійців свіжою рибою, шили маскувальні халати, а хлопчачи весь час були поблизу мінерів, готові виконати будь-яке їхнє прохання.

Уже в перший день перебування у Шабельському Старинов, Домінго і група інструкторів-мінерів та бійців вирушили на кількох санях у напрямку ворожого берега.

Повернулися надвечір, подолавши в обидва кінці сорок кілометрів, не доїхавши, звичайно, до протилежного берега кілометрів із сім, бо німці вже могли побачити коней і людей.

Повернувшись, розвідники підсумували свої спостереження. Результат зводився до того, що на лозки саней треба накласти нарізи, щоб сани міцніше трималися на льоду, до валянок і чобіт поприв'язувати бузулки — свого роду підкови на трьох шипах, що втиралися б у лід, інакше по кризі не пройти багато кілометрів. На коней пошити білі накидки, а мінери одягнуть білі маскувальні костюми, всядуться на сани, і... валка піде через затоку аж до торосів, що біля ворожого берега. Потім бійці заберуть із саней уже розфасований тротил, міни, інше мінно-підривне причандалля, а також особисту зброю і вирушать до берега, що кручею обривався над морем. Видершись на берег, мінери працюватимуть на шосе Маріуполь — Таганрог і в населених пунктах, де стоять гарнізони фашистських солдатів. На цю роботу потрібно буде п'ять-шість годин. Повернутися на море, в тороси, мінери мусять ще затемна. Коні, пожувавши сіна й вівса, тим часом спочинуть, і валка, вже без вибухівки й мін, рушить до південного, радянського, берега Таганрозької затоки. У дорозі розвіднятиметься, настане день. Мінерів зустрінуть бійці, послані командуванням батальйону, бо серед підривників можуть бути поранені, яким конче треба допомогти, можуть бути, звичайно, і вбиті. Того ж дня по обіді на ворожий берег вирушать інші три бойові групи.

І так щодня...

А цього грудневого дня 1941 року — перший вихід мінерів на ворожий берег.

З колгоспного подвір'я, що було за кілька сотень метрів від морського берега, на високій кручі, й від будівлі школи з червоної цегли, побудованої ще в часи діяльності в Росії земства, в якій тепер мешкали бійці батальйону, вирушила валка з десяти саней. Коні були «вдягнені» у білі балахони-накидки. На санях — в'язки сіна, клунки вівса — для коней. У мішках вибухівка, міни, ранці з набоями до автоматів і кулеметів, з таранею і сухарями — це для бій-

ців. Ще для них у санях лежали лом, кайла і лопати — неодмінне спорядження для роботи на промерзлом ґрунті.

Мінери, всі в білих маскувальних костюмах, ішли за саньми. Їх проводжав гурт дівчат, жінок, старих чоловіків, серед яких були й інваліди першого півроку Великої Вітчизняної.

— Що вдієш, — звернувся старший лейтенант Мотильов до полковника Старинова. — З одного боку, наша операція цілком таємна, а з другого — все село знає про неї. Ба! Висипали люди, а хлопчак особливо, неначе на свято!

Старинов ішов з інструкторами Мануелем Бельдою і Мар'яно Чіко, які будуть у різних групах. З радянськими бійцями, що уперше підуть на той берег, буде й кілька бійців-іспанців. Ні їх, ні Бельду, ні Чіко неможливо було втримати.

Бельда встиг подружити з бездомним псом, і той біг підтюпцем біля ніг Мануеля, підіймаючи голову, ніби зазирає у вічі свого нового і доброго душею хазяїна. Мінери назвали собаку Піратом, і пес почував себе своїм серед цих людей, котрі і годували його, і пестили.

З кручі, порослої полином, кущами терну, глоду, між якими подекуди затрималися латки снігу, звивиста дорога вела до піщаного берега, до якого підступало закуте у товсту кригу море.

За хвилину-другу коні, люди — бійці і селяни та рибалки — вже стояли на березі. Пірат немов відчував довгу розлуку, заскавучав, і Бельда нахилився і поплескав рукою по його шії, а потім сказав, звичайно ж, своєю, іспанською, мовою:

— Не надінеш же на твої лапи, Пірате, бузлуки. А по слизькому ти будеш, як той козел на кризі. Далеко не дійдеш. А нам тільки в один бік двадцять п'ять кілометрів, та ще сюди стільки ж. Отож залишайся на березі, Пірате!..

Слова ці зрозумів Старинов і обняв Бельду:

— Будь розсудливий, Мануель. Не гарячкуй.

— Сі... Так, камарадо Рудольфо! Зараз холод двадцять градусів нижче нуля. При такому морозі навіть наша іспанська кров вгамовується... — пожартував інструктор.

Бельду обійняв капітан Домінго, інші іспанці, що прийшли проводити перший десант на протилежний берег, який при ясному сонці ледь-ледь бовванів, якщо дивитися на нього з кручі.

Запряжені у сани коні рушили. За ними — мінери групами.

Старинов, Мотильов і Домінго віддали честь першому десанту. У відповідь мінери помахали руками. За кілька гонів бійці повсідалися на сани. Минув ще якийсь час, і з берега вже не видно було ні коней, ні саней, ні людей. Десант розтанув серед білої пустелі, освітленої низьким грудневим сонцем, що вже висіло у західному секторі свого шляху.

Старинов і Домінго глянули один на одного. Все зрозуміло і без слів: батальйон розпочинав свої бойові операції...

Увечері Старинову, командуванню батальйону довелося похвилюватися. З півночі подув дужий вітер, а потім повалив сніг. Погода, звичайно, могла дуже ускладнити перший вихід мінерів і розвідників на ворожий берег. І тому Ілля Григорович з великим нетерпінням чекав, коли розвидниться і коли сонце підіб'ється над обрієм.

Десь близько одинадцятої до радянського берега прийшли одна по одній диверсійні групи. Вони розставили на шосе майже всі міни сповільненої дії, міни інших видів, здійснили розвідку. Одна група підірвала бронетранспортер, вантажівку з солдатами, захопила документи в убитих офіцерів.

Робота розпочалася. Та не було Бельди і двох бійців. На їх розшуки ще там, на кризі, пішли бійці сусідніх грун, але, наткнувшись на кулеметний вогонь з двох вмерзлих у кригу барж, одійшли. Можливо, на ці баржі — склади боєприпасів і наткнулися Бельда та два його бійці.

Кілька годин минуло в напруженому чеканні. На лід затоки було вислано кілька пошукових грун, знову чекання. Десь о шістнадцятій годині, коли вже час було виходити новій зміні на ворожий берег, мінери повернулися з двома бійцями і закутаним у плащ-памет трупом Мануеля Бельди. Дванадцять годин два мінери несли труп убитого іспанського товариша крізь віхолу, шалений вітер, крізь невідомість, збившись з азимута. Хлопці пообморожували щоки, носи, пальці ніг. Але труп не залишили, принесли на радянський берег бійця, убитого у ворожому тилу.

Ховали Бельду біля школи всім батальйоном, усім селом. Коли вже опускали в яму домовину, Домінго попросив бійців-українців заспівати «Заповіт» Тараса Шевченка. Цю пісню Мануель Бельда уперше почув у Піренеях, коли проводив Іллю Григоровича та Ганну Обручову з Франції в Іспанію. Тоді поруч ішла ще група канадських добровольців, серед яких — більшість українців, переселенців з Польщі.

І червоноармійці, селяни і рибалки, нащадки запорожців, заспівали:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...

З безкрайого приазовського степу дув вітер, ворухачи чуприни у бійців і командирів спецбатальйону. Прогриміли одночасно з гвинтівок три залпи — салют камарадо Бельді. Дівчата поклали зрізані вдома квіти червоної герані на пагорбок мерзлої землі.

Вже кільканадцять секунд панувала тиша, і тільки десь жалібно скавчав Пірат, якого прогнали.

Біля полковника Старинова стояли пліч-о-пліч капітан Домінго, інструктори Канель, Чіко і молоді мінери, земляки Мануеля Бельди.

Бійці ще проспівали неголосно рядки «Заповіту», і Старинову пригадався останній у житті крик канадського хлопця-інтернаціоналіста, здалося, що спів канадських українців у Піренеях дійшов луною сюди, на крутий берег Азовського моря, через шість років. На очах виступили солоні, як морська вода, сльози...

Щоночі від трьох до шести бойових груп, захопивши протитранспортні міни й міни-«сюрпризи», зникали в імлі затоки. Мінери працювали у три зміни. Одні перебували у поході й мінували ворожий берег, другі на своєму березі готувалися до виходу, треті, тільки-но повернувшись з ворожої території, відпочивали.

Щодня на північному березі гриміли вибухи — розліталися на друзки автомашини з бобприпасами, горіли склади, підривалися гармати на позиціях, гинули фашистські солдати. Тепер на магістралі Маріуполь — Таганрог противник «тралив» шосе. Для цього німці використовували важко навантажені сани, їх штовхали бронетранспортери. Однак подібне передбачив Старинов-Рудольфо, і його бійці ставили міни сповільненої дії з таким розрахунком, щоб вони вибухали не під першим поїздом, а під другим, третім, п'ятим, а часом і... десятим.

Німці посилили патрулювання доріг. Однак через кожну сотню кроків солдата не поставиш, і бійці спецбату знаходили щілини, проникали на ворожі комунікації, нищили стовпи і телеграфно-телефонні дроти.

Врочистою грозою загриміли вибухи під військовими ешелонами, що йшли з Волновахи до Маріуполя. Один, другий... восьмий. І все на одній ділянці. І тут повністю

виправдовували себе міни сповільненої дії, на які інженер-полковник Старинов покладав вирішальні надії у битві з фашистськими поїздами. Та обставина, що ешелони підривалися без присутності мінерів у будь-яку хвилину дня чи ночі, на думку Старинова, давала великий козир партизанським мінерам. Уже в січні 1942 року полковник Старинов, працюючи з мінерами-фронтівиками на залізниці Волноваха — Маріуполь, визначив стратегію на комунікаціях противника так: «війна на рейках», тобто війна з ешелонами, війна проти мостів.

Ось так спецбатальйон мінерів одкрив свій фронт на північному березі Таганрозької затоки, геть вибивши з голів фашистських генералів навіть думку про вторгнення танками й моторизованими частинами по товстій кризі через затоку на Північний Кавказ. Навпаки, фашистське командування вбачало у цих діях підготовку до вторгнення на північний берег до Маріуполя і Волновахи військ генерала Малиновського, якому, мабуть, взяття Ростова-на-Дону виявилось замало.

Звичайно ж, фашистське командування і тут розпізнало діяльність міжнародника Рудольфо і по іспанському почерку, й по харківській операції, яка завдала німцям втрат більше, ніж вони мали в боях за Харків у двадцятих числах жовтня.

Не допомогли окупантам і провокаційні листівки проти полковника Старинова, що закидалися на фронт і в радянський тил, в яких писалося, що росіяни розстріляли Рудольфо за «зв'язки» з іноземною державою. Німецькому командуванню довелося покvapливо мінувати своє узбережжя, аби не пустити до себе «білих привидів». У перші дві ночі після мінування загинуло кілька червоноармійців. Та вже на третю ніч іспанці Чіко, Канель і радянські мінери приловчилися не лише знімати німецькі міни, а й переставляти їх на інші місця, і гітлерівські солдати потрапляли у пастку, ними ж поставлену.

Скільки кмітливості, винахідливості виявили командири рот, груп, рядові мінери у цій війні проти комунікацій та інших військових об'єктів противника, довівши ділом, що вони вміють витискувати зі своїх мін, із своєї зброї все, на що вона тільки здатна, та ще й уміло використовувати навіть ворожі міни.

Та ось кілька сотень фашистських солдатів вийшли на кригу прорубувати ополонки попід берегом. Однак і це не стало перешкодою для мінерів. «Привиди» видиралися на берег у місцях, які німці вважали малодоступними. Під-

ривники брали з собою дошки і по них переповзали через ополонки.

Рух транспорту між Маріуполем і Таганрогом раз у раз паралізовувався. Щодночі німецька охорона випускала сотні освітлювальних ракет. Над затокою, над ворожим берегом, подовгу було видно, як по кризі несамовито шугали вогняні мечі прожекторів, як з вечора до пізньої ночі по узбережжю лунала стрільянина з кулеметів, з мінометів, як по кризі били десятки артбатарей. «Білі привиди» полковника Старінова відкрили перед противником на березі Таганрозької затоки свій фронт.

Не допоміг німецькому командуванню і вогневий артзаслон, і воно підключило до дій авіацію. Звичайно, німці знали, коли виходили валки мінерів з південного берега і коли поверталися назад. А виходили «привиди», коли ще світило надвечірнє сонце, поверталися ж, коли сонце вже сходило і підбивалося височенько. У ці години над затокою і стали з'являтися групи «хейнкелів» і «месершмітів», які бомбили й обстрілювали не тільки бійців, а й колгоспників-рибалок біля південного берега, налітали на села, і Старінов змушений був звернутися до командуючого Південним фронтом Малиновського за допомогою. Невдовзі в події втрутився полк винищувачів. І тепер у погожі дні над узбережжям, над Азовським морем розгорялися жорстокі повітряні бої, в яких брало участь по кілька десятків літаків з обох боків.

Отакий фронт відкрили бійці полковника Старінова на березі Азовського моря.

Подумали командири спецбатальйону й про те, щоб німці надаремне витрачали якнайбільше артснарядів і мін. Хтось запропонував утворювати поблизу ворожого берега, у торосах, «скупчення військової техніки», імітуючи підготовку до вторгнення на північний берег затоки. І закипіла робота у Шабельському: працювали бійці, колгоспники, жінки, школярі. Вистачало роботи всім: готували макети гармат, автомашин і навіть танків, шили з шкір убитих коней опудала і просто вирізали силуети коней з фанерних листів. Все це складалося на сани, відтранспортовувалось до ворожого берега і там ставало «табором». На кожен макет мінери вішали ганчір'я, рогожі, змочені гасом. Під час німецького обстрілу такі табори скоро загорялися, і фашистські гармаші і мінометники підстрибували від радості, що попали в ціль, та доповідали про знищені гармати, автомашини, танки й обози червоних, що причаїлися у торосах для «кидка» на північний берег.

Так, вороже командування не шкодувало боєприпасів, і тисячі снарядів і мін, сотні бомб повидовбували у багатьох місцях кригу до самісінької води. Ополонки виростали у великі розводдя і ускладнювали мінерам шлях до ворожого берега.

У ніч на 23 лютого 1942 року спецбатальйон мінерів і батальйон моряків, присланих контр-адміралом Октябрським, під загальним командуванням капітана третього рангу Многолетка атакували фашистські позиції і гарнізон на Кривій косі, розгромивши значні сили ворога.

Серед сотень знищених автомашин і численних трофеїв, добутих мінерами, був і трофей, що одразу привернув увагу Іллі Григоровича Старинова. Мінери принесли йому польову сумку, взяту в убитого німецького майора. Він виявився інженером, що прибув кілька днів тому в Маріуполь. У сумці були зливки металів, грудки шлаків, проби якихось руд і блокнот, до половини списаний формулами і прокоментований інженер-майором. З допомогою перекладача Ілля Григорович ознайомився з текстом записів, а з формул зрозумів, що німецький інженер прибув на південь України в пошуках важких елементів (за таблицею Менделєєва) з метою вилучення з їхніх атомів енергії. Нотатки ці було так і названо «Замінник енергії». Блокнот полковник Старинов надіслав до Москви, в Академію наук СРСР...

Гриміло на фронті, утвореному «білими привидами», ще і в перший тиждень березня сорок другого року.

Вітер і сонце злизали сніг у степу, на полях, і він потік у море сотнями й тисячами дзвінких ручаїв, покотився з круч, на які ще зовсім недавно видиралися солдати-мінери спецбатальйону.

Сонце і теплий вітер принесли на Азовське море весну. А з настанням тепла не стало роботи і в мінерів. Спецбатальйон виконав бойове завдання командуючого фронтом Малиновського, залишив берег і невдовзі був розформований. Ось так дописувалася майже невідома в історії Великої Вітчизняної війни сторінка і дуже відомий у біографії полковника Старинова-Рудольфо рядок, що його можна підкреслити червоною лінією.

Взвод і роти пройшли перед могилою першого загиблого в батальйоні — Мануеля Бельди, віддали честь ще десяткам могил славних бійців-мінерів сорок першого і перших двох місяців сорок другого року. Відтак батальйон з тепер

уже рідного на все життя села Шабельського звернув у степ і вийшов на шлях до старовинного Азова.

Полковник Старинов, капітан Домінго, інструктори Канель і Чіко ще постояли над могилою свого товариша, а потім поклали червону герань.

— Попрощаємося з морем, камарадо Рудольфо? — сказав капітан Домінго.

Усі четверо пішли до урвища. Там стояла купка дівчат. Вони задумливо дивилися у морську далечинь, немов чекали на хлопців-мінерів, що так і не повернулися на свій берег, утонули в ополонках, загинули у жорстокому бою на Кривій косі. Серед сотні загиблих були і їхні наречені.

Унизу набігала каламутна хвиля. Ось вона викотилася на піщаний берег, і дівчата кинули червоні, як кров загиблих у морі і на суші воїнів, квіти герані. Хвиля гойдувала квітами раз, удруге і понесла їх у море...

Віддалік сигналіла «емка».

3 АНКЕТИ ТАНКОВОГО ГЕНЕРАЛА

У нього широкі чорні брови, а з-під них — трохи приружені карі очі. Я бачив ті очі у глибокій задумі, коли вони, здавалось, дивилися прямо на мене, а насправді кудись у безкінечність. У цю мить він щось зважував, борюся у мислях сам з собою. Бувало, очі спалахували задерикуватими вогниками і хитрувато зіщулювалися. Це була мить, коли він пригадував своїх бійців-танкістів, веселих, як заморожці на славнозвісній картині Іллі Рєпіна, майстрів на вигадку, дотепних і кмітливих, водночас розсудливих, як сам він — танковий генерал. Ставали ті карі очі і широко розплющеними, гнівними, і тоді навіть не здригалися повіки. У ці секунди він думав про бачені цими ж очима звірства фашистів на війні, з якими не може порівнятися ніяка, навіть найстрашніша смерть воїна на полі бою.

Смагляве обличчя його вродливе і натхненне, осяяне відблиском щирої, широкої душі. Постава голови на пораненій шиї трохи підведена, горда. На підборідді ямочка — ознака впертості, точніше — сили волі. На щоці — шрам від кулі. А які рани на грудях, на спині, на руках, на ногах — знає тільки всевишній та він сам.

Постать генерала висока, кремезна, плечі, як і брови, по-моряцькому розкриті, і тому груди здаються величю широкими, якими й повинні бути груди воїна.

Ходить по землі, ступаючи твердо, наче ставить печатку підшвами своїх черевиків чи чобіт на спомин про себе археологам майбутніх століть.

Ось такий він — гвардії генерал-майор танкових військ Іван Вовченко, з яким я познайомився в 1967 році і щиро дружив до дня його смерті.

Вже з першої години знайомства я знав, що писати про генерала-танкіста можна лише тоді, коли сам станеш бо-дәй трішечки танкістом, що треба подихати повітрям у самому танку, а ще знати хоча б визначні сторінки з історії бронетанкових військ Радянського Союзу й особливо визначні танкові баталії в роки Великої Вітчизняної війни. Тож до написання цього твору в автора був тривалий підготовчий період, включаючи й дні «стажування» у танковому підрозділі, дослідницька робота, й зустрічі з десятками гвардійців-котельниковців, і відрядження на місця боїв танкістів-вовченківців у роки минулої війни.

Якось генерал Вовченко показав мені свій шкіряний ре-лап часів битви під Сталінградом, посічений осколками од снарядів і кулями. Особливо дісталось правому рукаву шкірянки, рукав той був як решето. Тут же я попросив генерала розкрити свою анкету — «Військовий квиток», на сторінках якого значилося не лише «Проходження по службі», а й «Поранення та контузії». І я, пригадавши, що «объять необъятное» неможливо, вирішив обмежити свою оповідь про танкового генерала анкетними даними про «поранення і контузії»...

Липень, 1941. Контужений під Великими Луками

Ось уже четвертий тиждень 48-ма танкова дивізія разом з іншими армійськими частинами та ополченцями стримувала натиск фашистського угруповання генерала Гота з п'яти піхотних і двох танкових дивізій. Командиром розвідувального танкового батальйону був майор Іван Вовченко.

Сили тих, що стояли в обороні, у кілька разів поступалися ворожому війську як кількісно, так і в технічному оснащенні.

Радянська танкова дивізія була озброєна танками типу Т-26, бронемашинами і тільки шістьма «тридцятьчотвірками». Т-34 використовувалися екіпажами в бойових операціях з повним навантаженням і з повною віддачею. На

тридцятий день оборони Великих Лук з шести «тридцятьчотвірок», що були по кілька разів підбиті й підпалені, танкісти змонтували три машини. І вони знову і знову йшли у нерівний бій.

Велике випробування випало батальйону танкістів-розвідників. Ось і 29 серпня 1941 року командир дивізії полковник Яковлев і начштабу підполковник Ярчук поставили перед майором Вовченком завдання — відбити у німців село Озерне.

Комбат розвідувального Іван Вовченко послав до села два взводи — лейтенанта Василя Лаптіна і лейтенанта Сашка Боровича — з'ясувати обстановку. Розвідники невдовзі повернулися з «трофеями»: Борович привів чоловік сорок німецьких солдатів майже голими. Ці купалися, і розвідники застукали їх на березі озера. А Лаптін повернувся на трьох німецьких бронемашинах.

Та противник оголтувся і розпочав шалений вогонь з важких мінометів по позиції бійців 48-ї танкової. Вовченко зі спостережного пункту подав команду протитанковій батареї приготуватися до зустрічі ворожих танків: завжди після обстрілу фашисти посилали їх в атаку.

З села вже поповзли танки. Мінометний обстріл німців став уцухати, щоб не завдати удару по своїх. Одна з останніх великих мін вибухнула біля спостережного пункту, і повітряна хвиля жбурнула геть майора Вовченка. Він покотився по крутому схилу пагорба.

Вибухом забило памороки. Піском і землею заліпило очі, вуха й рот. Вовченко не розумів, чи за інерцією, чи з якоїсь іншої причини він котиться. Тіла не відчував. У вухах лунав безперервний дзвін. Очей не розплющував. Раптом у дзвін увірвався гуркіт мотора. Кліпнув очима раз, удруге...

За кільканадцять кроків від Вовченка, люто й самовпевнено ляскаючи гусеницями, повз фашистський танк — прямо на контуженого комбата.

Майор напружував сили, щоб звестися на руки, відштовхнутися ногами й відповзти убік, аби не потрапити під гусениці танка. Та все тіло було німе, як колода.

«Проповзти б кілька кроків!» — блискавкою майнуло в голові. Але тіло не слухалося. Ще спливе кілька секунд, і танк розчавить кремезного Вовченка, як немічне жабеня, що залякло перухомо від ляку перед пащею хижака.

«Довоюювався... Ще й не довелось послужити на КВ і Т-34, а вже час умирати під гусеницями німецького танка. Іронія долі!»

Танк усе наближався. Вовченко бачив відшліфовані траки гусениць.

«Це вже смерть!» Роззявив рота, щоб гукнути, але голосу не було. І майор заплакав од безсилля.

В одну мить у пам'яті сплигло усе його минуле.

Якщо є межа між життям і смертю людини, а вона така є, то Іван Вовченко зараз і лежав не лише за кілька метрів від гусениць фашистського танка, що сунув на нього, а й на межі життя і смерті. Скільки цієї межі у вимірі часу: півхвилини, секунда, сота чи тисячна частка секунди?..

Іван Вовченко не пам'ятав, коли він плакав у дитинстві. А зараз ридав од безсилля, чекаючи, що потвора-танк підіймне його під себе, потрощить кістки, розчавить, втисне тіло у землю.

Майор плакав не від того, що покидає білий світ у свої тридцять чотири роки, а від неспроможності ще поборотися з смертю, бо ж серце билосся на всю потужність, як отой танковий двигун фашистської машини.

У ту мить Вовченку згадалося, що його далекий прапрадід був запорозьким полковником Вовком, котрий у двобої з турецьким воєначальником переміг турка, поставив його навколішки, і турок віддав козаку свою шаблюку з срібним ефесом, піхви якої оздоблені камінцями олександриту, рубіну, сапфіру й камінцем алмазу. Дивина! Оті камінці зараз сяють малесенькими і різнокольоровими сонечками на... траках гусениць фашистського танка.

Ще два кроки і... смерть. Та очі навіть не заплющувалися. Мабуть, спомин про предка полковника Вовка додав нещасному, безпорадному якись духовні сили, і Вовченко зціпив зуби...

І саме в цю мить танк сіпнувся з усієї сили і... заляк на місці. А з його черева, з боків завився дим, а за ним випоренуло і полум'я. Хтось зупинив смерть! Перебуваючи на межі «бути чи не бути?», контужений відчув, що застається на цій, на світлій половині буття.

Мить тому ще паралізоване тіло стало рухатися, і він загорлав:

— Ура-а!..

Над Вовченком нахилилися лейтенант Лаптіт і Борович. Це вони жбурнули гранати й пляшки з сумішшю на танк і зупинили смерть.

Лаптіт узяв свого комбата, наче оберемок важених дров, і став повзти з ним на пагорб. Йому допомагав Борович.

— Ти ж підірвешся, Василю! Підірвешся! Я ж важку центнер! — сказав Вовченко лейтенантові. — Я поповзу. Я вже рухаюся. Контузія минула в мить, коли вибухнув танк. Я поповзу сам...

І Вовченко поповз. Збоку нього лейтенанти Лаптін і Борович. В дю хвилину з штабу дивізії прибуло підкріплення, і піші танкісти 48-ї дивізії з двох сторін атакували Озерне.

До Вовченка прибігли одразу санінструктор і санітар. Вони радилися між собою, які ж ліки зараз дати майору. Один з них розстібнув зелену сумку з червоним хрестом.

— Облиште, — застеріг їх рукою майор. — Ніяких таблеток і порошків не треба. Хліба, сала і помідорів... Зголоднів. З того ж світу повернувся, а там ні їсти, ні пити не дають. Ага!.. Ще б щось випити не завадило, бо наковтався землі з піском... А потім би заснути.

— Товаришу майор! — доповів командир роти. — Наш батальйон виконав бойове завдання. Село Озерне взято!

Вороже командування про бої за Великі Луки.

Гальдер, начальник штабу сухопутних військ:

«Після того, як нашим військам не вдалося оточити противника в районі Невся і довелося залишити Великі Луки, шанси на значний успіх операції, яка б привела до переконливої переваги на нашому боці, значно зменшилися». (Щоденник).

Гот, командуючий на Великолуцькому напрямку:

«Для ліквідації вигнутої далеко на захід Великолуцької дуги потрібні були зусилля семи піхотних і двох танкових дивізій». («Танкові операції»).

Тяжке поранення під Московію

«Напрочуд добре ловилася риба в річках Огублянці і Протві, було багато плітки, окуня і лина, якого ми переважно ловили кошиками. Випадала дуже щаслива година, і я тоді ділився рибою з сусідами за їхні щі та кашу. Нам, дітям, особливо подобалося ходити ловити рибу на Протву...

Роботи було багато. Треба було терміново створити міцну оборону на рубежі Волоколамськ — Можайськ — Малоярославець — Калуга...»

Г. К. Жуков, чотирирази Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу. «Спогади і роздуми».

Танковий полк у складі двох батальйонів — важких і середніх танків підполковника Івана Вовченка, отримав завдання з Можайського шосе здійснити рейд на південний захід до Малооярославця і вийти на Калузьку дорогу. Як повідомила повітряна розвідка, з південного заходу в напрямку Москви рухаються величезні колони техніки. Поки що вороже військо за 250 кілометрів від столиці. Завтра колона противника вже буде біля Калуги. Ще пілоти засікли незвичайно великі гармати, кожну з яких тягло по два гусеничних трактори...

Смеркало. На сув'язі доріг полк мав повертати на південний захід з Можайської дороги. Погода мрячна. Навкруч сіро: сірі поля, сірі, уже безлисті, березові ліси. Ялини од дощів мовби втратили свій зелений колір і теж були сірими. Такий сірий був і настрій у полковника Вовченка, що висунувся з башти КВ і розглядав цей похмурий ландшафт. Неначе від холоду дрижала й антена-штур на танку.

Та ось на шосе вийшли люди у шкіряних пальто й шинелях, зі шпалами на петлицях. Полковник подав знак, щоб зупинили танк.

— Хто такі будете, що зупиняєте? — запитав суворим голосом Вовченко.

— Ми від командуючого Західним фронтом генерала армії Жукова, — відповів один із них. — Хто командир цієї танкової частини?

— Покажіть свої документи, — зажадав Вовченко і скочив з танка на землю.

Пересвідчившись, що це були штабісти Жукова, Вовченко назвав себе.

— Ходіте, товаришу підполковник, з нами. На вас чекає командуючий, — кивнув полковник у шкіряному реглані на пагорб, де стояли «емка» і півторатонний «газик».

Генерал армії Жуков також був одягнений у шкіряний реглан і, коли підійшов Вовченко, різко говорив з якимось генералом і двома полковниками, що стояли по команді «струнко». «Дає накачку! — подумав Вовченко. — Мабуть, генерал залишив позиції. Та й цих полковників перехопив по дорозі до Москви сам Жуков. Щось пегаразд в управлінні військами... А з учорашнього дня, з 20 жовтня, Москва на осадному становищі. От і довелося Ставці відкликати генерала Жукова з Ленінградського фронту сюди, на Західний...»

Про те, що у вересні — жовтні Жуков був у Ленінграді, Вовченко знав, бо його танковий полк саме у ті ж дні пере-

дислокували на Волховський фронт і там танкісти допомагали своїми активними діями «поправити» стаповище військ сусіднього фронту. Тож, виявляється, у генерала армії Жукова і у підполковника Вовченка у ті напружені для міста Леніна дні й тижні було одне завдання, хоча і різного масштабу: перший командував фронтом, а другий — танковим полком.

Ця згадка про перебування Жукова на посаді командуючого Ленінградським фронтом трохи підбадьорила Вовченка, бо всі командири на всіх фронтах уже знали Жукова як полководця, на якого покладав надії сам Верховний Головнокомандуючий.

Жуков кинув допитливий, однак не такий і суворий погляд на високого і кремезного, з вродливим і гордим обличчям командира танкістів. Вовченко, козирнувши, назвав себе.

— З Можайської дороги іду на Малоярославець, а потім до Недільного, — додав відрекомендувавшись.

Генерал Жуков на подив присутнім командирам закліпав очима, його уста заворушилися, немовби він зараз щось хотів сказати, а рука нервово потерла щоку, підборіддя, з глибокою ямочкою. Щось збентежило генерала. А що — Вовченкові невідомо. Та вмить Жуков подолав слюмини і діловим тоном сказав:

— Покажіть на карті ваш рубіж...

Полковник-штабіст розстелив планшет, освітив його ліхтариком, і Вовченко ткнув пальцем на карту:

— Ось тут... На Протві, село Недільне.

— Ви там коли-небудь бували? — ніби пастороженим голосом поспитав командуючий фронтом.

— Не доводилося...

Генерал Жуков помовчав, глибоко вдихнувши повітря, зиркнув на свого полковника, тасмниче посміхнувся і ще запитав у Вовченка:

— На фронті давно?

— У перші два місяці війни командував танковим розвідбатальйоном у 48-й дивізії полковника Яковлева, потім пішки рештки дивізії дісталися до Москви. Тут був сформований новий полк, мене призначили командиром і відрядили на Волховський фронт. Воював у складі дивізії генерала Чинчибадзе. Полк вів наступальні дії в районі Посадничого Острова. Із завданням упоралися...

— Угу, — кивнув головою Жуков і поспитав: — Уся бригада полковника Кириченка іде за вами?

— Ні. Поки що тільки мій полк — два батальйони, — відповів Вовченко.

В одну мить до щік його прилила кров. Він подумав, що й у півтемряві Жуков зараз бачить, як червоніє підполковник, і тут же поправив себе:

— Поки що наш танковий полк, товаришу генерал армії. «Ще подумає, що я „якало“».

— Що ж, підполковнику, — мирним голосом мовив суворий командуючий, — і Недільне, і річка Протва — вигідні місця для засади танків. Ваше завдання розстрілювати, розчавлювати гусеницями все, що їхатиме, що повзтиме, йтиме до Малоярославця, до Москви...

— Єсть! — козирнув Вовченко.

Він все ще дивився на командуючого якимись завороженими очима. Його трохи дивувало, що той одразу, по пам'яті назвав і ріку, і населені пункти, і горби. Погляди Жукова і Вовченка зустрілися. Генерал ледь посміхнувся. Та полковник, який привів сюди Вовченка, докірливо промовив:

— Біографії своїх командуючих треба знати. — І одразу ж пояснив: — Ви ідете з своїми танками в місця, де народився і провів дитинство Георгій Костянтинівич. Недільне за кілька кілометрів від Стрелковки, рідного села генерала Жукова.

— Так, так, — тихо ствердив командуючий. — Хлопчиком я ловив линів і раків у Протві, а на луках пас людських коней... Так що наші танки, товаришу підполковник, стануть у засаду неподалік від мого села...

«Ага, ось чому у генерала Жукова так проясніло обличчя навіть у цю півтемінь! — ледве не вигукнув Вовченко. — Мої танки воюватимуть на його рідній землі...»

Івану Вовченку здалося, що він уже реабілітувався за своє «я». Врешті, оте «я» було не лише в Пушкіна, у Шевченка, у Гоголя, Чехова в літературі, а й у Суворова, у Кутузова, а тепер своє «я» є і в Жукова на війні... Мусить бути те «я» й у Вовченка, у його комбатів Самсонова, Шеремета і Драчука, в усіх його танкових екіпажів.

Про всяк випадок танкіст-підполковник ще чекав критичних зауважень і вимог від командуючого. Та, на подив Вовченку, штабістам і генералові та полковникам, яких щойно відчитував командуючий, Жуков сказав:

— Дорога не близька — сто двадцять кілометрів. Поспішайте.

— Єсть, товаришу командуючий! — ще віддав честь Вовченко.

І тільки коли пішов до танків, йому раптом пригадалося, що місцевість на південь від Малоярославця славнозвісна ще й тим, що наприкінці 1812 року командуючий російськими військами фельдмаршал Михайло Іларіонович Кутузов влаштував засаду, щоб не пустити військо Наполеона, що втікало з Москви, на Калузьку дорогу, завдаючи по лівому флангу французів нищівних ударів. Тоді Можайсько-Смоленська дорога стала для наполеонівських полків дорогою їхньої загибелі.

Повільно, з частими зупинками, танки йшли усю ніч. Удосвіта полк минув Малоярославець і звернув далі на південний захід, до рідних місць генерала армії Жукова.

У дорозі своїх частин танкісти майже не зустрічали, і Вовченко з острахом подумав, що їх частини вже відступили далі на північний схід, до Москви. Так і є... Біля мосту через річку поралися сапери. Танки не встигли підійти до них, як міст був підірваний вибухом. Тепер доведеться форсувати ріку вбрід.

О чотирнадцятій танки видерлися на пагорб, порослий молодими ялинками й берізками. Командири батальйонів дали команду перекусити, поки є час. А Вовченко з башти КВ розглядав місцевість.

Село тяглося вздовж дороги. На найвищому пагорбі — церква і дзвіниця. Далі за селом луки, ріка, в якій командуючий фронтом ловив хлопчаком раки, ще далі і на фланзі — ліс. Дорогу звідси видно кілометрів на чотири.

Вовченко не став очікувати, поки на дорозі з'являться із південного заходу фашистські війська. Що так станеться, він знав. Про це попереджала й повітряна розвідка. Тому після того, як танкісти оглянули машини й самі «заправилися» і «заморили черв'ячка», він послав батальйони Самсонова, Шеремета і три КВ під командуванням старшого політрука Драчука у засаду. Драчука найдалі. Там його трійка КВ чекатиме, поки ворожі колони втягнуться в село, і тоді вдарять по хвості цього фашистського «змія». Вісім танків капітана Самсонова і дев'ять майора Шеремета атакуватимуть з флангів, покинувши свої сховища у лісі, на луках, де ще стояли копиці сіна. Основний удар завдасть дюжина танків КВ і рота автоматників під командуванням Вовченка з цього пагорба, порослого ялинами й берізками.

Та ось на південному заході з'явився десяток мотоциклістів з німецької охорони. За ними автомашини тягли гармати. Гармат цих було з тридцять. Ще за хвилину

в об'єктив бінокля потрапили вісім гармат з довжелезними стволами, небаченого для сухопутних військ калібру. Кожну з восьми тягло по два тягачі. Коли гармати-велети підійшли ближче, Вовченко відзначив про себе: «берти». Німці тягнуть їх обстрілювати Москву. Щоб привести в бойову готовність таку гармату, потрібно кілька годин. А ми вас накриємо за хвилини!..

Чи не ці тягачі мав на увазі генерал армії Жуков, коли сказав: «Бити, троцити, нівечити усе, що їхатиме, ітимо й повзтимо на гусеничному ході!..»

— Танки капітана Самсонова вже вийшли на бойові рубежі! — доповів Вовченку кулеметник-радист.

За кільканадцять секунд знову голос радиста:

— Майор Шеремет доповів про готовність до атаки.

— Передай Шеремету: розгорнути танки в лінію, вийти з лісу, наблизитися до німців на постріл і вдарити усіма вогневими засобами...

— Єсть, товаришу підполковник!..

Довжелезна, на три кілометри, колона фашистської техніки, серед якої було зо дві сотні автомашин з солдатами, втягувалася зміюкою у село і біля церкви мовби згорталася у сіре кільце.

«Таки є витримка у старшого політрука Драчука, хоча й недавно замінив убитого комбата. Очікує. Молодець! — похвалив молодого комісара Вовченко. — Головне не пороти гарячку. Поки втягнеться ця фашистська змія, я встигну згризти хоч сухар!» — І Вовченко гукнув усередину танка:

— Льоно! — до дев'ятнадцятирічного артилериста Іванова, єдиного, що залишився з екіпажу КВ, на якому Вовченко воював на Волховському фронті, ще Льоноя був і особистим шофером командира полку. — Розмочи мені сухаря і дай шматочок сала. Ви ж перекусили, а я не встиг...

Льоноя Іванов виконав прохання командира і сказав з тривогою в голосі:

— Німці вже обступили церкву, як отара овець пастуха. Їхній спостерігач лізе на дзвіницю...

— Ось ти, Льоно, з сержантом Щусем і зіб'єте першим же пострілом спостерігача.

В цю мить три КВ старшого політрука Драчука пішли в атаку. Танки стріляли з гармат і з кулеметів і на великій швидкості мчали до дороги. Ще кільканадцять секунд, і вони увірвуться у ворожу колону техніки і піхоти. Німці

тут не встигнуть розгорнути свої гармати. Пішло і вісім танків капітана Самсонова, що були під копицями сіна. І вже вихором насувалися, ламаючи молоді дерева, десять машин майора Шеремета.

— Може, й нам уже час? — не терпілося механіку-водію Рогову, і він ці слова гукнув у мегафон командирові полку.

— Ось дожую, і тоді...

— З таким командиром не пропадеш! — гукнув механік-водій.

Весь екіпаж зареготав.

Це і був сигнал атаки головної групи танків.

Противник кинув проти Шеремета дві артбатареї і п'ять танків. Однак павальний удар танків Самсонова змусив німців озирнутися в інший бік. І сюди повернули жерла протитанкові гармати та готувалися вийти кілька машин. Проте танки капітана Самсонова були вже на такій відстані, що у гармашів від страху вилазили очі з орбіт. Танки збивали корпусом і гусеницями гармати, стріляли бронебійними по німецьких машинах, а осколочними по артилеристах і піхотинцях.

Одна по одній запалали німецькі бронетранспортери, автомашини, танки. Загорілося кілька хлівів і хат у селі. Бії шаленів. Танки, що котилися з пагорба, як кам'яні брили, на дорогу, півчили ворожу техніку, стріляли у фашистів. Автоматники, що сиділи на броні, кидали у юрби солдатів, під машини гранати «лимонки», а потім добивали німців із своїх новеньких автоматів Дегтярьова.

Вовченко помітив зо два ескадрони ворожих кавалеристів і гукнув до заряджаючого:

— Осколочним! Заряджай! — Він прицілився поверх голів вершників і натиснув ногою на спуск.

Ще такий постріл, і всі кавалеристи — з коней і ходу, а коні геть розбіглися по лузі.

— Тепер чесатимуть назад у Берлін пішки! — сказав механік-водій Рогов.

Час уже починати і головній групі.

Вовченко подав сигнал.

Потужні КВ, ламаючи молоді сосни й берези, мчали з пагорба у село. До хат уже близько. Крізь перископ Вовченко бачить, як метушаться німецькі солдати. По його танках уже б'ють з гармат. Та броню КВ не так просто пробити німцям у сорок першому.

Минають напружені секунди, хвилини... Танки Вовченка вже на тій відстані, що ворожі гармаші першують, метушаться і тому стріляють мимо, мимо. Солдати покидали

свої гармати і, наче очманілі, побігли до хати, за хліви. Але й тут їх наздоганяють шістдесятитонні КВ, розчавлюючи гусеницями.

Раптом танк Вовченка провалився в яму, і звідти прожогом вискочив високий чоловік у чорному. За ним кілька жінок, що ховалися тут.

— Всі хапайтеся за гудзик! — раптом подав незвичайну команду Рогов.

— Ти що там лепечеш? — гримнув на танкіста Вовченко.

— Як що? — став на захист механіка-водія сержант Щусь. — З ями перед КВ вискочив піп у чорній довгій рясі. Це прикмета біди... Та ще хлонці майора Шеремета хрест на дзвіниці збили...

— Точно, — засміявся Вовченко. — Гауцтвахти тобі, земляче, не минути, якщо підемо коли-небудь на перепочинок!

Танкісти Дев'ятого полку працювали з усіх сил, трощачи два німецьких полки, які Гітлер підтягував до Москви. Бійці знали, що їхній командир перед рейдом сюди, до Калузької дороги, мав розмову з командуючим Західним фронтом Жуковим, що б'ються вони на рідній землі генерала, на якій сто двадцять дев'ять років тому у грудні 1812 року фельдмаршал Михайло Кутузов завдав смертельного удару по флангу військ Наполеона. «Побачив би зараз генерал Жуков, як ми тут на берегах його рідної річечки Протви виконуємо бойовий наказ!» — подумав Вовченко.

Танкісти у цьому бою використовували всі засоби, усе, на що здатні машини КВ і Т-34, екіпажі і автоматники, що були на броні машин. Група Шеремета у балці потрощила двадцять гармат, розстріляла шістнадцять тягачів, що тягли важенні «берти». Десятки автомашин, танків палахкотіло вогнищами, од яких по лузі, над селом слався чорний дим. На дорозі, поблизу церкви, на городах було вбито понад тисячу солдатів і офіцерів противника, двісті узято в полон. «Берти» танкісти не нівечили: їх потягнуть, якщо буде така змога, до Москви.

Загинуло в бою сорок танкістів і капітан Самсонов, три танки підбито, два Т-34 згоріло.

Механік-водій Рогов зулинив машину командира полку. Весь екіпаж КВ радів: перемога! А сержант Щусь сказав:

— Розгромили-таки!.. Повезло нам, хоч і піп у чорній рясі перебіг дорозу...

— Змовкнеш ти врешті зі своїм попом?! — докірливо мовив підполковник, висунувшись з башти КВ.

Ще мить — і Вовченко відчув сильний удар у плече і пекучий біль. Схопився рукою за рану. Долоня була в крові.

— Це з того горища! — показав рукою кулеметник-радист. — Щусь! Заряджай!..

КВ здригнувся від пострілу. З даху будинку полетіли тріски. Ворожий снайпер змовк навіки.

Вовченко все затискував рукою тяжку рану. Клятий мерзотник снайпер стріляв розривною кулею. Куля геть розвернула два ребра, поцілила в легеню і вилетіла через лопатку: снайпер бив же згори. Кров у грудях булькотіла, мов хто підігрівав її над вогнищем. Пораненому хотілося пити. Однак води не можна. Це знали всі. Меткий сержант Щусь уже збігав у якесь подвір'я і повернувся до пораненого командира з жінкою, що тримала в руці глечик з молоком і череп'яний кухлик.

— Прошу вас, товаришу командир... Випийте молочка. Свіже. Ще тепле. Пийте. Воно цілюще...

Поранений з допомогою жінки, артилериста Іванова і заряджаючого Щуся випив теплого молока. Таке молоко він пив дома, коли пригаляли корову з пасовиська. Пив і думав: «Яке безглузде поранення! Як же тепер полк без мене?..»

А коли привезли його в санчастину, лікар повільно сказав:

— Лікуватися вам, Іване Антоновичу, півроку...

— А ви через силу, товаришу підполковник, — втрутився сержант Щусь, що супроводжував свого командира. — Ви через «не можна». Спробуйте, як стахановці у мирні часи, — по кілька норм — і маєш... достроково...

Хоч як тяжко і гірко було Вовченку, та все ж він посміхнувся, слухаючи сержанта, і ледь кивнув головою, прошепотівши знову вже пересохлими, пошерхлими губами од того вогню, що гоготів у його могутніх грудях:

— Спробую, як стахановці... через «не можна»...

Маршал Г. К. Жуков про бої під Москвою:

«Неможливо назвати імена всіх героїв, які відзначилися у жовтні 1941 року, захищаючи столицю. Не лише окремі наші воїни, а й цілі з'єднання виявили масовий героїзм, прославивши доблесними подвигами нашу Батьківщину. І такі частини, з'єднання діяли на всіх армійських ділянках...»

(«Спогади і роздуми»)

Генерал Гудеріан про бої під Калініним і Москвою:

«Особливо невтішними були повідомлення про бої під Калініним. Треба визнати нову тактику росіян, високу маневреність російських танків. Російська піхота наступає, а танки завдають масованих ударів по наших флангах».

Поранення під Сталінградом

Уже місяць, як в оточеному радянськими військами Сталінграді чинила упертий бій трьохсоттисячна 6-та армія Паулюса. На допомогу їй із заходу від Тормосина проривалася група армій «Дон». Інша армійська група, у складі якої була 4-та танкова армія, вела наступ з району Котельникова, намагаючись розірвати кільце радянських військ навколо армії Паулюса. Цією другою танковою групою командував генерал-полковник Герман Гот, а обома угрупованнями армій — генерал-фельдмаршал Манштейн, один з досвідчених генералів вермахту.

Радянське командування послало назустріч Готу 2-гу ударну армію генерал-лейтенанта Родіона Малиновського і гвардійський танковий корпус генерал-лейтенанта Павла Ротмістрова.

До цього танкісти Ротмістрова вели запеклі бої на західному напрямку від Сталінграда, уздовж залізниці, за станції на правому березі Дону Ричков і Чир, що мали для противника велике стратегічне значення. На жаль, успіху танкісти не мали, хоча щоразу одна чи і всі три бригади корпусу починали атаки після півторагодинної артпідготовки. «Бог війни» не спрацював. Після артпідготовки на радянські танки падала злива вогню з сотень гармат, які били кумулятивними снарядами, що пропалювали крицю. Танки не проходили крізь цю щільну вогневу заслону.

«Ми діємо за шаблоном! — сказав невдоволений собою і командирами бригад генерал Ротмістров. — Треба відмовитися від традиційної артпідготовки і піти в атаку раптово, коли видимість ще погана і протитанкові пімецькі батареї не можуть вести по нас прицільний вогонь. Нову атаку розпочинає третя бригада важких танків полковника Вовченка!..»

Вночі танки бригади зосередилися, потай від противника, неподалік від переднього краю. Коли ж стало розвиднятися, вісімдесят грізних машин ринули з горбів униз, на ворожі позиції.

Танки швидко прорвали першу лінію оборони противника і стали «прасувати» землянки, нівечити настили бліндажів.

Вовченку пригадалися дні, коли конструктори цих славних могутніх машин прибули під Калінін в його бригаду засмучені, пригнічені. На танки, а точніше — на конструкторів Т-34 і КВ надійшли у Ставку скарги, щоб зняли ці танки з озброєння. Танкісти підтримали творців машин, і задрісники, наклепники, невігласи від техніки дістали поразку. А оце кілька місяців тому танкісти разом із своїми шефами — робітниками саратовських заводів — зробили на багатьох машинах ще й екран, і тепер їм не страшні навіть кумулятивні снаряди з «гадючок», або «кобр», як називають їх німці.

Перед атакою танкісти приварили до корпусів КВ відкидні, на петлях, кількаметрові кронштейни, на кінці яких були виведені фари, щоб ворожі гармати у напівтемряві цілилися не в машини, а у фари.

Танки зупиняються, щоб здійснити прицільний постріл по «кобрах» осколочними снарядами. Із стволів КВ вихоплюються червонувато-золотаві спалахи. Гримлять танкові гармати. Після пострілів машини рвуться вперед, пабираючи швидкість. Ще б пройти якихось метрів триста — і тоді німецькі гармати можна розчавлювати гусеницями, збивати їх корпусами танків. А поки що протитанкові гармати — грізна зброя. Тепер німці цілилися не у фари, а ліворуч чи праворуч — у танк.

Бій клекоче поблизу станиці Верхнь-Чирської. Стріляють усі вісімдесят танків бригади Вовченка, сотня німецьких гармат. Уже вповзають і німецькі танки, намагаючись піти в контратаку.

Вовченко бачив, як сусідній КВ здригнувся від сильного вибуху: набрів на протитанкову міну. Днище машини розпоре, механіка-водія вбито. Танк уже рухатися не може. Але поранені бійці і з нерухомого танка стріляли по ворожих батареях і танках, що вже з'явилися. Ще одного сусіда по праву руку занесло, снаряд розбив гусеницю, і вона простелилася на сніг. Двоє танкістів з молотами вилізли з танка, щоб надіти гусеницю.

Одна машина потрапила у величезну вирву, мабуть, від тисячокілограмової бомби, які скидали пілоти генерала Ріхтгоффена на радянські танки, і ствол гармати цього танка уткнувся у землю. Дві машини зупинилися, і по них поповзли язики полум'я. Бій є бій: горять і танки з могутньою бронею, вмирають у них, а часом горять і люди...

Відчувалося, що наступав кульмінаційний момент. Зараз у бій кинуться приземкуваті, як черепахи, німецькі танки, десятки машин. Де взяти сил, щоб вести далі бій? Вовченко гукнув по радіо, звертаючись до всіх екіпажів: — Не пізнаю вас, гвардійці! Чому топчетесь на місці? Вперед!..

Сталось, як щойно подумав комбриг. «Кобри» увібрали свої вогневі жала, і на поле ринулися фашистські танки. Тепер обидві сторони, що протистояли одна одній, напружували усі сили, аби подолати свого противника. Темп, ритм бою треба втримати будь що! У резерві у Вовченка жодного танка, усе кинуте у вогонь цієї шаленої, несамовитої битви у Верхнь-Чирській улоговині. Кинуте, послане все в бій... А чи все?.. Вовченко шукав ще якийсь резерв. І знайшов. Цим резервом у пайтяжчі, у найкритичніші хвилини повинен стати бойовий дух воїна Червоної Армії.

— Гуцин! Бех! Іванов! Кулаков! — назвав прізвища усього екіпажу комбриг. — Чуєш, Кулаков?! Прапор мені!..

Полковник Вовченко уперся ногами у командирське сидіння і став одчиняти верхній люк.

— Старшина Кулаков! — повторив він. — Розчохла ти прапор бригади!

— Єсть розчохла прапор бригади... — І Кулаков подав древяк прапора комбригові.

Вовченко підвівся і підняв над баштою КВ гвардійський прапор 3-ї танкової бригади.

В цю ж мить кулеметник-радист Саша Кулаков, він же асистент прапора, звернувся по радіо до екіпажів усієї бригади:

— Увага! Прапор над танком комбрига! Прапор над танком комбрига! Дій, як я! Дій, як я!..

Морозяний вітер облік обличчя. Мимо вух свистіли кулеметні кулі, осколки снарядів. Та пальці правиці комбрига міцно, намертво стиснули древяк гвардійського прапора.

— Дій, як я! — повторював радист-кулеметник по радіо: — Увага! Прапор над танком комбрига!..

Іван Вовченко бачив, що червоний стяг його бригади уже став отією магічною силою, кликав танкістів уперед.

З багатьох танків бачили цей прапор. Тепер уже не треба ніяких наказів, ніяких слів. Тепер цим наказом був прапор рідної гвардійської 3-ї бригади.

Попереду і збоку КВ комбрига проскочило на повній швидкості, здіймаючи снігову кураву, кілька машин, прикриваючи своїми корпусами танк-прапорносець від воро-

жих снарядів. Машини стріляли навіть на ходу з гармат по танках противника і піхотинцях, що йшли за ними. Уже десяток німецьких машин, мотори яких живляться бензином, а не дизельним паливом, палахкотіли, мов копичі сіна на придонських луках під Верхнє-Чирською.

А кулі й осколки все свистіли над танком-прапороносцем. Одна черкнула Вовченка по правій щоді, обпикши її. На губах він відчув солонувату кров. Витертися не було можливості: у правій руці прапор, лівою тримався, щоб не упасти, за металеву дужку башти.

«Аби не в серце! Тільки б не в голову! — подумав Вовченко, втішаючи себе. — Втримати б прапор самому, без асистентів!.. Тут над баштою КВ нема лейтенанта Боровича, щоб затулити свого командира від осколків мін, снарядів, від куль...»

Уся ця розмова самого з собою промайнула в якусь долю секунди.

...Наприкінці серпня танкісти вже без танків, у пропаленій і посіченій кулями й осколками одежі, у стоптаних черевиках долали з Великих Лук важкі кілометри на схід через Торопець й Андреаполь, голодні й холодні, потрапляючи під ворожий обстріл. І того разу бійців Вовченка накрив мінометний вогонь. Лейтенант Борович, що йшов позаду Вовченка, гукнув: «Падайте!..» Та майор ніби ще вагався: падати на землю чи ні.

«Осколки ж летять віялом!..» — попередив Борович і щосили штовхнув Вовченка в спину. Упали обидва. Лейтенант на Вовченкові, ще й руки розкинув, затуляючи майорові плечі.

Рантом Вовченко відчув, що тіло лейтенанта стало не таким пружним, як мить тому. А з плеча стікала кров. То кров Боровича. Осколки призначені майору, прийняв на себе лейтенант, затуливши собою командира. На щастя, до серця Боровича не дістав жоден осколок: лейтенант був одягнений у ватянку. Однак рани були такі серйозні, що Борович після шпиталю і донині значиться «нестройовим».

«Тільки б не в серце поцілила куля чи осколок!» — подумки мовив комбриг Вовченко і відчув, що у праву руку, прорвавши хромову шкіру рукава комбінезона, вп'ялося два чи й три осколки.

Комбриг тримав прапор. Кістку не перебило, значить, стояти можна. Ще осколок у руку, у плече. «Аби не в серце! Тільки б не в голову!..»

Полковник відчув, що його рукав наповнювався кров'ю. Однак йому треба будь-що не звертати увагу на ці поранення. У пам'яті зринув образ прапрадіда, запорозького полковника Вовка.

«Полковник Вовк подолав турецького пашу, а гвардії полковник Вовченко переможе у цьому бою під Верхне-Чирською німецьких танкових генералів!», — подумав про себе комбриг.

Він підняв голову. Прапор з поличчям Леніна був посічений осколками і кулями і лопотів на вітрі.

Танки 3-ї гвардійської бригади пересілювали танковий загін німців. Ворожі машини почали розвертатися і залишати поле бою.

Та битва на тому не скінчилась. У небі з'явилися десятки німецьких бомбардувальників, яких генерал Ріхтгоффен завжди посилав проти танкістів Ротмістрова. Ще з літа сорок другого танкісти вважали ці літаки «прикріпленими» до корпусу, бо німці так і писали в листівках: «Танкісти Ротмістрова! Начувайтесь. Ми вже тут!»

Звичайно, пілотів повідомили, що радянська бригада іде під бойовим штандартом. Прапор видно і з небес. І один за одним літаки пікірують, несамовито виючи, й скидають бомби на танки, прагнуть поцілити в танк-прапороносець.

— Бех! — гукнув Вовченко до водія. — Маневруй! А ти, Льюня, подавай йому команди, щось горло перехопило...

Льюня Іванов замінив командира танка. Бех вловлював мить, коли літак входив у піке, і натискав на гальма. Різно загальмувавши, механік-водій вмикав задній хід. Бомби чи одна важка падали на те місце, де був кілька секунд тому КВ. Боездатність машини, життя танкістів у ній втрачувалося секундами. Поблизу вибухнула п'ятисотка, утворивши глибоку яму. КВ вскочив у вирву, «передихнув» і, коли «юнкерс» свічкою шугнув у небо, танк вповз нагору.

Ще свистіли осколки від бомб. Вовченко вже вкотре подумав: «Тільки б не в серце!» Ще поглянув на посічений прапор. Якимось моторошно йому стало — бачити ось таким «пораним» бойове знамено. Та образ Ілліча, дух Леніна допоміг виграти битву. Перший і другий танкові батальйони уже прасували позиції ворожих гармат під Верхне-Чирською, стріляли по фашистських танках, що втікали.

Нарешті Верхне-Чирську взято, і вся придонська улоговина нагадувала кладовище розбитої техніки, а засніжені луки, поля чорніли од воронок, від заляканих танків, від трупів солдатів, що лежали повсюдно і купками, і по-

одинці, мов розсіпані чорні шпали, які не довели до валізничної колії.

Фашистські солдати тікали по льоду. Та з протилежного берега по них стріляли автоматники мотострілецького батальйону. Немало ворожих танків теж кинулося на кригу. Та лід не витримав, і десятки машин одна по одній провалювалися у річку...

Бою кінець. Полковнику Вовченку допомагають зняти шквіряний реглан, щоб дістатися до осколочних і кульових поранень, подати першу допомогу. А радист-кулеметник Кулаков, він же асистент прапора, згорнув посічене знамено, зачохлив його і поставив у танк. За хвилину він отримав від командуючого корпусом генерал-лейтенанта Ротмістрова повідомлення і переказав слово в слово Вовченку.

«Генерал-лейтенанту Ротмістрову. Вражений бойовими подвигами вашого з'єднання. Від щирого серця бажаю вам, чудовим бійцям і командирам, бойових успіхів. Батьківщина високо оцінить бої за Ричков і Верхнь-Чирську. Від щирого серця спасибі відважним танкістам.

Командуючий Ударною армією генерал-лейтенант М. М. Попов».

Тяжке поранення у битві за Котельниково

У Вовченка була своя «діста» в час лікування рап: гусячий смалець, мед і натуральне вино. Після бою під Верхнь-Чирською комбриг навіть у медсанбаті не лежав. Рани зажили, і на десятий день полковник був у бойовому строю.

Стрій справді бойовий: танкісти 7-го гвардійського корпусу генерал-лейтенанта Ротмістрова за одну ніч мали здійснити стодвадцятикілометровий рейд до Котельникова і там вступити в бій з танковим угрупованням генерала Гота.

Лютий тридцятиградусний мороз з вітром безжалісно обпікав обличчя, носи, вуха в автоматників, що сиділи на броне танків. Тяжко було й екіпажам машин. Від низької температури застигали двигуни танків, і доводилося зупинятися.

Безмежний засніжений степ здавався Вовченку білою пустелею, про яку писав в оповіданнях Джек Лондон. Ні лісу, ні вибалочка, ні темних обрисів села чи станиці. Таке враження, що танки ідуть десь по кризі Північного Льодовитого океану. Подекуди сніговий покрив досягав півтора метра, а багато балок були вщерть занесені снігом. Ось і здавалося, що всюди рівнина.

Наймовірно важко вести машини в заметах механікам-водіям. Тому командири екіпажів повисовувалися з люків і повідомляли про побачене на дорозі водіям.

Нарешті танки підійшли до берега неглибокої степової річки. Першими пройшли середні танки. Лід витримав. Тоді спробували форсувати ріку по кризі і КВ. І важкі танки майже всі перейшли на західний берег. Таки за ці дні морози надійно скували ріку кригою.

Вже вранці 3-тя гвардійська бригада зустріла авангард ворожих танків з угруповання генерала Гота. На цей час командуючий групами «Дон» і «Гот» фельдмаршал Манштейн уже збагнув, що від Тормосина до Сталінграда йому не пробитися. Шлях Манштейну перетнули 15 радянських дивізій. А від Котельникова було ближче до Сталінграда, не було тут і ріки Дон, яку треба форсувати, і сил у росіян поки що втричі менше, ніж проти групи «Дон», — п'ять дивізій.

Тепер радянське командування передислокувало до Котельникова танковий корпус генерала Ротмістрова, щоб стримати танкові дивізії «Гот», передові загоны яких уночі вже бачили заграву боїв у Сталінграді.

Іван Вовченко зустрічався з танкістами Гота вже не раз у боях. Та і не лише на полі бою. В останні дні липня сорок першого сталося так, що 48-ма танкова дивізія і стрілецькі частини інших формувань залишили Великі Луки на дві доби, а потім контратакою повернули місто.

Те, що побачили наші бійці у Великих Луках, було страхотливим. Фашисти розстріляли дві сотні поранених червоноармійців, яких не було змоги вивезти з шпиталю під час відходу з міста. Деякі поранені вистрибували з другого поверху через вікна і по них стріляли в мить падіння, а тих, що впали, добивали на землі. Труни були складені у штабелі, облиті гасом і підпалені. Ось так генерал Гот «замітав» сліди своїх злочинів.

І тепер, зустрічаючись з готівцями, танкісти 3-ї гвардійської і її комбриг Вовченко мстили солдатам-злочинцям.

Цим почуттям жив і артилерист танка комбрига, наймолодший з екіпажу, але вже ветеран, Льоня Іванов. Стріляючи з танкової гармати по ворожій машині, Льоня примовляв:

— Оце вам, гади фашистські, за Ваню Костюченка!

Ваня Костюченко і Льоня Іванов разом прийшли служити у 8-му танкову бригаду полковника Павла Ротмістрова на Калінінський фронт. Обидва ровесники — з 1922 року.

Це сталося під час однієї з контратак біля села Медное на шосе Калінін — Вишній Волочок. Про це село Льоня Іванов і Ваня Костюченко знали, вивчаючи російську літературу у восьмому класі. «Медное» — так назвав великий

борець проти кріпацтва Олександр Радищев розділ із своєї книжки «Путешествие из Петербурга в Москву». А книга ця стала фугасом, незрівнянної сили міною, закладеною під абсолютизм Катерини Другої, під кріпацькі порядки феодальної Росії. Тепер Медное для молодих танкістів постало в іншій історичній реальності.

Екіпаж «тридцятьчетвірки» Костюченка, захопившись боєм, вирвався вперед й опинився у розташуванні німецької військової частини. Бійці «тридцятьчетвірки» з подивом, навіть із жахом виявили, що боєкомплект уже вичерпався: снарядів до гармати не було. Скінчилися набої і до танкового кулемета. На лихо, танк був підбитий: ходова частина вийшла з ладу.

Усвідомивши ситуацію, у яку потрапив радянський Т-34, фашистські солдати посміливішали і підбігли до «тридцятьчетвірки». За ними помчали до полоненого танка два німецьких танки і взяли на буксир машину Костюченка. Морочилися довгенько, та все ж потягли танк-бранець у Медное під захоплені вигуки. Кілька гітлерівців вилізли на брону Т-34 і стали грюкати прикладами карабінів.

— Іван! Хенде хох! Руки вгору!

Волею долі у танку таки був Іван — Іван Костюченко, недавній десятикласник з Харківщини.

... Здавайся, Іван!..

— Не побачити вам, фріци і ганси, танкіста Івана в полоні! — пролунало у відповідь разом з пострілами кризь цілини танка.

Два солдати, що вже пританцьовували на броні, попадали на землю, скошені кулями з нагана і пістолета ТТ.

Деякий час фашисти стояли розгублені. Та ось вони заметушилися. П'ятеро побігло до подвір'їв і невдовзі принесли звідти солому і хмиз. Снопамі жита солдати обставили танк-бранець, а зверху накидали сухого гілля. Якийсь фашист приніс від свого танка кабістру.

— Здавайся. Виходь з танка, Іван!.. Будеш жити...

Знали б вороги, що ім'я командира «тридцятьчетвірки» справді Іван...

Вогоп'я і дим обгорнули машину Костюченка, випорснувши у низьке сіре небо над селом.

Солдати-кати наблизилися уприпу до вогню, стали гріти руки і чекати передсмертних благань червоних танкістів. Та ні зойку, ні криків вони не почули.

Командир екіпажу увімкнув рацію «на передачу». І з полум'я, з диму залунав «Інтернаціонал». Спів той був почутий у штабі бригади полковником Ротмістровим. Чув

востаннє голос свого ровесника Вані Костюченка у своєму танку і Льоня Иванов: всі танки вели радіозв'язок на одній радіохвилі...

Так у пекельному вогні загинув екіпаж танка Івана Костюченка.

З того часу танкісти-ротмістровці один з своїх танків іменували «Іван Костюченко». Якщо у боях танк гине, на його місце ставала у стрій нова машина за таким же іменням. Так було під Москвою, під Воронежем, під Ста-лінградом... Танк «Іван Костюченко» у ці секунди теж іде в атаку на Котельниково у складі 62-ї бригади підполковника Данила Гуменюка, котрий рік тому був командиром батальйону, в якому служив Костюченко. Тож виходило, що Ваня воює і через рік після своєї безсмертної смерті. Та і як по-іншому назвати загибель екіпажу Костюченка?.. Поет-танкіст Валентин Дуров у корпусній газеті в річницю загибелі танкістів надрукував вірша «Бессмертие».

Тишина. Пылает жарко хворост.
И закат еще багровей стал.
Сквозь огонь взметнулся
звонко, гордо
«Интернационал».
Ой ты ветер дальний,
быстрый ветер,
Пламя извивается, ползет...
Страшно немцам видеть,
как по скату,
В ярости могучей, боевой,
В полный рост идут на них солдаты
Со звездой на шапке меховой.
Ничего врагу мы не забыли,
В бой идем, страну свою любя.
...Не сполна еще мы отомстили,
Ваня Костюченко, за тебя!..

— Бронебійним! Заряджай! — командує Льоня Иванов, ловлячи у перехрестя хвіст велетенського, як риба кит, транспортного літака.

Минає секунда, друга, Иванов натискує ногою на спуск. В ту ж мить з хвоста «юнкерса-52» летять цурки.

— Це вам за Ваню Костюченка!

— А це за спалених танкістів у Великих Луках! — услід за гармашем вигукує комбриг Вовченко.

І танк знову мчить уперед.

Два тижні тому під Ричковим, Чиром і Верхнє-Чирською танкістів 3-ї гвардійської вів уперед прапор бригади.

...Таке не часто трапляється на війні. Перед танкістами розстелялося поле аеродрому, а на нім ряди цілої сотні бомбардувальників, винищувачів, транспортних літаків,

які ще вчора скидали вантажі оточеній у Сталінграді армії Паулюса.

Танки 3-ї гвардійської увірвалися на позиції зенітних батарей. Деякі з ворожих солдат кидають у машини гранати з довгими дерев'яними ручками, та тут же падають, скошені кулеметним вогнем. Автоматники на броні у відповідь жбурляють «лимонки» в окопи німців, у бліндажі. Інстинкт самоохорони затуманив розум у німецьких зенітників, і вони кричали, плакали, затуляючи обличчя руками, падаючи на землю і тіпаючись на ній. КВ комбрига зачепив корпусом лапу зенітки і вдарив у тумбу. Гармата перевернулася. Тепер танк уже підминав, трощив прилади ПУАЗО, далекомір.

Зараз важливо кожному вміти володіти своєю зброєю, реагувати на будь-яку зміну ситуації. Автоматники, петеєрівці, кулеметники, що сиділи на танках, уже зайняли позицію між літаками і казармою, бункерами пілотів, що повискакували і бігли до своїх літаків. Пілотів нещадно сікли вогнем з своєї зброї мотострільці, десантники з танків.

Таки настав час розплати танкістів з пілотами Ріхтгоффера.

— Бийте по хвостах літаків! Уперед! — подав команду по радію комбриг Вовченко.

І танки таранили літаки, одбиваючи у них хвости. Хвилину тому бомбардувальники, транспортні «юнкерси-52» стояли з гордовито задертими фюзеляжами, виблискуючи склом штурманських кабін, тепер же з перебитими хвостами втикалися тими ж кабінами і пропелерами у землю. Під гусеницями КВ лущав алюміній, неначе шкаралупи волоських горіхів.

— За Ваню Костюченка! — вигукнув Льоня Іванов.

— Громи! Громи угруповання Гота! — це комбригов клич.

Вовченко у ці секунди надавав операції у Котельникові великої масштабності, стратегічного значення. Готівці ще вчора так близько прорвалися до Паулюса, що вже бачили вогні Сталінграда. Тепер вони вже не побачать сталінградських заgrav, а 6-та армія або ж здасться в полон, або сконає. Потрощена танкова група Гота відхлине на сто кілометрів, а це означатиме, що друге, «зовнішнє кільце» сталінградського оточення рішуче буде одсунуте на захід.

От що значила перемога у Котельникові для танкістів Павла Ротмістрова, для бійців 2-ї Ударної армії генерал-лейтенанта Родіона Малиновського.

— Вперед, гвардійці! Влізнаю ваш почерк. Так і діяти! — гукав комбриг по радіо усім екіпажам бригади.

Все, на що були здатні машини КВ, Т-34 і Т-70, на що спроможні танкісти усіх трьох бригад, якими командували полковник Іван Вовченко, підполковник Данило Гуменюк і полковник Олександр Єгоров, було виявлено у битві за Котельниково. Зразок мужності і вміння у цих боях показали автоматники мотострілецьких батальйонів майорів Мурзіна і Дячука, безстрашні танкові десантники.

Ще не скрізь були придушені вузли опору, не всюди «погашені» вогневі точки противника, ще бродили роти німецьких солдатів у спігах під Котельниковим, намагаючись з'єднатися з своїми військами, а в штаб корпусу надійшла перша телеграма-привітання від командуючого 2-ю Ударною армією Малиновського:

«Вітаємо з великим успіхом славних бійців і командирів з'єднання. Ви, радянські богатирі, відмінно виконали поставлене перед вами завдання. Ви заслужили подяку від нашого радянського народу».

Того ж дня бійці і командири танкового корпусу отримали привітання від Верховного Головнокомандуючого маршала Сталіна і дізналися, що їхній корпус перейменованій у 3-й гвардійський Котельниковський танковий корпус, а дві бригади, які ще не були гвардійськими, 62-га підполковника Гуменюка і 87-ма полковника Єгорова, дістали наймення 18-ї і 19-ї гвардійських танкових бригад.

Ворожі генерали про битву за Котельниково

Ф. Меллентін: «Не буде перебільшенням сказати, що битва на берегах цієї невідомої річки (Аксаї-Єсаулівський) привела до кризи «третьої рейх», поклала кінець подіям Гітлера на утворення імперії і була вирішальною ланкою в ланцюгу подій, які зумовлювали поразку Німеччини» («Танковые сражения»).

Е. фон Манштейн у книзі «Verbotene Siege» («Втрачені перемоги»), виданій у Бонні 1956 року, назвав цю битву «останнім шансом у врятуванні армії Паулюса» і «змаганням не на життя, а на смерть».

Генерал-фельдмаршал Манштейн у своїй товстенній книзі жодного разу не сказав, що його корпус, армія чи група армій дістала поразку на Східному фронті. Генер

і пихатість Манштейна викреслили з фельдмаршальської лексики слово «поразка», замінивши його «втраченими перемогами». Так звучало більш по-лицарськи. Однак у словах «змагання не на життя, а на смерть» було і визнання сили, доблесті, уміння свого противника, і жаль за вже втраченою Гітлером 6-ю армією фельдмаршала Фрідріха Паулюса.

Полковник Вовченко з трьома автоматниками і шофером Івановим, який завжди возив комбрига, коли обидва були не в танку, «емкою» поверталися з штабу 2-ї Ударної армії генерал-лейтенанта Малиновського, де обговорювалися бойові плани на наступні дні.

Дорога зовсім не для легкових автомашин. У степу дув лютий вітер і замітав усякий слід на дорозі. Раз по раз Іванов зупиняв «емку», і троє автоматників лопатами відкидали сніг, щоб можна було їхати далі.

Невдовзі зустрілися з колоною автомашин, танків і піхоти. Льоня зупинив машину, щоб розминутися.

— Що за військо? — насторожено запитав Вовченко. — Про це пересування нічого в штабі Малиновського не говорили...

— А дідько його знає, хто вони такі... Боюся, що це фріци...

— Увімкни фари, Льоню.

Вузький, як ніж, промінь світла ковзнув по колоні, застиг на групі солдатів у довгих шинелях, у картузах, зашпунтованих жіночими хустками. Так, це були фріци.

Тієї ж миті автоматники Квашнін, Бірюков і Пушков ударили з ППШ по німецькій колоні, скошуючи солдатів. Відповіли і вороги. Лобове скло «емки» розлетілося на друзки, шипіли два скати, спускаючи повітря. Кілька куль ви'ялося у плече полковника Вовченка, і він став падати з відчинених дверцят у сніг. Та Льоня Іванов кинув кермо, схопив комбрига обома руками і втяг його у машину.

А хлопці-автоматники все стріляли. Льоня блискавично повернув «емку» убік і дав повний газ. Машина, шкунтильгаючи на двох пробитих скатах, помчала від дороги в балку. Далі «емка» вже не їхала, а повзла, як на полозках, кудись вниз.

Балка ця і врятувала всіх. Навколо стояла темрява, що ставала ще густішою після спалаху трасуючих куль.

Німецькі солдати до пуття не знали, де вони перебувають. Примара оточення весь час зависала над ними. Їм відомо поки що одне: дивізії їхні розгромлені, і тепер вони

блукають по засніженому степу, розшукуючи своїх. Після боїв під Котельниковим гітлерівці вже були деморалізовані. Раптова стрілянина по них трьох радянських автоматників ще й ще раз нагадала їм, що вони під Сталінградом, що їм кінець у цих степах.

Полковникові Вовченку дісталася за всіх п'ятьох. З плеча і грудей цебеніла кров. У легенях знову заклекотіло, як і два роки тому на березі річечки Протви, де танкісти Вовченка розстрілювали техніку і ворожих солдатів з гармат і кулеметів, душили гусеницями все, що рухалося, що йшло і повзло на Москву по Калузькій дорозі.

І ось знову... Поранений ледве дихав.

— Тримайтеся, Іване Антоновичу, — обертав голову шофер до полковника.

Той лежав на одкинутій спинці переднього сидіння. Підтримували комбрига троє автоматників. Вони вже подали першу медичну допомогу пораненому, перебинтували рани. Автоматники замінили і пробиті скати.

Іванов одвіз полковника Вовченка до переправи через річку Аксай. З того берега під'їхав машиною Роман Калитвинцев, ад'ютант генерала Ротмістрова. Переїхати річку було неможливо, бо лід геть увесь лежав подзьобаний снарядами й бомбами, провалений важкими танками.

— Льоню, почекай мене. Я зараз.

Калитвинцев пішов у річку, проламуючи молодий льодок, що поблискував проти місяця біля нагромаджених торосів. Води було до пояса, а то й глибше. Ад'ютант вже повертався назад, несучи тяжко пораненого комбрига.

— Нічого, Іване Антоновичу. Відправимо вас у Саратов, у госпіталь до своїх шефів, вони швидко підіймуть вас на ноги. Вам не вперше, досвід маєте... Це мене Павло Олексійович прислав сюди. Тримайтеся міцніше за мою шию.

— Хоч би в бою, а то... фатальний випадок, — прошепотів Вовченко, відчуваючи тепло дужих грудей Романа. — Ти ж простудишся тут... Я ж важу центнер!

— Ніяка простуда на війні мене не вхопить! Знайшли чим лякати! Хіба я не донський козак? Не нащадок Стеньки Разіна і не сучасник Михайла Шолохова?..

— Гаразд, сучаснику Шолохова, — шепотів Вовченко. — Неси вже, та не впусти у воду...

— Коли ви так жартуєте, то виживете! Гумор — найліпші ліки завжди, а на війні тим паче...

Калитвинцев переніс полковника на другий берег і поклав у машину Ротмістрова. Вовченка одвезли в санчасти-

ду. Там полковника і ще кількох поранених підготували до подорожі в Саратов.

Для Вовченка командир корпусу прислав літак У-2. Однак комбриг віддав своє місце на «втуточці» іншому пораненому, а самого його повезли «емкою», обладнавши кабінку так, щоб Вовченко міг лежати. Подорож ця із зупинкою на ніч у селі тривала півтора дня...

Травень, 1944. Перше поранення за кордоном

Ясне лагідне квітневе сонце уже проминуло свою найвищу точку в денному маршруті і тепер висіло за Прутом, над румунською землею. За кілька кроків від звивистої степової дороги — смугастий прикордонний стовп з написом: «СССР». Стовп цей поставили чотири тижні тому — 26 березня 1944 року — танкісти-ротмістровці і прикордонники, яких командування розшукало на фронтах, посадило на танкову броню разом з танковими десантниками задля такого історичного акту в історії Великої Вітчизняної війни. День той справді був історичним, так довго жданим для всього народу, що Москва з наказу Верховного Головнокомандуючого салютувала військам 2-го Українського фронту двадцятьма чотирма залпами із трьохсот двадцяти чотирьох гармат. Танкісти маршала бронетанкових військ Ротмістрова за цю бойову операцію дістали подяку.

А цього весняного дня командуючий 5-ю гвардійською танковою армією Ротмістров викликав до штабу генерал-майора Вовченка, корпус якого щойно прибув ешелонами з Тули, де був на переформуванні і підготовці до нових бойових операцій. Вовченко їхав на трофейному «бантамі» і крізь опущене скло дверцят авто все ще дивився на прикордонний стовп.

— Це ж здорово, що на ріці Прут уже несуть свою службу прикордонні застави! — сказав водій автомобіля Льоня Іванов, подивившись у бік прикордонного знака. — Ще б поставили такі стовпи за Львовом, у Бресті, на західному краю Литви... і був би порядок у танкових частинах. Правильно ж, товаришу генерал-майор?

— Так, Льоню!.. Треба ще нам визволити Львів і Ковель, усю Білорусію, Естонію, Латвію і Литву, вигнати фашистів з Карельського перешийка. Та ще треба розгромити гітлерівські війська у Східній Пруссії, Померанії й у самому лігві — Берліні. А до берлінських боїв треба пройти Польщу, Угорщину, Австрію, Балкани. О, скільки ще у нас справ!

— Звичайно, — погодився водій. — Чи й упораємося

з цією роботою за рік. Як гадаєте, Іване Антоновичу? На весну сорок п'ятого року доконаємо Гітлера?.. Може, хоч на ту пору союзники відкриють у Європі другий фронт?

— Доконаємо й без союзників, коли вже вони такі мудрі,— невдоволено промовив генерал і дістав з планшета газету.— Ось зупинимося, то прочитаєш виступ англійського прем'єра Черчілля.

— Його пісня відома: нас він хвалить і бідкається, що англійці з американцями ще не готові відкрити другий фронт. Німцям і шпигунів не треба. Черчілля сам їм виказує терміни відкриття другого фронту, якщо взагалі таке станеться,— розсудив Льопа Іванов по-своєму політику британського прем'єра.

— Та все ж прочитаю з його останньої промови. «Англійський і американський народи повні щирого захоплення з приводу воєнних тріумфів російського народу. Я неодноразово віддавав належне його чудовим діям, і тепер повинен сказати вам, що просування армій від Сталінграда до Дністра, коли росіяни підходять уже до Пруту, пройшовши за один рік 900 миль, являє собою величезну причину краху Гітлера. З того часу, як я звертався до вас останнім часом, загарбники не тільки вигнані із спустошеної ними землі, але й дух німецької армії значною мірою зламаний, завдяки російській доблесті і військовому керівництву...»

Генерал закінчив читати і запитливо глянув на шофера.

— Якби не було сказано, чиї це слова, ніколи б не подумав, що це говорить імперіаліст Черчілля. Таки здорово він нас хвалить за доблесть і військове керівництво. Видно, совість все-таки є, і цими словами прем'єр хоче згладити своє зволікання з відкриттям другого фронту. Мабуть, союзники відкриють той фронт, коли наші вже підуть на Берлін? Правда, товаришу генерал?

— Не знаю...

— А ось уже видно й село, в якому штаб маршала Ротмістрова! — сказав Іванов.— Як здорово, що ви з Павлом Олексійовичем знову зустрінетеся! Побачитесь і з капітаном Калитвинцевим. Скільки води за ці місяці внесли у Чорне море річки, які ми форсували,— Ворскла, Псьол, Сула, Десна, Дніпро, а потім Дністер і ось уже й Прут! А скільки було боїв?.. Та ще така битва, як на ромашковому полі під Прохорівкою. Аж дивно: поле синіло вранці від волошок, красувалося жовтаво-білими ромашками. А надвечір тисяча двісті танків з обох сторін геть вдавляли ті ромашки і волошки гусеницями в землю, а вогнем було спалено кілька сотень броньованих машин. Горіли й ті

бідні ромашки! У той вирішальний танковий бій 12 липня наш Павло Олексійович Ротмістров був іменинником. І танкісти його 5-ї гвардійської подбали про подарунок командуючому і всьому народові — три сотні спалених «тигрів», «пантер» і «фердинандів»! Таки зламали хребет 4-й танковій армії німців. А в тій же армії було п'ять танкових дивізій СС...

— Знаю, Льоню, знаю. Усім танкістам ті дивізії сидять у печінках. Зустрічалися ми з ними під Белгородом і Томаровкою, під Охтиркою і на лівому березі Дніпра. А потім під Смілою, Кіровоградом, Уманню і вже тут, на державному кордоні СРСР з Румунією... Всю свою ударну броньовану силу фюрер кинув на Україну — танкові дивізії «Вікінг», «Рейх», «Мертва голова», «Велика Німеччина», «Адольф Гітлер»...

— Звичайно! — кивнув водій. — А знаєте, що Павло Олексійович сказав увечері після бою під Прохорівкою? — запитав Льоня Іванов. І сам же відповів: — 12 липня 1943 року ввійде в історію Великої Вітчизняної війни як день похорон усіх надій Гітлера на успіх бойових операцій влітку. Їхні ж генерали казали, що ми, червоні, можемо вести наступ у люті морози, по снігах і по бездоріжжю, а вони, німці, влітку непереможні. От ми їм дали їм прикурити в день самого зеніту літа, у день іменин маршала бронетанкових військ Ротмістрова! Правда ж, законно?

— Законно, Льоню, — усміхнувся генерал Вовченко.

Над недавно зораним, заскородженим і засіяним полем ніби застигло сізе марево. То парувала, дихала нагріта сонцем земля. Якби не гудіння мотора «бангама», то, генерал-майор Вовченко певен, було б чути пісню жайворонка, весняну пісню визволення отих пив, оцих бессарабських степів від фашистських окупантів та їхніх армій.

Автомобіль зупинився біля чепурної хати, з побіленими стінами. Понад призьбою жовтою глиною була проведена тонка смуга.

— Бачите, молдавани вже приготувалися зустрічати день Першотравня, а заодно і великдень.

Зустріч гвардії генерал-майора Вовченка з маршалом бронетанкових військ Павлом Ротмістровим у штабі 5-ї гвардійської танкової армії була ніби зустріччю молодшого із старшим своїм братом. Востаннє генерал-майор бачив свого командуючого у битві на Курській дузі, у дні, коли танкісти 5-ї гвардійської розгортали наступ від Прохорівки на Грайворон, Охтирку, Богодухів, на Золочів

і далі на Харків. Відтоді 3-й Котельниковський танковий корпус Вовченка діяв у складі Воронезького фронту, яким командував генерал армії Ватутін, а два корпуси 5-ї армії, тоді ще Ротмістрова, влилися до складу Степового фронту генерала армії Конєва.

Маршал міцно потиснув руку генерал-майорові, поправив на переніссі окуляри, ніби вони надто муляли, і сказав, усміхнувшись у чорні вуса:

— Тепер ви знову будете у 5-й армії. Вашому 3-му Котельниковському танковому корпусу знову випадає тяжка ділянка... — нагадав про труднощі командуючий танковою.

— Так. Я вже познайомився з місцевістю. Билися ми у тверських болотах, у підмосковних лісах, у волго-донських степах, на полях України. Для повноти вражень нашим танкістам ще не вистачає боїв у горах...

— Так, — кивнув маршал Ротмістров. — Пovoюєте і у передгір'ї Карпат. — І додав: — У Москву вас викликав Верховний Головнокомандуючий. Що ж побажав він танкістам на дорогу за лінію кордону?

— Сказав: «Ви переходите кордон нашої держави першими і будете воювати у чужій країні. Яка там буде влада і які порядки — це діло румунського народу. Ваша робота — бити фашистські війська. Пам'ятайте, що найголовніше у поході Червоної Армії за кордоном — організованість, організованість і ще раз організованість...»

— Мало не віршами сказав. Верховний не може без рефрену: такий уже стиль його мови. А по ділу що він говорив?

— Цікавився, який танк кращий: наш Т-34 чи американський «черчілль»? Хтось із членів Політбюро його переконував, що «черчілль» кращий за «тридцятьчотвірку». Я відповів, що їхній танк комфортабельний усередині і по шосе мчить, що й «вілісом» не наздоженеш, а от на крутих підйомах перекидається на спину, як норувистий кінь. Та й маневреність не та, що у наших «тридцятьчотвірок» і КВ. Така думка не лише моя, а усіх досвідчених танкістів. Наш Т-34 кращий за будь-який закордонний танк і навіть за німецький «королівський тигр»... А ще коли наші танки переходили по дну Десни, то «тридцятьчотвірки» і КВ усі вибралися з ріки на західний берег, а «черчіллі» «захлинулись». — Вовченко посміхнувся. — Артилерійський генерал Петров з штабу Ватутіна два тижні з допомогою крапа витягав з Десни утоплеників — американських «черчіллів»! Ці мої слова розсмішили Сталіна, і він став цікавитися бойовим укомплектуванням корпусу.

З розмови я побачив, що Верховний точно знав не лише потрібну кількість боскомплектів, а й скільки треба машинозаправок. Ще він знав, що командуючий бронетанковими військами маршал Федоренко дав нам иаряд на чотириста автомашин. Та ще наші водії і ремонтники відремонтували понад двісті вантажних автомашин. Федоренко хотів передати відремонтовані в інші корпуси, але Верховний сказав, що танкісти-ремонтники виявили ентузіазм, на місяць раніше закінчивши ремонт, і тому ці машини нехай будуть як премія корпусові...

Ротмістров і Вовченко якийсь час мовчали, а потім маршал посміхнувся у чорні козацькі вуса і пригадав:

— А знаєте, Іване Антоновичу, на цій ділянці фронту з'явилися наші «прикріплені»...

— Які ще «прикріплені»? — не одразу зрозумів Вовченко.

— А ті, що не давали нам спокою під Воронежем, під Сталінградом, на Дніпрі, під Кривим Рогом, а ще раніше навіть скидали листівки, в яких писали, що генерал Ротмістров здався в полон німцям...

— А! Скучили за нами льотчики повітряної армії генерала Ріхтгоффена? — пригадав Вовченко.

— Не дають жити ці звірюки з самого Брянського фронту. Ось їхні «візитні карточки»... — Ротмістров подав Вовченку листівку, в якій було надруковано три фрази: «Сталінградці-ротмістровці! Ми вже тут. Стережіться!..»

— От гадюки! — вилаявся генерал Вовченко. — Та що вдієш? Танкова армія не голка у стіжку сіна. Якщо не засікли наше пересування в дорозі, то виявлять чи сьогодні, чи завтра на місці зосередження. Та ще коли такі ясні дні. От Ріхтгоффен і не спускає з вас очей, товаришу маршал.

— Нам прислали нові танки ІС-2. Візьміть полк цих машин. Чудовий танк, хоч і дорогуватий. ІСи допоможуть виявити вогневу систему ворога... Противник закріпився на оборонному рубежі, побудованому ще в першу світову війну. Німці посилили цей рубіж сучасними вогневими засобами. Досить сказати, що в землю вони вкопали десятки «тигрів», які перетворили у справжні доти. Оборона глибоко ешелюнована, та й місцевість, на жаль, не дозволяє танкового маневру.

— Авжеж. Місцевість така, що досить противникові на протилежному схилі гори, пагорба поставити танк чи гармату — і засада готова!.. Прикро. Все це незвично для нас.

— Для того я і даю полк ІСів. Нехай ці танки ідуть уздовж переднього краю, викликаючи вогонь на себе. Вогню вони майже не бояться. Тим часом засікайте кожен спалах гармати в системі оборони противника.

Як і радив маршал Ротмістров, генерал Вовченко послав уздовж переднього краю роту нових танків ІС. Німецькі артилеристи відкрили шалений вогонь по важких танках. Однак жоден з них не зупинився, не спалахнув.

Уночі командир корпусу вислав розвідників. Ті привели кількох «язиків». Полонені поспіхом говорили, що їх вразили нові радянські танки з довжелезними гарматами. Найбільше солдатів дивувало, що снаряди не могли пошкодити машини. Про радянські Т-34 і КВ йшла слава навіть у ворожому війську, бо у німців не було подібних танків. Навіть п'ятдесятитонний «королівський тигр» не може зрівнятися з радянськими машинами. А тепер новий тип — ІС.

Танки з своєї першої бойової подорожі повернулися з десятками вм'ятин від ударів снарядів, з дрилинами на баштах, на корпусах машини. Ці «шрами» на танках і допомагали засікати ворожі батареї та нанести їх на карту. Нові цілі тут же визначалися і пристрілювалися для майбутніх боїв.

Ранок був холодний. У долинах стелився туман, і генерал Вовченко з командного пункту не міг бачити розташування своїх сил. Але він знав, де ті сили, скільки танків у кожній з трьох бригад, скільки самохідних установок у полку підполковника Немковича, де зосередилися «катуші» і корпусна артилерія, де мінометники його танкового корпусу.

За якісь хвилини прилетять «обробляти» позиції противника штурмовики ІЛі, бомбардувальники «петлякови». Обробляти є що.

На лінії оборони на захід від річки Прут гітлерівські війська почували себе досить упевнено. На ділянці Тиргу — Фрумос — Пашкани ще за першої світової війни були споруджені доти, дзоти, ходи сполучення. І будували цю лінію під керівництвом і за проектом французьких інженерів. Тепер оборонних точок, вузлів набагато збільшилося. І цей «волоський горіх» треба розколоти і здобути плацдарм для дальшого просування на захід і на південь, у гліб Румунії і на Балканський півострів.

Поки що над лінією фронту тиша. Навіть незвичайна на війні тиша. І генералові Вовченку уявилося, що така тиша була в цих же прикордонних місцях за кілька хвилин до нападу гітлерівських військ на державний кордон СРСР, до початку війни.

На кишеньковому годинникові генерала стрілки показували 3 години 55 хвилин. «Історія повторюється,— хотілося сказати Вовченку.— О 4-й ранку Гітлер віроломно вчинив напад на наші прикордонні застави. Нині деякі застави уже несуть свою бойову охоронну службу на ріці Прут».

Згадалася зустріч у кабінеті Верховного Головнокомандуючого. Цьому першому наступові на чужій землі Сталін надавав не тільки стратегічного, а й великого політичного значення, попереджаючи про необхідність чіткої організованості, скромної поведінки радянських воїнів за кордоном, про те, що треба високо й гідно нести благородну місію бійця Червоної Армії — визволительки.

«Яка протилежність у моралі, у світогляді солдатів обох воюючих армій! — подумав Вовченко.— Гітлер посилав війська для розбою, на знищення не лише армій, а й усіх радянських народів. Радянська країна посилає своїх солдатів не лише розгромити фашистські війська, якщо ті не здадуться, а й визволити народи Європи від гітлерівської окупації і німецький народ у тому числі...»

Світало. На сході у небі розлилася заграва.

Вовченку згадалася така ж заграва раннього ранку 5 липня сорок третього, коли німці почали свою операцію «Цитадель» на Курській дузі. І ранок 12 липня, коли зішлись броня на броню тисяча двісті танків з німецького і радянського боку, коли в повітрі сходилися і билися за панування в небі по кілька сотень літаків.

Поле під Прохорівкою. Танкісти називали його «ромашковим полем». Дивно... Не полем найбільшого в історії воєн танкового двобою, а «ромашковим полем». Це була пора, коли вже час було на лапах зробити перший укіс, бо на Белгородщині і Харківщині досягають жита під пекучим сонцем. Поле було украплене біло-жовтими ніжними ромашками і синіми волошками.

«Ромашкове поле» принесло славу танкістам, їхньому полководцю Павлу Ротмістрову, іменинникові за календарем його особистого життя і за календарем великої історії радянського народу в його війні з німецько-фашистськими ордами...

Вовченко шкодував, що особисто він, його корпус не брав участі в історичному бою на «ромашковому полі», а пройшов його у другому ешелоні танкових сил Павла Ротмістрова, що повели наступ на Лівобережну Україну. Але поле те Вовченко бачив. Екіпажі зупиняли свої машини, а деякі танкісти, вилізши з танків, брали на спомин пригорщч чи пучку землі, змішаної з осколками, з кров'ю, зривали дивом уцілілі від розпеченого металу і пекельного вогню ромашки.

Від поля на Белгородщині танкісти Вовченка пройшли до берегів Дніпра, вийшли на правий берег Десни і передали уцілілі свої танки іншій — 3-й гвардійській армії генерал-лейтенанта Рибалка, одного з видатних танкових воєначальників.

Рівно о 4-й з лісу, з яруг, чагарників попад Прутом вдарили сотні гармат і мінометів. Залпами, що супроводжувалися спалахами, озвалися «катюші». В перші ж секунди гарматних пострілів заревли мотори танків, самохідних артилерійських установок. Поки гримітимуть гармати, прогріються двигуни танків і самохідок. Гул на землі не стихає. Він уже перепоситься і в небо. З глибини радянської території летять швидко червонозоряні літаки. Штурмовики проносяться зовсім низько, як колись під Сталінградом літали над баштами танків ворожі бомбардувальники Ріхтгоффена. Іли вже почали скидати бомби, стріляти з гармат і кулеметів по передньому краю сильно зміцненої оборони фашистів.

Уперше у практиці із закритих позицій били, мов далекобійні гармати, по вогневих точках ворога самохідки підполковника Немковича, бо ж досі САУ у відкритому бою «тигрів» і «пантер» зустрічали. Сьогодні ж у перший день боїв на ворожій території самохідки, як і «катюші», і гармати, ведуть вогонь по дотах і дзотах, по окопах і бліндажах, тільки б більше смертоносного металу падало на голови солдатів противника.

Танки виходять по своїх бойових маршрутах. Все розплановано, узгоджено ще вчора з командирами бригад, батальйонів. У бінокль з КП генерал Вовченко бачить, що вже улоговиною пішли танки майора Слободяника. Дорога ця ризикована, але необхідна, важлива. Вовченко по собі знає, що кожен механік-водій, як своє власне тіло, відчуває машину, а тому зуміє навпомацки провести «тридцятьчотвірки» по місцевості, що її ворог вважає недоступною.

«Нехай вважає. Для того і ризик. На те і голова на плечах, щоб думати на війні і за себе, й за противника, якщо хочеш перемогти!..» — подумав Вовченко.

Та четвертий і п'ятий танк застряли. Генерал переживав за танкістів, котрі з інших машин вийшли допомогти тим, що зупинилися. Знає генерал: танкісти до крові подряпали собі руки об шорстку сталь, об гострі, мов голки, дротики з буксирного троса, яким вони зачепили танк. Поспішають танкісти.

Вовченку стає ніби зимно, і він переступає з ноги на ногу, первує. Нарешті радист на КП доповідає: «Слободяник обходить гору!»

Тепер розпочалася атака танків прямо на окопи і вогневі точки передової. За кілька хвилини першу лінію оборони було зім'ято. Танки вели наступ на село.

— Нам перетнули шлях шістнадцять німецьких танків і самохідок! — повідомив по радіо командир танкової роти старший лейтенант Тримайло. — Готуємось до бою.

Вовченко спрямував скельця бінокля на танки Тримайла. Той вчасно дав команду зупинитися і стати в засаду. Затамував подих і генерал.

Тримайло підпустив машини ворога на п'ятсот метрів. Уже пора! Танки залпом ударили по «тиграх» і «пантерах». Кілька машин загорілося. Ще залп... Тепер танки старшого лейтенанта рвонулися вперед. У бій вступили танкові кулемети. Загорілося ще два німецьких танки, решта не витримує, відходить.

«Що то значить вчасно вибрати місце для засади, точно стріляти і в потрібну мить піти на контрудар!»

Танки Тримайла уже душили німецькі гармати біля села...

Генерал повів біноклем по іншому азимуту. Схилом пагорба йшли машини штурмової групи старшого лейтенанта Янкова. САУ-152 пострілом розпорювала корпус «королівського тигра», лобова броня якого двадцять сантиметрів. Штурмова група машин Янкова вже на околиці села...

Генерал знову чує тривожний сигнал по радіо: «В улоговині «тигри» і «пантери». Обходять нас».

— То накрийте їх. Вони ж вас не бачать! — вигукнув у мікрофон командир корпусу.

На ловця і звір біжить... Німецькі танки стояли про всяк випадок у засаді. Однак вони не чекали, що група Янкова з'явиться біля села. І тепер вийшло так, що самохідки Янкова виявилися у засаді на «тигрів» і «пантер». САУ Янкова підійшли до улоговини крадькома, збоку, і

вдарили по ворожих танках: три «тигри» і дві «паптери» зайнялися.

«Так і тримати!» — у думці похвалив генерал екіпажі старшого лейтенанта Янкова...

Бій дедалі розпалювався. Услід за машинами 19-ї і 18-ї гвардійських танкових бригад полковників Гриценка і Походзєєва, а також 3-ї гвардійської бригади важких танків полковника Гуменюка рушив полк самохідних гармат Немковича. Передній край фашистської оборони зламано, і біля села Джурджеші танки вийшли на гребінь важливої висоти. Тієї ж хвилини на танкістів налетіло близько ста німецьких літаків.

Тепер постріли злилися з ревищем літаків, з їхнім виттям у мить пікірування. «Таки не забарилися, гади!» — вилаявся генерал і тяжко зітхнув. Потім гукнув по радіо: «Маневруйте, хлопці! Маневруйте...»

В цю ж мить з 3-ї бригади важких танків надійшло на СП повідомлення: «Тяжко поранений комбриг Гуменюк!..» Більше на СП генерал бути не міг. Він побіг до танка ІС і сказав екіпажу:

— З комбригом Гуменюком біда. Іду в 3-тю бригаду!..

Ці слова були і повідомленням, і самою командою. Танкісти знали щире дружбу генерала Вовченка і полковника Гуменюка. Починаючи з танкового батальйону, Данило Гуменюк завжди ставав на місце Івана Вовченка, котрому командування давало вищу посаду в танковій армії. Багато спільного, починаючи з того, що вони народилися і вирости на українській землі, було у цих танкових командирів, навіть у вдачі обох. Командир корпусу мчав на бойові позиції 3-ї гвардійської бригади.

Тим часом одна із самохідно-артилерійських установок полку Немковича, стріляючи по ворожому танку Т-3, спізнилася відійти, і тепер її атакували кілька літаків. Ворожі пілоти, напевно, вирішили, що то не самохідна установка, а новий танк ІС-2 командира корпусу чи командира бригади, і пікірували на цю машину. Під час останнього піке бомби були скинуті поблизу танка генерала Вовченка, який тієї миті висунувся до пояса, щоб краще бачити поле бою, і осколок бомби утнувся у спину, пробивши ребро і там застрягнув...

Над полем бою дим, пилюка і безперервний гуркіт, стрілянина. У бій пішли «тридцятьчетвірки». Натиск їх нестримний. Надія німецьких піхотинців, що їм допоможуть пілоти генерала Ріхтгоффена, марна. Танки генерала Вовченка не зупинити.

От тільки сам він отримав гарячий «гостинець» від Ріхтгоффена. Та що його поранення проти тяжких ран друга, полковника Гуменюка! Мабуть, думи про те, що побратим у гіршому стані, ніж він сам, полегшували біль власного тіла. Лише душа невимовно боліла. Якби Данило Гуменюк був поранений не безнадійно, танкісти б не передали про це по радіо.

Осколок, що стримів у спині, вже обкипів кров'ю, і вона більше не лилася. Головне не рухатися, стояти як укопаному. І всі свої сили генерал спрямував, щоб устояти.

Від порохового диму й пилюки нічим дихати навіть мотопіхотинцям, що сидять на броні танків. Горять машини, бійці гасять на собі одягу, падають на землю, качаються по ній. Яких лише ситуацій не буває тут, у танковому бою!

Та міцна німецька оборона вже тріщала. Одні солдати ховалися в окопах, боячись висувати голови, інші втікали до третьої лінії оборони. За цими гналися «тридцятьчотвірки» з... відрами на стволах гармат, імітуючи грізних і непробивних для німецьких снарядів ІСів!

«Оце війна! — захоплено подумав Вовченко, на мить забувши навіть про осколок у спині. — На танкових стволах — відра! Як же без ініціативи і рацпропозицій!»

По радіо передали: «Танки перерізали шосе і залізничну колію Тиргу — Фурмос — Ясси поблизу Редеу...»

«Це вже перемога!» Перша наша перемога в чужій країні! — подумав генерал.

І знову повідомлення: «Полковник Гуменюк ще живий. Краці медики корпусу рятують його життя...»

«Хоча б вижив Данило... Хоча б вижив мій побратим», — думав Вовченко.

Бої точилися ще протягом тижня. Плацдарм був розширений на п'ятдесят і більше кілометрів. Він мав стратегічне значення для майбутнього наступу у глиб Балканського півострова. 3-й Котельниковський корпус виконав завдання штабів 5-ї танкової армії і 2-го Українського фронту...

Липень, 1944. 3-й Білоруський фронт. Поранений не був...

...Генерал-майор танкових військ Вовченко дивиться цього липневого вечора з КП на пагорбі серед низькорослого лісу й болотець у бінокль на позиції противника.

Машини зупинилися поблизу кордону Литви із Східною Пруссією. Екіпажі танків, самохідок, мінометники, гарма-

ні, мотострільці взялися за сокири і пилки, щоб заготувати дерево для помостів, по яких Т-34, КВ, ІСн і САУ пройдуть заболочене місце й несподівано атакують ворога вже за кордоном.

Генерал прислухався до перестуку сокир і дзижчання пилки, тріскоту, з яким падали дерева, і думав, що німці у своїй Пруссії не почують цього «робочого» шуму. У смузі фронту стугоніла й ухкала артилерія, десь гуготіли «катюші». А танкісти впрівали до сьомого поту, настилаючи помости для важких машин, щоб танками вийти у тил німцям уже на пруській землі.

Наступ трьох Білоруських і 1-го Прибалтійського фронтів проти німецької групи військ «Центр» не зрівняти ні з яким іншим наступом радянських військ. Під час операції «Багратіон» поле битви простяглося від Смоленщини до кордону із Східною Пруссією. Ця операція, зіткана з багатьох локальних операцій, проводилася на найвищому воєнно-мистецькому рівні.

Чого варте лише взяття Толочина, міста на Московсько-Мінському шосе і залізничної станції! Толочин прикривав тил оршинського угруповання німців, яке чинило запеклий опір військам 3-го Білоруського фронту, певно, не збираючись відступати на захід. До Толочина йшли військові ешелони і там розвантажувалися. Сюди привозили на ремонт десятки машин. З Толочина фашисти відряджали каральні експедиції проти білоруських партизанів. Те, що через Толочин проходили комунікації німців, надавало місту ще важливішого значення.

Глибока розвідка бійців батальйону майора Сорокіна доповіла командирові корпусу Вовченку, що гітлерівці у Толочині почувають себе безпечно, покладаючись на опір оршинських німецьких дивізій. З допомогою розвідників 19-та танкова бригада полковника Походзєєва і мотострільці майора Мурзіна блискуче здійснили обхідний маневр і розгромили колони противника на підступах до Толочина. Захопивши зненацька місто, танкісти стали передавати звідти телеграфом на інші станції, що Толочин може приймати військові ешелони.

Ешелони з ворожим устаткуванням не забарилися і потрапили під нищівний вогонь танків. Бій уздовж залізниці і шосе Мінськ — Москва кипів. У цій веремії, здавалося, важко було збагнути, де свої, де чужі, і маршал, командуючий 5-ю танковою армією Ротмістров, запитав по радіо у командира котельниківців генерала Вовченка:

— Маю відомості, що вапні в Толочині?

— Так, узяли місто й багато сіл.

Усе шосе захарастила розбита під Толочином техніка. КВ і Т-34 змушені були розчищати дорогу від ворожих машин. Всюди лежали трупи гітлерівців. На узбіччі дороги валялися тисячі розчавлених валіз...

Досвід «замітання» доріг танкісти мали ще з сорок першого року: танки розганялися, один бік загальмовувався, а другий заносило, немов сани, і танк корпусом збивав німецькі танки, бронемашини, автомобілі у кювет.

Операція в Толочині повною мірою пагадала фашистам долю військ Наполеона, які потрапили у смертельний капкан на берегах Березини.

Сотні й тисячі німецьких солдатів здавалися в полон, і серед них — двісті шоферів, які самі забажали водити свої машини і обслуговувати 3-й гвардійський танковий корпус.

...День другого липня вже догоряв. Вечоріло. Але бої на шосе, на дорогах, що ручаями стікалися в головне річище, яким була магістраль Мінськ — Москва, не вгавали. Довкола гриміли залпи гармат, тріскотіли великокаліберні кулемети, раз по раз над шляхами, лісами й болотами з'являлися літаки обох супротивних сторін.

Противник чіплявся за кожне село, містечко, пагорб, за кожну сув'язь доріг, якою цього разу виявився Остроцицький Городок під Мінськом.

Сь-ось — і зайде сонце на коротку літню ніч. Противник поспішав використати світловий день і несподівано для радянських танкістів ввів у дію сорок танків. Серед них і чотирнадцять пофарбованих під колір жовтих пісків Африки «тигрів». Щоправда, генерала Вовченка попередили ще у штабі фронту, що на Мінському напрямку у німців з'явилися «тигри»-«африканці», які Гітлер забрав у генерала Роммеля і перекинув сюди, в Білорусію.

І ось танкова армада фашистів, очолена чотирнадцятьма «тиграми»-роммелівцями посунула на танкістів — котельниковців-сталінградців. Бій паближався, назрівав жорсткий бій не на життя, а на смерть, бо саме на цій ділянці бронетанкові сили німців удвічі перевищували наші.

«Невже комбригові Гриценку доведеться підняти прапор танкової бригади — найпевнішу нашу підтримку у час скрути?» — з хвилюванням подумав Вовченко, стежачи з башти свого ІС-2 за рухом ворожих машин і за розташуванням танкових рот.

— Гвардійці! — звернувся він до екіпажів. — Сміливо йдіть на зближення. Зіхніть жовтих «тигрів» убік!

Раптом генерал закліпав очима. Він був украй здивований: ворожі танки разом з «тиграми»-«африканцями» стали збочувати, ніби виконуючи команду радянського генерала.

— Оце диво! — вигукнув Вовченко. — Там же трясовина, підступне болото! Нас же попередили місцеві селяни...

Та тут же прикусив язика: туди ж на повній швидкості йшли не свої, а фашистські танки.

Однак що тямали у білоруських болотах німецькі танкісти, які прибули сюди з Африки, та й ті, що відступили сюди від Борисова?.. Пісок ще не висипався з котків африканських «тигрів», пісок той ще на зубах у танкістів. А тут, за кілька сотень метрів, рівний луг, покритий зеленим, як рута, килимом низенької, неначе підстриженої садівником на газопі, трави. Через ці луки німецькі танки намагалися здійснити обхідний маневр і зайти у фланг росіянам, за кілька кілометрів на схід, знову перетнути шосе і... оточити підрозділи Вовченка.

За «тиграми» й «пантерами» щодуху бігли зо дві тисячі фашистських солдатів, які відступили від Острошицького Городка. У них ще була надія: біля танків, за бронею жовтих «тигрів» і чорних «пантер», роти й батальйони піхотинців можуть протриматися, вистояти.

Та сталося негадане і для німців, і для радянських танкістів, які, звичайно ж, були попереджені про трясовину, але до пуття так і не знали, що ж то воно насправді. Людина ж бо звикла надійно вірити тільки баченому... На очах у генерала Вовченка, комбрига Гриценка, танкістів кількох десятків екіпажів, що вже приготувалися до бою, «тигри», промчавши дві сотні метрів лугом, на повному ходу раптом один за одним стали провалюватися крізь траву у землю. Фашистські танки засмоктувала безодня. Ось уже не стало видно верхньої частини гусениць. Танки вже занурювались по самісінькі башти. Мов навіжені, танкісти, штовхаючи один одного, через верхні люки вистрибували з машин і... теж попадали в ненаситну трясовину. З танкових башт солдати шугали крізь зелену килим траву, як у воду, тільки вже не випірнали з тої води.

У цю хвилину не гримнув жоден постріл з танків обох супротивних сторін. Усі чотирнадцять жовтих «тигрів», а за ними кілька «пантер» і десятки гітлерівських солдатів зникали у зеленій безвісті. На їх місці знову стала з'являтися густа й зелена, мов рута, травиця.

Ще й ще гинули танки й німецькі солдати. Два десятки «пантер» і «фєрдинандів», загальмувавши на межі «зачарованого місця», стали розвертатися. Але це було не так просто...

— Бачите, — сказав своєму екіпажеві генерал Вовченко, — сама стражданиця земля білоруська мстить фашистам за винищення Гітлером білоруського народу, за вчинені страшні злочини...

Хтось із екіпажу комкорового ІС-2 додав до сказаного:

— Назвемо цю улоговину «Долиною смерті німецьких окупантів».

Острошицький Городок взяли штурмом танкісти бригад Походзеєва і Гриценка. Звідси до Мінська було десять кілометрів. Танки трьох корпусів 5-ї армії маршала Ротмістрова, огинаючи місто, удосвіта 3-го липня увірвалися в столицю Білорусії Мінськ.

Того ж вечора московський диктор Юрій Левітан читав по радіо наказ Верховного Головнокомандуючого генералу армії Черняховському і Маршалу Радянського Союзу Рокоссовському: «Серед командирів частин, які відзначилися, були маршал бронетанкових військ Ротмістров, генерал-майор танкових військ Вовченко, полковник Долганов...». Усі — командири танкових бригад 3-го Котельниковського корпусу, а полковник Долганов — 2-ї мотострілецької бригади...

Тепер же танкістам 3-го корпусу, як і воїнам армійських частин, було рукою подати до Східної Пруссії. Чути гупання сокир — танкісти кладуть настил, роблять загати, щоб пройти заболочені місця.

Вже скоро. Вовченко дивиться на стрілки годинника. Незабаром 4-та ранку, і танки рушають вперед, щоб перетнути кордон з Німеччиною.

Який же зостався позаду бойовий шлях танкіста Вовченка од Великих Лук до Москви, Сталінграда, до Східної Пруссії — цитаделі шовінізму й воєнних авантур!

У пам'яті Вовченка постали його бойові брати — командири танкових бригад. Гуменюк був поранений у Румунії так тяжко, що його ледве врятували. Десять осколків міни пробили тіло комбрига. Вижив Гуменюк, та вже не воїн. А комбриг Позолотін загинув в атаці під Котельвою, на березі Ворскли. І вже зовсім свіжа рана в пам'яті: на литовській землі після переможного походу од Смоленська до цього кордону з триклятою Пруссією загинули Поход-

зев і Гриценко... Четверо цих комбригів командували вісімдесятьма танками кожний. То скільки ж загинуло танкістів — не полковників, а майорів, капітанів, лейтенантів, старшин, сержантів і рядових у боях за три минулі роки війни?

Та завжди пам'ятатиме генерал одного з перших механіків-водіїв свого КВ, це — Рогова. Ще на батьківщині генерала Жукова, коли фашистський снайпер пробив Вовченку розривною кулею груди, пошматував легені, Рогов сказав: «А ви через «не можна», як той стахановець, і... достроково повертайтеся з госпіталю!..» Багато доріг пройдено з Роговим, хоча не раз він був поранений.

Це сталося під Сталінградом, під час атаки противника біля залізничної станції Конний. КВ комбрига раптом зупинився, і Вовченко запитав через переговорний пристрій: «Що сталося? Чому зупинився, Рогов?» — «Я поранений», — нарешті відповів Рогов. «Танк вести можеш?» Рогов мовчав. «Тоді, як ти мені під Москвою радив: через не можна, друже!..» — попросив комбриг Вовченко. «По-давайте команду. Пове́ду танк...» — ледве чутним голосом відповів Рогов. І Вовченко командував: «Уперед! Вліво! Стій!.. Праворуч. Стій... Ще вперед!..»

Танк маневрував серед понівечених й уцілілих німецьких гармат «кобр», яких було понатикувано уздовж залізничного пасищу... І так хвилин сорок.

Врешті бій танкісти скінчили переможно. Екіпаж Вовченка кинувся до свого механіка-водія. Вони витягли його через нижній люк, підхопили на руки. Раптом усі жахнулися, і комбриг теж. Рогов був без обох очей. Осколки броні вибили очі.

Помер механік-водій Рогов на руках комбрига. «Так ось яка рана була в нього! І про вибиті очі — ані слова нікому, бо екіпаж мусив виконувати бойове завдання».

«Яка витримка у Рогова, у танкістів!» — І генерал витер шершавою, як і подзьобана броня його танка, долонею, сльози, пригадавши Рогова.

Та раптом генерал виструнчився: до нього йшли командири екіпажів, які першими перетнуть кордон з Німеччиною. Серед цих машин і «тридцятьчетвірка» «Іван Костюченко». Де зараз гітлерівські бандити, що обклали соломкою і хмизом танк Костюченка і підпалили? Де тепер ті палії?.. А Т-34 імені українського комсомольця, ветерана з'єднання маршала Ротмістрова, танк імені Костюченка увірветься в їхню Німеччину...

Вовченко підняв руку — це означало: екіпажі повинні осідлати свої танки і йти через кордон, що гадюкою звивався між Литвою і Східною Пруссією.

Шугнула увись ракета — танки пішли виконувати наказ Верховного Головнокомандуючого — бити і добивати фашистського звіра у його власному логові...

Замість епілога

Маршал Радянського Союзу В. Г. Куликов своїм бойовим побратимам-котельниковцям:

«В день 27-х роковин Великої Перемоги пад німецько-фашистськими загарбниками прийміть мої найсердечніші привітання. У боях за Батьківщину гвардійці-танкісти проявили мужність і героїзм, які нині служать гідним прикладом для воїнів наших Збройних Сил. Я горджусь, що мені довелося взяти участь у боях за визволення нашої країни і братніх народів Європи від фашизму.

Бажаю доброго здоров'я, успіхів у вашій діяльності на благо Батьківщини, дорогі товариші...

8 травня 1972 року».

ВЕЛИКА І МАЛА ЗЕМЛЯ ГЕНЕРАЛА СТРОКАЧА

«З'ясувалося, що головні сили 37-ї армії були розсічені в районі Баришівки, на річці Трубіж. Наші війська атакують ворога. Але у гітлерівців на східних берегах обох річок законані танки. Прорвати таку оборону без достатньої кількості артилерії нелегко. Знову й знову наші війська кидаються в атаки. З тяжкими боями одній із груп військ 37-ї армії удалося в ніч на 22 вересня форсувати ріку Трубіж і розірвати вороже кільце. Цю рішучу атаку очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкач. Він з кількома генералами й офіцерами у найвирішальнішу хвилину пішов у передових шеренгах. Смертю героїв загинули полковники Соколов і Косарев і багато інших командирів. Та завдання було виконане, ворожий заслон зім'ятий. Велика частина цієї групи військ вийшла до своїх...»

*Баграмян І. Х., Маршал Радянського Союзу.
«Так починалася війна».*

«Зранку я багато розмовляв особисто з тов. Строкачем в питаннях, які стоять перед з'єднанням, і по ряду питань, що стосуються долі моєї сім'ї. Ідемо далеко. Що буде з нами — невідомо. Строкач цікавився минулим нашого загону і як я працюю з тов. Ковпаком. Під час розмови він дав дуже багато цінних порад по дальшій роботі, а головне, попередив: треба берегти загін, людей. Особисто познайомившись з тов. Строкачем, скажу: він справив на мене надзвичайно приємне враження — прекрасна людина!..»

Руднев С. В., генерал-майор.
«Щоденник», 12 липня 1943 р.

«Я б визначив дві головні риси в натурі Тимофія Амвросійовича Строкача. Перша — це його простота і доступність, його увага й повага до людини. Мабуть, нема жодного партизана, жодного працівника штабу, який би був невдоволений своєю зустріччю з Строкачем як начальником УШПР, котрий би відмовив йому і не прийняв, не поговорив. За все це любили його партизани і всі, хто працював з ним. Друга найважливіша риса Тимофія Амвросійовича — мужність. Чим важча обстановка, чим більша небезпека, тим помітнішою була мужність Строкача. Дуже швидко у складних умовах він приймав сміливі й раціональні рішення. Тільки деякі найближчі помічники бачили, як тяжко діставалося йому все це, бачили, як він, прийнявши таке рішення, надто довго палив цигарки...»

Із листа *Старинова І. Г.*
до автора цієї книги. 1963 р.

ВЕЛИКА ЗЕМЛЯ 3 березня 1943 року

Цього вечора Строкач покинув флігель на Тверському бульварі, № 18 раніше на кілька годин. І не тому, що надвечір вже не стало роботи. У начальника Українського штабу партизанського руху роботи завжди вистачить на всі двадцять чотири години доби. Та сьогодні день у Строкача пам'ятний — йому виповнилося сорок років. Звичайно ж, штабісти намагатимуться «на ходу» організувати сяку-таку вечерю — з сухарями, консервами, а може, хто дістане ще й по яблуку. І все ж Строкач подумав, що буде краще, коли у день іменин він посидить в кімнаті готелю «Москва», де проживав ось уже кілька місяців, над «Планом диверсійних і бойових дій українських партизанських

загонів на час весни й літа 1943 року». З цим планом він піде на затвердження, можливо, навіть цієї ночі чи завтра, на спільне засідання Політбюро ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони.

З Тверського бульвару до готелю «Москва» він майже завжди ходив пішки. А сьогодні ще й погода гарна: морозець, провесневе небо чисте, виразно синє. Од тої синяви неначе й повітря синє. Дихається легко. Навіть сірі будинки, шибки вікон яких перетяті навхрест паперовими смужками, цього вечора здавалися якимись урочистими. І він подумки сказав: «А мені вже сорок. Уже багато!..» І зітхнув по прожитих роках.

Над планом сидітиме до пізньої ночі. Треба продумати, як доповісти про цей план на такому найвищому у країні засіданні, нічого не забути, поводитися впевнено, зуміти довести те, що комусь видасться зайвим, зуміти говорити переконано і поменше заглядати в папери, бо й цифри, і прізвища, і географічні назви, і військові техніцизми, що у плані, і думки, судження — усе це повинно бути у голові. Доповідати перед членами Політбюро і Державним Комітетом Оборони, перед Верховним Головнокомандуючим — діло надто відповідальне. Хоча Строкач і піде на те засідання з секретарем ЦК КП(б) України Дем'яном Сергійовичем Коротченком, українські керівні товариші доручили цю доповідь зробити йому, Строкачу, як вєначальнику, кадровому командирові Червоної Армії, якій він віддав двадцять два роки з прожитих сорока, депутатіві Верховної Ради СРСР, членові ЦК КП(б) України...

Час од часу Строкач відповідав на вітання військових, які йшли назустріч. Для ока було ще незвичним бачити на шинелях погони, які ввели в армії і на Військово-Морському Флоті. Ще помітив, що солдати й офіцери вітають його з особливою чіткістю. Це тому, що Строкач був високий, підтягнутий, з розгонистими плечима, на яких лежали погони генерал-майора.

Він зайшов до своєї кімнати, скинув шинелю й генеральську папаху. Поклав руку на теку з паперами. Прочитав: «План диверсійних і бойових дій...»

І раптом йому вчулися голоси штабістів. Кожен начальник відділу УШПР намагався внести в план щось своє. Були й суперечки. І, здавалося, навіть через дрібниці: яке слово ставити на перше місце — «бойових» чи «диверсійних дій». Вийшло по-строкачевому. В сучасний період підготовки воюючих сторін до великомасштабних дій на фронті, коли обидві сторони намагатимуться

вирішити остаточно, кому ж перемогти в цій війні, диверсійні дії партизанів на фашистських комунікаціях — на першому місці, тобто передусім — «війна на рейках». Партизанські з'єднання, загони, диверсійні групи, взявши на озброєння нові міни сповільненої дії МЗД-5, повинні завдати відчутних ударів безпосередньо по військових ешелонах противника, залізничних мостах — цих найважливіших об'єктах на комунікаціях ворога.

План УШПР має бути затверджений на спільному засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони. Можливо, й тепер пролунає дзвінок з приймальної голови ДКО і скажуть: «Товаришу Строкач! Ваше питання слухатиметься о першій годині ночі...» І генерал-майор Строкач відповість: «Я готовий. Іду...»

Строкач підійшов до вікна.

На вулиці вже смеркло. Небо всіялося зорями. У Москві нема освітлення, і тому зорі сяють на повну силу. Одна з яскравих висіла над високим будинком, що на тім боці вулиці Карла Маркса. У вікнах будинку Раднаркому СРСР навпроти не світилося. Вікна зашторені. Москва, звичайно, не на осадному становищі, як це було першої воєнної осені й зими, та все ж фашистські війська в Орлі, у Брянську, в Смоленську, а їхні аеродроми ще ближче до столиці. Загроза бомбардувань не минула. Війна триває, і поки що — на нашій рідній землі.

Він увімкнув настільну лампу і перегорнув титульний аркуш «Плану». Справді, зараз у Строкача нема нічого важливішого, ніж цей план, ним вистражданий, продуманий. Звичайно, окремі пункти ще будуть виправлені, скориговані, й особливо там, на місці дій, у ворожому тилу. А тут, у Москві, затвердження плану й забезпечення написаного на папері бойовою технікою, зброєю, вибухівкою, інструкторами-мінерами, радистами, яких треба перекинути до партизанів, означатиме великий успіх у роботі Українського штабу партизанського руху.

План неодмінно передбачає передачу УШПР полку транспортної авіації, без чого не можна переслати в партизанські загони понад 250 тонн бойових вантажів, серед них півста тонн вибухівки і п'ять тисяч мін, більшість з яких — міни сповільненої дії. Ще треба тільки з Москви відрядити триста мінерів, радистів, інших військових спеціалістів. А ще ж десятки партизанських десантів щомісяця готують представництва штабу на Південному, Південно-Західному, Степовому й Воронезькому фронтах. І відряджають їх у тил німецько-фашистського угруповання.

вання армій «Південь». Однак і на півдні у представництвах Українського штабу партизанського руху нема своїх літаків. Нерідко доводиться відряджати десанти на попутних бомбардувальниках. Малокваліфіковані пілоти і штурмани, бува, скидають десанти не на домовлені місця, і ті потрапляють у розташування гарнізонів і військових частин ворога. Спалахує нерівний, останній для парашутистів бій, і ті гинуть.

Тимофій Амвросійович поклав руку на груди й відчув, як б'ється його серце. А ще відчув, що у трагедії багатьох парашутних десантів ніби винен і він сам.

У травні й червні сорок другого він завжди проводжав з Ворошиловграда кожну групу, розмовляв з бійцями у ті останні хвилини на Великій землі, дивився кожному у вічі і бачив у них упевненість, бо ж нащо тоді летіти у ворожий тил, якщо не вірити в те, що ти звідти повернешся або дійдешся там приходу Червоної Армії.

«Які ж то славні хлопці — партизани-парашутисти! Як багато вони зараз роблять у степових районах України! Дуже нелегко партизанським загонам і групам в Одесі, Миколаєві, під Херсоном, у плавнях Запоріжжя, у містах густонаселеного Донбасу. Траплялося, що групи гинули ще в годину свого приземлення на ворожу територію або наступного ранку чи наступного дня і першого вечора в тилу фашистських військ, якщо парашутистам щастило протриматися до того вечора. І нині рука Строкача відчуває тепло руки Івана Копьонкіна, командира партизанського загону з серпня 1941 року. В липні 1942 року десантник Герой Радянського Союзу Копьонкін мученицькою смертю загинув під Ізюмом, потрапивши пораненим у полон до фашистів, які були перевдягнені в червоноармійську форму. Ще й тепер Строкач відчуває плече юнака Кисельова, який вилітав з тринадцятьма десантниками під Лозову у червні того ж року. З того десанту залишилася тільки передсмертна записка Кисельова: «У полон не здаємося! Вмремо героями!» Поранений Кисельов підірвав мішок з мінами й вибухівкою, загинув разом з німецькими солдатами, що прибігли взяти його в полон.

Строкач не вийде з кабінету, де засідатимуть члени Політбюро і ДКО, поки не дадуть полк транспортної авіації, хоча б той полк, яким командує Герой Радянського Союзу Валентина Гризодубова, землячка українських партизанів, харків'янка. Строкач уже не раз називав її, та й пілоти не проти бути «повітряним мостом» між Великою і Малою землею — партизанськими загонами. Звісно, буде тяжко,

складно, ризиковано, бо ж пілотам доведеться не лише десантувати людей, скидати на парашутах бойові вантажі, а й приземлятися на імпровізовані партизанські аеродроми. «Дуглас» — не У-2, цьому давай поле побільше, а ґрунт потвердіше. Але ж треба допомагати партизанам озброєнням, людьми, вивозити звідти тяжкопоранених. Коли ж буде у генерала Строкача своя авіація, тоді жертв серед десантників, що їх транспортують бомбардувальники СБ, ДБ-3 чи випадковий «дуглас», зменшиться до мінімуму. «Саме так. Про це я й скажу товаришу Сталіну, якщо проти нашої пропозиції знову, як восени сорок другого, постануть заперечення. Мовляв, ще мало у нас транспортної авіації, є й інші територіальні партизанські штаби. Ще почекайте...»

І тоді Строкач скаже: «Є інші партизанські штаби, інші ділянки фронту. Та з першого дня війни і до середини жовтня сорок першого Гітлер вважав своїм основним напрямком південне крило усього фронту. З червня сорок другого, коли наступ Південно-Західного фронту виявився невдалим, знову південь став вирішальним напрямком у Гітлера, і як наслідок цих агресивних намірів — Сталінградська битва, бої на Північному Кавказі. Розвідка армійців і партизанська розвідка уже повідомляють, що південь, Україна у Гітлера і цього разу головний театр дій, бо ж недарма Харківсько-Белгородський плацдарм своїх військ німці називають «замком до України», «непрístupним bastіоном України» і підтягують до Сум, Харкова танкові дивізії. То як можна Українському штабові партизанського руху обійтися без полку транспортної авіації саме в період весни — літа сорок третього?»

Генерал запалив цигарку. Він хвилювався. Йому пригадалися перші два тижні Великої Вітчизняної. Нерівні бої застав західного кордону з полчищами піхоти і бронетанкових військ фашистів. Деякі застави, прикордонні загони трималися з червоноармійськими частинами, які були поблизу, по шість, навіть до десяти днів. Уже тоді для полковника Строкача було ясно, що блицкригу у Гітлера не вийде. Червона Армія, хоч як їй тяжко доведеться, переможе у війні. А потім ЦК КП(б) України доручив Строкачу формувати, організовувати, навчати й відряджати з Києва партизанські загони і диверсійно-розвідувальні групи. І цю роботу буде проведено. Строкач особисто відряджав кожен з тринадцяти бойових загонів і два комуністичних партизанських полки за лінію фронту. І вся оця партизанська сила у тилу військ гітлерівських армій

у лісній, серпні, на початку вересня 1941 року діяла і навіть взаємодіяла з радянськими військами, які обороняли столицю України Київ. Сімдесят два дні оборони Києва, що прикувала до себе величезні сили Гітлера,— це також і перша перемога щойно створених партизанських загонів.

Перші бойові рейди загонів по тилах противника. Часом отой партизанський внесок у розгром гітлерівців коштував життя усьому загонові. Така вже немилосердно жорстока війна. Як нині, Строкач бачить триста бійців і командирів загону арсенальців «Перемога або смерть» в годину проводів партизанів за лінію фронту. І ще виразніше бачить своїми очима на лівому березі Дніпра 21 вересня сорок першого дванадцять партизанів «Перемоги або смерті», котрі лишилися живими, з дванадцятьма пораненими товаришами, яких несли на руках, на імпровізованих носилках, виходячи з вогню і диму, з оточення. Ото і все, що зосталося з трьохсот відважних партизанських бійців. Але ж оті триста встигли знищити не менше тисячі гітлерівських солдат, десятки автомашин, десяток танків і поромну переправу через Дніпро на північ від Києва. Вишищивши стільки ворожих солдатів і техніки, можна й загинути задля майбутньої перемоги...

Так, були успіхи, були й невдачі, без цього не буває на війні. Тяжким був сорок перший, складним сорок другий...

Коли у травні 1942 року був утворений Центральний штаб партизанського руху на чолі з секретарем ЦК КП(б) Білорусії Пантелеймоном Кіндраговичем Пономаренком, а через місяць його, Строкача, призначили начальником штабу, він з усією енергією узявся за роботу. Строкач підбирає кадри до штабу — людей ділових, роботящих, розсудливих, відданих, щоб було з ким радитися, піклувався про вдосконалення навчального процесу у Ворошиловградській партизанській школі, де навчалися мінери-інструктори, радисти, командири майбутніх диверсійних і розвідувальних груп.

І раптом на фронті біда. Наступ, розпочатий командуванням Південно-Західного фронту на Харківському напрямку, зазнав невдачі. Німецьке командування не втратило шансу і, скориставшись з відсутності другого фронту в Європі, передислокувало на Україну великі сили, головним чином бронетанкові, перейшло в контрнаступ у напрямку Сталінграда, а своїм другим клином — на Північний Кавказ.

3 червня 1942 року Строкач занотував у своєму блокноті: «Німецькі війська скористалися не лише з відсутності

другого фронту в Європі, а й з прорахунків командування Північно-Західного фронту, і зірвали наш наступ на Харків. Що ж тепер? Тепер стоїть перед нами надзвичайно складне завдання — стримати ворога, знахабнілого, сп'янілого від свого просування вперед. Не пустити його на Кавказ, до нафти, до життєво важливого нерва пашої країни. Маємо надію, що це історично важливе завдання ми виконаємо...»

Тяжкі то були дні, тижні для недавно створеного штабу партизанського руху. Штаб увесь час перебував в ешелонах військ, що тримали оборону й відходили на схід. У Строкача не було тоді важливішого завдання, як врятувати курсантів партизанської школи. Їх налічувалось три сотні, цих майбутніх мінерів, радистів, командирів десантних партизанських груп. Деякі армійські командири хотіли кинути партизанів-курсантів у бій, аби довше протриматися в якійсь балці чи степовому селі, б'ючись проти переважаючих сил ворога. Звичайно, прагнення армійців законне. Був же наказ Верховного: «Ні кроку назад!..» Але ж війна у липні — серпні сорок другого не закінчується. Партизани-курсанти будуть потрібні Червоній Армії під час її контрнаступу на Україну, Білорусію, у західні області Російської Федерації. Повинні ж зрозуміти це армійські генерали!

І Строкач невідступно, вперто доводив свою правоту. В ті тяжкі пам'ятні дні він таки врятував курсантів-партизанів.

Відходячи на схід під бомбовими ударами німецької авіації, під артилерійським, а часом і мінометним обстрілом, працівники штабу партизанського руху все ж збиралися на свої паради у бліндажах чи у фронтових землянках, обговорювали ситуацію, планували роботу на найближче майбутнє, просили у армійського командування літаків для десантів, які вже були підготовлені, просили автомашин, бодай кілька, для штабу, бо ті, що досі були у них, вже спалені під час бомбардувань.

На роботу в штаб Строкач підбирав людей, згодних з власної волі навіть полетіти у ворожий тил. Серед цих людей були Степан Маликов, Яків Мельник, Георгій Перекальський, Петро Метильов, Микола Асмолов, Василь Погребенко...

От хоч би Яків Іванович Мельник. Чи не в найтяжчі для Червоної Армії дні у допецьких степах він запропонував Строкачу порушити питання перед Ставкою Верховного Головнокомандування про передислокування з Сум-

ської області на Правобережжя України три або чотири партизанських загони, які б стали на правому березі Дніпра базою для прийому десантів та виконали бойову роль у розгортанні партизанського руху в західних областях України. Партизани мали пройти з Сумщини тисячу кілометрів на захід по окупованій території, форсувати такі ріки, як Десна, Сож, Дніпро, Прип'ять. Треба лишень дати пове озброєння цим рейдовим загонам, забезпечити їх удо-сталь боєприпасами, укомплектувати кожен загін кількома раціями, поставити перед командирами загонів стратегічно важливе завдання.

Ідею Мельника і Строкача підтримали ЦК КП(б) Ук-раїни, Раднарком УРСР, і вже в перші дні вересня 1942 року Центральний штаб партизанського руху, за на-казом Ставки Верховного Головнокомандування, викликав з ворожого тилу групу командирів партизанських загонів, у їх числі командирів загонів Сумської області Сидора Ковпака і Олександра Сабурова. Двом останнім Ставка дала дуже важливе завдання — здійснити рейд з півден-ного масиву Брянського лісу, з районів Сумщини в Жито-мирську область чи на північ правобережної Київщини. Мета рейду — подальший розвиток партизанської боротьби на Правобережній Україні, в західних областях респуб-ліки, утворення партизанських аеродромів на захід від Дніпра для прийому десантних груп, бойових вантажів.

У жовтні Український штаб партизанського руху прибув до Москви. З кожним днем він усе впевненіше ставав «на ноги». З повним навантаженням працювала партизанська школа — сто курсантів постійного складу і триста сімде-сят змінного. Штаб обслуговував потужний радіовузол — стаціонарний і пересувний на автофургоні. Майже триста поранених партизанів на початку сорок третього року ліку-валися в госпіталях під Москвою. У розпорядженні штабу були склади озброєння, боєприпасів, амуніції. Москва у буквальному значенні цих слів ставала ВЕЛИКОЮ ЗЕМ-ЛЕЮ для бійців Малої землі — українських партизанів.

У січні 1943 року УШПР десантував за Дніпро 62 орга-нізаторсько-диверсійні групи, у лютому — 20 (була не-льотна погода), у березні запланували висадити по той бік лінії фронту 60 партизанських десантів.

«Битва на рейках...» «Війна на рейках...» Це формула інженер-полковника Старинова. Звичайно, головне в дивер-сійній роботі — знищення не рейок, а ешелонів, рейки не важко сточити з допомогою електрозварювальних апара-тів, які є в пімецьких залізничників. Однак «битва на

рейках» передбачає нові, складніші типи мін. Озброюючись мінами сповільненої дії, одночасно треба навчити підривників застосувати цю грізну зброю на практиці. А те, що МЗД-5 грізна зброя, вже довели армійські сапери полковника Старинова, замінувавши залізниці навколо Харкова перед тим, як залишити місто. Той мінний удар і тепер сидить у печінках фашистського командування.

І Строкач розгорнув свій кишеньковий блокнот. На чистому аркушику записав:

«Мінери-підривники — це бійці передової лінії партизанського фронту. По діях мінерів УШПР буде оцінювати бойову роботу всього загону, партизанського з'єднання. До урядових нагород у першу чергу треба представляти партизанів диверсійних груп. За 12 пущених під укіс ешелонів — звання Героя Радянського Союзу...»

Генерал припинив писати, підвів голову і замислився: «Із сказаного випливає висновок, доведений на практиці партизанської війни за минулі півтора року. Найбосздатнішим є диверсійний загін до ста бійців, без обозу. Загін цей не засиджується на місці, він постійно в русі поблизу залізничних вузлів противника. Рух, ще раз рух — основна тактика партизана! Отже, треба переконати багатьох партизанських командирів, комісарів, начштабів, які мріють створити на Україні великі й надвеликі з'єднання, що головне не кількість бійців, чимало з яких ще навіть не мають гвинтівки, а кількість знищених фашистських солдатів, офіцерів і техніки на одного партизана. Отже, великі з'єднання повинні подрібнитися і йти в бойові рейди до комунікацій противника...»

Думки Строкача урвалися: відчинилися двері, і почувся знайомий голос:

— Це тут, у 610-й, проживає іменинник?.. Вітаю, Тимофію Амвросійовичу, з сорокаріччям!

Це був полковник Старинов.

Господар кімнати допоміг гостеві роздягтися, бо в Іллі Григоровича була надто квола одна рука, прострелена на фронті.

— Я щойно думав про вас, Ілля Григорович, про ваші міни, ваше кредо «війна на рейках». Ви легкий на спомин.

Старинов розгорнув газету і подав Строкачу три червоні квітки.

— О, диви! Калачики! Як розцвіли, а надворі сніг! — вигукнув у захопленні Строкач.

— Інші квіти зараз чи й знайдеш у Москві. Поставимо у глечик?

— Поставимо. Спасибі, Ілля Григорович.

— Це ще не все. Хоч не знаю, як ви поставитеся до ще одного, так би мовити, подарунка... — загадково, однак весело промовив Старинов. — Я оце від генерала Пономаренка. Вже є рішення про передачу групи спеціалістів у територіальні партизанські штаби. Я одразу ж попросився до Українського штабу. Може, очолити диверсійний загін? Парашут за плечі і... у тил до ворога! Га?

Строкач обняв Старинова, промовив:

— Що ж до того, що «парашут за спину», це ми відкладемо на потім. І ви, і я, і велика група наших штабистів неодмінно полетимо до партизанів, щоб здійснити на ділі наш план, — генерал показав рукою на теку. — Але спершу я вас призначаю начальником диверсійного відділу штабу і моїм заступником. Не маю сумніву, що в цьому підтримають мене.

Він розклав на столі папери. Старинов якийсь час дивився на них, а потім сказав:

— Згоден. Зараз же й попрацюємо.

— Беріть стілець, сідайте поруч, — запросив Строкач. — Ще дещо треба виправити, продеталізувати... А все-таки добре, що Пономаренко відпустив вас до нас. Тепер ви знову наш, Ілля Григорович!

— Ваш, — кивнув Старинов і пильно подивився своїми карими втомленими очима в ясні сірі очі Строкача. — То яка тут у вас обстановка, Тимофію Амвросійовичу?

А обстановка, як зазначалося у плані, була така. На півночі Ровенської та Житомирської областей, у межиріччі Дніпра і Прип'яті (цей район німці називають «мокрим мішком»), скупчилося два десятки великих з'єднань і загонів українських партизанів, десятки дрібних груп, які й утворили разом з білоруськими бригадами партизанську зону. В ці дні туди згідно наказу штабу відряджають ще два формування: з Чернігівщини з'єднання під командуванням Федорова та Дружиніна, з Сумщини — з'єднання Шушпанова та Мельника.

План передбачав додаткове оснащення цих загонів зброєю і боєприпасами, вихід їх у рейди на південь та південний захід України, в райони стратегічно важливих комунікацій противника, до залізничних вузлів Ковель, Сарни, Коростень, Здолбунів, Шепетівка, Жмеринка, Козятин, щоб перешкодити німцям перекидання живої сили й техніки на фронт. Паралізувати роботу цих залізничних вузлів, блокувати їх масовими ударами партизанських мінерів-підричників.

У стенову і лісостенову смуги республіки послано парашутно-диверсійні групи, які разом з місцевими загонами повинні були осідлати залізничні вузли Знам'янка і Сміла (Шевченкове). За планом, мають різко посилитись удари по залізницях Київ — Брянськ і Київ — Полтава.

Для надання практичної допомоги партизанським загонам штаб відряджає у тил багато спеціалістів, офіцерів, групу працівників ЦК. Загони треба готувати до нових і складних завдань як з політичного, так і з військово-технічного погляду.

Лише з Москви повинні вилетіти на допомогу українським партизанам 270 чоловік. Штаб просить щонайменше п'ять тисяч мін і для початку 30 тонн вибухівки, а також 1600 автоматів, 80 кулеметів, півсотні мінометів, 80 протитанкових рушниць, понад тисячу гвинтівок, 3000 снарядів, 14 000 гранат, а також сіль, тютюн, медикаменти. Щоб доставити партизанам такий вантаж, треба 250 літако-вильотів.

— Ще тут ви просите полк транспортної авіації, яким командує Валентина Гризодубова, — промовив Старинов, прочитавши рядок із плану.

— Авжеж. Авіація нам потрібна постійно. Гадаю, нас зрозуміють... А як ви дивитесь, Ілля Григоровичу, на те, щоб товаришам Бегмі, Федорову, Ковпаку, Рудисву, Сабурову присвоїти звання генерал-майорів? — раптом поспитав Строкач. — Незручно ж мені бути генералом в одній особі.

— А чи Раднарком погодиться на це? На фронті наш наступ уже припинився. Манштейн повернув Гітлеру Харків. Ось вам і скажуть: «Перемог нема, а ми присвоюємо генеральські звання».

— Я доведу, що це треба зробити задля нашої боротьби. Командир партизанського з'єднання — генерал означає: по-перше, високу військову дисципліну серед партизанів; по-друге, авторитет народних месників в очах населення; по-третьє, чутка, що у партизанів з'явилося п'ять чи шість генералів, означатиме для німців те, що партизанські формування — мов армійська дивізія. По-четверте...

Старинов замахав руками:

— Досить, досить, ви мене цілком переконали! А от чи переконаєте Сталіна і Чаадаєва, щоб вони від імені Раднаркому підписали таку постанову? Та ще когось із членів Політбюро і ДКО?

— Який же я тоді начальник штабу? — відповів запитанням на запитання Строкач і підморгнув по-дружньо-

му: — Якщо цього не доможусь, то хто ж я тоді? Пригадуйте Указ Президії Верховної Ради СРСР у серпні сорок першого про присвоєння звання Героя Радянського Союзу групі прикордонників і нагородження орденами тільки по моєму 25-му загоні більш як ста бійців і командирів? Я подавав Михайлу Івановичу списки на нагороди, в них не було жодного виправлення. І зараз переконаний, що присвоєння генеральських звань потрібне для розвитку партизанського руху.

— Вірю, Тимофію Амвросійовичу, що так і буде. В Центральному штабі ходили чутки, що ви на «дружній позі» з Верховним, — пожартував Старинов. — А я їм сказав, що це тому, що Строчак має свою думку, може відстоювати її перед будь-ким, бо він справжній командир і комуніст, для якого передусім діло, навіть коли за нього часом дістає синці й гулі. Правильно я сказав тим людям?

Генерал не відповів, хоча знав, що Старинов ніколи не кривив душею і всіма фібрами душі ненавидів підлабузництво, чванство, бездарність у військовій справі. Через це йому не раз перепадало од вищих інстанцій. Та ніщо не могло зігнути Старинова, комуніста, талаповитого інженера й воєначальника. Таким вважав Іллю Старинова генерал Строчак.

Вони помовчали. Полковник дістав із своєї сумки великий аркуш паперу. То була листівка.

— Привіз один партизанський командир з Білорусії. Але такі ж листівки німці скидають і на табори й розташування українських партизанських загонів. Гадаю, з текстом треба негайно ознайомити Куротченка, щоб він, прилетівши на Малу землю, одразу почав роз'яснювати командирам, що це хитро задумана провокація фашистського військового командування. Ось прочитайте. Свіжа. Ще пахне друкарською фарбою...

Строчак узяв листівку і став уважно читати.

Автори фальшивки пропонували партизанам відмовитися від дрібних загонів, бо ці загопи, мовляв, «не можуть протистояти великим ордам німецько-гітлерівських бандитів», «дрібні героїчні зусиддя виснажують і знекровлюють наш народний дух». Як вихід, автори з німецького штабу пропонували «організовуватися у великі загопи» і «ждати спокійно і впевнено до часу, поки врожай не буде в засіках, а річки й озера знову не покриються льодом».

— Тобто майже цілий рік сидіти бездіяльно — з березня до грудня сорок третього? — не витримав Строчак. —

Ну й паскуди ж, оті писаки! Ач, куди мітять! Організуватися й чекати, доки партизанів у лісах накриє багатотисячна армія карателів!.. Ну, що там далі: «Спокійно очікувати наказу командуючого армією прориву і йти в переможний похід на Варшаву і Берлін», — прочитав уголос генерал, — значить — на Варшаву і Берлін! І ніяк не ближче! Ач, які пропозиції! Німецьке командування, певно, знає, що деякі наші командири з'єднань і загонів, я б сказав, хворіють на гігантоманію, мріють стати свого роду «головнокомандуючими» певного партизанського регіону. Звичайно, партизанська зона — це добре, а особливо, якщо вона в Ленінградській області, на Смоленщині, у Білорусії, де велетенські лісові масиви і непрохідні болота. А «зона» під Києвом? Під Вінницею? Під Знамянкою чи під Смілою? Чи десь біля Одеси, Херсона, Запоріжжя, в Донбасі? Це нереально. А командування фельдмаршала Манштейна саме й прагне, щоб дрібні партизанські загоони сходилися в один лісовий район, зливалися у надвеликі формування та чекали наказу армії прориву, щоб потім кинутись на Варшаву і Берлін! Завтра ж доповім про це членам Політбюро і товаришам Корнійцю, Гречусі, Коротченку. Слід негайно від імені ЦК і УШПР надіслати радіограми в кожен партизанський загін! — уже гарячкував Строкач. — Треба пояснити командирам, що листівка ця провокаційна.

— Біда в тому, — тихо сказав Старинов, — що не кожен командир загону, не кажучи вже про рядового партизана, може розібратися у провокаційній суті цієї листівки. З першого погляду ніби все правильно. Та ще й підлито масла у вогонь тим, які бажають стати «головнокомандуючими» у партизанів.

— Вирішено, Ілля Григоровичу. Разом з нашими людьми, що летітимуть до партизанів, полечу і я. З «мокрого мішка» ми повинні відрядити у рейди всі з'єднання і загоони. Тільки так.

— А вас відпустить ДКО?

— Наш ЦК КП(б)У відпустить. У цьому сумніву нема. А ось як товариш Сталін на це подивиться? — Строкач замовк, потім додав: — Буду домагатися. Не в Уфу ж прошуся.

— Якщо доведете, що ваша присутність у партизанів необхідна, відпустить і Верховний. Для нього ж передусім діло і на фронті, і в тилу фашистських військ...

Та Строкач немов не почув слів Старинова. Він уже писав:

«Усім командирам партизанських загонів.

Німці скидають партизанам листівки за підписом командуючого армією прориву, з яких видно, що вони мають намір відрядити своїх агентів у партизанські загони під виглядом командирів, нібито посланих керівними органами партизанського руху, щоб очолити організацію так званого «походу на Варшаву і Берлін». Для цього пропонують партизанам весну і все літо використовувати для перепочинку, для збирання зброї, спорядження, боєприпасів і об'єднуватися у великі загони, чекати наказу щодо дій, який буде дано в осінньо-зимовий період. Пояснюємо: ці листівки явно провокаційні, мають на оці підриг партизанського руху. Роз'яснюйте партизанам, місцевому населенню провокаційний зміст таких листівок.

ЦК КП(б) України,

Український штаб партизанського руху».

Останні дві фрази радіограми Строчач підкреслив.

Пауза тривала довгенько. Нарешті Тимофій Амвросійович сказав:

— Ось такий день мого сорокаріччя. Трохи попрацювали... — І він ніяково всміхнувся, затуляючи уста долонею. — Спасибі за калачики!

У МОКРОМУ МІШКУ

3—4 липня 1943 року

Гармати били зблизька. Снаряди вже вибухали то неподалік на заболоченому лужкові, то в лісі серед сосен і молодих берез та ялин, то на вкритій калюжами дорозі, по якій ішла довжелезна валка підвід у супроводі взводів і партизанських рот з'єднання генерал-майора Олександра Сабурова.

Снаряди виривали з землі молоді дерева, стинаючи стовбури. Цього разу додалися вже набридлі за час каральної експедиції фашистів міни, що з виттям розкидали віялом дрібні осколки, змушуючи людей раз по раз падати на землю.

Важко було і людям, і коням. А ще важче пораненим, що лежали на возах.

— Повітря! Повітря! — тривожно пролунало над валкою.

Літаків ще не видно: небо у дощових хмарах. Та загрозливий, ненависний серцю гуркіт моторів наближався. Генералові Строчачу здалося дивним, що тут, за лінією фронту, ревіння літаків набагато гучніше, ніж на фронті.

Це від відчуття, що партизанське з'єднання оточене, довкола — на десятки, сотні кілометрів окупована ворогом територія, що Мала земля, партизанська зона, не може встояти проти дивізій регулярної німецько-фашистської армії, сорок тисяч солдатів якої на півночі Ровенщини й Житомирщини стріляють у жителів, палять села, отруюють воду в криницях. Зона фактично перестала існувати. Тут здаються підкреслено страшним і гуркіт літаків, і лункі постріли німецьких гармат, мінометів, і низьке, сіре, мов свинець, небо, що погано пропускає звук угору, і той лине до землі, оглушуючи людей і коней...

Та ось у басовите ревіння моторів впівся дискант — засвистіли бомби. Чотири їх одірвалися від черева горбато «юнкерса-87». Бомби схожі на буряки, котрі якимсь дивом потрапили під хмари. Від одного Ю-87 — чотири. Отже, кожна з них по двісті п'ятдесят кілограмів.

— Падай! — несамовито кричить хтось.

— Падайте, товаришу Дем'яні! — і Строкач обхопив за плечі секретаря ЦК, упав з ним біля воза.

— Ми-то впали... А коні? Коні? — тільки й вигукнув Коротченко. Бомби вибухнули майже одночасно. І кожному з партизанів здалося, що такого страшного вибуху він ще ніколи не чув.

Ще вибухи. Падають снаряди, міни і оці трикляті бомби.

Убито трьох партизанів і десятеро коней. Коні не розуміють команди: «Повітря! Падай!» Не розуміють, і тому їх зараз постраждало більше, ніж людей.

Загиблих партизанів покляли на вози, накривши їхні тіла плащ-наметами. До вбитих підійшов генерал Сабуров, похмуро нахилив голову. Не хотів зустрічатися з очима Строкача.

Німецькі гармаші й мінометники ніби вгамувалися, однак тиша не настала.

Раптом затріщало, наче вистрілила гармата пової конструкції. То падали підпиляні дерева на лісову дорогу, щоб не пройшли далі автомашини, бронетранспортери з технікою і солдатами фашистів, не пройшли через завалу сосен німецькі танки.

Це подали свій могутній голос групи прикриття, які з трьох боків прикривають з'єднання своїми активними діями, мініми ударами, влучними пострілами з протитанкових рушниць, раптовими засадами, у котрі потрапляють фашистські мотоколонии й піхота. Кожна така група налічує 50—60 добре озброєних партизанів. І кожен у цій

групі воює за десяткох, бо вже на рахунок кожного не менше десятка фашистських солдатів і офіцерів.

Що ж до нинішнього завалу на лісовій дорозі — то це діло рук бійців групи Лаборенка і комісара Сокоренка. За точними відомостями кожен з партизанів цієї групи має на рахунок по автомашині чи бронетранспортеру, а на всіх півста бійців — три танки. Так само активно діє і група секретаря підпільного обкому комсомолу Леоніда Смирнова.

Просувалися повільно. Дороги — ніякої. Люди підпихали плечима вози з поклажею харчів і боєприпасів, з пораненими. Іздові благали коней іти, смікаючи їх за вуздечки, а деякі стьобали тварин лозинами, полишаючи від цих ударів смуги на мокрій шерсті.

Тяжко в кожного на серці. Та ще ноги в чоботях, у черевиках чвакають, бо онучі й панчохи хоч повикручуй. І тому зимно. Та навіть чай приготувати непросто. Ворожі авіатори стежать за лісами, засікають дим від партизанських багать. Ось уже тиждень партизани не їли гарячого. На спирт, на тонкому галуззі сухих ялин кип'ятили воду для поранених. Для решти бійців і командирів гарячий чай — мрія.

«Одірватися б від карателів! Уникнути зустрічі бійців з'єднання генерала Сабурова з цією багатотисячною армією... — думав про своє і вдень і вночі генерал-майор Строкач. — Партизани не для оборони. Оборона — виняток у тактиці партизанів, а раптовий удар, напад знепацька на війська противника, на комунікації — правило...»

Все ж настрої у Строкача і Коротченка був звичайний, який може бути на війні за тяжких часів. Обоє посланців Великої землі все-таки втішало те, що літаки полку Гризодубової здійснили майже двісті п'ятдесят рейсів зі східного боку фронту на Малу землю. Сюди перевезено більшість запланованого бойового спорядження, три сотні партизанів-спеців. Ще піколи на зв'язку з УШПР не було стільки загонів, бойових груп, як нині. І це завдяки тому, що в майже трьохстах загонах є радіостанції. Звідси евакуйовано десятки тяжкопоранених партизанів і командирів. Люди з УШПР і ЦК КП(б) України, які прилітали сюди у відрядження, уже в Москві. Залишилося полетіти додому тільки Коротченку та Строкачу, так біда — німці захопили партизанський аеродром, і тепер треба підшукувати десь у глушині майданчик, на який би приземлилися один чи два літаки, щоб забрати і тяжкопоранених, і, звичайно ж, секретаря ЦК та начальника УШПР.

Дем'ян Сергійович ядось пожартував: «Як отак ще тут побудемо, то дома нам обом вліплять догану, Тимофію Амвросійовичу. Скажуть: «Довго ж ви там «прохолоджувалися!» — «Можуть і вліпити! Це знаю по собі. В сорок першому я виходив з київського оточення сорок днів, пройшов пішки сімсот кілометрів. А союзний нарком так і сказав: «Одначе ти, Строкач, щось довго там прохолоджувався на окупованій ворогом території...» А я був мов з хреста знятий: щоки позападали, обріс бородою, черевики стоптані, пальто, яке подарували мені люди, дране. Світилися тільки очі. Та нічого не вдієш. Така наша доля. Треба було доповісти про цей рейд, бо збоку, звичайно, можна навіть звинуватити тих, хто потрапив у київське оточення...»

— А ми, здається, ось-ось одірвемося од карателів. Молодці партизани груп прикриття, — сказав Дем'ян Сергійович, звернувшись до Строкача.

— Ударні групи роблять своє діло з гуком і тріском, по-партизанському, — ствердив Строкач. — Поки що вони — наш порятунок. Якби не вони, з усього з'єднання у цьому «мокрому мішку» не лишилося б і мокрого місця.

Повільно спливає час. Та ще й погода — безпросвітна мряка гнітить, давить душу. І Строкачу в ці хвилини знову пригадалося оточення вересня — жовтня сорок першого року після відступу з Києва. Тоді у групі заступника наркома внутрішніх справ республіки Тимофії Строкача не було радіостанції, й оточенці йшли наосліп, навіть не знаючи, де тепер лінія фронту.

А в селах, райцентрах фашисти розповсюджували чутки, що Москва, Ленінград уже в руках німців, що військо Гітлера ввійшло не лише в Харків і Ростов, а й у Саратов, Сталінград і вже наближається до Баку. Коли Строкач вийшов до своїх (це сталося напередодні 24 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції), то одразу ж прибув до Москви. Там він і дізнався, що згідно «Плану Барбаросса» Гітлер мав до листопада 1941 року взяти і Куйбишев, і Сталінград, і Саратов, і навіть Баку. Тому й писали в листівках до оточених червоноармійців, до людей, що лишилися на окупованій території, геббельсівські пропагандисти, що Москва, Ленінград, Сталінград взяті німцями.

Радіозв'язок з партизанськими загонами в бойових рейдах з УШПР для Строкача як начштабу — все одно, що вуха й очі для людини. Перебуваючи в німецькому тилу, в оточенні фашистських карателів, генерал бачив усю картину партизанської війни на Україні у ці тижні, дні.

Зо дві години Тимофій Строкач і Дем'ян Коротченко ідуть разом з партизанами обіч возів. Їхніх коней ведуть ординарці.

Десь далеко на півночі гриміли бомбові вибухи. Ординарець Бобир зупинився з своїм і Строкачевим конем, прислухався і сказав:

— Клятві круки генерала Кіцінгера вже бомблять село Топеж.

Це правда. Від карателів діставалося не лише партизанським загонам, а й селам партизанської зони. Та й не лише зоні, а й хуторам та селам, які допомагали партизанам, в яких побували народні месники. Фашистські карателі — ще й палії, бандити. Вони спаливали хутори й села на своєму шляху, «відкрили» хімічну війну проти населення, отруюючи воду у криницях, у колодязях, здійснюючи свій злочинний план «мертвої зони».

Знову переіщить дощ.

Сумно, тоскно у кожного на серці і від негоди, і від оточення, яке ще невідомо чим закінчиться для всього з'єднання і кожного бійця й командира.

Сьогодні минув місяць, як до партизанів прилетіли Строкач, Старинов з великою групою офіцерів і товаришами з ЦК.

Уже 5 червня в таборі з'єднання Сабурова відбулася нарада командирів, на якій були поставлені питання стратегії і тактики українських партизанів у зв'язку із завданнями, що стоять перед ними влітку й восени 1943 року. На партизанський аеродром приземлялися транспортні літаки з бойовою технікою, озброєнням, боеприпасами, медикаментами і, звичайно, з людьми — спеціалістами по мінах, по радіо.

Самовіддано працювали вихованці Старинова — інструктори-мінери. За минулі чотири тижні вони підготували близько п'яти тисяч партизанів, які могли володіти мінами МЗД-5 та іншими видами мін. Як усе нове, «пробити» міни сповільненої дії у бойове життя виявилось не так просто. Деякі територіальні штаби взагалі відмовилися від «емзедушок», мовляв, нащо морочитися з ними, коли залізниці німців проходять через партизанські ліси і ті залізниці можна взяти під контроль партизанських підричників.

Можна, звичайно. Хоча й нелегко. Ніякий «контроль» не став на перешкоді бойового постачання німецької групи військ «Північ» під Ленінградом і Новгородом, про що свідчать безперервний обстріл і бомбування міста, не кажучи вже про те, що боеприпасів на фронті у німців було

вдосталь. Те ж можна сказати і про фашистське угруповання «Центр», в тилу якого гриміла «рейкова війна». Підричники там провели колосальну роботу. Однак вона виявилася б у багато разів ефективнішою, якби всі загопи взяли на озброєння міни сповільненої дії.

Такі міни — техніка складна. Партизани їх не поставлять без належної підготовки. Саме це найбільше викликало заперечень проти тих мін, бо рейки перебивати з допомогою плиток тротилу легше, міну «на смик», міну «на шомпол», які діють миттєво, ставити легше, ніж міну МЗД з хімічним підривачем, загаданим на перший чи на сотий паїзд коліс на неї, на перший, на третій чи на сороковий день, коли вона може вибухнути.

Все це так. Та вже у травні — червні сорок третього року німці посилили охорону залізниць, і міни миттєвої дії тепер доводилося ставити з боєм, втрачаючи мінерів і партизанів з групи прикриття. Надто дорогою стала ціна вибуху міни «на шомпол», «на смик» чи з допомогою електропідривача. Тільки замінувавши якусь дільницю десятком-півтора МЗД-5, можна домогтися ефекту.

Першим узяв на озброєння міни МЗД-5 командир Чернігівсько-Волинського з'єднання Герой Радянського Союзу генерал-майор Олексій Федоров. Загопи Федорова вже в червні розпочали операцію «Ковельський вузол» проти військових ешелонів ворога. За минулі два тижні підричники скинули з рейок півста фашистських поїздів. Це був лише початок ефективних вибухів мін сповільненої дії.

Такі ж міни взяли на озброєння підричники з'єднання генерала Василя Бегми, мінери партизанської дивізії Степана Маликова, диверсійного загону Андрія Грабчака, диверсійного загону Героя Радянського Союзу Василя Яремчука, десятки командирів інших загонів.

10 червня Коротченко і Строкач повели з'єднання Федорова і комісара Дружиніна на одну з найбільших диверсійних операцій Великої Вітчизняної — «Ковельський вузол».

Наступного дня посланці Великої землі тепло, як брати, провели в далеку й тяжку дорогу до Карпат партизанів Ковпака і Руднева. 12 червня в похід рушили обидва з'єднання Ровенського обласного штабу на чолі з першим секретарем підпільного обкому партії В. А. Бегмою.

Наступного тижня оперативна група начальника УШПР спрядила в рейди до Козятина і Жмеринки Сумсько-Вінницьке з'єднання Мельпика і Бурченка і в Кам'янець-Подільську область обидва Молдавських з'єднання — Анд-

реєва і секретаря ЦК компартії Молдавії Альошина, ще кілька загонів.

Генерал Строкач з полковником Стариновим і офіцерами УШПР побували у партизанів, що дислокувалися в районі Коростеня і Олевська, якими командували Маликов і Грабчак, у штабі з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Наумова.

На третій тиждень свого перебування за лінією фронту Строкач і Старинов відвідали окремі штаби загонів Київського з'єднання і поставили командирів підполковнику Покровському бойове завдання на найближчий період і на час боротьби Червоної Армії за плацдарми на Дніпрі, зустрілися з партизанами ще кількох загонів.

Мав генерал Строкач одну почесну місію від Президії Верховної Ради СРСР — як депутат він вручав десятки й сотні медалей «Партизанові Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступеня, бойові ордени мінерам-підрильникам, розвідникам, командирам і рядовим, які відзначилися у боях.

Строкач мав кількагодинні зустрічі з командирами польських партизанських формувань, які діяли у складі з'єднання ровенських партизанів генерал-майора Бегми: Юзефом Собесяком, Миколою Купіцьким і Станіславом Сатановським, а в сабуровському з'єднанні з командиром словацького загону Яном Налепкою-Репкіним. А весь четвертий тиждень Строкачєвого відрядження на Малу землю приїзав на великомасштабну каральну експедицію німців проти партизанів.

Дивини у цьому нема піякої. На партизанський аеродром, влаштований бійцями Сабурова, упродовж двох тижнів, майже щоранку приземлялося по десять транспортних літаків з військовими вантажами й людьми. Гуркоту літаки полку Валентини Гризодубової нарobili в німецькому тилу таки гучного. Пілоти працювали на совість, як того й вимагав «План диверсійних і бойових дій партизанів», затверджений Політбюро ЦК ВКП(б) та Державним Комітетом Оборони.

Німецька провокація з листівкою, підступна хитрість, не вдалася. Партизани не зосереджувалися в одному районі в надвелике формування, щоб чекати заклик «Командуючого армією прориву» в «похід на Варшаву і Берлін», а навпаки — розосереджувалися, йшли і йшли на південь України до вузлів комунікацій німців. У «мокрому мішку» залишилося тільки з'єднання Сабурова, яке обороняло аеродром. А тепер уже не стало й аеродрома...

— Стий! Перекур на обід!

До Коротченка і Строкача підійшов командир з'єднання Сабуров і сказав:

— Конспірація конспірацією, а поїсти людям треба добре. Я дозволив зарізати кількох корів. А партизани-татари вже свіжують щойно вбитих коней. Хліба нема. Солі теж. Десь в обозі. То хоч м'яса нехай люди поїдять.

— Правильно. Люди повинні їсти. Хай варять яловичину, а хто хоче, нехай їсть конину в бійцями-татарами чи узбеками, — схвалив намір командира Строкач. І звернувся до лейтенанта Бобиря, свого ординарця: — Скажи радистам, щоб зараз же палагодили зв'язок з Москвою і запитали, як там на Сумщині, у Холодному Яру, в Чорному лісі, між Десною і Дніпром?..

— Єсть.

— Коли ж нарешті вгмониться німецьке командування з цими каральними експедиціями, в яких беруть участь цілі армійські корпуси і тут, на Ровенщині, і на Житомирщині, і в Брянському лісі, і між Десною та Дніпром, на Кіровоградщині, в районі Сміли, на Поділлі? — запитав Строкач.

— Поки що ясно одне: фашисти використали паузу на фронті для боротьби з партизанами, — невесело сказав Коротченко.

Кухарі варили кандьор з м'ясом. Пахощі од розвареного піпона і смаженої цибулі розносилися, мабуть, на всю Малу землю ще й «лоскотали ніздрі фрїців», як сказав лейтенант Бобир, і тому вони такі люті.

Радисти принесли з десяток радіограм. Кілька з них були з штабів з'єднань Маликова, Наумова, Іванова, Покровського. Всі ці загони виявилися вже позаду наступальних позицій карателів, отже, вихопилися з оточення.

— Це добре, — мовив Коротченко. — Молодці...

Ще й ще приносять Строкачу радіоповідомлення. З'єднання Ковпака — Руднева у Карпатському рейді. Яків Мельник і Дмитро Бурченко вже на Вінниччині. Своїм маршрутом іде Василь Яремчук. Підполковники Георгій Перекальський і Петро Метильов, представники УШПР на Південному фронті, повідомляють про успішну висадку двадцяти десантів у степову частину України. Аналогічні звістки від полковника Олександра Асмолова з Південно-Західного фронту, начальника партизанського штабу Степового фронту підполковника Івана Бондарєва, на Воронезькому фронті — підполковника Василя Погребенка.

— Як кандьор? — підморгнув Строкач Бобирю.

— Уплітаю на свіжому повітрі, — не забарився з відповіддю Бобир.

— Свіже повітря? Насмішив! — сказав хтось з іронією. — Всі мокрі як хлющ. І невідомо, коли висохнемо. Оце так літечко!

Ще принесли радіограми.

— З Москви. Від начальника оперативного відділу штабу полковника Соколова «блискавка»...

Строкач, одсунувши від себе солдатський котелок, що стояв на простеленому німецькому плащ-наметі, став читати першу радіограму.

— Що там за вісті з Москви? — запитав у Строкача Коротченко.

— Кіровоградські партизани, розосередившись в основному по лісових масивах, уникли боїв з карателями і залишилися беззатними. Це ж повідомляють і з межиріччя Десни і Дніпра. І там партизанські загони прослизнули через кільце карателів.

— Ну й молодці партизани Маликова! — сказав Коротченко і, помітивши, що Строкач змінився на обличчі, зблід, стихив голос: — Що сталося, Тимофію Амвросійовичу?..

— На жаль, ви сказали правду. Ворог у повній мірі використав затишшя на фронті. Й особливо поблизу південного вигину Курської дуги, де діяли курські, орловські й сумські патизанські загони. Не врятували наших південний масив Брянського лісу і партизанська зона. Майже всі загони потрапили під нищівний вогонь п'яти фашистських дивізій, знятих на ці два тижні з фронту, — ледь чуто мовив Строкач. — Фронт же там від партизанів усього за півста кілометрів, хай за вісімдесят... Хіба ж можна було втримати оборону партизанам проти такої кількості регулярного війська? Йшли ж проти партизанів не жандарми, не п'яні поліцаї... Біда нас спіткала, Дем'яне Сергійовичу! Біда... Вбито командирів загонів. Деякі у безвиході покінчили з собою. Ось по радіо передали прізвиська загиблих командирів: Бойко, Гнибіда, Чайка, Гудзенко, Горюнов, Красняк... загинуло багато партизанів...

Він замовк. Тремтячою рукою підніс до рота баклажку, ковтнув води.

— А як чернігівські загони на Десні? — з тривогою запитав Коротченко.

— Ті, розділившись на дрібні групи, вислизнули з оточення, — ледве чуто відповів Строкач. — Вистояли й кіровоградські, смілянські, черкаські, канівські загони... Всюди німці вже згортають свої каральні операції.

— Вам погано? — нахилився ординарець до Строкача,

помітивши, що його лоб украплений, наче рососою.— Температура? Негайно лікаря! — гукнув.

— Нічого. Може, це приступ малярії, яку схопив ще на кордоні,— відповів Строкач.— Нічого. Все буде гаразд. Минеться...

Строкач з юних літ звик долати у собі вагання, пересилувати слабкого духом Тимка, щоб зостатися, вийти на люди Тимофієм сильним...

П'ятнадцятирічний Строкач пішов у ніч через тайгу, наповнену голосами звірів, серед яких міг трапитися й амба — уссурійський тигр. На дорогах могли бути солдати інтервентів, козак-бандити, білогвардійці. Тимко пішов, долаючи п'ятнадцять кілометрів, тільки б попередити партизанський загін, в якому були батько, чотири старших брати і більшість односельчан-чоловіків, що на ранок проти загону виступить японське військо. І врятував загін, поставши в очах командира, матроса Баранова, справжнім бійцем. Його прийняли до своїх лав.

Через сім-вісім років колишній боєць-розвідник Свягинського комуністичного, вірний Тимошів товариш гімназист Сашко — письменник Олександр Фадєєв — напише роман «Розгром». Строкач упізнає себе серед партизанських персонажів, яких Фадєєв «списав» з натури. Строкач зустрівся з ним через вісімнадцять років у Великому Кремльському палаці на засіданні першої сесії Верховної Ради СРСР. Фадєєв — секретар Правління Спільки письменників СРСР, капітан Строкач — начштабу Молдавського прикордонного загону. Першими словами в обох під час зустрічі були: «Пам'ятаєш наш Свягинський партизанський?..» Як забути і загін, і себе в Комуністичному загоні!..

Не випадково Строкач у липні 1941-го додав до назви «1-й» чи «2-й партизанський полк» ще й визначення: «Комуністичний». В цьому слові і смисл боротьби, і стратегія, і тактика війни, і її фінал — перемога на полі бою, життя, врятоване в бою, або смерть задля перемоги всього народу...

У Строкача заболіли голова і серце в цьому «мокрому мішку». Якби не напружені до краю нерви, зліг би від простуди, від приступу малярії. «Ні, я таки захворів, — сказав собі Строкач. — У голові колотнеча якась, усе згадую та роздумую. Що це? Воля послабилася? Якийсь страх заповзає у душу перед невідомістю при згадці про розгром карателями багатьох сумських партизанських загонів у тих

неймовірно тяжких боях з регулярними дивізіями вермахту? Візьми себе в руки, Тимоше».

І ще спомин. І того разу, коли залишили Київ, полковник Строкач, заступник наркома внутрішніх справ республіки, зумів подолати в собі вагання перед боями з есесівськими військовими частинами, які в буквальному розумінні слова «полювали» за полком чекістів-енкаведистів, а водночас і за підрозділами з 37-ї і 26-ї армії, яким дорога на схід, до Пирятина, Лубец, до Харкова була вже перетнута великими силами противника. Хтось та мусив же командувати полком чекістів, щоб подати приклад армійським підрозділам?.. Та і рада командирів армійських частин, серед яких були й полковники, і навіть генерали, чомусь вирішила, що команду на себе в цей відповідальний момент мусить узяти прикордонник Строкач. Іншого разу Тимофій відмовився б від такого «підвищення», коли можна командувати навіть генералами. Але Строкач не з тих, хто сховався б у кущах за такої пори. Він подумав, що найбільшим виявом своєї скромності, а відтак і мужності, буде його згода вести полк чекістів і червоноармійців в атаку, на прорив ворожого кільця. Тільки так! І Строкач виїняв маузер і сказав: «У нас два виходи — життя, вигране в бою, або смерть на полі бою! За мною, товариші! Вперед!»

Воля Строкача завжди виявлялася сильнішою за вагання і була підвладна лише обставинам, в яких треба було будь-що знайти вихід, домогтися успіху, навіть якщо він дістанеться ціною власного життя. Це допомагало йому завжди бути самим собою, Тимофієм Строкачем, перед будь-ким і за всяких обставин.

Ну, а що він може вдіяти, щоб полегшити долю сумських партизанських загонів, значна частина яких була винищена в каральній операції фашистів? Здається, сам би кинувся під оті тапки, що давили поранених партизанів, тільки б жили сумські загопи і діяли. Ось чому він так кепсько почував себе. Його до краю, до відчаю пригнічувала власна немічність. Генералові здавалося, що, коли б він був там, у Брянському лісі, то знайшов би якийсь вихід і втрати партизанів були б набагато менші. Але ж він не там, а тут, у «мокрому мішку», з якого теж ще треба знайти вихід..

З'єднання генерала Сабурова, прикриваючись ударними групами, надвечір пройшло повз село Тонеж Туровського району на півдні Білорусії й зупинилося в лісі. Дві години тому на цьому місці ударна група секретаря обкому

комсомолу Льоні Смирнова знищила чотири грузовики з сімдесятьма карателями. Вдруге сюди німці не приїдуть. Можна тут і переночувати...

Вночі теж дощило. Партизани спали під возами і під натягнутими плащ-наметами.

Наспів нап'яли намет для Коротченка і Строкача. Постіль — ялинові гілки, заслані плащ-наметами, замість ковдри — ушестеро згорнутий парашут. Спали в гімнастержках, підперезані ремнями, з пістолетами на животі, тільки чоботи поскидали, а шкарпетки сохли на ногах. Чоботи Вася Бобир віддав хлопцям просушити біля вогнища, яке вночі розпалювати не страшно.

Та ось радисти принесли ще телеграму. Два літаки пілотів Слепова і Лунца готові за будь-яких обставин прилетіти в розташування партизанів з'єднання Сабурова. Москва запитує координати майданчика, на якому можна було б приземлитися транспортним літаком.

І командування з'єднання вирішило, що таким «аеродромом» буде невеличкий житній лан. Це лан — між селами Вілія і Блужки, на білоруській землі. Туди треба віднести шестеро поранених партизанів. Підуть до аеродрому і секретар ЦК та начштабу у супроводі сотні добре озброєних партизанів-сабуровців.

І знову дорога. Невимовно тяжка дорога по бездоріжжю.

Доки партизани Коротченка і Строкача йшли до аеродрому, літаки приземлилися. Це було опівночі. З усіх сил треба прискорювати ходу, щоб літаки встигли піднятися у небо, коли ще не почне сіріти, інакше їх зіб'ють «месери» чи зенітки.

Нарешті дісталися до поля, на якому вже колосилося низькоросле жито. Цей піщаний аеродромчик був значно менший обумовленого розмірами. Не так то легко тут розігнатися, набрати швидкість транспортним літаком. Але ж якось треба виходити із скрути. І пілоти Лунц і Слепов попросили партизанів, щоб ті підштовхували літаки, впираючись у крила.

— У хвіст і в гриву! Давай, браття-партизани! — вже наказав Лунц, коли поранені і решта пасажирів, втім числі Коротченко і Строкач, були в літаку.

У ці хвилини край поля спалахнув бій між групою прикриття і фашистами, що таки простежили, куди прямували партизани. Що ж, від бою нікуди не дінешся. Однак і пілоти, й пасажирів були впевнені, що ударна група і цього разу завдасть удару фашистам, розіб'є загін карателів.

— Давай, хлопці! — повторювали команду пілотів партизани, які пхали літак. — Та обережно, крила б не поламати!

Натиск вітру геть збивав з ніг бійців, але ті все-таки втримались і пхали, штовхали літак, а той з кожною миттю набирив швидкість.

Нарешті один за одним літаки одірвалися від землі і, щоб не зачепитися за гілля високих дерев, круто поправували в небо. І маленький партизанський аеродром, і сутичка з карателями залишилися внизу. Попереду чекала Велика земля...

— Про що задумались, Дем'яне Сергійовичу? — запитав Строкач.

— Думаю про бійців, що нас проводжали. А ще подумав, що і літаки і партизани дуже потолочили жито, — відповів Коротченко.

Минула година льоту. Літаки тримали курс на схід, на Липецьк, бо до Москви цієї ночі не встигнути. Та й пального навряд чи вистачить. У партизанів же бензину не розжилися...

Зненацька вдосвіта увесь обрій на сході освітився, ніби спалахнуло полярне сяйво.

— Що це? Сонце? — запитав Коротченко, притулившись чолом до ілюмінатора. — Такого сходу сонця я ще ніколи не бачив! Якесь заграва... Треба спитати в пілотів.

Строкач і Коротченко стали пробиратися вперед.

За хвилину все з'ясувалося. Лунц прийняв по радіо повідомлення. У небі над лінією фронту сотні радянських літаків «обробляють» німецькі позиції, а по них б'ють зенітки. Заграва посилювалася: то радянська артилерія гатила по фашистських позиціях на Курській дузі. По радіо передали, що ще за кілька хвилин піднялися сотні фашистських літаків. У небі над Курщиною тісно. «Повітряні ворота», про які домовлялися Лунц і Слепов, уже не існують. Літаки потрапили у вир повітряних боїв.

— Прослизнемо! — заспокоїв пасажирів Лунц. — На Липецьк, звісно, не проб'ємось, доведеться летіти до Москви. Пального повинно б вистачити... Ідьте у кабінку... — пересильював гуркіт моторів Лунц. — Ідьте, товариші, і хапайтеся, за що тільки можна. Будемо віражувати, бо ще свої зенітники зіб'ють...

Того раннього липневого ранку 1943 року спалахнула одна з найбільших битв Великої Вітчизняної війни і найбільша в історії танкова баталія на Курській дузі. Щоправда, наступ танкової армії фашистів, завдяки чіткій

радянській розвідці, затримався на годипу. Артилерія й авіація Воронежського і Центрального фронтів завдали упереджувального удару по передових позиціях противника. Та все ж наступ, як і планувалось, розпочали німецько-фашистські танкові дивізії. Операція «Цитадель», яка за визначенням і переконанням Гітлера мала принести «третьому рейху» вирішальну перемогу у війні, розпочалася...

Строкач сидів на відкидній лаві і дивився в ілюмінатор па хмарки вибухів зенітних снарядів, схожі на медуз, на «юнкерси», «месершміти», «петлякови», «міги», «лаги», що гасали віддалік, б'ючись між собою, на вогняно-чорні хвости, що залишали за собою вже мертві бомбардувальники й випишувачі.

Він глянув на Коротченка і подумав: «А все ж добре, що ми злітали на Малу землю. Здорово, що наш бойовий план у дії в такий історично відповідальний час! Таки варто втрачати спокій, ризикувати життям задля цього і в ім'я цього... Скоро на черзі боротьба за Дніпро. Ми прийдемо до тебе, Дніпре-Славутичу!»

ТРИ ДНІ ВІЙНИ КОМАНДУЮЧОГО

«Армія і Флот Радянського Союзу схиляють свої бойові знамена над труною Ватутіна і віддають честь одному з кращих полководців Червоної Армії».

*З наказу Верховного Головнокомандуючого
від 17 квітня 1944 року*

День перший — 23 жовтня 1943 р.

Із спостережного пункту розгорталася панорама плацдарму.

Німці вели інтенсивний вогонь із дзотів, дотів, з танків і самохідок, укопаних у землю й розташованих на горбах, прострілюючи весь плацдарм до самого Дніпра. Радянська піхота йшла в наступ від крутого, вигнутого, як лук, берега вгору, на висоти, на яких було понатикано сотні вогневих точок противника. Артилеристи середнього калібру гармат, мінометники йшли у бойових порядках піхотинців, гармаші викочували на пряму наводку свою техніку під густим, як град, вогнем ворога із землі й повітря. Десятки «юнкерсів» і «хейнкелів» скидали сто- й двохсоткілограмові бомби. Вибухи шматували землю й повітря, зливаючись із розривами сотень мін і снарядів. «Тридцятьчотвірки», КВ і піхотинці, що йшли услід за танками, а часом

попереду танків, раз по раз обгорталися димом, крізь який безперервно і в безлічі місць звихрювалися спалахи вогню.

Тряслися, мов у лихоманці, яруги і горби. Гриміло небо від нагужного реву літаків. Однак авіація неспроможна на війні ставити крапки над «і». Це діло танкових і піхотних частин. Поки що червоноармійці тяжкими зусиллями відвойовували у противника якісь гони землі, йдучи вперед, як того й вимагав наказ їхніх командирів.

Генерал Ватутін до болю кусав губи. Вже втретє він не може досягти свого: його улюблений спосіб у великих битвах — маневр й удар — не спрацював. Можна, звичайно, радіти з того, що не вийшло у фельдмаршала Манштейна тут, на букринському вигині Дніпра, як не вийшло у нього минулої зими й на Дону, а в липні під Белгородом — першим ударом і всіма силами здійснити свій «зріз серпом». Ватутін цій тактиці протиставив активну оборону, яка змінювалася контрнаступом.

«Танки не у своїй стихії, — з жалем подумав Ватутін, стежачи крізь стереотрубу за боєм. — На різних ділянках бою цих танків по шість, дев'ять. Хіба то війна для них?!»

Це була болюча правда і корінь невдач на Букринському плацдармі. Прикро, але факт: 3-тя гвардійська танкова армія генерала Рибалка, а з нею й підрозділи 40-ї армії генерала Москаленка і 27-ї — генерала Трохименка так і не вирвалися на рубіж Медведівка — Лазірці — Грушківка, з якого можна танком стартувати до Миропівки, Ржищева, Фастова і Василькова і далі на Київ.

У командуючого фронтом тяжко на серці. У Ватутіна болить душа, і він сказав своєму ад'ютанту:

— негайно передайте Москаленку і Рибалку: наступу відбій! — І зовсім тихо додав, опустивши голову: — Я хочу побути один.

— Єсть передати командуючим армій — відбій!

Генерал армії Ватутін ішов окопами до котлована, в якому стояв його бронетранспортер. За ним печутими кроками ступав двадцятилітній ординарець Митя, якого на фронті звали «тішню генерала Ватутіна».

Командуючий ніби не помічав офіцерів і солдатів із задимленими обличчями, перебинтованими головами й руками, хоча і відповідав на їхні привітання, козиряючи більше підсвідомо. Його мучили тяжкі думи. З стін траншеї сипався пісок після недавнього обстрілу і бомбардування. Брусовані й глиняні стіни то там, то там червопіли й руділи від пролитої солдатської крові, що не встигла всмоктатися у глину, в дерево.

Ватутін шов по траншеях і окопах з пониклою головою, немов піс на своїх дужих широких плечах важений валун. Нарешті він підвів голову.

Небо затягнуте сірими хмарами. Так само похмуро було й на душі. У вухах ще гуло відлуння останнього бою.

Генерал розстебнув кітель. Комір уже не здушував шию. Однак його душі було тісно. «В чому наша помилка?»

Ще місяць тому все йшло гаразд, не дивлячись на те, що Гітлер, котрий 10 вересня прибув у свій «вовчий оцеп» у Запоріжжі, разом з командуючим групою військ «Південь» генерал-фельдмаршалом Манштейном оголосили лінію Дніпра «непреступним валом», «порогом німецького дому», який вони не збираються віддавати Червоній Армії. Затримка на Дніпрі військ генералів Ватутіна, Конєва, Малиновського і Толбухіна у стратегії означала б затяжку війни ще на рік, чого так домагався Гітлер. Однак Ватутін використав партизанський «козир». Ще 15 вересня він затвердив план начальника Українського штабу партизанського руху генерал-майора Строкача про здобуття переправ і «п'ятчків» силами партизанських загонів України на Десні, Прип'яті і на Дніпрі. І цей план партизани в основному виконали, здобувши 20—23 вересня двадцять п'ять переправ, «п'ятчків», і втримали їх до приходу військ Ватутіна і Рокоссовського. Навіть у боях за Букринський плацдарм, що на південь від Києва, червоноармійським частинам допомагали партизани з'єднання імені Чапаєва. Кидок військ Воронежського і Центрального фронтів через Десну, Дніпро і Прип'ять на плечах у противника був нежданий для Манштейна, бо той не вважав партизанів організованою силою.

За останніх два тижні вересня на правий берег Дніпра під Зарубинці й Григорівку було перекинуто чотириста танків поромами і по дерев'яних мостах, побудованих у нечувано короткий строк силами саперів і населення. Тим часом на північ від Києва війська 38-ї армії розширили Лютизький плацдарм. З цими військами взаємодіють 13-та армія генерала Пухова і 60-та армія генерала Черняховського з 1-го Білоруського фронту, прикриваючи правий фланг 1-го Українського. Там же в узгодженні з армійськими штабами діють десятки партизанських загонів, добре озброєних, оснащених повітряними засобами зв'язку, і ці дії координує оперативна група Українського штабу партизанського руху на чолі з генералом Строкачем.

Та плацдарм на північ від Києва — допоміжний. Там обмаль танків. А тут, на Букринському плацдармі, чоти-

риста танків генерала Рибалка «заякорилися» в яругах. А в німців тільки на ближній лінії оборони букринської підкови командуючий 4-ю танковою армією німців генерал-полковник Гот сконцентрував сто танків типу «пантера» і «тигр» дивізій СС, «Рейх», 7-ї і 19-ї танкових і 20-ї моторизованої, не кажучи вже про піхотні дивізії. У льотні дні фашистська авіація безперервно, незважаючи на повітряні бої з радянськими винищувачами, атакувала дерев'яний міст через Дніпро під Зарубинцями, бомбувала позиції далекобійної артилерії, що була ще на лівому березі.

Командуючий спіткнувся об каску, що лежала в траншеї, і ледве не впав. Він підняв каску і поклав її на бруствер. «Скільки бійців загинуло на Дніпрі...»

Ватутін зупинився. Так, він остаточно переконаний, що піхота у цьому наступі лишилася без підтримки важкої артилерії і особливо танків. Танки діяли повзводно, поротно, не було навіть де розгорнути батальйон танків. «Хіба це війна?.. Танки мусять бути зібрані в кулак!» Усе витиснули з себе мінометники й артилеристи середньокаліберних гармат. Однак їхнього вогню виявилось замало. Прямою наводкою з бойових порядків важко розбити дзоти, а подекуди й доти і закопані самохідно-артилерійські установки, тапки. Не допомогла в такій ситуації і підтримка авіації.

Плацдарм цей ще тісний. Військові частини ніби перемішані між собою. Цей «вінегрет» породжує знеосібку, відсутність упевненого і єдиного командування на окремих напрямках дій. Мабуть, Букринський плацдарм не може бути основним у битві за Київ. Це підтвердив і нинішній наступ. Однак на Лютізькому плацдармі майже нема танкових сил, важкої артилерії, взагалі обмаль артилерійських частин. Де їх взяти, щоб звідти розгорнути наступ на Київ? Як тут бути?.. Звичайно, Верховний Головнокомандуючий Сталін невдоволений невдачею цього наступу і задасть Ватутіну перцю вже через кілька хвилин, коли відбудеться розмова по ВЧ. Попросити у Ставки підкріплення на Лютізький плацдарм? Це був би вихід: повести з півночі наступ на Київ в обхід міста — на Святошині, Фастів. Одночасно вдарити і з Букринського плацдарму, і... стратегічний план осені сорок третього виконаний: радянські війська після взяття Києва глибоко вклиняться на територію Правобережної України. Але де Сталін візьме танкову армію? Хоча б два танкових корпуси, щоб розгорнути наступ з Лютізького плацдарму на Київ...

Ватутін важко зітхнув. Пригадалися юні роки. Він учився тоді у Полтавській військовій школі. До курсантів не раз приїздив Михайло Васильович Фрунзе. Був Фрунзе і в час відрядження на Кримський фронт. А потім приїжджав під час боїв з куркульськими бандами. Під Решетилівкою Фрунзе був поранений. Миколі Ватутіну запам'яталося перше жовтня 1922 року, коли Михайло Васильович вітав випускників. Ватутін закінчив Полтавську військову школу на «відмінно». Фрунзе потиснув йому руку. Ватутін того дня отримав першу посаду — командира взводу 67-го полку 23-ї стрілецької дивізії. «Я виправдаю довір'я більшовицької партії бути командиром у рідній Червоній Армії!» — твердо й перекопано мовив двадцятилітній командир Микола Ватутін. «Я вірю вам, Ватутін! — сказав Фрунзе, усміхнувшись ясними очима. — Вірю і як командиріві, і як комуністові!»

Це було у 1920-му. А інші вересень сорок третього. І він, генерал армії, командуючий фронтом, у думці звертається до Фрунзе: «Михайле Васильовичу, а яке б ви рішення прийняли зараз, коли б були на місці Верховного Головнокомандуючого? Що б ви підказали мені, командуючому фронтом? Мені і маршалу Жукову як представникові Ставки? Ми тут на плацдармі щось піби заплуталися, нас мучать сумніви. Я сам — мов той стриножений кінь: знаю, що зараз воюю не по-своєму. Щойно минулий наступ піби й утверджує мою наступальну стратегію, але й заперечує водночас. Тут щось не так: дедалі більше переконаюся, що місце для головного плацдарму ми визначили помилково. Воно заманливе: з Букрина рукою подати до Миронівки, Сміли, Вільшани, а звідти й до Умані. Ми врізуємося в таку глибіню Правобережної України, звідки недалеко вже й до державного кордону на ріці Прут. Це південна стріла наступу з цього плацдарму. А північна — прямо на Київ. І все ж не Букринський плацдарм, мабуть, вирішальний. І, може б, він і не був основним з перших днів нашого виходу до Дніпра. Та хіба можна було стримати порив тисяч і тисяч червоноармійців, які йшли до Славутича мов на крилах: такий дорогий для нас усіх від солдата до командуючого фронтом Дніпро! Плацдарм здобуто, і тепер треба думати й думати, як використати його як передумову перемоги у битві за Київ... Ми мусимо взяти Київ! Я ж учився там, служив у Київському військовому окрузі, жив там. Пам'ятаю каштани в парку над Дніпром, від яких видно дніпрову далину на десятки кілометрів, набагато далі, ніж передній край моїх військ на Букрин-

ському плацдармі. Михайле Васильовичу, в чому ж рішення задачі?..»

І Ватутіну піби вчувся голос: «Дивізія як основна категорія водіння військових мас на плацдармі виявилася не на рівні теоретичних вимог. Командири дивізій і начальники штабів не зрозуміли природи бою в умовах Букринського плацдарму. Роти і батальйони ще роблять своє, а дивізії ні, танкові бригади й корпуси і поготів...»

Ватутін звів дух. «Може, знайде розв'язання Георгій Костянтинович? Верховний завжди посилає Жукова, де ситуація найзаплутаніша. Може, Жуков висловить свою думку вже завтра?»

Ватутін проминув смугу окопів і вийшов на відкриту місцевість. Вдалині виднівся лівий берег. Над лісами висіли свинцеві хмари, в яких де-не-де проглядала блакить неба. Сірого, сталевого кольору став і Дніпро під кручами.

Раптом Ватутін зупинився. «Що покладатися на Сталіна, на Жукова. Треба самому знайти рішення. Ніщо так не може допомогти в ускладненні, як власний досвід».

Тепер він пригадував своє навчання у Київській вищій об'єднаній школі, в академії імені Фрунзе і в академії Генерального штабу Червоної Армії. Працюючи на штабних і командних посадах у Київському, Північно-Кавказькому, Сибірському військових округах, а в 1939—1941 роках на посаді заступника начальника Генштабу, Ватутін, як командир і як штабіст, завжди відзначався вмінням аналізувати обстановку, бачити на карті й на місцевості своє військо і знаходити правильне рішення.

У розпалі Сталінградської битви Ватутін командував Південно-Західним фронтом. 6-та німецька армія Паулюса була оточена, і Гітлер мерщій створив ударну групу «Дон» під командуванням Манштейна, яка мала намір деблокувати оточених у Сталінграді ударами з Котельникова і Тормосина. Війська Ватутіна разом з дивізіями Сталінградського і Донського фронтів усе надійніше стягували петлю навколо 6-ї німецької армії. І в той же час Ватутін, рокирувавши свої сили на праве крило, приготував новий удар, щоб вийти в тил тормосинському угрупованню Манштейна й паралізувати його спроби пробитися до Паулюса. Солдати Південно-Західного фронту захопили на Дону невеличкий плацдарм, порізаний глибокими ярами. Рубіж Дону німці намагалися утримати за всяку ціну, бо Дон прикривав шляхи на Ростов, Донбас і далі на Україну. У Ватутіна не було переваги в силах, і він рішуче з'яв дивізії з інших ділянок, створюючи перевагу на головному напрямку.

Він вирішив прорвати позиції противника в години, коли над землею висів морозяний туман. Артилерія була по задалегідь визначених цілях. Потім піхота й танки пішли в атаку.

Та раптом на полях, по яким уже пройшли піхотинці, стали вибухати міни під танками. Міни лежали глибоко під снігом, і тепер їх «роздавлювали» танки на свою ж загибель.

Розвіявся туман. На плацдарм налетіла німецька авіація. Ватутін послав на мінне поле підрозділ саперів і мінерів, щоб ті зробили для танків «коридор». Саперам допомагали екіпажі танків. Тільки б швидше! Німці посилили вогонь. «Що робити?» — шукав виходу із становища командуючий Південно-Західним фронтом. Оборонну смугу противника ще не прорвано, степ «засіяний» німецькими протитанковими мінами. Робота ж по розмінуванню «коридора», здавалося, тягнеться дуже довго. Вводити в бій танкові корпуси генералів Полубоярова і Павлова надто ризиковано. «Що робити?» — запитав із Ставки Верховний Головнокомандуючий по ВЧ. «Я таки введу танки в бій», — відповів Ватутін, взявши на себе величезну відповідальність.

І танки пішли... Минають перші хвилини. Втрати в «коридорі» — вже півтора десятка машин. Як бути далі?.. Ватутін пішов на ризик. Танки йдуть і йдуть один за одним, і тепер цю сталеву лавину не спинити ніяким мінним полем, ніяким силам. Танки проскочили вузькою смугою мінне поле і вийшли на оперативний простір. Плацдарм за Доном площею в чотири квадратних кілометри невдовзі розширився на двісті кілометрів по фронту і на шістдесят у глибину. Нічого вже не міг вдіяти Манштейн, щоб зупинити війська Ватутіна, хоч було кинуте танкові, піхотні й альпійські дивізії, що прибули з заходу.

Ще одна важка ситуація на тому ж Дону. В холодні грудневі дні минулого року Ватутін захворів, піднялася температура, лихоманило.

Тієї ж ночі надійшла тривожна звістка: до штабу фронту прорвалася німецька дивізія. І хворий командуючий негайно кинув у бій резерви, щоб зупинити й розбити ворожу дивізію. Так і сталося.

Іншого разу Ватутін наказав у кожній стрілецькій дивізії створити передовий загін і посадити його на автомашини. Ці загони вихором налітали на тили фашистських армій, прискорювали перемогу радянських військ на Дону, Північному Кавказі, у Сталінграді.

А тут, на Букринському плацдармі, його війська не можуть здобути стартових рубежів для кидка на Київ. «Як же це? Манштейн і Гот від задоволення потирають руки. Поки що вони доводять, що в цьому районі «Східний вал» у дії, що не кожен плацдарм може бути плацдармом для виходу танків у прорив... Ох, як тяжко мені...»

Ординарець, що досі не насмілювався наблизитися, бо розумів настрій командуючого, нарешті вийшов з «тіні» і нагадав, що час перекусити.

— Ніяких перекусів! Зараз розмовлятиму по ВЧ із Ставкою...

Ватутін тримав біля вуха телефонну трубку, чекаючи на тихий голос з кавказьким акцентом, що в серці, у мозку може відлунитися громовицею. Генерал Ватутін готовий до цього. Він скаже, що помилився: головний напрям наступу на Київ вони обрали не той. Очима шукав підтримки у командуючого 40-ю армію генерал-лейтенанта Москаленка, що стояв поруч. Той зрозумів хвилювання Ватутіна і підморгнув, мовляв, винуватий і він, отже відповідатимуть разом.

Нарешті голос Сталіна. На серці у Ватутіна відразу ж одлягло, у словах Верховного іронія:

— Що ж ви там, Ватутін, Жуков, Москаленко, Рибалко, не знаєте, де «право», де «ліво», як та Палагея з «Мертвих душ» Гоголя, що показувала дорогу кучерові Селіфану! Вже цілком очевидно, що військам Москаленка й Рибалка дуже важко наступати на Київ з цього плацдарму. Місцевість там різко пересічена, і це перешкоджає маневрувати великими силами танків. Для противника це зручно. І місцевість у нього панує над вашою. Крім того, Манштейн підтягнув великі сили — танкові й моторизовані дивізії, багато протитанкових засобів і авіацію. Все це ви й самі знаєте.

«Так, звичайно, знаємо. І вже знаємо, що треба міняти напрям головного удару», — хотілося сказати генералу Ватутіну, та він не став перебивати Верховного.

— Лишається зробити висновок, — казав далі Сталін. — А висновок такий: ударом з півдня Києва вам не взяти. Тепер же гляньте на північ від Києва, де знаходиться Лютізький плацдарм.

— Так, — нарешті заговорив Ватутіт. — Лютізький плацдарм зручний для удару на Київ. Але там у нас нема танків. Нам би...

Та Верховний не дав договорити Ватутіну.

— Лютізький плацдарм, що знаходиться в руках 38-ї армії, хоч і менший, але місцевість там рівна, це дає змогу використовувати великі маси танків. Звідти легше оволодіти Києвом.

Настала пауза. Ватутіну хотілося сказати, що саме до цієї думки він прийшов сьогодні, після чергової невдачі вирватися на оперативний простір з Букринського плацдарму, однак змовчав, бо це вже сказано і самим Сталіним. «Підкинув би він хоч два танкових корпуси на Лютізький плацдарм...»

Верховний казав далі:

— Пропоную продумати питання про рокировку 3-ї гвардійської танкової армії, а також частин підсилення 40-ї армії на Лютізький плацдарм. Треба потай, вночі, під димовими завісами, в туманах вивести танки, війська підсилення і артилерію з Букринського на Лютізький плацдарм. Необхідно 40-й і 27-й арміям продовжувати демонстрацію наступу з Букринського плацдарму. Словом, противника треба обдурити, перетворивши нашу тактичну помилку в стратегічний успіх. Сьогодні ж Ставка підготує, а завтра надішле директиву на ім'я Жукова і на ваше, товаришу Ватутін.

Генерал поклав трубку польового телефону на стіл і глянув на Москаленка. Той чув цю розмову й несподівано запитав:

— Миколо Федоровичу, по яких картах стежить Верховний за нашими діями, якщо бачить більше і глибше, ніж ми?

Ватутін уперше за весь важкий день усміхнувся:

— По двох картах, Кириле Семеновичу, по п'ятсоттисячній за фронти і по стотисячній — за кожную армію, і за вашу 40-у теж. На те він і Верховний, щоб підказувати нам. — Він зітхнув і додав: — І виправляти наші помилки. Отже — рокировка 3-ї гвардійської танкової армії, частин підсилення вашої 40-ї, частин артилерії. Вам, товаришу Москаленко, теж іти на Лютізький плацдарм з частинами своєї армії, що ввіллються у 38-му, якою віднині ви будете командувати.

День другий — 3 листопада 1943 р.

На командному пункті генерал Ватутін, дивлячись на карту, зважував, чи все враховано на Лютізькому плацдармі. Про готовність 38-ї армії до наступу йому вже доповів командуючий армією, нині вже генерал-полковник,

Москаленко. До складу цієї армії входило чотири стрілецьких корпуси, додані 5-й гвардійський танковий і 1-й гвардійський кавалерійський корпус, 7-й артилерійський корпус прориву і 1-ша окрема чехословацька бригада. Цим силам належало прорвати оборону німців на чотирнадцятикілометровому рубежі по фронті від Вишгорода до села Мощун і спрямувати удар на Пущу-Водицю, Святошино і станцію Жуляни. Коли фронт буде прорваний, у наступ піде 3-я гвардійська танкова армія, рокірована з Букринського, і кавалерійський корпус.

Ватутін у задумі прикусив губу. «Рокірована 3-тя гвардійська танкова...»

Рокіровка... Нечувано смілива операція на очах у ворога, здійснена потай від ворога. Поки що це унікальна операція у Великій Вітчизняній війні. Командуючий 1-м Українським фронтом одразу ж після розмови з Сталіним 23 жовтня дав наказ про підготовку до рокування танкової армії генерала Рибалка, частинам підсилення 40-ї, частинам важкої артилерії з Букринського плацдарму на Лютізький. В ті ж години червоноармійці 40-ї, 27-ї і 47-ї армій терміново заходилися виготовляти макети танків, гармат, тягачів, автомашин, щоб розставити їх у смузі оборони цих армій на тих місцях, де стояли справжні машини після останнього польоту манштейнівських «фокке-вульф-190». Фотоплівки німецьких розвідників повинні бути однаковими: що 23 жовтня, що 25-го що 3 листопада. (Одних тільки бутафорних танків треба було виготовити понад чотири сотні!).

«На очах у противника і потай од нього». З цим девізом працювали бійці і командири генерала Ватутіна, уприваючи до сьомого поту. Робота по виготовленню декорацій копітка, термінова, та й навіть весела для теслярів, столярів, взагалі умілих рук, і нудна, марудна для тих небагатьох, котрим до війни не доводилося брати в руки сокири, рубанка чи пилки. Термін — півтори доби.

Бутафорію ставили під прикриттям димової завіси, бо в погожі години над плацдармом висіли «рами». Про майстерність теслярів незабаром засвідчило й бомбардування німецькою авіацією поставлених у вибалках та ярах макетів, сприйнятих з висоти за танки, гармати і тягачі.

Тим часом біля справжніх танків і самохідок ретельно поралися механіки-водії. Треба підготувати машини до походу в умовах ночі, туманів і повної задимленості. Танкісти перевіряли кріплення у машинах, змащення вузлів і агрегатів, наявність у баках, у залізних бочках пального

на тривалу дистанцію. Екіпажі танків малювали на кормі машин білі квадрати, щоб по них орієнтуватися тим, хто йтиме позаду. Командири танків і самохідок вночі і в тумані сидітимуть на крилах машин, щоб краще спостерігати за обстановкою на дорозі. Весь час фари будуть вимкнуті, і за приладами механіки-водії стежитимуть лише по фосфорних стрілках і цифрах. Палити цигарки суворо заборонено. Водії вестимуть танки з відкритими люками й на другій пзидкості, орієнтуючись по намальованих квадратах на кормі машин та по іскрах, що вилітатимуть з труб глуштелів. У бойовій готовності хімічні підрозділи, що забезпечать задимлення мостів, шляхів, польових і лісових доріг, по яких ітимуть війська.

Нелегко доведеться шоферам, водіям тракторів. Тяглової сили дуже не вистачає. Тож кожному з них треба здійснити по дві-три ходки з Букринського на Лютизький плацдарм, щоб перевезти гармати, боеприпаси, устаткування, людей. Ці труднощі передбачають командири й заступники командирів по політчастині і готують солдатів-водіїв ще й морально, психологічно, настроюючи їх на безсонні ночі, на труднощі під час рейсів.

Напоготові сапери. За минулий місяць фашистські стерж'ятники зо дві сотні разів налітали на мости. Саперам доводилося щоразу «латати» дерев'яні мости, вставляючи по двадцять, а часом і по сто метрів нового настилу.

По мостах під Зарубинцями і Козинном могли пройти навіть «тридцятьчотвірки». А ось КВ і «тигробой» — САУ-152 тільки на шістдесятитонних поромах. На цих, звичайно, буде черга, і злагодженість у роботі поромів має бути чіткою. З повним пропускним навантаженням діятимуть два понтонних мости, розраховані на п'ятнадцять тонн. З моменту рокіровки всі радіостанції танкових та інших військових частин працюватимуть з таким же навантаженням і на тих радіохвилях, що і в час наступу на Букринському плацдармі.

Заповнений голосами і сигналами Морзе ефір стверджуватиме буденність ситуації під Букрином і на Лютежі, заспокоюючи радіорозвідку противника.

Рокіровка... Не передислокація, а таки рокіровка, як у шаховій грі, коли тура, яку шахісти порівнюють з далекобійною артилерією, пересувається з крайньої лінії на центральну, щоб перехопити ініціативу гри саме на центральному, головному напрямку. Єдиний раз у шаховій грі королю дозволено «перестрибнути» через дві клі-

тини — це в момент короткої або довгої рокировки. Саме довгу рокировку й здійснювали війська генерала Ватутіна з південного Букринського на північний Лютізький плацдарм.

Ніч на 26 жовтня була холодна, мрячна й темна. Низькі сірі хмари ще звечора неначе придушили все живе на обох берегах Дніпра і над самою рікою.

Цієї ночі й рушила перша сотня танків із яруг під Зарубенцями до Дніпра, щоб ще раз форсувати ріку, цього разу вже з правого на лівий берег.

Притамовано й сторожко гудуть мотори танків і тягачів, що спускалися з круч до поромів, дерев'яних і понтонних мостів. Жодного вогника на машинах. Тільки зблизька можна помітити білі квадрати на кормі «тридцятьчотвірок», КВ і самохідно-артилерійських установок.

На крилах танків і самохідок сидять командири машин, подаючи команди механікам-водіям. У русі могутньої лавини відчувається злагодженість, чіткість, ніби водії вже давно тренувалися до такого походу. Кожен відчував відповідальність за свою роботу, за своє місце, на яке його поставив командир.

Ватутін зупиняє біля танків бронетранспортер.

— Як ви тут?

— Порядок, товаришу командуючий.

Де б не воював генерал Ватутін: на Північно-Західному, на Сталінградському фронтах, на Курській дузі чи тут, на Дніпрі, його бачили тисячі й тисячі рядових бійців-піхотинців, гармашів, танкістів, особливо під час підготовки до вирішальних боїв.

У Ватутіна було своє кредо взаєморозуміння, взаємоспілкування у бою між солдатами, командиром взводу, ротним і далі до командира дивізії. Кредо це — «бути в одному створі», тобто і командир дивізії бачить рядових бійців, а солдати знають, чого хочуть від них командири дивізії і армії. Ватутін вірив у свідомість рядових бійців. Але він ще й особисто слідкував або й сам займався психологічною підготовкою червоноармійців до наступальних та оборонних боїв. Напередодні Курської битви Ватутін навіть стояв в окопах поряд з бійцями-новаками, над якими потім, лясаючи гусеницями, дихаючи розпеченим днищем, проходили «тридцятьчотвірки». Ватутін хотів, щоб оте смердюче днище танка бійці побачили своїми очима і подолали в собі танкобоязнь, бо ж у наступних боях треба кидати гранати і пляшки з горючою сумішшю чи вдарити з рушниць ПТР по щілинах у танку.

Отож і під час рокировки Ватутін був у дорозі: коло Дніпра, біля Зарубинців, на березі Десни біля Літок, знову на Дніпрі, але вже у Сваром'ї. Командуючий фронтом вірив у рокировку, про яку не повинні були знати ні генерал Гот, ні фельдмаршал Манштейн, робив усе, щоб у цю операцію повірив кожен борець, кожен командир.

Рокировка з Букринського на Лютізький плацдарм — пройдений етап. За кілька хвилин розпочнеться генеральний наступ на Київ.

Командуючий 1-м Українським зупинив зір на стрілах, що дугою огинали Київ із заходу і були спрямовані на Васильків, Фастів, Гребінки. Туди з наказу командуючого фронтом повинні ринути танки 3-ї армії.

Тепер Ватутін поставив себе на місце командування противника. У німців на фронті від гирла Ірпеня до Трипілля дев'ять піхотних, дві танкових дивізії, частини артилерії резерву німецького командування. Сил не так і багато. Однак у генерала Гота є 14 піхотних, 5 танкових і 2 моторизовані дивізії, які перебувають від Києва за кілька годин ходу. З цих дивізій можна послати на Лютізький плацдарм значні сили. «Темп і тільки темп у наступі! Дорожити кожною годиною, хвилиною, — повторив Ватутін свій наказ командуючим 38-ю армією і 3-ю танковою армією. — Лісиста місцевість сковуватиме наші можливості у наступі і буде на руку генералові Готу, якщо він перекине сюди резерви!..»

Ватутін потер долонею стомлене чоло і тепер уже дивився на район, віддаленіший від Києва: на межиріччя Здвижу й Ірпеня, місто Димер. За якихось десять кілометрів Димер від Лютежа, а там ще німці, як і за річкою Ірпінь. Це угруповання є серйозною загрозою плацдарму. Але воно не в смузі дій 1-го Українського фронту. Однак «стику» як слабкого місця між 1-м Українським і 1-м Білоруським фронтами німці не дїждуться. Димер мають узяти війська 60-ї армії генерал-лейтенанта Черняховського, вони також очистять весь правий фланг військ генерала Ватутіна.

На карті стріли великі й менші, «підкови», що означають місця дислокації військових частин, трикутнички з прапорцем і квадратики — штаби, силуети танків і цифрові назви дивізій, корпусів, армій, окремих бригад, полків і дивізіонів. І за всіма цими позначками — десятки тисяч червоноармійців, тисячі офіцерів, два десятки генералів, сотні танків, сотні літаків, тисячі гармат і міноме-

тів, тягачів і автомашин. У Ватутіна аж серце закалатало від напруження.

Завдання, що постали перед фронтом, складні. Противник сильний, досвідчений, битий уже не раз, та ще не переможений. І Манштейн, і Гот у Гітлера вважаються добре обстріляними воєначальниками.

Люди. Солдати. Офіцери й генерали. Все залежить від них. Треба їх усіх настроїти, психологічно підготувати до напружених боїв, до непередбачених ситуацій, до подолання труднощів. І цим також був зайнятий командуючий і члени Військової ради фронту 38-ї армії, командири, заступники командирів по політчастині, парторги кожного підрозділу і комсорги. Це також велика й серйозна робота.

Військова рада 1-го Українського фронту зверталася до воїнів:

«Бойові друзі! У боях з ворогом ви показали масові приклади героїзму, мужності й відваги. Груди багатьох із вас прикрашено орденами й медалями. Близько тисячі бійців, сержантів, офіцерів і генералів удостоєні пайвищого звання — Героя Радянського Союзу. Ви розгромили ворога на Дону. Ви розгромили німецькі дивізії під Бєлгородом. Від Дону до Дніпра ви переможно пройшли крізь полум'я і злигодні війни. Ви героїчно форсували Дніпро і підійшли до стін великого Києва. Ваше завдання — не шкодувати ні сил, ні крові, ні самого життя і навальним ударом розтінати ворожі війська, оточувати їх і брати в полон. Тих, хто не складає зброю, нещадно знищувати...»

Члени Військової ради 38-ї армії генерал-майор Єпішев і полковник Олійник снідали й вечеряли в окопах, на позиціях артилерійських і мінометних батареї, у лісах на захід від Лютежа, де зайняла вигідні рубежі рокирована з Букринського плацдарму 3-тя гвардійська танкова армія. У ці дні розгорталася підготовка до святкування 26-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, і заклик ЦК ВКП(б) «Визволимо Київ до 16-ї річниці Великого Жовтня» став девізом усієї бойової і політичної роботи військ 1-го Українського фронту.

Разом з генерал-полковником Москаленком, членами Військоради армії генерал-майором Єпішевим і полковником Олійником Ватутін побував на коротких мітингах у військових частинах, на яких було оголошено наказ про рішучий штурм Києва. Солдати й офіцери виступили і відзначили, що їм випала честь перед історією брати участь у битві за Київ, що битва за столицю Радянської

України — це боротьба за визволення всієї України, битва за розгром німецько-фашистських військ і вигнання їх з радянської землі.

Звернення Військової ради 1-го Українського фронту в дні, що передували наступові на Київ, було підтримане на сторінках фронтової газети «За честь Батьківщини» і газети 38-ї армії «За щастье Родины». Микола Федорівич як командуючий фронтом завжди знаходив час проглядати газети своїх військ.

Ще червоноармійські газети зверталися до розуму й серця воїнів з простими, та на війні вкрай необхідними істинами:

«В рукопашному бою бий фрїців! Похорони німця в його окопі! Сам потрапиш під вогонь — не втрачай розуму! Виручай товариша у бою!»

А капітан Сава В. написав задушевного листа коханій дівчині. Не було такого номера газети, щоб солдати чи їхні кореспонденти не писали про любов. Яка ж то велика духовна сила у Червоній Армії, коли солдати в дні кривавих битв пишуть про кохання, про любов і вірність своїм дівчатам і дружинам.

«Я неодмінно після взяття Києва напишу своїй милій Тані», — подумав Ватутін про свою дружину.

А скільки настрою у тихому голосі солдата, що написав:

Летить, хмари,
Розпущені,
Шумить, трави,
Заквітчані,
Вітри, дуйте
Ласкаві —
Україна визволяється...

Були й «Листи» (замість фейлетону) до Гітлера в душі листа запорозьких козаків турецькому султану, пересипані їдкою іронією й одвертою солдатською лайкою, як того й заслуговував фюрер.

«Адольф — ерзац вождя и бога, авантюристу в гроб дорога!»

А газета «За честь Батьківщини» дала полосу «Славний витязь України», присвячену Герою Радянського Союзу молодшому сержанту Мусію Усику. «Ще багатьох гітлерівців знайде моя снайперська куля, наздожене їх, як наздоганяла і звалювала до Дніпра, на Дніпрі, за Дніпром». І ось рахунок Мусія Усика: 388 убитих німців, 5 знищених вогневих точок у боях за розширення плацдарму на правому березі Дніпра, 75 підготовлених снайперів, 20 з

яких уже нагороджені орденами й медалями, 500 фашистів знищили учні Усика.

І зовсім схвилювала командуючого фронтом простотою і правдою замітка: «Цей шматок землі до того малий, що ноги тих, котрі залягли, були у воді. А вперед не можна йти — суцільна стіна вогню перетнула дорогу. Треба знищити кулемет ворога!»

«Так! Треба знищити і той кулемет, і дивізії Манштейна, Гота,— подумки сказав Ватутін, ще поглянувши на стріли удару до Пуці-Водиці, Святошиного, до станції Жуляни, Василькова, і Фастова, куди після прориву оборони рине 3-тя гвардійська танкова.— Треба визволити Київ до Жовтневих свят».

Ватутін глянув на годинника: 4 години 55 хвилин. Він поправив білий шарф, застебнув на всі гудзики шинелю, надів кашкета, а потім, спохопившись, доторкнувся пальцями до круглого, з ямочкою підборіддя, до щік, чи добре поголився, і заспокоївся. Весь зібраний, підтягнутий, у начищених до блиску чоботях, командуючий пішов до виходу з бліндажа КП.

Небо всіяє зорями. На східному небосхилі висів серп старого місяця. Командуючий помітив, що з його рота вихоплювалися клубки сизуватої пари. Ногами відчув, що ступив на замерзлу грудку землі. Поблизу виднівся високий полин, укритий памороззю. «Передбачається пожежний день,— подумав командуючий.— Буде нагода попрацювати льотчикам».

Генерал глибоко, на повні груди вдихнув морозяне повітря.

За півхвилини розпочнеться штурм Києва.

В далекій далині гули мотори. Ватутін прислухався. «Це ескадрильї 2-ї повітряної армії Красовського. Одержали завдання пробомбувати німецьку оборону на Лютизькому плацдармі. А на Букринському вже півтори доби, як армії генерал-лейтенантів Трохименка і Жмаченка розгорнули наступальні дії, щоб ще міцніше прикувати до себе головні сили 4-ї танкової армії Гота, дезінформувати Манштейна. Вчора Трохименко і Жмаченко повідомили, що ніби «клюнуло». Манштейн дав розпорядження додатково зміцнити свої сили на букринській «підкові» ще двома піхотними і танковою дивізією СС «Рейх». «Здається, Манштейн подумав, що я знову Букринський плацдарм обрав основним для наступу на Київ. Нехай хитрий лис втішає себе. У нас для танків плацдарм — Лютизький. І про це, пани Манштейн і Гот, ви дізнаєтесь уже сього-

дні. А завтра, коли у прорив увійде 3-тя танкова армія, неодмінно. А поки що втішайте себе думкою, що дві наші армії на Букринському плацдармі просунулися за два дні лише на півтора-два кілометри. Втішайте себе, пани прусаки!»

У німецького командування були підстави не перуватися на позиціях, що замикали Букринський плацдарм. Там Манштейн зосередив 18 піхотних, 5 танкових і 2 моторизовані дивізії. Після рокировки танкової армії і зосередження артилерійського корпусу прориву на Лютізькому плацдармі співвідношення сил змінилося, особливо у танках і гарматах, на користь військ 1-го Українського фронту. Щоправда, у цимців 4-ту армію Гота обслуговувало 700 літаків, та й маневрувати він міг ще трьомастами танками і самохідками. Сили серйозні. Тож треба зараз ще й ще діяти на Букринському плацдармі, щоб прикувати до себе головні війська противника.

Серце у Ватутіна калатало. Він хвилювався, як це буває у відповідальні хвилини життя. В уяві постала Віра Юхимівна, мати генерала.

«Мамо! Ти ж уже не спиш у таку пору. Все життя ти звикла вставати вдосвіта, щоб встигнути попоратися у дворі, в хаті, а потім засісти за свій улюблений ткацький верстат і ткати полотно й килимові доріжки, кращого орнаменту в яких не було не лише в селі Чепухіно, а й у Валуїському районі, а може, у всьому Центральному Чорнозем'ї. І завжди удосвіта ти ставала навколішки перед образами й молилася. Нині у своїх молитвах згадуєш синів-воїнів — піхотинця Опанаса, артилериста Павла, тапкіста Семена і командуючого 1-м Українським фронтом Миколу. Тяжко в окопах Опанасові, який пошкодив собі груди ще до війни, коли впав з дерева. І Павлові нелегко. А Семенові теж у броньованій машині. Та найтяжче, мамо, мабуть, мені, бо ж найвище мене піднесла доля. Я командуючий фронтом, силами, які набагато численніші, ніж були у фельдмаршала Михайла Ілларіоновича Кутузова у Вітчизняній війні 1812 року... Важко. Будуть тисячі убитих бійців, ще більше поранених. А я ж прагну усім серцем, усією душею, щоб менше лягло кістками людей за Дніпром, під Києвом у цій битві...»

«Миля моя Таню, Танюшо! Що спитьесь тобі в цю передранкову пору? — на мить забув про все на світі, окрім дружини і дітей своїх, Ватутін. — Мабуть, ти прокинулася і прислухаєшся до тиші. Ти неспокійна. Це тому, що ти, Танюшо, чуєш биття мого серця. Поцілуй Леночку й Вік-

тора. Скажеш їм уранці, що їхній батько сьогодні, 3 листопада, о п'ятій ранку повів свій фронт на Київ. Га, Танечко, мила? Пам'ятаєш, як я вчив тебе грамоти, коли ми побралися. Ніби це було зовсім недавно, вже скільки років минуло. Щастя тобі. Вір у мене. Думай про мене, про моїх людей, солдатів і командирів, яким судилося брати Київ. Вір у всіх нас. Клянуся, за два-три дні ми повернемо Батьківщині столицю України. Зранений, пограбований гітлерівцями Київ відзначить разом з воїнами нашого фронту 26-ті роковини Великого Жовтня».

Ватутін не вловив моменту, коли гуркіт бомбардувальників і штурмовиків ураз посилювався, став грізним. Думки про матір, дружину обірвала ракета, що спалахнула, звившись дугою у небі.

Почалося!

Від спалаху багатьох гармат, мінометів і «катюш» стало видно, як удень. Ватутін розкрив рота, щоб урятувати від громовиці у вухах перетинки. «Ось таку б силу артвогню в оборонних боях на південному фасі Курської дуги чотири місяці тому! Тоді б німці видихнулися на тиждень раніше. Тямущий генерал Москаленко. Добре, що я і його рокирував з Букринського на Лютизький в іншу армію...» — Губи Миколи Федоровича застигли в посмішці.

У пам'яті Ватутіна спливла недавня розмова на засіданні командування. Генерал-полковник Москаленко запропонував сконцентрувати на шестикілометровому відрізьку фронту, де буде здійснюватися прорив, по 344 і 416 стволів на кілометр, не рахуючи мінометів і «катюш». Такої щільності артилерії ще не знала військова стратегія в роки Великої Вітчизняної війни. Маршал Жуков довго мовчав, а потім висловив побоювання: чи не ризиковано лишити решту вісім кілометрів фронту тільки з одною дев'ятою частиною гармат?.. Та Москаленко вірив у свій задум. Його підтримав Ватутін. «Роби на війні те, що противник вважає неможливим. Здивувати ворога — значить зробити заявку на успіх. А від раптового здивування до переляку — один-два кроки. Суворов же вчив своїх воєначальників: хто наляканий, той уже наполовину розбитий...»

На тому й порішили. Москаленко сконцентрував артилерію і гвардійські міномети, як задумав.

Стежачи за роботою гармашів, Ватутін подумав: «Таки справді артилерія — бог війни. Ось такий би шквал вогню та спрямувати на Берлін, на лігво Гітлера!»

Командуючий усміхнувся: пригадав недавню розмову по ВЧ з Верховним, його пасмішкуваті слова про гоголівську

Палагею, що геть заплуталася між «лівою» і «правою». Отак і ми, говорив Сталін. Та свою тактичну помилку ми перетворимо у стратегічний результат в районі Києва для дальшого визволення Правобережної України.

Рано-вранці 3 листопада 1943 року з КП біля села Нові Петрівці командуючий фронтом Ватутін у бінокль бачив, як над німецькими позиціями безперервно палахкотіли вогні фейерверка. Уламки дзотів, бліндажів, землянок, розкидані вибухами важких снарядів, не встигали впасти на землю, як поруч розліталися на шмаття, на скалки інші споруди. І вже рили землю, рвали дротяні загорожі, трощили все навкруги реактивні снаряди, послані «катюшами».

Та ось у небі стали шугати штурмовики й бомбардувальники, стріляючи з кулеметів, гармат, скидаючи бомби.

Командуючий фронтом спустився у траншею і пішов до свого КП. Там на нього чекали останні повідомлення з передових позицій.

Цього ж ранку 3 листопада після нечуваної досі артилерійської атаки Червоної Армії на північ від Києва командуючий групою військ фельдмаршал Манштейн, вже давній і безпосередній супротивник молодого радянського генерала Ватутіна, був украй роздратований, що з ним траплялося дуже рідко.

Ще місяць і тринадцять днів тому його штаб групи військ «Південь» у Запоріжжі відвідав сам Гітлер. Навіть у запорізькому «вольфшанце», де відбулося засідання генералітету, довелося поспішно прорубувати вікно на північ і затуляти вікно на південь: Гітлер не любить сонця, і тому Манштейн наказав на південне вікно повісити великорозмірний портрет фюрера. У тому запорізькому «вовчому окопі» фельдмаршал Манштейн і десяток генералів поклялися Гітлеру боронити Дніпро, Запоріжжя, Київ, як поріг власного дому, стояти на смерть на «Дніпр-лінії», на цьому східному оборонному валу, і таким чином затягти строки війни, щоб використати час для виготовлення атомної бомби а чи навіть для сепаратного миру з Англією і США. Головне й передусім — вистояти на Дніпрі.

Та минуло вже два тижні, як війська фельдмаршала Манштейна змінили запорізький «вольфшанце» на кіровоградський. Запорізький плацдарм німецьких дивізій перестав існувати, а Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ захоплені Червоною Армією. Війська генерала Ватутіна здобули на південь і на північ від Києва плацдарми на правому березі Дніпра. Щоправда, на думку

Манштейна і танкового генерала Гота, здобуття цих плацдармів ще не означає, що війська Воронезького (з 20 жовтня 1-го Українського) фронту візьмуть Київ, ведучи наступ з їхнього основного Букринського плацдарму, з «букринської підкови». Стратегічний плацдарм, сказали фельдмаршал Манштейн і генерал-полковник Гот фюреру, щоб заспокоїти того, лише тоді стає плацдармом, коли на ньому можуть розгорнутися і повести наступ великі сили танків. Такого плацдарму у більшовиків на Дніпрі нема. Танкова армія генерала Рибалка застряла у зарубинських ярах і їй не вихопитися на оперативний простір.

Та цього листопадового ранку довгі пальці фельдмаршала чомусь тремтіли, коли доторкувалися до письмового приладдя із зображенням родового герба Манштейнів. Герб — це щит, а на нім дві собаки: на весь зріст аристократ пудель замахнувся мечем на схід, а навпроти мисливський пойнтер, висолопивши язика, підняв обидві лапи. Пойнтер до половини затулений шаховою дошкою. Все на гербові визначає характерні риси роду Манштейнів. Пудель з двома китицями на хвості, з лев'ячою гривовою схопив лівою лапою меч проти сходу — уособлює войовничість. Лягавий пойнтер, що винохує дичину і може надовго завмерти, очікуючи її показуючи господареві, куди стріляти, — відданість і старанність. А розум стратега символізувала шахова дошка. Предки Еріха фон Манштейна — рідний батько Лівінський і вітчим Манштейн — були генералами в роки першої світової війни.

Манштейн зиркнув на стіну. Там була тінь від його профілю: ніс аж занадто горбатий, хижий, як у крука, губи міцно стулені. Манштейн, піднявши телефонну трубку, зітхнув.

Цього ранку фельдмаршал Манштейн розпочав розмову з командуючим 4-ю танковою армією генерал-полковником Германом Готом не за розкладом. Не було в голосі командуючого групою «Південь» того незрушного спокою, впевненості, бо ж фельдмаршал не визнавав своїх поразок.

— Що являє собою прорив Ватутіним фронту з Лютізького плацдарму? — запитував Манштейн з кіровоградського «вольфшанце» у Гота. — Червоні прагнуть взяти звідти Київ? Чи ведуть бої за розширення плацдарму, за вихід до залізниці Київ — Коростень?

— Посилаючись на вчорашні відомості, є підстави твердити, що танкова армія генерала Рибалка залишилася на Букринському плацдармі. Отже, на північ від Києва почалася допоміжна операція.

— Приготуйте до передислокації 125 танків і самохідних установок з Корсуня і Білої Церкви до Києва,— наказав Манштейн.— Яке становище на шосе Київ — Нові Петрівці?

— Я кинув туди 70 танків. Наші війська чинять опір у районі Вишгорода. Росіяни після шаленої артпідготовки обминули наші артилерійські батареї, що були на лісових галявинах,— відповів Гот.

— Зупиніть просування 38-ї армії червоних. Якнайшвидше перекидайте туди танки з-під Білої Церкви і Корсуня.

— Єсть, пане фельдмаршал,— відповів Гот і закінчив побажанням: — Бережи вас бог.

Фельдмаршал Манштейн сидів у глибокій задумі, підперши голову рукою. Пальці терли високе, скошене назад чоло під гладко зачесаним сивим волоссям. «Невже поразка? Невже генералу Ватутіну потай від нашої розвідки Сталін надіслав танкові корпуси на Лютізький плацдарм?

Але в німецької армії нема поразок. Вона непереможна. Якщо ж мати на увазі «Тайфун» 1941-го, Сталінград 1942-го, «Цитадель» 1943-го, втрату Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська і Кременчука, то названі битви — лише наші втрачені перемоги!»

«Втрачені перемоги... Фюрер не послухав мене і не здійснив операцію «Морський лев» проти Великобританії. Втрачена перемога. Фюрер змінив головний удар з перших днів війни, перенісши його з Москви на Київ. Втрачена перемога... Верховне командування не хоче зняти дивізії з так званого Західного фронту. У нашій ставці не можуть прочитати уважно навіть тексту промови плутократа Черчілля по радіо. Росіяни вже два роки і п'ять місяців чекають на відкриття другого фронту у Франції, Нідерландах, а другого фронту не буде ще рік. Про це заявив сам Черчілль і знічев'я дудлить щодня по пляшці вірменського коньяку та удає перед сопливими англійцями першого муляра Британії, кладучи й знову розбираючи цегляний мур навколо свого мастку. Для зміцнення м'язів... на череві»,— парешті розсміявся фельдмаршал.

«І все-таки фюрер прислав тільки на Україну три десятки дивізій із Заходу»,— вже інша думка пересилила першу. «Цього мало. Треба зняти всі сили з Атлантичного валу. Черчілль знову заявив по радіо, що союзники руських у сорок третьому не відкриють другого фронту в Європі. Сказано це на весь світ, і найбільше для нас, німців,

мовляв, воюйте на повну силу з Радянською Росією», — так сказав би Манштейн і самому фюреру.

А опоненти Манштейна:

«У багатьох генералів думка така ж, як і у фюрера. Операція «Морський лев» у 1940 році — висадка німецьких військ на британських островах — дала б можливість Радянському Союзу зміцнити оборону, і Червона Армія зустріла б наше вторгнення більш підготовленою. Заводи Радянського Союзу побудували б тисячі танків КВ і Т-34, дивізіони «катюш»... Уявімо, що Т-34 і «катюші» зустріли б німецьку армію вже на кордоні в 1942-му чи в 1943 році? Уявімо, що ці танки і «катюші» вдарили б по німецьких військах, що наступають? Великі втрати. А моральний дух? Кожен солдат запитає: «Звідки у тих неповноцінних слов'ян, у руських така зброя?»

«Це неправильне уявлення! — сказав би їм великий стратег сучасності фельдмаршал Манштейн. — Не здійснена нашим верховним командуванням операція «Морський лев» — наша втрачена перемога. Великобританію і Америку, як і Францію, ми поставили б на коліна за кілька місяців. Радянський Союз не встиг би побудувати своїх Т-34 і «катюш». Ми б не мали Західного фронту, а лише Східний, проти Радянської Росії».

— Які ще повідомлення з лівого крила нашого фронту? — запитав командуючий.

— В артилерійській підготовці на Лютізькому плацдармі червоні сконцентрували на ділянці прориву по 300—400 гармат, — доповів по телефону генерал Гот.

— Що, Сталін прислав так багато артилерії Ватутіну? — здивувався Манштейн.

— Наша розвідка не засікла значних пересувань артилерійських частин противника. Генерал Москаленко стяг артилерію на шістьох кілометрах з усього плацдарму, — висловив своє судження генерал Гот.

— Вважаєте, це розумне рішення?

— Це ризиковане рішення.

— Однак, я гадаю, гармат забагато, як би їхня 38-ма армія залишилась без артилерії? Щось тут не те.

— Про це дізнаємося завтра, — сказав, не досить подумавши, генерал Гот.

— А сьогодні можна сказати, що генерали Ватутін, Москаленко і маршал Жуков зробили правильно, забезпечивши таку вогневу міць для прориву фронту 38-ю армією червоних. Це ще не біда. Тільки б не пішли у прорив танкові

корпуси генерал Рибалка... — трохи непевним голосом промовив Манштейн.

— Звідки їм там бути? — запитав генерал Гот, хоч у самого серце йойкнуло: від цих Ватутіна і Жукова можна чекати чого завгодно, коли вже почалося з сюр-прізів...

День минув у тривожному чеканні на нові повідомлення з Київського напрямку, але їх поки що не було. Це трохи заспокоювало Манштейна.

Фельдмаршал сів у шкіряне крісло й підсунув ближче до себе письмове приладдя з родовим гербом. Як завжди, зосередив погляд на бойовничому пуделі, підстриженому під лева. Він нетерпляче чекав повідомлень від Гота. І знову довгі пальці тремтіли, як на морозі.

Нарешті засигналив зумер. Фельдмаршал узяв трубку.

— Я вас слухаю, Гот.

На другому кінці дроту чулося лише важке, як у загнаного коня, дихання.

— Слухаю, — повторив Манштейн, не зводячи очей з родового щита, і майже підсвідомо прошепотів: «Боже, захисти мене!»

— Катастрофа, — нарешті наважився генерал Гот вимовити це слово. — Ватутін увів у прорив північніше Києва танкову армію і наче ще й окремий танковий корпус.

Манштейн розкрив рота, і в цю мить судорога звела йому щелепу. Він міг сказати лише «а-а»... Руками поправив щелепу, і та стала слухняною.

— Гот! Ви казали, що танки...

— Казав згідно даних армійської й повітряної розвідок, — винуватим голосом відповів командуючий 4-ю танковою армією.

— Танкова армія й окремий корпус? — перепитав Манштейн.

— Так. Танки уже в русі. Їх удалося поррахувати напій авіації. Скидається на те, що... — Гот не договорив.

— Звідки Ватутін міг взяти стільки для одночасного пастану на Букринському й Лютізькому плацдармах? Ви вчора стверджували, що танків на Букрині стало навіть більше, ніж було раніше? Як могла з'явитися ще одна танкова армія під Києвом? Звідки вона? Невже росіяни прислали танки літаками? Це — фантастика! Дані розвідки є основою для заходів командування. Це ваші слова, Гот? — з серцем вигукнув Манштейн.

— Дозвольте... — намагався пояснити свою думку генерал-полковник. — У боях ми вже з'ясували дещо. Танкова

армія Рибалка прагне обійти Київ із заходу й південного заходу і прорватися до Василькова і до Фастова.

— От як!.. Танки — не голка в стіжку сіна. Танки в яругах на Букринському плацдармі. Ніякі ешелони до Дарниці з танками не йшли. Ваші слова, Гот? «Наша розвідка... Наша контррозвідка»... — з люттю перекричав Гота Манштейн.

— Так. Я сам бачив фотознімки. Танки були поблизу Зарубинців і Григорівки. На жаль, то... були лише макети танків, виготовлені росіянами.

— Ще новина! Червоні займаються маскарадом! Коли ж танки встигли «перелетіти» за двісті кілометрів через три водних рубежі? Так, вони двічі форсували Дніпро і раз Десну! У мене не вкладається в голову, Гот! — кипів гнівом Манштейн.

— Пане фельдмаршал, — понуро відповів Гот, — у вбитих радянських танкістів узяті червоноармійські книжки. Сумніву нема, ці солдати з гвардійської танкової армії генерал-лейтенанта Рибалка.

— Отаже, танки передислокувалися зненацька, швидко?

— На жаль. Маршал Жуков і генерал Ватутін здійснили рокіровку танкової армії і великих сил артилерії почами й ранками під димовою завісою. Лише тепер ми зрозуміли, чому так диміло над Дніпром і на лівому березі, — зробив висновок генерал Гот.

— Ось кому ви присвятили свій афоризм про марш моторизованих колон, за яким можна судити про дисципліну і здібності командування! Ватутіну й Жукову! Почув би це від вас фюрер, і ви б уже завтра не командували 4-ю армією!

— Воля ваша, мій фельдмаршал, — визнав свої прорахунки Гот.

— Образливо до сліз. Цей Ватутін, генерал-хлопчисько, мужик, смерд, ошукав вас, Гот, старого солдата, неперевершеного танкового стратега сучасності, мене, автора все-світньовідомого танкового удару «зіхельшніт»¹, перед яким схилився навіть британський плутократ, прем'єр Черчілль, коли я завдав удару по Нідерландах, Бельгії і увірвався у Францію!.. Прикро. Шкода. Ще одна втрачена нами перемога! Ви, Гот, кажете про розвідку. Наша розвідка нікудишня. Їй треба вчитися у контррозвідки, яка знає все про наших генералів, офіцерів і, напевне, про рядових. Це відомо. А про те, що Ватутін здійснив на наших очах

¹ «Зріз серпом» (нім.).

рокіровку танкової армії, тисяч автомашин і сотень гармат, ми дізналися, коли фактично битву за Київ росіяни вже виграли! — Манштейн передихнув і сказав далі: — Де оті 120 танків і самохідок, про які йшла мова учора?

— Ідуть по двох шосе на Київ.

— Докладіть зусиль зупинити прорив танків противника на Фастів! Це важливіше, ніж утримати Київ. Не дозвольте, Гот, оточити себе в Києві. Ватутін розраховує на це. Рятувати треба не Київ, а наші війська від нового Сталінграда. Я подумав про контрнаступ на Київ.

— Єсть, мій фельдмаршал! Будемо намагатися вбити двох зайців — не дати себе оточити і стримати натиск військ Ватутіна! — пообіцяв Гот.

Розмова з командуючим 4-ю танковою армією скінчилася. Манштейн усе дивився на родовий герб, хитаючи головою і не підводячи очей. «Затупився меч у милого пуделя... — подумки мовив командуючий. — Шкода...» — і подумав: «Треба з Кіровограда передислокувати штаб групи «Південь» у Проскурів. Київ за два-три дні вже буде в руках генерала Ватутіна...»

День третій — 29 лютого 1944 р.

Останній день лютого цього єдиного за час війни високосного року був у генерала армії Ватутіна вщерть заповнений зустрічами і враженнями.

Ватутін побував у штабах дивізій, що готувалися до передислокації. Мав розмову з командирами і рядовими бійцями на передовій, відповідав на їхнє запитання: «Коли і який фронт першим вийде на державний кордон СРСР?» Що міг їм відповісти командуючий? «Звичайно, вийдемо на кордон або ми, або наші сусіди — 2-й Український фронт, який зараз найближче до кордону, до ріки Прут, хоча далі на захід ми — війська 1-го Українського. Така вже звивиста лінія державного кордону!..» І ще Ватутін сказав своїм воїнам: «Вже час поновити історичну справедливість. Вихід на кордон буде святом усіх десяти фронтів від Чорного моря до Північного Льодовитого океану...»

Командири й солдати задоволено всміхалися: командуючий ділиться своїми планами. Ватутін же бачив їхні натомлені, закіптявілі обличчя, забруднені черевики й обмотки, забризкані болотом поли шинелей, бо ж усюди бездоріжжя, мокрий сніг, калюжі, грязюка — не зима, а якась непорозуміння. «А може б, Верховний Головнокомандуючий нашому фронту наказав першим вийти на державний кордон?», — сказав Ватутіну хтось із бійців. І генерал по-

думав: «Оце і є моя доктрина: рядові бійці, командири взводу, роти і полку, командуючий фронтом і Верховний Головнокомандуючий — в одному створі... У цьому сила Червоної Армії, сила, не знапа у будь-якій армії».

Кілька годин командуючий пробув у штабі 13-ї армії генерал-лейтенанта Пухова, що розташувався на західній околиці Ровно. І там говорилося про перегрупування військ, про підготовку до нової наступальної операції. Ватутін високо цінував генерала Пухова за його вміння воювати проти німців меншими силами. З того часу, як 13-та армія Пухова вступила на землю України, її маршрут пролягав по поліській частині Чернігівщини, Київщини, Житомирщини і Ровенщини. Генералу Пухову Ватутін не дав жодного танкового корпусу, а були лише окремі танкові бригади. Зате у Пухова було два кавалерійських корпуси. Була у Пухова ще одна непередбачена штабами противника сила — партизанські загони і з'єднання, які допомогли його 13-й і 60-й армії Черняхівського здобути плацдарми на правому березі Дніпра і Прип'яті, а потім повести наступ на захід по трьохсоткілометровому «партизанському коридору» від Києва аж до Луцька.

Ця операція була розроблена генералом Ватутіним разом з начальником Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенантом Строчаком і стала новою несподіванкою для німецького командуючого Манштейна. Адже фельдмаршал був переконаний, що його сили навколо Ровно і Луцька переважають сили генерала Ватутіна, які вестимуть бої за ці обласні центри. І не випадково. Ровно, Луцьк і Ковель стоять на порозі до Польщі, звідки вже рукою подати і до Німеччини. Тому Гітлер наказав боронити цей плацдарм з усіх сил. Однак вийшло, як задумав Ватутін. Нехай у військ 1-го Українського фронту, на його правому крилі, менше сил, особливо танкових, ніж у німців. Але у регулярної армії тут є ще й надійний союзник — партизанські з'єднання генерал-майорів Героїв Радянського Союзу О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, П. П. Вершигори, секретаря Ровенського обкому партії генерал-майора В. А. Бегми, І. П. Федорова-Ровенського, П. С. Коротченка, І. Є. Скубка, І. І. Шитова, С. Ф. Маликова, А. З. Одухи, М. В. Таратути, П. А. Бринського, польських загонів М. Й. Куницького, Ю. М. Собеська і ряду інших партизанських формувань. Ось ця партизанська армія на стикові німецьких груп військ «Південь» і «Центр» у тісній взаємодії з правофланговою 13-ю ватутінською армією і допомогла блискуче здійснити

Луцько-Ровенську військову операцію, задуману Верховним Головнокомандуванням, завершивши 2 лютого 1944 року взяттям штурмом важливих вузлів оборони противника й обласних центрів України Ровно і Луцька.

Певне ж, фельдмаршал Манштейн удруге (після битви на Дніпрі) «не добачив» ватутінської «партизанської карти», що виявилася і цього разу козирною. «Старіє хитрий лис,— сказав Ватутін після взяття Ровно і Луцька своєму сусідові генералу армії Конєву.— Ще один такий удар ваших чи моїх військ по Манштейну, і цей любимчик фюрера буде повалений як стратег, як військовий авторитет!..» — «Постараємося, Миколо Федоровичу! Ще кілька тижнів, місяць, і мої війська вийдуть на державний кордон. Так наказав Верховний, і так воно і станеться. Це й буде отой новий удар по авторитету Манштейна!»

Успішного удару росіян по Луцько-Ровенському угрупованню своїх військ фельдмаршал Манштейн, звичайно, не чекав. І так само, як і в листопадові дні, коли танкові корпуси генерала Ватутіна обходили Київ, фельдмаршал був украй незадоволений і роздратований.

Вишколений двома батьками — пруськими генералами, рідним і вітчимою, а потім ще й кадетським пруським корпусом, Ерїх фон Манштейн в силу свого гонору, зарозумілості не міг передбачити, що одним з його противників на фронтах війни у Росії виявиться на п'ятнадцять років молодший од нього генерал армії Ватутін, з яким Манштейн схрещував мечі то на Ленінградському напрямку влітку сорок першого, то між Доном і Волгою взимку сорок другого на сорок третій, то на Курській дузі, потім на Дніпрі, а зараз уже поблизу кордону СРСР з Польщею — у Ровно і Луцьку.

Один з видатних пімецьких полководців, чистокровний пруссак з прикладкою «фон», і внук російського солдата-кавалериста, героя Шипки Григорія Дмитровича Ватутіна, син російського солдата Федора Григоровича Ватутіна, учень військової школи пролетарського полководця Фрунзе, вихованець військових академій — сорокадворічний генерал Ватутін.

Та Ватутін був не лише онуком і сином солдатів. Микола Ватутін був ще й братом бійців — піхотинця Опанаса, артилериста Павла і тапкіста Семена Ватутіних. Згадка про них крає серце у командуючого 1-м Українським. Такий нещасливий для родини Ватутіних цей минулий місяць лютий. 4 лютого мати Віра Юхимівна отримала похоронку на піхотинця Опанаса Федоровича, який поліг смертю хо-

робрих на фронті. А тиждень тому прийшла і друга похоронка — згорів у своєму Т-34 Семен Федорович Ватутін.

«Бідна, сердешна моя ненько, — крізь сльози думав про матір командуючий фронтом Ватутін. — Може, ти думаєш, що на черзі упасти у бою випаде й мені... Га, мамо?.. Ні, ти так не думаєш, як не думала цього про свого сина мати розвідника-танкіста Ничипора Шолуденка — Маланка Омелянівна...»

Ідучи «емкою» в Ровенський обком партії, Ватутін згадав зустріч з матір'ю старшини Шолуденка, такою схожою на його рідну матір.

Ватутін привіз матері Шолуденка Грамоту про присвоєння (посмертно) відважному розвідникові-танкістові звання Героя Радянського Союзу. А ординарець генерала Митя Глушко прихопив речовий мішок Шолуденка з нехитрою амуніцією, грішми, тими скупими солдатськими карбованцями, які син збирав матері на хату. Рідну хату фашисти спалили за те, що двоє синів і чоловік у Маланки Омелянівни були в Червоній Армії.

Сумна то була зустріч. На подвір'ї — нап'ятий курінь. Коло спаленої хати — купа соснових стовбурів. Ліс приволокли танкісти 20-ї гвардійської бригади, коли син забіг на годівку до матері перед наступом з Лютізького плацдарму на Київ. Село Лебедівка якраз знаходилося коло переправи на правий берег Дніпра.

Ватутін вийшов, за ним — Митя з солдатським мішком у руці. Мати поралася біля куреня і, побачивши чоловіка з генеральськими погонами на шинелі, завмерла.

— Здрастуйте, мамо! Я командуючий вашого сина Ничипора Шолуденка.

— Так... — прошепотіла, приглядаючись до незнайомця, мати, — Здається, бачила ваш портрет у газеті. Ви генерал Ватутін.

— Так точно, мамо.

— А де ж мій Ничипір? Він же обіцяв, коли наші візьмуть Вишгород і Київ, заскочити додому. Він же й не одлежався у шпиталі. На ногу налягав. Шкапдибає, казали хлопці-танкісти, ще від Белгорода. А на шиї — шрам. То, сам сказав, позначка з-під Сталінграда. Там і молодший мій, Федя, загинув. Оце тільки похоронку отримала. А вухо в Ничипора розірване вже тут, на рідній Десні... А які в нього під сорочкою рани — то один бог знає... Чому ж він не заскочив додому? Обіцяв же.

Ватутін переступив з ноги на ногу, а Митя тихо сказав:

— Нема вашого Ничипора, загинув у Києві. І поховали його в центрі міста. Оце речі Ничипорові, мамо: танкошолом, гімнастерка, білизна, мило... І гроші. Збирав на хату, хвалився хлонцям...

Коліна в матері раптом затремтіли, і вона впала б, та Ватутін підскочив до неї і підхопив на руки худеньке, виснажене тіло.

— Заспокойтесь, мамо, не плачте. Народ не забуде ваших синів, і Федю, і Ничипора... Ніколи не померкне слава про героїв. Треба якось триматися, мамо...

Маланка Омелянівна тяжко зітхнула і потерла під очима щоки.

— А я й не плачу. Сльози я виплакала ще за німецької окупації. Нема вже в мене сліз, сину мій, генерале. Хіба ж я не розумію, що йде війна не на життя, а на смерть. То кому ж на цій війні воювати, як не моїм синам — Феді, Ничипору, моєму чоловікові Микиті Андроновичу? Не стрічали його часом? Кажуть, ніби в обозі служив десь за Смоленськом... Не стрічали, значить... Може, й чоловік смертю героя поліг? А хіба ж можна в обозі смертю героя? Ой боженьку мій! — затулила руками обличчя Маланка Омелянівна.

— Ось Грамота від Михайла Івановича Калініна, — сказав Ватутін.

Ординарець Митя Глушко дістав з польової сумки аркуш, на якому золотими літерами було вибито прізвище Героя Радянського Союзу Ничипора Микитовича Шолуденка і слова подяки його матері і батькові, що вони виховали такого сина.

Митя читав уголос текст Грамоти, а мати схлипувала, раз по раз витираючи «сухі» сльози, бо їх таки справді не було.

«Які ж то страждання перенесла ця жінка, усі наші матері за війну? — подумав генерал Ватутін, ледве стримуючись, щоб самому не заплакати. — Які горді й величні слова сказала Маланка Шолуденко: «Кому ж на цій війні воювати, як не моїм синам, моєму чоловікові?..»

Паузу порушила мати. Вона міцно обняла Ватутіна.

— Будь моїм званим сином, товаришу генерал! — І вона перехрестила Ватутіна. — Іди, синку, тебе жде ціла армія, командує нею, жени геть бандита-Гітлеряку у хвіст і в гриву з нашої землі! Бий і добивай фашистську нечисть! Скоріше повертайся, сину, з походу і завітай сюди, до моєї господи. На ту пору постараюся з поміччю людей нап'яти сяку-таку хижу, бо зараз, сам бачиш, на подвір'ї

ані цурки. Тільки вишеньки вціліли подекуди після вогню. То чим же вас зараз, дороженькі мої, пригостити? Хіба що є каша гарбузова. Пом'янути треба б усіх загиблих синів наших, і моїх Ничипора і Федю. Та нема чим...

Ця зустріч відбулася через місяць після взяття Києва, холодного, мрячного грудневого дня сорок третього року.

Ані вчора, ні сьогодні Микола Федорович Ватутін ще не паважився відповісти матері Вірі Юхимівні і дружині Тетяні Романівні на їхні сумні листи про загибель братів-фронтовиків Опанаса і Семена. Що одписати матері? Рідна мати, як і ньєнка Ничипора Шолуденка, розуміє, що воювати з фашистською армією не на життя, а на смерть повинні не хтось там інший, а такі її сини — рядові Опанас, Семен, Павло і командуючий фронтом Микола. «Мамо, рідна мамо! Що ж тобі написати?.. А писати треба вже завтра, бо такий нещасливий цей лютий високосного року, що не хочеться писати в його останній день. І тобі, мила, Танечко, неодмінно напишу, але завтра, у перший день весни, і привітаю з Днем 8-го березня!»

«Емка» командуючого зупинилася в густому парку біля гарного мурованого будинку. До першої світової війни це була гімназія, в якій у минулому столітті вчився видатний російський письменник Володимир Галактіонович Короленко. До війни тут був обком партії. А в роки фашистської окупації тут звив лігво військовий злочинець, рейхскомісар України Еріх Кох. Він утік з Ровно першого лютого, а партизани увірвалися в будинок уранці 2 лютого. Спізналися накрити рейхскага України «мокрим рядом». За велінням Коха тільки на вулиці Білій у Ровно страчено, розстріляно, спалено живцем 50 тисяч радянських людей.

Тепер у цьому будинку обком партії і філіал Українського штабу партизанського руху. Генерал Строкач переніс свої бойові відділи з Києва сюди, у Ровно, ближче до передової. У Ровно і партизанський аеродром. Звідси Строкач і Бегма споряджають загони і з'єднання за лінію фронту, за кордон — у Польщу, в Чехословаччину на прохання Центрального Комітету братніх комуністичних партій та за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б). Відтепер штаб генерала Строкача став виконувати інтернаціональний обов'язок — подавати допомогу у розгортанні партизанської боротьби в сусідніх з СРСР країнах.

Ватутін усміхнувся. Відколи він воює на Україні, відчуває лікоть і плече не лише своїх армійських генералів — Москаленка, Рибалка, Трохименка, Жмаченка, а й партизанського генерала Строкача.

В обкомі партії Бегма і Строкач познайомили Ватутіна з партизанськими планами. Говорили і про боротьбу з озброєними бандами буржуазних націоналістів, яку мав очолити Строкач. Йшлося про те, що переважна більшість бандитських формувань — несвідома селянська маса, ошукана верховодами Бандерою, Боровцем, які збиралися про людське око воювати з німцями, а насправді воювали з радянськими партизанами, і тепер стріляють у спину бійцям і командирам Червоної Армії, яка жене фашистські війська на захід і яка повинна виконати ще й свою благородну місію — визволити інші країни й народи від фашистської окупації.

От під час щирої і дружньої розмови Ватутіна з генералами Строкачем і Бегмою і пролунав дзвінок із штабу 13-ї армії. Пухов повідомляв, що у Слауту прибув генерал-полковник Черняхівський і хотів би зустрітися з Миколою Федоровичем.

Такий зустрічі Ватутін був би радий. І річ не в особистих симпатіях, а в координації планів на недалеке майбутнє.

Надвечір «емка» командуючого, «віліс» і «додж» з охороною покинули Ровно. Машини йшли до Гощі, щоб там повернути на Слауту.

Було мрячно, холодно, неприємно після мокрого з шаленим вітром снігу. Та й дорога — не шосе, не асфальт, з вибоїнами од бомб і снарядів, а подекуди понівечена гусеницями тягачів, колесами автомашин, що застрявали тут у балках та раз по раз перетинали шлях.

І генерал Пухов, і генерал Крайнюков казали Ватутіну, щоб він узяв із собою більше охорони, але Ватутін відмовився: «Ще ранком я проїжджав цією дорогою. Ніякої небезпеки. До смерку встигнемо прибути у Слауту».

Однак другої половини дня в село поблизу шляху вдерлися бандити. Пропустивши «віліс» і «додж», вони з крайнього подвір'я зустріли «емку» кулеметним вогнем.

У цій машині їхав Ватутін. Дві кулі поцілили в генерала. Шофер Кабанов і ординарець Глушко подали йому першу допомогу: зупинили кровотечу, перев'язали рани. Все це вони робили, відстрілюючись від бандитів.

Повернулися назад і солдати та офіцери, що виїхали вперед, зайняли оборону, захищаючи свого командуючого.

Бійці Ватутіна протрималися до підходу підкріплення. Тяжко пораненого командуючого бронетранспортером одвезли в Ровно, у госпіталь.

«Який же нещасливий цей останній день лютого 1944 року!» — зціпивши зуби, думав Ватутін, лежачи на білому

простирадлі, відчуваючи, як вогнем пекли рани, як мов на вогнищі палали його обидві ноги.

— Невже гангрена? — тривожно спитав у хірурга.

— Робимо все, щоб запобігти цьому. Однак дві кулі занесли в тіло шматочки ворси, вовни з козушка. І дуже глибоко, — сказав правду найдосвідченіший у Ровно недавній партизанський хірург Ерліх, якого привів до госпітально секретар обкому партії Василь Андрійович Бегма.

З хірургом були згодні й армійські лікарі.

— Треба одвезти вас, Миколо Федоровичу, до Києва.

У Ватутіна боліло не лише тіло, а й душа. Боліло і серце. Часом свідомість провалювалася, і тяжкопораненому здавалося, що він летить кудись у безодню, як це бувало не раз уві сні, особливо у дитячі роки.

Та забуття минало, і перед очима вже постали генерали Пухов, Крайнюков, Строкач, Бегма. Усі в білих халатах. «Ось і довоювався командуючий 1-м Українським генерал Ватутін, — сказав він подумки сам собі. — Тож виходить, що Верховний Головнокомандуючий уже проадресував на моє ім'я свій останній наказ від 5 лютого 1944 року про взяття Луцька, Ровно і залізничного вузла Здолбунова. Останній. А бійці рвуться до кордону. Питали, чи скоро ми вийдемо на державний кордон?»

У цих фразах командуючий розмовляв з собою від третьої особи. Його погляд зовсім затьмарився, цього разу від сліз, що запеленали очі. «Мамо, мамо... Танечко моя мила! Я ж так і не написав вам, не втішив словом після загибелі братів. Бідні ви мої... Тепер маєте ще одного безнадійно пораненого солдата Вітчизняної...»

— Як же це, Миколо Федоровичу? — ледве чутним голосом мовив генерал Пухов.

— А ось так, Павле Миколайовичу. Дурна куля. Та ще й не на фронті. Образливо. Та будемо триматися. — Він кліпнув очима, звертаючись і до Пухова, і до Крайнюкова, і до своїх партизанських побратимів Строкача й Бегми. — Треба триматися.

І Ватутін надовго замовк, зціплюючи зуби...

День четвертий — 26 березня 1944 р.

Тяжко поранений генерал Ватутін лежав у віллі на вулиці Левашівській, оточений турботою лікарів і медсестер. Та він знав напевне, що ці турботи даремні. Підступна, як і бандитські постріли з-за рогу, гангрена розповзлася по ногах, які вже раз були оперовані, та, мабуть, безрезультатно. Тепер треба готуватися ще до однієї операції.

Та що думати зараз про себе, коли в такому горі зараз рідна мати, кохана дружина, які прибули до Києва? Що думати про себе, коли думки Ватутіна там, на фронті, разом з генералами-побратимами і тисячами солдатів 1-го Українського, яким тепер уже командує Маршал Радянського Союзу Жуков.

За минулі тижні після поранення Ватутін отримав тисячі телеграм, листів і навіть посилок від радянських людей — від самого Владивостока й Чукотки на сході до Білої Церкви на заході. Писали і присилали немудрі подарунки школярі, жінки, старі люди, щиро бажаючи генералові одужати, стати в стрій.

А сьогодні вранці Ватутіна відвідав секретар ЦК КП(б) України Дем'ян Сергійович Коротченко. Він приніс звістку із Ставки Верховного Головнокомандування. З того боку фронту надійшло повідомлення, що Гітлер зняв Манштейна з посади командуючого групою «Південь», розформував групу на війська «Північна Україна» і «Південна Україна». Як біснуватий Гітлер не хоче розлучатися з словом «Україна»! Командуючим південною групою призначив фельдмаршала Моделя, «лева оборони», а північною — найзапеклішого серед генералів нациста генерал-полковника Шернера. І ще сказав Дем'ян Сергійович:

— Це ви, Миколо Федоровичу, доконали Манштейна як стратега. Щоб не заплакав від образи гітлерівський мазунчик, фюрер нагородив його «Діамантовими мечами» і послав на пенсію.

— Не тільки я, — тихо мовив Ватутін. — Манштейна як особистість, як незаперечний авторитет серед вищого німецького командування доконували Конєв, Малиновський, Толбухін — командуючі всіма Українськими фронтами і представник Ставки маршал Жуков.

Розмова з Коротченком відбулась уранці. А нині вже вечір. Ще кілька хвилин — і двадцять перша година...

— Танечко, увімкни радіо, — ледве чутно звернувся до дружини Ватутін.

Диктор Левітан саме читав черговий наказ Верховного Головнокомандуючого. Цього разу Маршалу Радянського Союзу Конєву.

«Війська 2-го Українського фронту, продовжуючи навальний наступ, кілька днів тому форсували ріку Дністер на ділянці протягом 175 кілометрів, оволоділи містом і важливим залізничним вузлом Бельці і, розгортаючи наступ, вийшли на наш державний кордон — ріку Прут на фронті протягом 85 кілометрів».

— Здійснилося... — прошепотів генерал Ватутін. — Ми на державному кордоні СРСР! І сонце якраз повернуло на весну, день став більшим за ніч. Символічно. Сонце повернуло на нашу Перемогу над чорними силами фашизму...

«Сьогодні, 26 березня, о 21 годині, — читав далі Левітан, — столиця нашої Батьківщини Москва салютує доблесним військам 2-го Українського фронту, які форсували ріку Дністер і вийшли на наш державний кордон, двадцятьма залпами з трьохсот двадцяти чотирьох гармат!..»

— Ого! — вирвалося пошепки у Ватутіна. — З трьохсот двадцяти чотирьох гармат Москва салютувала, коли мої війська взяли Київ! Це другий такий салют. Молодці воїни маршала Конєва!»

Українцям натомлений Ватутін склепив важкі повіки.

15 квітня 1944 року генерала армії Ватутіна не стало.

З глибоким сумом Юрій Левітан передавав усьому народові черговий наказ Верховного Головнокомандуючого:

«Сьогодні, 17 квітня, о 18-й годині, у місті Києві відбудеться похорон генерала армії Ватутіна, командуючого 1-м Українським фронтом.

Армія і Флот Радянського Союзу схилиють свої бойові знамена над труною Ватутіна і віддають честь одному з кращих полководців Червоної Армії.

Наказую: під час похорону генерала армії Ватутіна віддати померлому останню військову почесність і салютувати в столиці нашої Батьківщини Москві двадцятьма чотирма артилерійськими залпами з двадцяти чотирьох гармат».

«ПРЕЗИДЕНТ ЛІСОВОЇ АКАДЕМІЇ»

«Командирові партизанського з'єднання, Двічі Герою Радянського Союзу, генерал-майору товаришу Федорову О. Ф.

Вітаю Вас з блискучими результатами, яких ви домоглися в 1943 році і з не менш хорошим початком вашої роботи у новому 1944 році.

Олексію Федоровичу, мені здається, що в досягненні цих результатів, що їх досягли під Вашим командуванням з'єднання, не останню роль зіграв Олексій Семенович Єгоров. Він цілком заслуговує звання Героя Радянського Союзу і позачергового військового звання — майора. Якщо

в питанні оцінки роботи О. С. Єгорова наші думки співпадають, то прошу Вас вислати в штаб вже оформлені подання на звання і нагороду.

Бажаю і надалі таких же блискучих результатів у Вашій роботі, присвяченій благородному завданню найшвидшого визволення нашої Батьківщини від орд німецько-фашистських загарбників, що вторглися на нашу землю.

З комуністичним привітом. Полковник Старинов.

16 лютого 1944 року,
м. Москва».

«Начальнику спецслужби партизанського з'єднання Федорова — Дружиніна старшому лейтенанту т. Єгорову.

Липневі і серпневі успіхи Вашого з'єднання відкрили нову віху у бойових діях на залізничних комунікаціях ворога. Уперше за час світової історії партизанами були завдані такі могутні удари по надзвичайно важливих комунікаціях ворога, які сильно охороняються. Досить навести хоча б такий факт: одне Ваше з'єднання у серпні пустило під укіс поїздів більше, ніж усі партизанські загони України протягом травня і червня.

У розгромі ворога й вигнанні його з Лівобережжя України, безумовно, одним із значних факторів є фактичне закриття таких важливих магістралей, як Брест — Ровно, Ровно — Пінськ і Ковель — Сарни. Уже й тепер із повідомлень полонених ясно, що для перекидання військ з Гамбурга в Харків доводилося використовувати румунську дорогу, тобто видовжувати шлях до фронту ще на тисячу кілометрів.

У нинішній обстановці на залізничних дільницях Вашого району установки МЗД зі строками уповільнення від 10 до 46 діб зіграють вирішальну роль, при цьому треба знайти нові тактичні і стратегічні прийоми й засоби установки цих мін. Треба ставити їх після підриву рейок або поруч з підірваними рейками. Широко застосовувати проти патрулів міни АС і ПОМЗ.

Бажаю успіхів, до скорої зустрічі. Старинов.

28 вересня 1943 року,
м. Москва».

СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ЄГОРОВ ЗМІНЮЄ ФАХ

У напруженому чеканні минуло півгодини, коли транспортні літаки (їх було десять) один за одним долали фронтіву і прифронтіву смугу зенітно-артилерійського вогню

німців. Хвилини сорок летіли спокійно. А от поблизу Гомеля знову забабахали зенітки. Цього разу небо не прорізували вогняні мечі прожекторів, бо коротка ніч кінчалася і на сході розлилася червоняста заграва нового дня, яким було четверте червня сорок третього року.

Це був справді новий день у житті старшого лейтенанта Єгорова. Супутниками по літаку були начальник Українського штабу партизанського руху генерал-майор Строкач та його заступник інженер-полковник Старинов, група працівників Центрального Комітету КП(б) України та офіцерів УШПР.

Усі вони летіли в партизанські загони, щоб підготувати їх до нового бойового завдання, яке поставила перед українськими партизанами Ставка Верховного Головнокомандування. І нині, і завтра, і всі наступні дні з Москви курсуватимуть у ворожий тил транспортні літаки з мінами, вибухівкою, озброєнням.

А поки що вибухали зенітні снаряди. Літак іноді падав униз, розкидаючи пасажирів по незатишній кабіні. Коли ж вирівнювався, мотори гули спокійніше, монотонно, і думи старшого лейтенанта Єгорова знову кружляли навколо головного, чим він жив у ці дні.

Ще не так давно Олексій Єгоров учився в армійській фінансовій академії при Наркоматі Оборони. Та ось до слухачів академії прибув з Українського штабу партизанського руху полковник Старинов, видатний фахівець з міної справи. Він говорив гаряче, переконливо, надихаючи своїми словами слухачів. Здавалося, полковник весь проїнятий тією відданістю своїй ризикованій, але вкрай необхідній на війні роботі. Єгоров став переконуватись, як потрібен мінер-підричник, у партизанській боротьбі особливо. Один тільки паровоз вартий трьох танків! Та ще ці танки треба привезти з Німеччини до фронту. А ешелони з танками, різною технікою, живою силою, продовольством, скинуті під укіс... Ніхто не відчуває так зримо плодів своєї роботи, як підричник, на очах якого знищуються мости, ворожі поїзди. А якщо мінерам-партизанам пощастить перетяти рух на залізничній колії на добу? На три дні? На тиждень?

Коли полковник Старинов скінчив лекцію, Єгоров підійшов до нього і сказав:

- Візьміть мене у школу мінерів-інструкторів.
- Ви добре про все подумали?
- Так. І що мінер помиляється один раз...
- Двічі,— гірко посміхнувся Старинов.— Перший раз,

коли мінер народжується на світ, другий... коли чаклує коло міни, яка вибухає в його руках...

Старинов пильно подивився на Єгорова. Той був стрункий, підтягнутий. Очі, великі, розумні, дивилися не кліпаючи. Високе чоло, між бровами зморшка, уста стиснуті.

— Що ж, фінансисте, доведеться вам змінити фах,— погодився Старинов з проханням старшого лейтенанта і жартома додав: — Бажаю в недалекому майбутньому там, за лінією фронту, стати «президентом мінно-підривної академії» в якомусь партизанському з'єднанні.

І ось відмінник школи мінерів старший лейтенант Єгоров летить у ворожий тил мінером-інструктором, щоб навчити десятки, а може, й сотні партизанів-підривників володіти могутньою зброєю, якою є міни сповільненої дії МЗД-5 і радіоміни. Протягом польоту він думав про свою нову, дуже відповідальну посаду й роботу.

Командир Чернігівсько-Волинського з'єднання, у якого Єгоров буде начальником спецслужби, тобто заступником командира по диверсійних діях, просив Строкача і Старинова прислати йому пайобізнанішого з мінерів-інструкторів,— і тому, що Федоров ентузіаст «війни на рейках», і тому, що серед його мінерів є люди з вищою освітою, наприклад, Всеволод Клоков, Володя Павлов. Звичайно Єгоров хвилювався, чи пощастить йому спрацюватися з командуванням з'єднання. Головне, задля чого летів Єгоров у тил ворога,— переконати командирів розгорнути по-новому війну на комунікаціях, розкрити переваги мін уповільненої дії, які будуть у озброєнні у партизанів.

Генерал Строкач здогадувався, що хвилювало старшого лейтенанта, і поклав Єгорову на плече руку.

— Все буде гаразд. З Федоровим я говорив у Москві. Він оцінив нові міни і допоможе вам виховати цілий батальйон підривників,— говорив Строкач.— Будьте там вимогливими. Діло важке, не терпить розхристаності, найменшої неуважності. Однак, вимагаючи, довіряйте людям. Тоді вони зрозуміють і підуть за вами хоч чортові на роги...

Уже в першу годину приземлення Старинов і Єгоров опинилися в оточенні підривників. Партизани розглядали нові міни, а полковник і старший лейтенант розповідали про перевагу «емзедушки» над мінами патисечної і раптової дії, «на шнур», «на шомпол». Старі міни вже не виправдовують себе, бо система охорони залізниць гітлерівців удосконалилась. Раптовість удару — основу партизан-

ської тактики на залізниці влітку 1943 року — у підривників уже втрачена.

— Що ж... Дій. Відстоюй свою лінію ділом і прикладом, — сказав командир з'єднання Федоров, знайомлячися з Єгоровим.

Олексій Єгоров скомплектував учбові диверсійні групи, вимагав од них знань, а головне — вміння поставити міну, маскувати її. То тут, то там навколо табору лунали негучні постріли — то вибухали капсулі. Навчалися і на вузькоколії біля села Борового.

Протягом двох тижнів Єгоров навчив новій техніці сто двадцять партизанів. Курси під Боровим партизани назвали «ліською академією», а Єгорова командир з'єднання Федоров став величати «президентом ліскової академії».

Та головне і найтяжче — застосування мін МЗД-5 на практиці. З'єднанню Федорова — Дружиніна, згідно з планом Ставки Верховного Головнокомандування, випало «осідлати» Ковельський залізничний вузол.

У червні з'єднання вийшло в рейд. У дорозі підривники продовжували навчання. На Єгорова покладено обов'язки по ремонту мостів і доріг, якими рухався великий обоз з боеприпасами. Щоб форсувати річку Горинь, треба було задалегідь побудувати на ній міст. Тому Єгоров з'явився на берег раніше. Сапери підготували деталі для мосту, а потім з допомогою населення перекинули його через Горинь за кілька кілометрів од залізничного мосту. На очах в ошелешеної охорони з'єднання форсувало ріку.

На початку липня Єгоров розіслав мінерів по загонах. Загони діятимуть на магістралях, які пролягли від Ковеля в усі чотири сторони. Єгоров переживав за кожного свого учня, турбувався, чи зможе він у найрізноманітніших умовах застосувати нову техніку, знайти правильну систему й організацію диверсій.

У ніч на 7 липня з десятьма мінерами і взводом охорони старший лейтенант вивів партизанів до станції Маневичі. Підривники повинні поставити пові міни.

То була пам'ятна ніч для Олексія Єгорова. Ніколи в житті він так не хвилювався, як у ніч на сьоме липня. Було вже відомо, що на Курській дузі розпочалася гігантська битва між танковими й повітряними арміями радянських і гітлерівських військ. І ось у цей напружений час підривники загонів генерала Федорова повинні здійснити операцію «Ковельський вузол», допомогти нашій армії на фронті в її боротьбі з панцирним кулаком противника. Мінери повинні перекрити хоча б частково рух

фашистських ешелонів до фронту. Було від чого хвилюватися Єгорову. До того ж «емзедушка» ще мало практикувалася у партизанів, хоч армійські сапери Старинова «на всю котушку» ці міни використали у Харкові.

Визначивши інтервали між ворожими патрулями на залізниці, Єгоров вислав мінерів, а сам залишився у середині групи. Першу міну ставили грамотні, кмітливі підрильники — довоєнний випускник транспортного інституту Всеволод Клоков і його друг, московський студент Володя Павлов. Хлопці дуже хвилювалися, бо ще, на біду, вранці один мінер-інструктор був поранений вибухом капсуля з нової міни. І ось Єгорову, Клокову й Павлову будь-що треба було довести партизанському з'єднанню, усім загонам необхідність застосування МЗД-5.

У напруженій тиші спливла година. Єгоров дав знати, щоб групи охорони розійшлися по своїх місцях.

— Пора, хлопці,— звернувся він до Клокова й Павлова.

Ті поповзли до колії. Єгоров чув, як під коліньми у них потріскували сухі галузки. Десь у болоті озвався нічний птах. Єгорову здавалося, що галузки під Клоковим і Павловим тріщать надто гучно, мов постріли, і що хлопців зараз помітять охоронники, які були біля семафора. Для боротьби з охоронниками саме й пробралась до колії група прикриття.

Єгоров кусав губи. «А якщо не вдасться? Якщо міна не виправдає себе?..» Партизанський штаб чекає результатів. Старинов вірить, що міни спрацюють добре. І Єгоров теж. Як вірять у нові міни Клоков і Павлов, що поповзли ставити їх. Без упевненості нема успіху.

Клокова й Павлова уже було погано видно. Єгоров прислухався до кожного шереху. За часом він знав, чим у цю хвилину зайняті Клоков і Павлов. Хлопці копали ямку і клали землю-баласт на розіслану плащ-палатку. Ледь-ледь побрязкувала лопата, втинаючись у пісок і щербінь. Ось лезо лопати вдарилося об рейку. Клоков і Павлов вігребли землю руками. Роблять вони це швидко, звично.

Єгоров витер з чола піт. «Тільки б пощастило. Невже тижні напруженої підготовки не виправдають себе?» Сумніви, питання кружляли, мов метелики, перед очима Єгорова, мов кола на воді від кинутого каменя. Для нього тим каменем у партизанському житті стануть міни, поставлені цієї принишкльої зоряної ночі...

Клоков «настроює» електроліт підривача на заданий час вибуху. Чотири руки обережно опускають заряд у ямку і засипають її землею. Єгоров чує хлоп'ячий шепіт:

— Швидше кінчайте... Уже розвиднюється...

Це не витримав зв'язківець, білоруський хлопчина Миколка Слупачок, який лежав біля насипу. Єгоров знав, що хлопець невдоволений, бо його не послали на колію ставити з Клоковим і Павловим «історичну міну».

— Замаскували? То я зараз покроплю те місце мазутом,— знову озвався Миколка.

На сході займалася заграва. Грізно вимальовувалась на підсвіченому небокраї земляна стіна навколо охоронної будки з надупленим «козирком». «Уже час. Чи все зробили Всеволод і Володя?» — спитав сам себе Єгоров.

Та ось на вирубку, зарослу чагарником, повертаються мінери, в одного за плечима мішок землі.

— Міну поставлено, товаришу старший лейтенант.

— Гарзд. Хочеться сказати спасибі, та це потім. Скажу після вибуху,— відповів Єгоров.

З колії поверталися ще групи, бо їхня робота була перервана появою патрулів і кулеметною стріляниною.

— Треба забрати незамасковані міни,— звернувся Єгоров до підричників.— А порожні ямки не засипати. Нехай охоронники думають, що ми не встигли поставити жодної міни.

І мінери, прикриваючись вогнем своїх товаришів, подалися до колії. Навколо тріщали кулемети й автомати. Ранковий присмерк пронизували трасуючі кулі.

Нарешті! Підричники повернулися з двома мінами. Єгоров дав сигнал відходити до лісу.

Напружене чекання. Всі думають про одне: як спрацює міна, поставлена Клоковим і Павловим?

— А може, Клоков «настроїв» електроліт на пізніший строк? — хтось висловив сумнів.

Та більше мовчали. Минав час. Простукотів колесами поїзд. Вибуху не сталося. Єгоров навіть боявся дивитися у вічі Клокову й Павлову. Йому здалося, що міна мала вибухнути саме під цим поїздом. Але Клоков заперечливо pokrутив головою, прошепотівши:

— Під другим...

Минув ще якийсь час. Знову лунко застукотіли колеса. І раптом небо розколов вибух.

Ліс здригнувся від гучного «ура!» на честь нової міни. Мінери обіймали один одного. У Єгорова мимохіть на очі навернулися сльози: за цю тривожну ніч він з фінансиста перетворився на мінера-підричника, ще й «президента лісової академії», як жартома його прозвав генерал Федоров.

Кілька бійців подалися до вирубки дізнатися, який же

ешелоп звалився з насипу. Залишені порожні ямки такі збили з пантелику патрульних солдатів.

Та ще більше були здивовані й настрахані охоронники і службовці станції Маневичі, коли через п'ять днів на невеликому відрізку залізниці підірвалося двадцять ешелонів. Противник був ошелешений. Нова мінно-підривна техніка здобула незаперечний авторитет у з'єднанні генерал-майора Федорова.

Не дримали й гітлерівці. Нова міна принесла їм чимало клопоту. Фашисти посилили охорону колії, виряджаючи саперів і собак-винюхувачів на пошуки мін. Невдовзі партизанам стало відомо, що кілька мін потрапило до рук ворога. Тож постало нове завдання — виготовити таку міну, якої б не міг витягнути ворог.

І Єгорову, і мінерам Клокову і Павлову довелося на якийсь час стати конструкторами. І вони такі винайшли те, що треба. Було вирішено підключити до вібраційного замкача ще одне електричне коло, яке замикалося за допомогою малесенької кнопки. Остання геть вилітала з гнізда вгору, як тільки міну виймали з-під рейки. Кнопку важко помітити. Та головне — кнопка в одну мить замикала електричне коло на вибух, як тільки міну виймали з ямки.

Нове пристосування вимагало від мінерів особливої обережності. Під час установки міни з «гудзичком смерті», як назвали пристрій партизани, кнопка притискувалася виструганою з дерева паличкою. Цю паличку мінер приносив у загін як доказ, що він поставив міну, що її тепер неможливо витягти з-під рейки.

Паличка, що підпирала гудзичок, «кнопку смерті»... Вона стала у з'єднанні генерал-майора Федорова ніби символом хоробрості, кмітливості мінерів. Хлопці на тих паличках надписували імена коханих дівчат, старші мінери — імена своїх дружин, і всі, хто ставив міни з «гудзичком смерті» для німецьких мінерів, не забували написати ім'я своєї рідної матері, вбитих сестер, братів.

Паличка під «гудзичком смерті» — винахід гідний інженера, і тепер Єгоров уже не червонів, коли його командир з'єднання Федоров або комісар Дружинин називали «президентом».

Тепер фашистським залізничникам, командуванню вже не могли допомогти ні сапери, ні собаки-шукачі, які добре чули запах тротилу. Підривники обдурювали собак тим, що розсипали розітертий на порошок тол у багатьох місцях на колії.

Після кожного виходу диверсійних груп на завдання Єгоров проводив наради. Мінери обмінювалися досвідом, аналізували кожен вдалий і невдалий вихід на залізницю і протидію ворога, узагальнювали висновки. Після успішних операцій на ділянці Ковель — Сарни Єгоров посилав групи мінерів в інші партизанські загони, щоб передати набутий у напруженому труді досвід.

«Президент лісової академії» був невтомний. Все зроблене він вважав минулим днем і вимагав від мінерів усіх чотирьох загонів з'єднання здійснити більше, і для цього «більшого» сам не шкодував своїх зусиль.

Щоб удосконалити тактику, Єгоров примушував мінерів вивчати поведінку фашистів на залізниці. На кожну перешкоду, яку ворог застосовував проти мінерів, вихованці «лісової академії» шукали нові прийоми, відповідали новими методами, про які невдовзі знали не тільки підрильники Федорова, а й працівники Українського партизанського штабу, відділ полковника Старинова. Згодом про все нове дізнавалися всі диверсійні групи й загони, які тільки мали радіозв'язок зі штабом.

На початку серпня Єгоров разом з Федоровим виїхав у загони, які діяли на залізниці Ковель — Брест. Тут партизанам раз по раз доводилося вступати в бій з фашистськими патрулями. Федоров і Єгоров провели нараду командного складу, проінструктували мінерів, вимагаючи від них застосування нової тактики, щоб у диверсійних групах не було «холостих» виходів на залізницю.

У ті дні противник гнав поїзди в обхід Ковеля по залізниці Брест — Пінськ. Командування з'єднання перекинуло групу мінерів з ділянки Ковель — Сарни на північ. Там підрильники діяли разом з білоруськими партизанами. І туди теж прибули Федоров та Єгоров.

Ці відвідини фашисти скоро відчули на своїй шкурі. Один за одним на залізниці Брест — Пінськ поїзди стали потрапляти в аварію. Під ними вибухали міни сповільненої дії.

Деякі командири, сміливі й бойові, і далі воювали з ворожими ешелонами по-старому, ведучи на завдання взводи, а часом і весь загін. Між ворожою охороною і партизанами спалахували справжні бої. Кожен ешелон доставлявся дорогою ціною. Стара тактика з застосуванням мін миттєвої дії — «на шнур», «на шомпол» — ставила під загрозу виконання головного завдання — облоги Ковельського вузла і виведення його з ладу.

Єгоров переконував командирів у необхідності переглянути своє ставлення до тактики, перебудувати диверсійну роботу, запровадивши досвід передових диверсійних груп Всеволода Клокова, Володимира Павлова, Івана Цимбаліста, Володимира Бондаренка, Дмитра Резуто, Бориса Калача, командира загону Федора Кравченка. І «президент» домагався свого — ряд загонів відмовлялися від старої тактики і брали на озброєння тактику, запропоновану Єгоровим.

Широке застосування мін вимагало багато вибухівки. Тротилу, що був доставлений з Великої землі, було не досить, і в партизанських загонах не лише з'єднання Федорова, а в багатьох інших на повну потужність працювали «чортові кухні», на яких партизани-сапери і «кухарі» витоплювали із розряджених бомб і снарядів тол, а потім розливали його, мов розтоплений чавун, у заздалегідь виготовлені форми. Ось так було вирішено найпекучішу проблему — вибухівки, що її уперше запровадив у бойове життя полковник Старинов ще на іспанській землі.

У дні, коли десятки ешелонів підривалися на коліях, Єгорову хотілося побачити Старинова і подякувати йому за те, що він винайшов такі міни, що надихнув Олексія Єгорова, фінансиста, на важку роботу, від якої тремтіли фашисти, гинули у багатьох поїздах під Ковелем, так і не дійшовши до фронту.

ДЕСАНТИ ЛЕТАТЬ ЗА КОРДОН

Уряд Чехословацької Республіки
в 1945 році встановив новий орден Республіки —
«Зірка Єгорова».

Замість епіграфу

На вулицях катованого, різаного, стріляного і грабованого фашистськими варварами Києва у травні сорок четвертого зацвіли каштани. Киянам, які пережили окупацію, здавалося, що в минулі дві весни каштанц зовсім не розквітали, бо не лише люди, а й дерева пізнали на собі, що таке гітлерівська окупація, під час якої була знищена майже половина населення столиці Радянської України.

Та життя відроджувалося. Вирувало воно і в час, коли цвіли каштани, і в червні, й у липні, коли зацвіли липи. В Українському штабі партизанського руху, що розмістився у флігелі будинку номер 20 по вулиці Ворошилова, щодня було людно, як на вокзалі. Більшість партиза-

нів, які прибували із звільнених від фашистських загарбників районів Волинської області й Буковини, ті, що були в резерві, з'явилися для розмови з генерал-лейтенантом Строкачем.

Серед викликаних був і старший лейтенант Єгоров. Він повернувся після виконання з'єднанням генерал-майора Федорова найбільшої у партизанській війні диверсійної операції «Ковельський вузол», під час якої мінери знищили понад шістсот ешелонів противника. Звичайно, що цій перемозі бійців передової лінії партизанського фронту — підричників багато сил, енергії, уміння, наполегливості віддав головний мінер з'єднання «академії» Олексій Єгоров.

— То як, академіку по фінансовій частині і президенте по міннопідривних операціях, — запитав напівжартома Строкач, коли зустрілися у штабі, — які плани на майбутнє?

— Одне знаю: війна триває і моє місце на фронті.

— Що й казати, — все ще жартував Строкач. — Фінансова академія навчила вас точному розрахунку, а це знадобилося у міннопідривному ділі. Тому й відповідь ваша, Олексію Семеновичу, вже занадто конкретна.

Єгоров щиро посміхнувся і сказав:

— А що може ще відповісти солдат, партизан?

— Це вже ближче до теми, — зауважив Строкач. — Ви зараз у нашому у-ше-пе-ер, а значить, ще партизан. То як? Знову махнемо? Парашут за спину і... — підморгнув по-змовницькому Строкач.

— Уже Львів наш. Україна... І Білорусія незабаром буде визволена від німецько-фашистських військ. То які ж на нашій землі партизани? Хіба що туди? — кивнув головою на захід Єгоров.

— Туди. Пошлемо свої десанти в Чехословаччину. Товариш Клемент Готвальд говорив у нашому ЦК, що сили там є, у Словаччині особливо, є умови навіть для підняття антифашистського повстання. Однак нема у словаків і у чехів такого досвіду партизанської боротьби, як у нас, нема в них озброєння. І в усьому цьому ми повинні допомогти братньому слов'янському народу. Наш УШПР має подбати і так попрацювати, щоб піднести партизанську війну у Словаччині на рівень вимог Червоної Армії, як це було у нас в час битви на Курській дузі, у битві за Дніпро, у Луцько-Ровенській операції, як діють білоруські партизани в операції «Багратіон». Все нами пройдене тут, на нашій землі, — це перший том історії партизанської війни.

Другий том, висловлюючись образно, ми повинні писати в Польщі, в Чехословаччині, в інших країнах. Полетять за кордон кращі з кращих, які гідні представляти за рубежами Вітчизни честь, гідність і славу радянських партизанів.

— Дуже серйозне політичне завдання,— сказав Єгоров.

— То як? Полетите в Словаччину? Командиром групи, яка потім повинна неодмінно вирости у загін, у партизанську бригаду.

— Я готовий. В міру своїх сил, знань і од усієї душі буду пліч-о-пліч з чехами, словаками воювати проти фашистської армії на землі Яна Налепки-Репкіна,— схвильовано відповів Єгоров.

— Ви згадали Яна Налепку. А я йому рік тому обіцяв, що настане пора, коли його українські побратими полетять у Словаччину, у Чехію. Та не дожив Ян до цього дня. Війна...— Строкач звів очі на Єгорова.— Це добре, що ви з усією душею. Без душі і робота не робота, і диверсійна операція не діло. У нашій роботі вирішальне значення матиме дружба з місцевим населенням. Про це вам треба турбуватися щоденно, кожную хвилину. Тоді про вас скажуть іноземці, що радянські партизани — справжні інтернаціоналісти, а не лише на словах. Тоді вас гаряче підтримають місцеві комуністи, всі патріоти, всі антифашисти. Ваша група — двадцять партизанів. Там вас має бути не менше тисячі. Ви можете навчити воювати людей розсудливо, впевнено, як воювали у з'єднанні Олексія Федоровича Федорова на українській землі.

— Я вас зрозумів, товаришу генерал-лейтенант.

Сірі очі Тимофія Строкача під світлими бровами усміхнулися задумливо.

— От ми і домовилися, Олексію Семеновичу. Підбирайте людей у десант. Знайомтеся з картою, постарайтесь зрозуміти словацьку мову, щоб вітатися з людьми а чи попросити у них хліба, якщо буде скрута. Ви повинні поводитися там так, щоб люди за рубежем сказали: «Ці хлопці з Радянського Союзу — наші друзі і брати!»

— Так і будемо воювати, товаришу генерал-лейтенант. Хто ще з нашого з'єднання полетить за кордон, якщо не таємниця?

— Для вас не таємниця. Написали заяви Всеволод Клоков і Дмитро Резуто, командири підричників з вашого з'єднання, Вячеслав Квітинський із з'єднання Грабчака, Леонід Беренштейн із смілянського загону імені Пожарського. Вам там доведеться діяти пліч-о-пліч з цими

людьми. А першим полетить десант Петра Величка із з'єднання генерала Наумова.

Вони підійшли до карти, украпленої прапорцями, покресленої лініями партизанських маршрутів.

У Польщі вже діяло 15 загонів, посланих Українським штабом партизанського руху, чисельністю 4500 бійців. Серед них партизанська дивізія імені Ковпака під командуванням генерал-майора Вершигори, з'єднання Карасьова, Шангіна, Надєліна, Василенка, Прокопюка. Диверсійні групи Вершигори підірвали п'ятнадцять мостів. На чотири тижні було виведено з ладу залізниці Львів — Варшава, Рава-Руська — Ярослав, Білгорай — Звєжинець.

— З Польщі в Словаччину перебазуються з'єднання Шукаєва і Карасьова, щоб стати там базовими. До них ми посилатимемо десанти, — сказав Строкач.

— Добре, що десанти будуть приземлятися на сигнали партизанів, на підготовлені бази, — сказав Єгоров, бо знав від інших парашутистів, що таке десантуватись з літака «всліпу».

— На жаль, деяким групам, особливо першим, випадє приземлятися «навпомацки», — попередив Строкач. — Будемо сподіватися, що місцеве населення не викаже пімцям ваших парашутистів.

— Я в цьому певен, — підтвердив Єгоров. — Я бачив словаків і чехів у бою в наших партизанських загонах.

— Підбирайте людей уже сьогодні, проводьте з ними бойові заняття і поменше розмов про майбутнє відрядження, — стишив голос генерал і, пригадавши щось важливе, заговорив уже іншим тоном: — Ви говорили, що це завдання — політичне. Це так. Але це завдання ще і воєнне, воно має стратегічне значення. Своїми діями партизани в Словаччині повинні прикувати до себе кілька фашистських дивізій, танкові частини і тим самим допомогти Червоній Армії перейти Карпати і просуватися у глиб Чехословаччини. А в горах, самі розумієте, у наших буде обмежена можливість використати велику кількість танків, узагалі техніки на колесах і гусеницях. Отож у вас три завдання — бойове, стратегічне і політичне.

— Єсть. Дозвольте іти? — козирнув старший лейтенант.

— Ідіть. Нехай знайде сюди Величко, — сказав Строкач.

У теплі зоряні ночі сорок четвертого Строкач все проводжав з Києва і Ровно на транспортних літаках, на Р-5 і навіть на У-2 на захід партизанів. Бойовими загонами, групами і навіть поодиноці посланці Українського штабу

партизанського руху летіли за лінію фронту допомогти Червоній Армії визволяти народи Європи від гітлерівської окупації.

Та ось настав і довгожданий, вистражданий усім народом день Перемоги. Тепер генерал-лейтенант Строчак, полковник Старинов і офіцери партизанського штабу зустрічали своїх партизанів, що поверталися з-за кордону, де воювали у складі дев'яти з'єднань і сорока чотирьох бригад та загонів. Жодному з партизанських штабів, утворених Державним Комітетом Оборони у травні — червні 1942 року, не довелося виконати такого обсягу бойової роботи, як Українському штабові партизанського руху, очоленому Строчаком. І своє останнє бойове інтернаціональне завдання допомогти в 1944—1945 роках іншим народам у боротьбі з гітлерівською армією, з окупацією штаб генерала Строчака виконав з честю.

Прибувши до Києва, жоден партизанський командир, комісар, начштабу чи мінер, розвідник, радист не минав кабінету Строчака. На цю зустріч кожного спонукало веління самого серця. Зустрічі ці були мовби фотографією на спомин про партизанську війну.

Теплою, хвилюючою, задушевною стала і зустріч генерал-лейтенанта Строчака з Героєм Радянського Союзу комбригом Олексієм Єгоровим, «президентом лісової академії».

— Ваші враження про перші хвилини на словацькій землі? Якими вони були? — нетерпляче спитав генерал у Єгорова.

— О, то були незабутні хвилини, — почав розповідати комбриг Єгоров. — Нас двадцять п'ятеро приземлилося поблизу міста Брезно. І знову, як і рік тому, коли разом з мінерами Клоковим та Павловим ми ставили в тилу противника першу міну сповільненої дії, щоб «прописати» цей вид зброї у з'єднанні Федорова, я дуже хвилювався. Ми чекали зв'язківця від словаків-патріотів з металургійного заводу. Знали, що ним буде робітник Смід. Та ось і він...

Олексій Єгоров вів далі свою розповідь:

— Першим запитанням Сміда було: «Чим доведете, що ви радянські партизани?»

— Наш товариш Вася Мельниченко зламав ногу, коли приземлявся. Він не може ходити. Йому треба знайти десь надійний притулок, — відповів я, замість того, щоб назвати якийсь «пароль». — А ось і моє посвідчення, — подав документи зв'язковому.

— На шовковій тканині? І треба ж додуматися! — звів брови Смід, розглядаючи посвідчення.

— На шовковій, щоб не розмокло, — пояснив я.

— А підпис... Стро-кач... — прочитав по складах Смід.

— Так, начальник Українського штабу партизанського руху. Бачите, Смід, у мене нема од вас жодних таємниць.

І ми обнялися, а потім довго дивились один одному в вічі.

— Коли б ви знали, як ми чекаємо на Червону Армію! — мовив Смід. — Та тепер нам буде веселіше з вами у партизанах.

— Задля цього ми й прилетіли сюди.

— А вашого Васю Мельниченка заберуть селяни. Ось у мене в торбині хліб. Пригощайтесь, — заходився діставати хлібину Смід.

Хліб ламали на шматочки, щоб розділити на всіх.

— Свіжий.

— Добре пахне наш хліб?

— Смачний, — хвалили партизани.

Минув тиждень. У нашій партизанській бригаді було вже дев'ятсот бійців. Бригада озброювалась за рахунок противника. В ніч на 7 серпня дві гірські стрілецькі дивізії німців оточили нас. Інші партизанські з'єднання були далеко від нашого розташування і не могли допомогти. Значить, доведеться прийняти нерівний і тяжкий бій?

Я й комісар бригади Антон Ржецький зібрали на раду командирів.

— Битися до останньої можливості.

— Будь-що пробитися крізь оточення, — висловлювалась думка.

— Ні, товариші, — застеріг я командирів. — Ми повинні зберегти бригаду для рішучого удару по гітлерівських військах, а не вмирати від куль карателів. Фашисти якраз і ждуть, що ви вийдете до них на бій.

— То що робити?

— Треба шукати інший вихід, — погодився зі мною комісар бригади.

Я знав ціну колективній думці навіть на війні, де рішення командира — закон. Та партизанська боротьба має свої особливості. Тут інколи кожен зокрема стає командиром, якщо доводиться вирішувати негайно: бути чи не бути. Саме завдяки зусиллям багатьох мінерів торік удалося зробити «емзедушку» неприступною для фашистських саперів, спеців. Ось чому в тяжку хвилину, коли бригада була

оточена двома дивізіями ворога, я й зібрав командирів на раду.

Виявляється, усе велике — водночас і просте. Хтось із місцевих командирів запропонував по два-три чоловіки і поодинокі прослизнути поміж скелями і вийти в тил фашистським карателям. На тому й порішили.

Дрібними групами і поодинокі партизани пробиралися, затамувавши подих, по гострому камінню крутих скель. Будь-який зайвий шерех, необачний крок міг стати останнім для партизанів, можливо, всієї бригади.

Ми вийшли з оточення. За кілька годин після ворожого прочісування ми зупинилися... на тому ж місці, де табір був раніше. Тим часом карателі повідомили своєму начальству, що російських і словацьких партизанів бригади Єгорова знищено.

Бригада розрослася до трьох тисяч бійців, брала участь у Словацькому народному повстанні проти фашистів і мужньо билася за визволення Чехословаччини до остаточного розгрому гітлерівських військ.

— Як ви сприйняли звістку про те, що уряд Чехословацької республіки встановив новий орден «Зірка Єгорова»? — запитав Строкач.

— Я подумав, що ми виконали ваш наказ, товаришу генерал, — пронести з честю і гідністю ім'я радянського партизана, — відповів комбриг. — Орден «Зірка Єгорова» — визнання заслуг українських партизанів у війні з фашистською армією за рубежом.

— Правильно, і я так думаю. «Зірка Єгорова» — символ вдячності братнього народу за кров, пролиту вами, посланцями нашої країни, в боротьбі з фашистською армією, за повагу радянських партизанів до землі, на якій ми, партизани, воювали, за добру бойову пам'ять, яку залишив на тій землі один з мужніх, талановитих і славних партизанських комбригів Олексій Єгоров.

— Спасибі за такі слова, товаришу генерал, — тихо сказав співбесідник.

Строкач із захопленням дивився на нього, а потім голосом, сповненим співчуття і гордості, промовив:

— У жовтні сорок четвертого. Словацьке народне повстання переживало критичні дні. Наш штаб послав туди свого уповноваженого генерал-майора Асмолова. Олексій Миколайович передав 27 жовтня про тяжке становище, в яке потрапила словацька армія, яка налічувала всього тільки десять тисяч озброєних і, на жаль, розпоршених по округу на 300 кілометрів солдатів та партизан-

ські бригади. А Гітлер кинув проти повстапців тридцять тисяч озброєних до зубів солдатів, 180 танків і 40 бронемашин — це ж дві танкові дивізії,— Тимофій Амвросійович замислився.

Так, бійці Єгорова забезпечували відхід словацьких частин і партизанських загонів на захід і південь, аби вийти з фашистського кільця. Двадцять днів партизани Єгорова стояли в обороні й знищили дві тисячі фашистських солдатів і десять танків. Двадцять днів сталеві витримки, стійкості задля врятування армії повстанців у Словачії. Певно, ніколи не забудуть у Чехословаччині подвигу партизанської бригади Олексія Єгорова. Та подібне повторилося і в січні 1945 року у Ясенівській долині. Бригада Єгорова тоді стримувала військо німців, яке відступало під ударами Червоної Армії, і врятувала поблизу села Предайно гідроелектростанцію. І цього разу радянські та чехословацькі партизани під командуванням Олексія Єгорова сім днів витримували шалений натиск озвірілого противника, який нищив усе на шляху свого відступу. Партизани не віддали ворогові не лише своїх позицій, а й гідроелектростанцію, втримавши її до підходу Червоної Армії.

— Саме так і треба воювати,— вів далі уголос свою думку Строкач, дістаючи з теки аркуш паперу.— Саме так: сміливо, ініціативно, розсудливо, грамотно, з почуттям відповідальності за себе особисто, за свою бригаду перед Червоною Армією, перед усім народом і перед історією... А зараз ось прочитайте. Надіслали з Чехословаччини трудящі міста Липова в ЦК КП(б) України і в наш штаб.

Єгоров узяв папір і прочитав:

— «Липов дихає вільно, визволений від кривавого звіра, і тому палкі слова подяки до вас, до Волги, Уралу, до широких українських степів за всю ту кров, якою ви, наші дорогі брати, окропили татринські схили, за ті ідеї волі, що ви їх принесли у серце нашого народу. За все дякуємо і закладаємо фундамент дружби між Радянським Союзом і Чехословацькою республікою. Нехай у віках процвітає дружба слов'янських народів!»

— Задля цього ми туди й летіли, товаришу генерал,— промовив Єгоров.

Строкач пройшовся по кабінету, а потім дістав з шухляди товстенну папку з паперами і сказав:

— Все це німецькі документи про нас, партизанів, починаючи з циркуляра фельдмаршала фон Браухіча восени сорок першого року, у якому він вимагав називати радянських партизанів «бандитами», і кіпчачучи визнанням

фашистського генерал-полковника Рендулича. Ось послухайте: «Історія воєн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух зіграв би таку велику роль, яку він зіграв в останній світовій війні. За своїм розмахом цей рух являє собою цілком нове у воєнному мистецтві. По тому колосальному впливові на фронтіві війська, на проблеми постачання, на роботу тилу й управління в окупованих районах, партизанський рух став частиною поняття тотальної війни: такий його вплив на характер усієї другої світової війни...»

— Сама правда війни змусила ворога визнати, що партизани вписали нову сторінку у світове воєнне мистецтво, — сказав Єгоров.

— Так, що і треба було довести, — кивнув Строкач і раптом запитав: — А скажіть, Олексію Семеновичу, який все-таки день у Чехословаччині вам запам'ятався назавжди?

Єгоров подумав і промовив:

— Не день, а ніч. Після одного важкого бою ми видерлися на вершину гори й пішли її гребенем. Раптом Вася Мельниченко, той, що лежав у словацьких селян зі зламаною ногою, вигукнув: «Хлопці, погляньте! Місяць під нами!» Справді, ветенське срібне коло Місяця повільно пливло крізь хмаринки десь унизу, під нами. Партизани, немов у казці, йшли над цим небесним світилом. Ніколи я ще не бачив такого майже неземного видовища.

— Хлопці, Місяць під нами... — повторив генерал і задумливо усміхнувся. — Таки дійсно неповторне видовищеко вам уздрілося в Татрах. Та я продовжу вашу думку, товаришу партизанський комбриг. Воїнам, які скрутили в'язи і розстрожили череп фашизмові, а на параді Перемоги кинули до підніжжя мавзолею Леніна штандарти й хоругви двохсот гітлерівських дивізій, у нові часи миру посильно піднятися в космос, піднятися над Місяцем. І тоді сини й онуки Мельниченків і Єгорових гукнуть: «Хлопці, Місяць під нами! Відстукуй, радисте, в Москву!»

ОСЕТИНСЬКИЙ БРАТ

«4-й батальйон під командуванням т. Мугакова Ш. Б. вважається в бойовому відношенні кращим батальйоном у з'єднанні... Тов. Мугаков Ш. Б. у тилу ворога провів велику організаційну роботу по згуртуванню й чисельному

зростанню батальйону. Здійснено бойові дії 4-м партизанським батальйоном. За заслуги перед Батьківщиною в організації партизанського руху на тимчасово окупованій території України, за керівництво бойовими діями партизанів і проявлені у боях з німецькими окупантами героїзм, мужність т. Мугаков представлений до урядових нагород.

Начальник Українського штабу партизанського руху
генерал-майор *В. Андрєєв*

4 квітня 1945 року
м. Київ

Якось у розмові з генерал-лейтенантом Строкачем про майбутню його книгу «Наш позивний — Свобода», літературний запис якої я мав здійснити (ця розмова відбулася влітку 1961 року), Тимофій Амвросійович сказав:

— Мені дуже хочеться, щоб у задуманій нами книжці були живі люди, а не лише прізвиська партизанів і підпільників, які діють.

— І мене найбільше лякає, що в цій книзі буде імен і прізвиськ з півтисячі,— відповів я з деяким острахом.— Вже написано немало спогадів про фронтовиків, партизанів, автори яких, командири, воєначальники, мовби списують цілі сторінки з бойових звітів. Звичайно, звіти ті правдиві, але ж читати їх важко. За прізвиськами мало людського матеріалу. Якщо і наша книжка буде така, то це вже не художньо-публіцистичний твір, а науковий трактат, монографія... Така книжка може «розсипатися»...

— І що ж треба, щоб книжка не «розсипалася»,— спитав генерал,— щоб її зцементувати?

— Гадаю, треба в кожному розділі, у кожній частині виписати одного, двох чи трьох героїв, з їхніми характеристиками, вдачею. На всю книжку таких людей буде десяток чи півтора. Вони й будуть свого роду стрижнями кожної частини, ряду розділів.

— Правильно. Я теж не раз думав про це. Одразу ж називаю отих стрижневих героїв майбутньої книжки. Це — мінери-підричники: Василь Яремчук, Всеволод Клоков, Вячеслав Квітинський, Андрій Грабчак. Серед цих чотирьох — росіянин, білорус і два українці. Всі вони — Герої Радянського Союзу. Однак не це важливо. Вони своєю вдачею — справжні люди. Візьмемо і представника Кавказу осетина Шміля Мугакова, командира 4-го батальйону Київського з'єднання, який діяв під самим Києвом у Фастівському, Васильківському, Макарівському, Радомишльському районах, людину трагічної долі, людину честі

й доблесті. Шміль — це гірський орел у партизанській війні на Україні.

Ось так почув я вперше від генерала Строкача про осетинського орла. Його доля мене зацікавила. Багато бійців батальйону, яким командував Шміль Мугаков, жили в Києві. Вони не раз приходили до мене на квартиру цілим гуртом. І всі, як один, із захопленням розповідали про нього.

Я з нетерпінням чекав зустрічі з Мугаковим. Він приїхав до Києва з Північної Осетії, коли, на жаль, Тимофія Амвросійовича не стало серед живих. Строкач помер 16 серпня 1963 року, зробивши за кілька годин до смерті останній запис у зошиті про зустріч з партизанським мінером Василем Яремчуком. Ось так неждано зустріч Шміля Мугакова зі своїм командиром відбулася на його могилі.

На Байковому барельєфний портрет генерала, висічений на брилі червоного граніту, чимось нагадував орла, котрому було під силу летіти крізь неозорі простори нашої великої Батьківщини від ріки Уссурі, де почав з сімнадцяти років служити прикордонником, до ріки Прут, де напередодні Великої Вітчизняної він командував прикордонним загonom, бійці якого десять днів і ночей стримували натиск фашистів.

Ми поклали на могилу червоні гвоздики. Швидкі карі очі Шміля ніби пригасли, стали вогкими, і він, нахиливши голову, мов закам'янів. Його могутні плечі здавалися вужчими, висока і струнка постать згорбленою. Шміль стояв у горі і печалі.

Дитинство Шміля Мугакова минало в живописному міжгір'ї Даргавс на березі завжди бурхливого Уруху. Батька Шміль не пам'ятав: Бібо Мугаков 1912 року поїхав на заробітки до Америки та там і помер у злиднях, як сповістили земляки, котрі попливли за океан шукати щастя-долі. За батька у Шміля був мудрий і чесний дідусь. Того року, коли дідусь помер, у Мугакових украли корову, коня і пару волів. Настали ще тяжчі часи. Шміль найнявся топити піч у школі й одночасно вчився. Хлопці прибігали допомагати Шмілю колоти дрова. Тоді вперше Шміль відчув лікоть друзів, збагнув, що таке товариство. Хлопці грали в «абреків». Влітку пасли ягнят і козенят. В отарах ловили кіз, і доїли їхнє молоко у свої повстяні шапки. За це дорослі чабани не лайали їх, а навпаки — хвалили: «Будеш молоко козяче пити — добрим джигітом виростеш!..» А які ночі незабутні були на пасовиськах! Шміль з хлопцями

приходив до дорослих, котрі пасли коней і биків, і, затамувавши подих, слухав бувальщини й пісні про відважних нартів, героїчних давніх предків осетин та інших народів Кавказу.

У двадцять шостому році сотня дворів із аулу переселилася на рівнину, де Радянський уряд передав безземельним селянам попівські землі. Нове селище назвали Іраном. Старший брат сказав Шмілю: «Я лишуся на господарстві, а ти їдь у Ростов-на-Дону. Там живе наш родич, він допоможе тобі влаштуватися кудись учитися». Та в Ростові родич не зустрів хлопця... До нього підійшла незнайома жінка, взяла за руку і повела на завод «Червоний Аксай».

Шміль став учнем електромонтера. В училищі й на заводі він прилучився до російської мови, став цікавитися художньою літературою. Учні жили по троє-четверо в кімнаті, жили дружно, вивчали мови один одного, пісні.

У роки колективізації Мугаков повернувся в рідну Осетію, де його обрали секретарем комсомольської організації, а восени тридцятого року — головою сільради в рідному селищі. Скоро він став і головою колгоспу. То були бурхливі, неспокійні часи. Не раз куркулі, бапдити стріляли у Шміля. Всього довелося зазнати молодому колгоспному ватажкові, але він ніколи не боявся брати на себе відповідальність у великому ділі і вірити людям у найтяжчі хвилини життя.

Гарячі бої під Києвом. Був убитий ротний, і політрук роти Шміль Мугаков змінив полеглого в бою командира. А вже в наступному бою Мугаков повів в атаку стрілецький батальйон. Фашисти не витримали несподіваного удару і залишили село Дернівку. Ця атака дозволила червоноармійським частинам відтягнути техніку на нові рубежі. Тоді ж Мугакова було поранено в голову, хребет, стегно, і, стікаючи кров'ю, він втратив свідомість. Бійці понесли свого командира, та натрапили на ворожу засідку.

Це був полон. Гітлерівці невдовзі погнали полонених до нового табору. Треба було пройти сто кілометрів. Знесилених пристрілювали. Та червоноармійці несли Мугакова на імпровізованих носилках. Полонений лікар Микола Кадзов, земляк з Осетії, зробив Шмілю операцію без медикаментів і наркозу.

На той час табір уже був обгороджений колючим дротом у три ряди, а через кожні півста кроків здіймалися вежі, на яких вартували кулеметники. Режим у таборі був жорстокий. Та все ж бували випадки, коли поранених

відпускали, якщо якась із жінок «упізнавала» в пораненому свого чоловіка. І Шміль пригадав Одарку Дармостук із села Черкас на Васильківщині. В Одарчиній хаті зушилося командування їхнього стрілецького батальйону.

У Мугакова гноїлися рани, не було бинтів. Шміль знав, що його тут чекає неминуча смерть. Він написав листа, попросив когось загорнути у папірець камінь і жбурнути його подалі, коли до огорожі прийдуть жінки.

Лист таки дійшов до Одарки Дармостук. Через два тижні вона з'явилася перед колючим дротом разом з багатьма жінками, які принесли полоненим їжу.

— Тут мій чоловік,— рішуче сказала Одарка наглядачам.— Онде він! — побачила вона зарослого і виснаженого Шміля.— Ось вам яйця, сало, беріть, тільки відпустіть мого чоловіка.

Наглядачі оглянули німечного Мугакова і погодились.

Тяжкою була дорога на Васильківщину, особливо для Одарки: Шміль кілька разів падав, втрачав свідомість. Не пам'ятав, як вони й дісталися в село.

— Де я? — розплющив очі уже в хатині.

Над ним схилилося лагідне обличчя Одарки.

— Ти, кавказцю, у нас... Тепер ти мій чоловік. Так я й німцям сказала.

— А односельці знають? — з острахом запитав Шміль.

— Знають. Не виказали, що ти політрук, комісар. І рани твої допомогли мені промити сусідки...

Потім було підпілля у Васильківському млині, куди пішов працювати Шміль Мугаков.

А в останній місяць 1942 року Шміля в тюрмі били й мучили фашисти. Побивши, тягли у підвал його понівечене тіло. Там одливали водою і ждали, поки в'язень очуняє, щоб знову тягти на допит. Шміль найбільше боявся обмовитись у хвилини, коли втрачав свідомість. Та цього не сталося. Не виказав він катам імен друзів-підпільників — українців, росіян, латишів, осетинців. В підпільній організації був і чуваш Коля, їздовий, і шофер млина азербайджанець Алі, і шістнадцятирічний Коля Статін, інші товариші.

Підпільник Іван Бабин, який сидів в одній камері з Шмілем, розповідав після війни, що одного разу Мугаков стояв на колінах три доби, бо не міг ні сидіти, ні лежати, на тілі живого місця не було... У ті тяжкі хвилини Шміль подумки читав вірші улюбленого поета рідної землі Кости Хетагурова:

Діти Осетії,
Браттями станем
В нашім єдинім
І дружньому стані.
Підем до правди,
Смілії духом!
Геть із дороги,
Сліпі й слабодухі!

В очах Шміля хиталися мокрі, запліснявілі стіни камери — заграшоване віконце, крізь яке виднівся клаптик блакитного неба. Згадувалася безмежна вись над рідним Даргавсом, над межигір'ям Цея. Там небо підпирали не лише горді, як душа його народу, гірські вершини, а й величаві буки, чинари, сосни, що невідомо як вибралися на неприступні скелі...

Фашисти так нічого й не дізналися від Шміля і випустили його напівживого з тюрми. Товариші по підпіллю надійно сховали кавказця від ворожих очей, подали йому медичну допомогу.

Скоро підпільна організація у Василькові об'єдналася з іншими сусідніми групами і в травні 1943 року стала Васильківським партизанським загonom, командиром якого бійці одностайно обрали Шміля Мугакова, а комісаром Дмитра Сумарокова.

Ось дещо із спогадів Мугакова про події під Києвом улітку сорок третього:

«...19 липня розвідники нашого загону сповістили, що на станції Мотовилівка вивантажилися фашистські солдати і пішли в напрямку до нашої бази. Я зібрав бійців, і ми вирішили випередити карателів, зустріти їх там, де вони нас не чекають. Першу групу повів комісар Дмитро Сумароков, другу — начштабу Антон Грисюк, який був удостоєний звання Героя Радянського Союзу в боях з білофіннами, третю групу очолив я. У хвилини, коли ми дізналися про карателів, у нашому таборі були гості — партизани з іншого загону. Тож ми й залишили під їхній захист дев'ять тяжкопоранених бійців. Було там ще й двоє легкопоранених — старшина загону Галя Шевченко і вчитель Володимир Соколюк, який прийшов у загін разом з дружиною Катериною, теж учителькою. Його зачепило кулею у плече у першому ж бою. Проте Соколюк міг стріляти з гвинтівки.

Ми подалися зустрічати карателів, але розминулись. Мене охопило передчуття недоброго: карателі могли змінити маршрут, прийти у табір і розправитися з пораненими партизанами... Я одразу ж вирішив повернутися із своїм

зв'язковим Васею Шличковим у табір. Від серця одягло: поранені були на місці. Галя Шевченко їх нагодувала, а вчитель Соколюк стояв на варті. «Де ж наші гості?» — запитав я у Галі. «Пішли у свій загін», — відповіла вона. І в цю мить вартувий Соколюк крикнув: «Німці! Ідуть сюди!..» Я сторопів: нас же тільки двоє бобздатних — Вася і я. Зустрівся з поглядами тяжкопоранених товаришів і все зрозумів, сказав: «Браття, ми захистимо вас! А незабаром прийде весь загін...»

Серед поранених був і мій побратим по васильківському підпіллю Анатолій Ескін. Він подивився на мене якимось безнадійним поглядом, та все ж сказав: «Я вірю тобі, брате Шміль». Я ще сказав, щоб Галя і Соколюк переносили поранених через яр, а сам з Шличковим зайняв бойову позицію. Про те, що ми зостанемося живими, ні в кого не було й думки. Головне — затримати фашистів, поки поранених перенесуть у безпечніше місце, доки прийдуть наші партизани. «Що ж, почнемо, Васю», — сказав я зв'язковому.

Вогонь ми розпочали, коли фашисти були вже за півсотні метрів. Вони одразу ж залягли і відповіли шаленою стріляниною. Витискували й ми усе з своїх автоматів... Навіть не пам'ятав, скільки часу минуло, не знав, як далеко відійшли поранені, однак відчував, що нас оточують. Справді, чому б карателям не взяти в полон двох партизанів?

І мені спало на думку, що треба врятувати ще й Васю, мого зв'язкового. Я крикнув йому: «Негайно йди, допоможи пораненим відповзти якнайдалі. Я тебе прикрию!..» Та Василь відмовився. Тут же я помітив, що набой у нас кінчаються. Лишилося ще по дві гранати. А фашисти все повзуть і повзуть, обходячи нас. Василь каже: «Ну, брате Шміль, все-таки ми десятків зо три їх поклали. Тепер можна і врукопашку...»

Жити, справді, нам залишилось небагато.

І зненацька я почув, як за спиною хтось повзе, тяжко дихаючи. Озираючись і ледве не заплакав від радості. До нас поспішали комісар Дмитро Сумароков, кулеметники Коля Горбунов і Одарка Баула, а за ними ще одна кулеметна обслуга, першим номером якої був білорус Блашкевич. Комісар і два кулеметники! Яка це неоціненна допомога у таку критичну хвилину! Кулеметники тут же вдарили по фашистах. Карателі побігли назад, залишаючи вбитих. А невдовзі підійшов і весь наш загін. Бій тривав понад годину, але мені ця година здалася вічністю: стіль-

ки було пережито. Наші поранені з допомогою Галі Шевченко і Володимира Соколюка за цей час відповзли до Вовчого яру...

Звичайно, тепер про той бій пригадують Володимир і Катерина Соколюки, які вчать дітей у школі села Лишня Макарівського району, і Анатолій Ескін, котрий проживає в Києві, і кулеметниця Одарка Баула з села Чабани під Києвом... Бої... Бої... Скільки їх було, і які вони тяжкі, бо ж дислокувалися ми у місцях великої концентрації фашистських військ, які влітку сорок третього споруджували на правому березі Дніпра «Східний вал».

24 липня ранок застав наш загін у молодій лісопосадці, поблизу села Мар'янівки. Нас помітили німці і скоро на п'яти грузовиках прислали своїх солдатів. Ми стріляли з автоматів, кулеметів, підпускаючи ворога на півтора-два десятки метрів, жбурляли гранати просто в їхні автомашини. Упродовж кількох хвилин каральний загін був ущент розгромлений. Серед убитих ми знайшли і ката місцевих людей — начальника брусилівської жандармерії Гофмана. Втратили ми в цьому бою сміливого хлопця з міста Баку Мишка Прохорова, Сапу Карнашина, Дапченка... Загинув і мій земляк, начштабу Великополовецького партизанського загону Харитон Бутаєв.

Та зустріч з карателями на цьому не скінчилася. До фашистів прийшло поповнення, і вони перегрупували сили. Командир 4-го батальйону, до складу якого входив і наш Васильківський загін, Іван Дубінін та комісар батальйону Григорій Кухар запропонували йти назустріч ворогові. Я теж був такої думки, бо місце нашої оборони було вже добре відоме фашистам. Треба йти назустріч ворогові, щоб пробитися до штабу Київського з'єднання, куди пролягав наш маршрут згідно наказу.

І ми пішли. Я дивився на лиця партизанів. Всі хлопці, навіть безвусі, як розвідник Коля Статін, мій побратим по підпіллю, ніби враз подорослішали. Що то є гарячий бій, в якому можна перевірити себе, повірити у власні сили... Нам додавала снаги сама українська земля, яка з літа сорок першого року стала для мене другою батьківщиною.

Вже за годину німці вислали з Брусилова великий загін. Ми зустріли його за селом Копиловим. Як і не раз у попередніх боях, партизани відкинули ворога. Однак на поміч карателям прийшло ще поповнення, і я наказав: «Не зупинятися! Клином розсікти ворожі порядки!» І ми таки прорвалися до лісового масиву, що підступав до шосе Київ — Житомир поблизу села Фасова. Прорвалися, бо нав'язу-

вали фашистам рукопашний бій, до чого вони, як нам здалося, не були готові. Знову і знову я пізнавав ту істину у партизанській тактиці: треба в кожному окремому випадку приймати такі рішення, яких ворог не жде.

Байрак був углиб метрів п'ятсот, а вишир — сімсот. Звичайно, можна було зайняти тут кругову оборону. Та наш Васильківський загін виявився між німецькими бойовими порядками. Ворожий хвіст, який ми тягли за собою, був набагато більший від групи карателів, що були попереду. Ми й вирішили раптово повернути головні сили загону назад, тобто зустрітися віч-на-віч з ворожими солдатами, що переслідували нас. І знову сталося неждане, неймовірне для фашистів. Ті, кого вони «турили», «гнали», вдарили по них з кулеметів, автоматів, карабінів з такою жорстокістю, що вся ця каральна група була майже повністю знищена. Тільки кулеметна обслуга Валентина Радзівєвського і Георгія Іваненка знищила кілька десятків фашистів.

У розпал бою прибігла до нас Ніпа Бакзіна, простягнула мені гранату. Я схопив її, подякував, тільки й сказав: «Біжи, Ніно, назад, до поранених. Там твоє місце...»

За час війни мені довелося бачити немало мужніх людей. Лише у нашому батальйоні хоробрих було більше тисячі, а боягузів тільки трос. Своїх партизанів інакше й не назву, як орлами. Такими вони показали себе у тому тяжкому бою не на життя, а на смерть... Таких я ще не зустрічав. Навіть тепер мене часом бере сумнів: чи справді це було? А таки було! Після того бою загін зайняв кругову оборону. По нас били з мінометів і гармат, а після обстрілу карателі йшли в атаку. Наші хлопці вже до того розлютились, що стріляли й кидали гранати у фашистів навстоячки. Я їм гукав: «Лягай!», а вони: «Нічого, Шміль, якщо вже вмирати, то стоячи! З музикою!..» Що за «музику» вони мали на увазі, я не міг зрозуміти. Знав лише, що в ті хвилини й години кожен наш борець був справжнім богатирем. Мабуть, тому більшості з нас померти тоді й не довелося. Ми перемогли, хоча фашисти кинули проти 4-го батальйону зо три тисячі солдатів. Були в нас убиті, були поранені, по правді сказати, у Васильківському загоні не було жодного бійця, який би не був поранений кілька разів. Васильківці — це загін поранених...

Тим часом уже вечоріло. Розвідники Саша Санченко і Мишко Малишенко поповзли шукати «дірку» у підкові ворога. І знайшли. Опівночі ми виійшли з оточення. Куди ж тепер?.. Іти до штабу з'єднання не було ніякого сенсу:

у нас скінчилися патрони, гранати. І ми подались у Мотовилівський ліс.

Нарешті дісталися до нього. Тут навіть дерева здавалися нашими братами й добрими знайомими. Знесилені, впади на землю і поснули як убиті.

Прокинувся я і став думати, як добути набої, гранати. Потроху у нас було на складах поблизу сіл Дорогинка, Піски, Червона Мотовилівка. Та як туди пройти, коли ліс заблокований, а на підступах до сіл поставлені ворожі застави?

Вже розвиднилося. Наші ще спали, як я почув поблизу жіночі гблоси. Вартовий сказав, що то дівчата з Червоної Мотовилівки прийшли збирати живицю. «Піду до них, попрошу принести нам патрони і гранати в кошиках і відрах», — вирішив я. Три наші командири погодились, а четвертий заперечив: «Можливо, ті дівчата шпигунки. Кошики й відра взяли про людське око, а насправді вистежують наш табір...» — «Що там нас вистежувати! Про нас і так усі вже знають», — сказав. Мене підтримав командир Фастівського загону Дмитро Соколов: «І я з тобою, Шміль!»

Та я пішов один. Дівчат було з двадцятєро. Я розповів їм про вчорашні бої і про те, що в нас зовсім вичерпалися боєприпаси, просив їх принести патрони й гранати з наших запасних складів сьогодні ж, бо завтра буде пізно. Сказав навіть, як знайти ті склади, й умовився про місце зустрічі.

День тягся надзвичайно повільно. Той, четвертий з наших командирів, попередив, що в разі чого — його хата скраю, що вся вина впаде на Шміля Мугакова, який виявився таким довірливим. Я не відповідав на ці звинувачення й докори, подумки говорив сам з собою: «Як можна бути народним месником і не вірити людям, народові? Що б ми тут важили без місцевих людей? Без їхньої підтримки фашисти давно знищили б нас...» Пригадалася вірна дружина Мадина, звапа дружина Одарка Дармостук, усі дівчата нашого загону, і я мовчки ждав в умовленому місці дівчат з Червоної Мотовилівки...

Нарешті! Десь годині о шістнадцятій з'явилася перша трійка. Дівчата принесли повні кошики патронів і гранат. Потім прийшли ще і ще... Жодна з дівчат не підвела! Я був зворушений до сліз, хотів цілувати їхні руки, як цілував руки Одарки Дармостук, яка повернула мені життя, щоб і в сорок другому, і в сорок третьому я міг бити несправжніх фашистів.

Дівчата принесли дев'ять тисяч патронів, зо дві сотні гранат. Ми, партизани, взагалі жили по-братньому з жителями Червоної Мотовилівки, Дорогинки, Звонкового, Соснівки, Княжичів, Мостища та інших сіл. Жителі цих сіл приходили до нас з відомостями про ворога, і ми вчасно могли уникнути небажаного бою. Вони добре знали фашистських запродавців, які часом намагалися прослизнути у наш загін, і ми викривали їхні підступні наміри.

А скільки вони приносили до лісу харчів! Після кожного бою, коли німці знімали облогу, до нас приходили жінки з торбами, кошиками, в яких приносили їжу. У кожному селі в нас були друзі, які ховали тяжкопоранених партизанів».

...У запеклому бою поблизу станції Мотовилівка 7 вересня героїчною смертю загинув командир 4-го батальйону Іван Дмитрович Дубінін. Того ж дня бійці Фастівського, Бишівського і Васильківського загонів вирішили: командиром батальйону буде Шміль Мугаков.

«А може, ні? Вас, українців, росіян, он скільки — ціла тисяча у батальйоні, а ви обираєте комбатом осетина...» — спочатку розгубився Мугаков. «Обираємо тебе, Шміль, бо віримо в тебе, тобі довіряємо...»

«Віримо в тебе...» Як багато змісту у цих коротких словах. В одному слові «ВІРИМО» на війні! І Шміль Мугаков як командир батальйону в численних боях виправдовував оте довір'я. Фашисти раз по раз посилали проти батальйону свої каральні загани. Причина була для цього вагома: мінери Шміля Мугакова восени сорок третього року на залізниці Фастів — Київ і Фастів — Біла Церква пускали під укіс ешелони з військами, що поспішали на оборону «Східного валу». Були у фашистів свої рахунки зі Шмілем Мугаковим та його бійцями за попередні поразки у каральних походах. Сил партизанам і їхньому командирові завжди додавала ота віра у бойове товариство...

...Шміль Мугаков підвів голову і виструнчився перед обеліском на могилі Строкача. У його карих очах спалахнули іскорки неспокійної, гарячої душі.

— Нас чекають, брате Павле, колишні партизани у Мотовилівському лісі. Як і в дні тяжких випробувань, так і сьогодні вони зберуться, щоб глянути один одному у вічі.

Погляди наші зустрілися. І мені в цю мить уявилася Цейська долина, стрімка скеля під самими небесами, а на

ній сосна з покрученим стовбуром. Крона сосни піби падала в безодню, до гірського потоку, що клетотів між камінням. Яюсь незвично для дерева: коріння вгорі увітнулося в скелю, а крона схилилась донизу. Яка ж то сила до життя у тої сосни! Яке то мужнє дерево, щоб утриматися і вирости там, де не пройде навіть гордий тур!

— Ходімо, мій осетинський брате Шміль, до твоїх партизанів,— сказав я у відповідь.

ФРАНЦУЗЬКІ ХЛОПЦІ

Серпневе надвечір'я в сосновому бору. Пахне хвоєю. Сонце вже пірнуло за шпильсті дерева, лишивши край неба заграву, мов спомин про минулий день.

Вартовий на лісопилці Анрі Бле поправив карабін, що висів на плечі, й поринув у свої думки. Згадалась Франція. Мабуть, там сонце ще високо над обрієм, небо голубе, прозорє... Та щоразу, коли уявляв далеку, сплюндровану фашистами батьківщину, душу огортав смуток. «А може, обернеться все інакше?» — втішав себе надіями...

Анрі пройшовся вздовж механізмів на лісозаводі, запалив цигарку. І рантом поблизу щось зашурхотіло. Обернувся, прислухаючись. Видно, причулося... До зміни вартових ще більше години. Та знову долинув непевний звук... Врження таке, наче хтось підкрадається. Карабін з плеча знімати не став. Може, перевіряють? Якщо це фельдфебель Бош, то пошле його під три чорти. Німецький інженер Вебер, котрий очолює в Дубіївці й Білозір'ї команду ТОДТ? Ну й що? З обер-лейтенантом можна поговорити про музику, про композиторів Бізе й Бетховена. З такими, як він, працювати легко. У своїй конторі влаштував поляків і місцеву дівчину...

За спиною щось гупнуло, наче впало. Ще мить, і Анрі схитнувся від удару в голову. Помітив: у руці одного з нападників — пістолет. Підхопився, вигукнув щось розгублено, потім гаряче став пояснювати з акцентом:

— Я не бош! Я француз!.. Париж!.. Комуна!..

І вартовий простягнув стулені обидві руки, мовляв, якщо треба, то зв'яжіть мене.

Трое партизанів охоче зробили це, тоді повели зашпурованого Анрі до стовпа, що стояв віддалік механізмів і чанів в пал'ним.

— «Париж! Комуна!» — кажеш ти? А ми — Москва! — промовив міцний, широкоплечий партизан, прив'язуючи бранця тонкою шворкою.

Бле засміявся, бо молодик намацував шворку під пахвами й було лоскітно.

— Ну й веселий же цей народ — французи! — зауважив другий. — Прив'язують, можна сказати, до ганебного стовпа, а він хихикає...

— За діло, хлопці, — мовив товаришам чорнявий, карокий чоловік, відкинувши з чола пасмо волосся.

— Єсть!

Француз здогадувався: перед ним — партизани, але подобиці стануть йому відомі пізніше. І те, що напад на лісопилку вчинили члени підпільної комсомольської організації, яка діяла в Смілі і в селі Білозір'ї, і що чорнявий, карокий чоловік — це керівник організації Юрій Канарський, випускник Черкаського педінституту. Інші два — друг Канарського Сашко Міщенко і колишній дев'ятикласник Коля Атамановський з Білозір'я.

За допомогою великих ножиць і гумової рукавиці двоє швидко перерізали електричні дроти, а потім стали закладати заряд під електродвигуни. Третій побіг до баків з пальним. Цьому й гукнув навздогін Анрі:

— Камарад партизан! А-а-а! — при тому француз широко роззявив рота, наче риба, викинута на берег.

— Чого він хоче? — здивувався Атамановський, приступивши до прив'язаного. — Води?

Анрі крутнув головою і проговорив:

— А-а-а-а!

— Заткни йому вершу! — озвався від електродвигунів Сашко Міщенко. — Ач, кмітливий мушкетер! Інший уже здійняв би галас, а цей роззявляє рота, наче голодне пташеня...

— Зорієнтувався правильно, — похвалив француз Микола Атамановський і, знайшовши в кишені куртки Анрі носовик, запхав до рота вартовому. Той тільки кивнув головою.

— Мерсі кажеш? — перепитав.

Француз повторив жест, і всі засміялися.

Залишивши вартового, партизани приступили до діла. Якийсь час вони снували між пилорамою, двигунами й баками, в яких були нафтопродукти. Потім запалили окремі відрізки бікфордого шнура.

Разом залишали лісопилку. Перед тим зупинилися біля прив'язаного француза.

— Осколки від вибухів не дістануть до нього? — запитав Міщенко.

— Давай повернемо «мушкетера» на сто вісімдесят градусів! — запропонував хтось.

Усі троє «пересунули» невдачу-вартового так, щоб до вибухів, які от-от пролунають, він стояв спиною.

— Якщо німці не повірять, що ми тебе зв'язали силоміць, тікай із своїми товаришами до лісу. Шестеро вас, французів. Служите в команді інженера Вебера, — підсумував чорнявий і підняв руку, стиснуту в кулак: — Гітлеру — капут!

Вартовий знову кивнув головою.

Партизани зникли так само непомітно, як і з'явилися. Анрі Бле заплющив очі. Лічив секунди. Боявся, що від вибухів його покалічить, прикидає залізничкам.

І загриміло — раз, удруге, втретє. Зі свистом полетів металевий брукхт, над чанами з соляркою, гасом з'явилося оранжеве полум'я, повалив густий, чорний дим. Десять вдалині надсадно гатили в рейку. Долинули постріли і враз стихли. Лише кричав щось фельдфебель.

До прив'язаного Анрі невдовзі підбігли співвітчизники — П'єр Дель-Ера, Роже Ваксів'є та інші солдати, яким, власне, начхати на пожежу на лісопилці, хвилювало їх одне — чи в цьому пеклі живим залишився вартовий. І перше, про що запитали його, було:

— Ти бачив російських макі? Які вони?

— Такі ж, як і ми, — відповів Анрі Бле. — Хороші хлопці! Тільки ж ні-ні! — притулив палець до губів.

З'явився фельдфебель Бош.

— Скільки було бандитів? — запитав з притиском, наблизившись до вартового.

— Десять чи, може, дванадцять, — сказав той, зітхнувши.

— Ти, французька паскудо, заслуговуєш покарання. На таких безвів навіть у тилу, за сотні миль від фронту, не можна покладатися...

— Гер фельдфебель, сюди йде обер-лейтенант Вебер, — доповів хтось.

Пожежу на лісопилці тим часом погасили, та вона встигла здійняти в повітря хмару диму. Клубочився він і низом у західному напрямку, заволікаючи суцільною пеленою чималий простір.

Вебер вийшов з автомашини й зупинився серед подвір'я лісозаводу. Інженер нервово закусив губу й окинув розгубленим поглядом зруйновані електродвигуни, обгорілі чани з пальним. До обер-лейтенанта підвели невдачу-

вартового. Фельдфебель доповів обстановку, а П'єр Дель-Ера передав мотузку, з полону якої визволили Анрі Бле, і кляп, вийнятий з його рота.

— До стінки француза! — не вгавав фельдфебель. — На шибеницю його!

Тут було над чим замислитись. Інженер відкликав Боша набік і почав розсудливо:

— Не штука розправитися з французом, але гарячки пороти не треба. На мить уявіть, що не він, а ви стояли на варті. А могло б статися гірше... Росія не Німеччина, і всі ми для них вороги. Зважте на це, фельдфебелю. Гадаю, ви мене зрозуміли. А тепер ідіть і підрахуйте, яких збитків завдала пожежа.

Бош покосився туди, де стояли французи, і, бурмочучи щось під ніс, поплився до пилорами. Вебер звернувся до солдатів:

— Здається, ваш нещасний Анрі потребує медичної допомоги? Візьміть медикаменти, бинти у моєї машині.

Анрі, П'єр і Роже підійшли до «опеля», де сиділи поляк Янош і місцева дівчина Надя. Вони служили в конторі інженера, і їх часто бачили разом з обер-лейтенантом то на лісопилці, то в таборі військовополонених, куди приїздили набирати робочу силу на лісозаготівлю.

Анрі делікатно постукав у віконце. Відчинили дверцята, взаємно привіталися. Коли француз пояснив, що йому потрібно, дотепний Янош оглянув рану на голові й зауважив іронічно:

— Нічого не скажеш, відкрито нарешті «другий фронт»!

— Тож віват бійцям «другого фронту»! — підхопила Надя.

П'єр Дель-Ера задоволено посміхнувся й підморгнув — чи то щоб якось підтримати надто вже ризикований політичний дотеп, чи за звичкою у такий саме спосіб засвідчувати свою сердечну симпатію. Та як би там не було, а П'єр враз остовпів — у простягнутій Надійчиній руці забіліли освітлені з кабінки аусвайси. Кілька штук, може, з десяток, паче облекли долоною... Пізніше, вертаючись з камарадами до казарми, П'єр ще й ще згадуватиме схвильований голос дівчини: «Вірю вам, бо ви не фашисти. Прошу, передайте ці бланки падійним військовополоненим. Хай заповнять і тікають з пими на волю, до лісу».

Розмову ту біля машини перебив Вебер. Порівнявшись з солдатами, сказав якось мляво, приглушено:

— Зараз із Сміли приїде уповноважений гестапо. Почнеться розслідування.

«Навряд чи знайдуть тих, що спалили цехи, понівечили машини», — міркує П'єр, крадькома позираючи на Надійку. Він-бо не сумнівається тепер: у підготовці диверсії замішана й вона, червона партизанка. А ще ось ці папери...

— Днями я доповідав, що в нас усе гаразд, — веде далі інженер Вебер. — Робота, мовляв, іде добре. Тиждень-другий — і вузькоколіяка стане до ладу. Ліс потече рікою на залізничну станцію. І раптом — усе прахом. Хто це зробив? Хто? — запитує неголосно і без злості.

Усі мовчать — французи, Янош, Надя. У тишу вплітається гуркіт автомашини. Вона зупинилася неподалік. Оберлейтенант поспішає до прибулих — смілянського гебітскомісара майора Волентовіца й уповноваженого гестапо.

П'єр Дель-Ера, як і просила Надя з Білозір'я, передає чисті бланки аусвайсів полоненим червоноармійцям, які завозили лісоматеріал в Дубіївку. Хлопці без зайвих церемоній узяли папери.

Ось так французькі солдати з команди ТОДТ — Анрі Бле та П'єр Дель-Ера — волею долі стали помічниками бійців підпільної комсомольської організації: на очах і не без сприяння першого відбулася диверсійна операція, другий передав десятком полоненим документи, які неодмінно знадобляться їм уже в перші дні і тижні після втечі з полону.

Про це П'єр розповів найближчим друзям — Анрі і Роже. Усі троє зрозуміли, що бланки аусвайсів викрадають у гебітскомісаріаті в Смілі з-під самого носа рудого майора Волентовіца. Не викликало сумніву, що в Смілі й Білозір'ї діє підпілля, бійцями якого є хлопці, котрі розгромили лісопилку, і дівчина з контори інженера Вебера.

Про це засвідчив і недавній випадок. Якось для полонених у Білозір'ї «прокрутили» фільм «Голубий Дунай», і назад, за ключий дріт, не повернулися двадцять табірників, що одержали аусвайси. А ще згодом озброєні хлопці вчинили напад на конвою, який вів полонених, і ті розбіглися по лісу. Звичайно, фільм показували з дозволу оберлейтенанта Вебера. Про це знали всі. Та П'єр Дель-Ера, Анрі Бле і Роже Ваксів'є були переконані, що основну роль у цьому відіграла вродлива й метка Надя з Білозір'я.

Прагнучи хоч чим-небудь допомогти місцевим підпільникам, П'єр, Анрі, Роже вирішили відремонтувати й передати їм списаний «телефункен». Однак Ежен Жіру і Жак Косте-Расте були проти, оскільки боялися, що німці можуть помітити зникнення радіоприймача. І все ж, незва-

жаючи на це, Альфред Рув-Ре відремонтував його, і французи чекали слушного моменту, щоб передати приймач у надійні руки. Але сталося непередбачене.

У дні золотої осені Надя й кілька смілянських та білозірських хлопців раптом були заарештовані. Виручити дівчину поїхав до Сміли інженер Вебер. Про це П'єра й Анрі повідомив поляк Янош. Обер-лейтенант хотів довести гебітскомісару Волентовіцу і жандармерії, що Надя Забеліна й шістнадцятирічний Володя Ткаченко непричетні до підривної діяльності проти «третього рейху», що не полицарськи жандармам і гестапо вести війну з дівчатами й неповлітніми хлопцями.

Та у відповідь на слова інженера кати, які саме допитували Володю Ткаченка, сокирою відрубали хлопцеві пальці на руці в присутності приголомшеного таким звірством своїх земляків Вебера. Що було далі з інженером, уже не знав поляк Янош, котрий подружив з французами. Вебер більше не повернувся до своєї контори. Дехто з освідомлених людей казав, що обер-лейтенанта відправили в Бухенвальд, інші — що в Чигирин, де він і був розстріляний як агент більшовицького підпілля. А на подвір'ї смілянської жандармерії вчинили розправу над групою заарештованих комсомольців. Серед убитих була й Надія Забеліна.

20 жовтня 1942 року тодтівська автомашина з десятком пасажирів у кузові проїжджала по Білозір'ю. Раптом шофер різко загальмував, і люди, які стояли, попадали.

— Ти що, здурів, Фрідріх? — гукнув водієві хтось із присутніх.

Та враз усі заніміли, поглянувши на майдан. Чисте небо, призахідне сонце, і на ньому, немов на вогняному екрані, страшними чорними контурами вималювалася шибениця, на ній троє повішених.

Шестеро французів вискочили з кузова й подались на майдан. На шибениці висіло троє хлопців. Двох одразу впізнав Анрі: вони брали участь у розгромі лісозаводу. На грудях кожного висіла табличка з прізвиськом і прикладкою: «бандит».

— Канарський, Атамановський, Ткаченко... — пересохлими губами прочитав П'єр Дель-Ера.

— П'єр, Жан, Жак, Альфред, Ежен! — гукав до своїх Анрі, хапаючи кожного за руку. — Оці двоє були на лісопилці... — І пошепки додав: — Я перший гукнув, побачивши їх: «Париж! Комуна!..» — А він у відповідь: «Москва!..» Потім зв'язали мене.

— Ткаченко... Зовсім хлопчик,— мовив Альфред Рув-Ре.— Які жорстокі ці нацисти!

— І коли вже прийде їм кінець? — стиснув кулаки Ежен Жіру.

— Не ждати треба, а діяти,— пересохлими губами промовив П'єр Дель-Ера.— Поклянемося, друзі, в цьому...

Ніхто не відповів, бо наближалися німці. Та кожен з земляків ствердно кивнув головою. Кожен до болю стиснув кулаки.

Це була клятва французьких патріотів Анрі Бле, П'єра Дель-Ера, Ежена Жіру, Роже Ваксів'є, Альфреда Рув-Ре і Жака Косте-Расте перед страченими українськими комсомольцями, клятва на вірність у спільній боротьбі проти ненависного ворога, проти німецького фашизму.

З автомашини сигналив шофер Фрідріх, ніби салютував пам'яті незламних, мужніх і безмежно відданих своїй рідній землі й ідеям комунізму хлопцям із славного міста Сміли і села Білозір'я.

Сонце зайшло, й шибениця з трьома здавалася ще страшнішою. Та на заході вже спалахувала вечірня заграва, а за нею одна по одній займалися зорі по всьому неосяжкому небі.

Страта в Білозір'ї Юрія Капарського, Миколи Атамановського і Володі Ткаченка, розстріл у Смілі членів підпільної комсомольської організації і серед них — Наді Забеліної до глибини душі вразили французів, котрі працювали восени сорок другого року на будівництві вузькоколійки разом з військовополоненими й місцевими жителями.

Після того, як німці кудись «поділи» обер-лейтенанта інженера Вільгельма Вебера, кількість наглядачів у робочій команді зростає. В лісі раз по раз лунали лайки, образливі вигуки:

— Шнель!

— Швидше, російські свині і французькі недопоски!

Вигуки супроводжувались ударами прикладів гвинтівки і автоматів у спину тих, що працювали.

Однак люди справді не квапилися. Землю копали з великою нехиттю, бо знали, що цією вузькоколійкою німці вивозитимуть до залізничної станції цінну деревину: дуб, сосну, граб. У хвилини «перекуру» трохи попереду, звідки було видно дорогу, один з робітників стояв на варті. Тенер ним був Анрі Бле. Ось він махнув пілоткою. Це означало: німці їдуть сюди автомашиною. Повільно, неохоче піднялися люди і взялися за лопати, ломы й молоти.

Удар молотом по шляпці костилія, який забивався у шпалу, і чорноокий П'єр Дель-Ера в такт вигукнув:

— Капут Гітлеру! Костиль Гітлеру! Костиль Гітлеру в печінку...

— І в селезінку!..— кидав хлопець із села Свидівок Йосип Носенко.

П'єр Дель-Ера, Анрі Бле і Роже Ваксів'є, через Йосипа Носенка подружилися з підпільниками села Свидівок. Незабаром французи передали українським комсомольцям «телефупкен» і батареї до нього.

Під час одного сеансу радіослухання П'єр, Анрі і Роже зустрілися з літнім, бородатим чоловіком, обличчя якого було худе і хворобливо жовте. У Старого (так звали цього чоловіка в підпіллі) був приступ хвороби печінки. Французькі хлопці пообіцяли роздобути медикаменти. А коли вони наступного разу принесли ліки, то дізналися, що Старий — секретар Черкаського підпільного райкому партії.

— У нас є ще троє співвітчизників-антифашистів,— похвалився П'єр Дель-Ера.

Мова йшла про Ежена Жіру, Жака Косте-Расте й Альфреда Рув-Ре, які теж стали співробітничати з підпільниками села Свидівок.

Французькі товариші приносили на сходки зброю, відомості про дислокацію німецьких військових частин, вісті про події в Німеччині, що були в листівках, які одержували військовослужбовці. Як і раніше, працювали у будівельній команді, всі шестеро виконували завдання підпільної організації, якою керував Старий, або Сергій Наумович Пальоха.

Влітку 1943 року Старий почав об'єднувати підпільні групи у партизанський загін. Настав новий етап боротьби проти фашистських окупантів. Черкаський партизанський загін під командуванням Григорія Іващенко й комісара Сергія Пальохи розпочав активні дії. На той час гітлерівська армія зазнала поразки на Курській дузі, й Червона Армія розгорнула наступ на Лівобережній Україні.

Шестірці французів дедалі важче було конспіруватися. Їхня поведінка викликала підозру в німців. Усі шестеро не сьогодні-завтра могли потрапити під арешт, як минулої осені інженер Вільгельм Вебер. Анрі, найстарший за віком серед земляків, переказав про свої побоювання Старому, і Пальоха дав сигнал, щоб товариші інтернаціоналісти йшли у партизанський загін.

І ось настав незабутній для французів день. Шестеро макі-новаків прибули в Черкаський загін, і не пішки... На чотирьох возах.

— Наші французи привели цілу валку, — першим побачив друзів Йосип Носенко. — Прапора лише не вистачає, і... як на хлібозаготівлях!

Французів гомінким натовпом обступили партизани. Бійці тиснули руки французьким друзям, а тих, з котрими встигли познайомитись раніше, міцно обіймали. Дехто мацав вантаж, накритий брезентом. На трьох возах була зброя: гвинтівки, карабіни, два кулемети, а в ящиках — набої. На четвертому возі знаходились коробки німецьких сигарет у мішках.

— Хе! Тепер нам палити вистачить до самого Берліна! — вигукнув командир роти Сопілка.

П'єр Дель-Ера вирвався з обіймів Йосипа Носенка і підійшов до дівчини, що стояла поруч і дивилася на нього та інших прибулих великими і здивованими карими очима з-під довгих, як ялинова глиця, вій.

— Візьміть, мадмуазель, — квалливо витяг з польової сумки П'єр пляшечку духів. — Паризькі! Бережу для дами серця.

— І багато у вас таких дам від Ла-Маншу до Дніпра? — весело спитала Дуся Булаповська.

— Гм... — мугикнув, не знаючи, що відповісти, П'єр Дель-Ера. — Ви перша... Такої вродливої я навіть у Франції не бачив.

— Говоріть, говоріть, коли нема чого балакати, — жартом відбулася Дуся, приймаючи духи. — Спасибі. Мерсі... Це для поранених. Рани будемо промивати...

— Всі ви, французи, мені подобається, — сказав командир групи Сергій Сопілка. — Підете в мій підрозділ?

— Мерсі за довір'я. Підемо, — відповів Анрі, торсаючи за плече П'єра, що не зводив погляду з дівчини.

— А що я можу вдіяти, коли мені подобаються українки? — сказав на своє виправдання випуватим голосом П'єр. — Дуся схожа на Надію Забсліпу із Білозір'я, — додав сумно.

— Серцем своїм на Надю схожі всі смілянські й черкаські дівчата, котрі у партизанах, у підпільних групах, — запевнив Йосип Носенко.

Крізь натовп протиснувся комісар загону Пальоха, котрого П'єр ще під час першої зустрічі назвав батьком. П'єр ще на батьківщини читав у перекладі «Тараса Бульбу» Гоголя і вже не раз порівнював Пальоха з Бульбою. Та

образи не співпадали зовнішністю. Тарас Бульба — могутній, кремезний, як дуб. Пальоха ж був високий, трохи згорблений, блідолиций, з рудою бородою. Його сірі очі — сміливі, мудрі, часом по-батьківському лагідні.

П'єр, як і Аюрі та інші французи, дивився на Пальоху здивованими очима. На грудях у Старого сяяв орден: зображення Володимира Ілліча Леніна, обрамлене золотавим колоссям.

— Сергія Наумовича нагородили за успіхи Черкаського району на хлібному фронті. Врожайі пшениці були високі, — пояснив командир роти Сопілка. — Наш комісар у 1939 році був делегатом XVIII з'їзду ВКП(б).

— О! Зрозуміло. Так! Так! — стверджували французькі хлопці, киваючи головами. — Орден Леніна... Здорово!

В ці секунди обличчя французів ніби просвітліли від побаченого на комісарових грудях ордену і від самого імені Леніна, котре було їм добре відоме й на батьківщині. Очі патріотів спалахнули вогниками, в яких горіли впевненість, надія, що з людьми, котрі носять на грудях такий орден, в котрих ім'я Леніна в серцях, французи неодмінно доможуться перемоги в цій небачено важкій війні проти німецького фашизму.

Як по команді, новобранці виструнчилися, і наймолодший серед них — П'єр Дель-Ера — підніс руку до козирка:

— Батьку наш, товаришу комісар! Ми прибули до вас у макі... Прийміть нас до себе, не підведемо! Будемо бити бошів до останнього подиху, як билися паризькі комунари на барикадах...

— Спасибі, сину мій, — обняв Пальоха П'єра. — Ми віримо вам усім. Тільки, на відміну від долі паризьких комунарів, ми перемаємо німецький фашизм, гітлерівську армію, розгромимо ворога і тут, на Дніпрі, і там, у вас, на Сені, Луарі і в самому Парижі, — додав щирим голосом. — А вашим вантажам, вашому подарункові й ціни не складеш. Зброя ж нам потрібна до зарізу, як кажуть у нас. Та й цигарки теж, бо у хлопців вуха без тютюну пухнуть. Дякую, сини мої.

Це була правда. Влітку сорок третього радіозв'язку між Черкаським загonom і Українським штабом партизанського руху ще не було. Тож не було й «новітряного мосту» між ними і Великою землею. Тому кожен патрон, кожна гвинтівка добувалися з боєм у ворога. Прихід у загін французів дуже допоміг черкаським партизанам. Як не радіти такому поповненню!

— Приймаємо вас з радістю, сини мої,— промовив урочистим голосом, наче на мітингу, секретар Черкаського райкому.— Усіх запишемо у групу Сопілки...

Партизани-французи часто бували в розвідці, ходили під виглядом німецьких військовослужбовців на залізничний вузол Шевченкове, а добуті цінні відомості передавалися потім у загін імені Пожарського, який діяв поблизу Сміли. Цей загін мав прямий радіозв'язок з Українським штабом партизанського руху.

П'єр Дель-Ера, Анрі Бле, Жак Косте-Расте, Роже Ваксів'є, Ежен Жіру і Альфред Рув-Ре входили до складу диверсійної групи, що влаштовувала засади на шосейних дорогах уздовж берега Дніпра і на шляху Сміла — Черкаси, знищуючи автомашини з солдатами, боеприпасами та іншими вантажами.

А рух по дорогах поблизу Дніпра був насичений. Гітлерівське командування ще в серпні видало наказ про утворення «Східного валу», який був би неприступним для червоних. Та «вал» уже тріщав під ударами Червоної Армії і партизанів на північ і на південь від Києва, під Кременчуком. В середині жовтня 1943 року Червона Армія зволіла Запоріжжя, а 25 жовтня — Дніпропетровськ. Війська генерала Ватутіна 6 листопада оволоділи столицею України Києвом. Залишався у німців правий берег Дніпра на Черкаському напрямку — один з останніх плацдармів на Дніпрі. Тому фашисти прагнули якнайшвидше укріпити цей свій рубіж, що міг втримати червоних від дальшого просування в глибину Правобережної України.

Невдовзі у Свидівок прибула вже стільки разів бита радянськими танкістами, особливо під Белгородом, Охтиркою, і стільки ж наново укомплектована танкова дивізія СС «Вікінг». Правий берег поблизу Свидівка обороняли частини 72-ї піхотної дивізії німців, мотобригада.

7 листопада о 15-й хвилині на першу на партизанському аеродромі поблизу села Мошни приземлився двокрилий У-2 з офіцером зв'язку штабу 52-ї армії генерала Коротєва. Цим зв'язковим був майор Дергачов. Він мав скласти оперативний план дій партизанів і батальйонів десантників під командуванням підполковника П. М. Сидорчука і частин Червоної Армії, які форсуватимуть Дніпро. План був детально обговорений, уточнений, і того ж дня увечері майор Дергачов полетів через Дніпро до штабу своєї армії.

Французькі макі з неприхованим подивом і гордістю спостерігали, як приземлився на партизанський аеродром

літак, як по-діловому офіцер із штабу обговорював з партизанами й десантниками-парашутистами плани наступної операції, про яку шепотілись бійці як про історичну операцію. Хлопці з Франції справді були горді, що вони причетні до цих боїв за велику слов'янську ріку, за визволення України.

Через кілька холодних, імливих днів мало розпочатися те, про що було домовлено з майором, що прилітав від 2-го Українського фронту. Партизанські загони й роти парашутистів рушили в напрямку села Свидівок. Край лісу зупинилися, доки командири партизанських загонів і десантників зібрались на свою останню перед атакою раду.

Та ось по центру села вдарили партизанські міномети, а за кілька хвилин фашистські позиції були атаковані загонами. Над стривоженим селом лунало: «Вперед! За Батьківщину!»

«Тигри», «фердинанди» й «пантери» есесівської дивізії «Вікінг» нічого не могли вдіяти. По них ударили з тилу партизанські взводи й роти, ударили раптово, в час, коли танкісти спали у теплих хатах і біля машин стояли лише вартові. Перелякані солдати безладно відстрілювались, не розуміючи, звідки і хто веде по них вогонь і що противником помер один у них тепер партизани. На вулицях, польових дорогах, куди метнулися було танкісти без машин, їх зустрічали вогнем партизанські засади і заслони...

— Вперед! Хай живе Москва!

— Хай живе Париж!

— Хай живе Франція!

— Вперед, за Україну!

— Ура!

Це гукали сини Франції — макі України, підбадьорюючи один одного і кожен себе в цій відчайдушній, навальній, як вихор, партизанській атаці.

То там, то там гримлять вибухи гранат і здійснюються в темне й мрячне листопадове небо яскраві смолоскипи. То палають фашистські танки, бронетранспортери.

Бій у ніч з 11 на 12 листопада 1943 року в селі Свидівок був переможним для підрозділів радянських десантників і партизанів. Знищено й захоплено як трофеї два важких «тигри», п'ятнадцять середніх танків, шість танкеток, сім бронетранспортерів і бронемашин. Партизани й десантники знищили чимало гітлерівських солдатів і офіцерів.

Вранці бої стали ще жорстокішими: ворог підтягнув танки, артилерію, піхотні підрозділи. В тяжкі хвилини до

французьких друзів не раз підходив комісар Пальоха й говорив:

— Вище голову, сини мої!.. Нам ще треба побити Гітлера в Берліні і вигнати фашистів з Франції. Справ багато. Кріпійтеся!

— Кріпимося, батьку!..— першим відповідав наймолодший серед французів, П'єр.

— Поб'ємо німців на Дніпрі, і ти, батьку, скажеш у Москві, щоб нас відрядили до генерала де Голля,— говорив Роже Ваксів'є.

— Скажу про вас і в Москві, сини мої. Тільки б нам утримати оцей плацдарм до підходу Червоної Армії, розгромити німців на Дніпрі...— відповідав комісар.

Завдання було складне: вистояти проти німецьких танків, мотопіхоти й безперервних нальотів бомбардувальників важко. Земля на плацдармі була ніби зорана велетенськими лемешами: так густо снаряди, міни й бомби пороли землю. Тополі, одинокі сосни, клени над хатами стояли зі стесаним гіллям, із зрізаними стовбурами, а по вишневих і яблуневих садах пронісся вихором вогонь. Село було перетворене у згарище.

Та Дніпро вже форсували підрозділи Червоної Армії, немов вгризлися зубами в цю землю. Тепер червоноармійці разом з партизанами стояли на смерть.

Про бої під Черкасами скоро вся країна дізналась з повідомлення Радінформбюро 20 листопада 1943 року.

В архіві Черкаського обкому Компартії України збереглися характеристики, в яких розповідається про діяльність французьких патріотів у Черкаському загоні. Ось один з цих документів:

«Анрі Бле, 1908 року народження, француз. Домашня адреса: Понт Амусо.

Партизан Анрі Бле під час виборів на батьківщині голосував за комуністів. Працював у Берліні, в Ровно, в Свидівку на вузькоколіїці. Налагодив зв'язок з молодіжною комсомольською організацією через Йосипа Носенка та Андрія Блажка. Приніс підпільникам радіоприймач. Потім пішов до лісу. Брав участь у знищенні німецького транспорту і живої сили противника на шляху Черкаси — Мошни, в боях за Дубіївку, де були захоплені трофеї.

Анрі Бле показав себе стійким партизаном. Особисто знищив кількох фашистів».

Подібні характеристики дало командування українських партизанів на п'ятьох інших земляків Анрі.

Стримані й скупі фрази документів написані на німець-

ких бланках, бо свого паперу партизани не мали. Багато чого в тих характеристиках не сказано, бо, зрештою, не за ддя слави йшли на бій ці хоробрі французькі інтернаціоналісти.

На той час Анрі Бле минуло 36 років. Жаку Косте-Расте з Орлеана було 32, Ежен Жіру — ровесник Великої Жовтневої соціалістичної революції, Роже Ваксів'є і Альфреду Рув-Ре виповнилося по двадцять три роки. П'єру Дель-Ера тільки двадцять. Мужні французькі побратими пристрасно ненавиділи фашизм і гаряче любили свою батьківщину — Францію, билися на пайтяжчих рубежах партизанської війни на Україні за свободу СРСР і рідної землі.

Під час однієї із зустрічей колишніх партизанів товариші з Черкас попросили мене допомогти розшукати їхніх французьких побратимів. Усі шестеро свого часу поїхали до Москви, а звідти 1944 року були направлені в армію генерала де Голля. От і все...

Та, виявляється, не все. Прохання комісара загону Сергія Наумовича Пальохи я передав в Українське відділення Комітету культурних зв'язків із закордоном. На ім'я голови комітету з Асоціації «Франція — СРСР» невдовзі надійшов лист. Писав член Президентської ради Асоціації Андре П'єрар, котрого знають у нас, на Україні як бойового побратима Героя Радянського Союзу Василя Порики. Знають П'єрара і як автора кіноповіді про Порику, що була надрукована влітку 1967 року в журналі «Всесвіт». Друг України П'єрар пише в листі, що він розшукав п'ятьох із шести його співвітчизників, колишніх українських партизанів. Двоє з цих п'ятьох відгукнулись у листах. Ось лист П'єра Дель-Ера:

«Мій друг побачив у журналі «Франція — СРСР» моє прізвище й одразу ж прибіг до мене. Так, мова йшла про моїх товаришів, з якими ми пліч-о-пліч воювали в СРСР під керівництвом комісара Пальохи.

Месьє-товариш Пальоха виявляв до нас виняткову, батьківську турботу. Добре пам'ятаю, що він називав мене: «Сину мій!..» Дуже шкодую, що не можу згадати прізвищ товаришів з макі, молодших командирів і офіцерів. Усі вони були справжніми борцями й чудовими хлопцями. Це я повторюю щоразу, коли розповідаю про свою одісею в Росії.

Щиро вдячний журналові «Франція — СРСР», який допоміг налагодити зв'язок з нашими друзями. Висловлюю

свої добрі почуття усім тим на Україні, котрі в тяжкий момент були хоробрими й відданими справі бійцями.

Хотілося б листуватися з паном Пальхою.

Дель-Ера П'єр, м. Сент-Аме».

Ще один лист із Франції в СРСР:

«Я прочитав у журналі прізвища шістьох товаришів, які воювали в маї на Україні. Я теж був серед цих товаришів. Дуже щасливий, що бився під керівництвом комісара Пальохи, про якого зберіг найщиріші, найкращі спогади і якому я щиро вдячний.

Хотілось би знати, де перебувають нині Йосип Носенко й Дуся Булановська з села Свидівок.

Роже Ваксів'є, м. Бриньє».

Дорогі друзі П'єр Дель-Ера і Роже Ваксів'є!

Вас і Ваших бойових побратимів по «одиссеї в Росії» Анрі Бле, Ежена Жіру, Жака Косте-Расте й Альфреда Рув-Ре не забули українські друзі. Коли збираються на традиційні зустрічі партизанів, то завжди згадують французьких маї на нашому Дніпрі добрим, щирим словом і комісар Сергій Пальоха, командир роти Сергій Сопілка, розвідники й мінери Андрій Блажко, Йосип Носенко, Сергій Ключка та інші колишні партизани Черкаського, Смілянського і Канівського районів, з котрими ви ділили біду, випробування, радість успіхів і перемог, ділили шматок хліба й одну цигарку на півзводу бійців у тяжких боях за Свидівок, Дубіївку, Білозір'я.

У дні свят і в трудові будні шлють вам слово привіту з Дніпра колишні партизани України, земляки славного героя французького руху Опору Василя Порика.

Хочеться, щоб нову сторінку цієї достовірної повісті про бойове побратимство радянських і французьких маї у битві за Україну продовжили самі учасники незабутніх партизанських подій на берегах Дніпра року 1943-го.

Ось чому наприкінці цієї оповіді ставимо не одну, а три крапки...

КОНСТРУКТОР ПАРТИЗАНСЬКОЇ ТОРПЕДИ

З Андрієм Михайловичем Грабчаком я познайомився на початку шістдесятих років, коли писав книгу про партизанів України. Відтоді, буваючи в Черкасах, завжди заходив

до нього на квартиру в новому будинку по вулиці Урицького.

Того вечора Андрій Михайлович був сам: дружина Тетяна Данилівна пішла до доньки. Андрій Михайлович монтував електромоторчик. На кухонному столі лежали котушки, конденсатори, трансформатори, магніт та інші електродеталі.

— У кожного своє хобі,— сказав, посміхаючись, Грабчак.— Один відставник-пенсіонер длубається в ці дні в садку, на городі, а я ось...

— Щось конструюєте для онуків? — запитав я.

— Хочеться, щоб замість бензинових двигунів з їхнім чадом в автомобілі працював двигун на магнітному полі,— відповів задумливо Грабчак і потер стомлене, бліде обличчя, неначе хотів рухом пальців пригладити зморшки біля очей, мудрих, трішечки примружених, ледь-ледь лукавих, але добрих.— Це був би гідний подарунок усім онукам.

Він зібрав зі столу деталі майбутнього двигуна, склав їх у ящик і поставив його в куток.

— Ходімте до Дніпра,— сказав одягаючись.

Ми йшли, і я все думав, пожартував Грабчак чи й справді хоче ось у таких умовах, на кухні, створити двигун, в якому силове магнітне поле замінило б бензин. Можливо, ветеран-прикордонник і партизан жартує? В роки війни командир партизанського з'єднання Буйний-Грабчак міг так «жартувати», що у фашистів крутило в носі. Тимофій Амвросійович Строкач якось казав мені, що Грабчак умів воювати весело, з вигадкою, як і годиться справжньому прикордонникові. Та зараз я не став допитуватися, майструє він механічну іграшку для своїх онуків чи живе ідеєю заміни нинішнього типу двигуна на електричний. У нього не вистачає технічної освіти, нема лабораторії, однак думка і мета є. Це добре, коли людина живе високою мрією. Цілеспрямованість — одна з рис характеру Грабчака.

З центральної вулиці ми звернули у сквер до Дніпра. Зі сходу дув свіжий березневий вітер. Протилежного східного берега не було видно, бо вже зовсім смеркло, та й тому, що Дніпро тут став Кременчуцьким морем. Дамба підковою перетинала водосховище, втікаючи в далину майже на п'ятнадцять кілометрів, блискаючи безкінечним ланцюжком вогників, які на лівому березі зливалися в сузір'я електrolамп села Чапаєвки.

— Розлився Дніпро,— задумливо мовив Андрій Михайлович.— Уже весна... Як швидко минають роки...

В середині тридцятих років Андрій Грабчак служив на прикордонній заставі поблизу Олевська Житомирської області. В ту пору у вищих колах командування Червоної Армії існувала ідея замінювати протитанковими мінами ділянки на західному кордоні, на яких можливий прохід бронетанкових сил агресора. Тоді ж лейтенант-прикордонник Грабчак і познайомився з інженером-полковником Стариновим, відомим теоретиком і практиком у міннопідривному ділі.

У дні визвольного походу Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію застава, на якій служив Грабчак, передислокувалася на повий кордон, а з воз'єднанням з Радянським Союзом Бессарабії і Північної Буковини влітку 1940 року Грабчак був призначений начальником однієї з застав новоствореного 97-го Чернівецького прикордонного загону. Він одразу ж узявся за зміцнення своєї ділянки кордону. На це його надихнув полковник Строкач. Бійці застави старшого лейтенанта Грабчака будували блокгаузи і вогневі точки, копали ходи сполучення. Грабчак навчив кількох прикордонників мінній справі, на заставі була навіть імпровізована майстерня по виготовленню мін. Ентузіасти-прикордонники виготовили кілька десятків протитанкових мін і багато протипіхотних, якими були замінені окремі ділянки в смузі кордону.

А за кілька днів розпочалася Велика Вітчизняна війна. Тепер уже вибухали на Грабчакових мінах бронемашини й танкетки, підривались фашистські солдати. А скільки їх було перебито з кулеметів, що стріляли з блокгаузів і добре замаскованих вогневих точок... Вісім днів прикордонники під командуванням старшого лейтенанта Грабчака утримували рубежі, які довірила їм Батьківщина.

Та обстановка склалася так, що застава опинилася у глибокому тилу ворога. Надійшов наказ залишити позиції на кордоні, й Андрій Грабчак повів своїх прикордонників і червоноармійців інших частин, які приєдналися до нього, на схід.

Дорога ця назавжди запам'яталася Грабчаку: це був шлях крізь вогненне пекло. Безперервні сутички з підрозділами ворога. Над самою землею літали «юнкерси» й «хейнкелі», обстрілюючи юрми людей і колони техніки. Пожежі з краю в край вогнем і димом застидали обрії. Всюди чути плач дітей і жінок. І кругом — могили. Могили вбитих побратимів. Поховав Грабчак і політрука Михайла Карамчука, і свого друга старшину Івана Шелудька, і юного Вітю Косарькова...

Одного разу Грабчак, переодягшись у цивільний піджак, пішов з кількома червоноармійцями у розвідку. Та в першій же хаті розвідники натрапили на переодягнених у червоноармійську форму фашистів з команди, що «виловлювала» бійців Червоної Армії, які «відстали» від своїх військових частин.

Так Андрій Грабчак опинився в «Уманській ямі». Це був глибокий кар'єр, куди фашисти зігнали полонених. Становище їх було нестерпне. Воду полонені пили з калюж. На їжу наглядачі іноді скидали вбитих коней...

Єдина надія на втечу — це потрапити в робочу команду, що вранці виходила з «ями», а ввечері поверталася. Для цього треба пробитися ближче до виходу з кар'єру. Протиснувся туди і Грабчак. Того дня прийшло багато жінок з вузликами. Вони принесли їжу полоненим. Грабчак підморгнув якійсь жінці, щоб та визнала його за свого чоловіка. Жінка зрозуміла Андріїв жест і за шматок сала упростила солдата-охоронника відпустити полоненого. Забравши сало й усе, що було у вузлику, німець штовхнув виснаженого бородатого Андрія прикладом карабіна у спину:

— Век! Век...

Грабчак загубився в натовпі. Не раз старший лейтенант хотів залишитись у тилу ворога і стати партизаном, та совість не дозволяла. Він вважав, що мусить неодмінно пробратися через фронт і доповісти полковнику Строкачу про дії прикордонної застави, про свій відступ на схід, а вже потім проситися, щоб його послали у ворожий тил. Тільки тоді, вважав Грабчак, сумління його буде чисте і перед самим собою, і перед командуванням.

Три місяці Грабчак пробирався до своїх. Воював на фронті, лінія якого проходила по березі ріки Сіверський Донець, командував ротою. Однак помислами й душею Грабчак жадав самостійності, тобто бути і командиром, і бійцем, та ще й мінером в одній особі. Таке місце могло бути лише у ворожому тилу. Грабчак вірив у себе, передчував, знав, що там, за лінією фронту, він міг дати більше користі на війні. А відчуття свого місця в житті як під час мирного будівництва, так і в пору лихоліття означає, що людина на тому місці може найбільше дати користі рідній країні, проявивши тут себе.

Влітку 1942 року, коли був створений Український штаб партизанського руху, Грабчак написав з фронту заяву на ім'я Т. А. Строкача, щоб той послав його з диверсійною групою у ворожий тил.

Прохання було враховане, і Грабчака відкликали з фронту в школу партизанських командирів.

Наприкінці сорок другого року старший лейтенант Грабчак був призначений командиром загону парашутистів.

У січні 1943 року десантна група Грабчака і комісара Підкоритова у складі шести бійців приземлилася на вогнища партизанів Сидора Артемовича Ковпака. Парашутисти пробули у ковпаківців кілька днів, а потім пішли своїм маршрутом до Олевська, Житомирської області.

З дня на день група зростала кількісно і вже на весну нараховувала кілька сотень бійців. А влітку сорок третього у Грабчака було вже три диверсійних загони (понад тисячу партизанів), які довели рахунок підірваних німецьких ешелонів до сотні.

Серед бійців Буйного-Грабчака були десятки майстрових людей — трактористи, механіки, теслі, електрики, мотористи, ковалі, слюсарі. Без цих кадрів Грабчак навіть не мислив вести партизанську війну проти німецьких військових частин, адміністрації і жандармерії.

Вже у квітні сорок третього мінери Грабчака сконструювали з двох типів мін новий підривач. У цій конструкції був використаний вібраційний замикач з однієї міни, а годинниковий механізм з іншої. Такими зарядами замінювали ділянку колії в один кілометр. Серія вибухів між Олевським і станцією Пояски змусила німців посилити охорону залізниці. Гарнізони у Поясках, Рудні-Радовельській, Сновидовичах подвоїлися, а в Олевську було до трьохсот солдатів і жандармів.

28 квітня 1943 року командуючий німецькими військами в цьому районі генерал-майор Ноймар у доповідній записці так оцінював роботу радянських мінерів:

«Діяльність бандитів у районі знову посилилася. Вони добре озброєні. Наше цивільне управління тероризоване. Населення не може дати нам ні худоби, ні зерна. Навіть під охороною каральних команд доставити все це не вдається. 24 квітня вибухи сталися на очах у наших солдатів. Місто Олевськ оточене. Рух по шосе Олевськ — Коростень паралізований... Вийшло з ладу сім паровозів, бо потрапили на міни, розбито велику кількість вагонів. Диверсанти постійно ведуть спостереження за залізницею. Навіть коли по колії проходили один за одним патрулі через 18 хвилин, під рейки на цій ділянці були поставлені партизанські міни...»

Народні месники ліквідували городнинський гарнізон і стали блокувати німців у Ємільчиному, мінуючи всі дороги.

Діло дійшло до того, що з Ємільчиного до Новограда-Волинського німці транспортували продовольство літаками, не насмілюючись проїхати дорогами, бо на них проходила «практику» партизанська молодь, майбутні мінери з'єднання Андрія Грабчак.

Щоб вивезти хліб і м'ясо, німецьке командування відрядило в Ємільчине роту есесівців, які й розташувалися у великому двоповерховому дерев'яному будинку. Есесівці загрожували також одному із загонів Грабчак. Треба було вжити термінових заходів, і Грабчак застосував новий апарат. Партизани захопили підводу і двох їздових-поліцаїв. Грабчак завжди таким давав можливість спокутувати свою вину перед партизанами, і цього разу два поліцаї повинні були провести фіру до казарми есесівців й запропонувати солдатам курей... в обмін на мило і сіль. З поліцаями поїде переодягнений мінер. До лапи курки буде прив'язаний підривач від міни, з яким з'єднувалися дві стокілограмові авіабомби, що лежали на дні фіри. Вибух стане через сто двадцять секунд. Цього часу досить, щоб підривники непомітно шмигнули від повозки, а потім і втекли...

Так і сталося. Хтось з есесівців потяг до себе курку з чекою від міни. Прогримів оглушливий вибух. Було вбито кілька десятків солдатів, що з'юрмилися біля воза і геть зруйновано двоповерхове приміщення казарми. Каральна експедиція, яка готувалася на партизанів Буйного, була зірвана.

Кмітливості, винахідливості Грабчак не було меж. Почувши від селян, що гітлерівці почали отруювати у криницях і колодязях воду, Грабчак закипів гнівом і тут же вирішив провчити злочинців-жандармів. Він замінував трофейний сейф, поклавши в нього сильний заряд і з'єднавши підривач з дверцями, які неодмінно стануть відкривати німці з комендатури, якщо сейф потрапить до них. А щоб сейф таки повезли в Олевськ, Грабчак і Підкоритов склали листа такого змісту: «Шановний товаришу командире партизанського загону «Спартак»! Надсилаємо вам отриманий з Великої землі друкарський шрифт для газети у кількості сорока тисяч знаків. Про одержання повідомте по радіо. Начальник Українського штабу партизанського руху генерал Строкач».

Для певності лист вклали у конверт і поставили сургучеву печатку. Пакет підклали під сейф, що вже стояв на возі, так, щоб половину конверта було видно. Потім Грабчак одібрав найгірших коней, що були в загоні, запряг їх,

і фіра виїхала з лісу на шосейну дорогу. Там і сталася «сутичка», в якій партизани, що везли сейф до неіснуючого «загону імені Спартака», при перших же пострілах німців накивали п'ятами, «злякалися». А гітлерівці, розкривши пакет і довідавшись з листа самого генерала Строкача про цінність вантажу, з переможними вигуками супроводжували фіру з сейфом до будинку жандармерії.

Трофеєм зацікавилася німецьке начальство. Усім хотілося побачити, помацати руками отой шрифт для редакції газети партизанського загону імені Спартака.

Нарешті з великими труднощами з допомогою зубила відчинили сейф. Там було три снаряди і плитки толу. Все це з'єднане дротами. Тільки-но одчинилися дверці, заряд спрацював. Пролунав могутній вибух. Його чули і командир партизанів Грабчак, і комісар Подкоритов, які з групою бійців прийшли на околицю Олевська. Грабчак зняв кубанку, перетяту червоною стрічкою, і сказав сумним голосом:

— Хоч і поганенькі були коні, а все-таки жаль...

У дні наступу військ 1-го Українського фронту до Дніпра й під час боїв за переправи та плацдарми на Дніпрі і Прип'яті мінери з'єднання старшого лейтенанта Грабчака і комісара Підкоритова ще більше посилили удари на залізницях Олевськ — Коростень, Шепетівка — Бердичів, Шепетівка — Новоград-Волинський. Всього підриивниками з'єднання було скинуто з рейок понад півтори сотні ворожих ешелонів, в тому числі платформ з танками, тягачами й катерами, сто два бронепоезди, на мінах загинуло понад дві тисячі солдатів. Двадцять разів партизани руйнували лінію зв'язку Київ — Берлін.

За цими цифрами не лише відважна діяльність мінерів, але і їхні жертви, невдачі, про які командир написав у своєму звіті Українському штабу партизанського руху: «На своєму рахунку червоні диверсанти мали і невдачі. Там, під дубом, ми не оплакували ці невдачі, а одразу ж виправляли свої помилки за закопом: за око — два ока, за зуб — усю фашистську щелепу, за ребро — ламати хребет вражим гітлерівцям...»

...Ми стояли біля Дніпра, дивились мовчки на прикрите мрякою Кременчуцьке море.

Ось на дамбі, поміченій пунктирною лінією вогників, з'явився поїзд, освітлюючи собі дорогу фарами.

— Швидко йде,— промовив Андрій Михайлович.— Не

так, як повзли поїзди у німців, особливо перед мостами. Боялися фашисти швидкості, щоб не скрутити собі в'язи, падаючи з насипу. Та-а-ак... — протяг він, згадуючи одну з найоригінальніших диверсійних операцій у роки минулої війни.

...Залізничний міст через річку Уборть мав важливе значення у стратегії німецької оборони на Дніпрі в районі Києва, і тому штаб партизанського руху звернувся до Грабчака з радіограмою, в якій запитував про можливості знищення цього об'єкта.

Міст охоронявся: навколо стояло чотири зенітних гармати і чотири дзоти, гніздо з трьох полкових мінометів. Високий насип і відкрита місцевість давали охоронцям можливість вести прицільний вогонь, а вночі вмикалися два прожектори, яскраво-жовті рукави яких схрещувалися у темряві, немов велетенські мечі, намацуючи наземну ціль. Підступи до мосту були заміновані і обнесені колючим дротом у кілька рядів. Залізнична колія на ніч зачинялася металевими ворітьми. Дно річки та її береги також були заміновані під мостом і поблизу нього.

Було над чим подумати Буйному-Грабчаку, коли він отримав радіограму від генерала Строчака. Андрій довго, годинами, ходив, закривши руки за спину, утоптанною стежкою між соснами. Бійці перешіптувались: «Наш Чапай думу думає...» Потім командир сів на пенюк (столу у нього ніколи не було), витяг карту-кілометровку і схилився над нею. Усі мовчали, чекаючи, що скаже командир.

— Завдання нам випало масштабне, — нарешті промовив Грабчак і розстебнув комір безрукавки, в якій любив ходити в сонячні дні. Гукнув до себе молодого бійця: — Біжи мерщій до Задорожного і скажи, щоб сідлав коней. І мого Аллаха... — І до комісара Підкоритова: — Микола Михайловичу, поїду я до Сергія Куделька, а ти пошли в Шепетівку взвод Адама Шмата, нехай привезуть півдюжини авіабомб...

— Зрозуміло, — кивнув комісар, — хоч і нелегко. Бомби ті за сотню кілометрів від нас. Та ще, скільки залізничних колій доведеться перетнути нашій валці з авіабомбами...

— Шкурка вичинки варта, — весело підморгнув командир. — Розпочинаємо, комісаре, операцію «пекельна машина», або «партизанська торпеда». Як тобі назва подобається?

Того ж дня Грабчак зібрав на раду актив загону, яким командували Сергій Куделько та комісар Дем'ян Патюк.

Грабчак показав їм креслення, зроблене ним нашвидку, й оголосив:

— Конструюємо «торпеду», або... «пекельну машину номер один». Згадайте: навесні у фільварку гебітскомісара ми реквізували трактора. А двигун, здається, сховали. Знаєте де?

— Так, — ствердив командир Куделько.

— Тепер ще треба роздобути у німців дрезину. Що на це скажеш, Бікфорд? — звернувся Грабчак до Дем'яна Патюка, колишнього підпільника за прізвиськом Бікфорд, що тепер був комісаром загону.

— Дрезину роздобудемо на станції, — відповів Патюк. — На жаль, без мотора.

— Так от дивіться, — Грабчак показав на креслення. — На рейки ми ставимо колеса дрезини. Зверху лягає дерев'яна рама і шестиметрові бруски, щоб вибухові матеріали, покладені на передок «торпеди», проскочили вперед якнайдалі, аж до середини мосту. «Торпеду» рухатиме двигун від трактора. Знизу примонтуємо бак з паливом... Але й ця довжина недостатня, щоб «торпеда» проскочила до середини мосту. Тому ми продовжимо рейку ще метрів на п'ять, закріпимо її дротом, щоб не билася об шпали. До вільного кінця піднімемо вгору жердину, з неї опустимо шпагат до капсули підривача. На «торпеду» буде покладено авіабомби, снаряди, ящик з толом. Попереду повісимо ліхтарик, як і повинно бути на німецькій дрезині. І ось «торпеда» мчить до мосту. Планка на чотириметровій жердині б'ється об верхню ферму моста, геть відлітаючи назад, і висмикує з допомогою шпагату дроти, з'єднані з підривачем. Вибух. Ну як?

Усі зачудовано дивились на конструктора «торпеди».

— На ніч фашисти зачиняють дротяні ворота перед мостом, — зауважив хтось із партизанів.

— Нічого. На передку ми прилаштуємо лемеші з плуга. Ударившись з великою силою, лемеші проріжуть сітку, — відповів Грабчак. — Роботу починаймо вже сьогодні. Патюк — механік, йому й карти в руки. Термін — два тижні. До того часу хлопці Адама Шмата привезуть авіабомби.

Ці слова Андрія Грабчака означали, що загін втілює в життя девіз: «тротил — наше повітря». Партизани не поклалися на вибухівку, міни, що їх пришлють з партизанського штабу, а добували все це у ворожому тилу. «Покладатися лише на себе, на свої сили...» Цю істину Грабчак з'явив ще на кордоні, коли застава сам-на-сам билася проти ворожих військових частин.

— І ще,— нагадав Грабчак, вже осідлавши коня Аллаха,— залізниця, товаришу Куделько, повинна бути вами вивчена «від» і «до», як свої п'ять пальців. Треба знати розклад, за яким ходять патрулі, сапери, знати графік руху поїздів, розташування вогневих точок, одне слово, знати все. На допомогу я пришлю Задорожного.— Він поплескав по шиї коня.— Вперед, мій правовірний коню, ну, Аллах!

У лісі під Шебедихою закипіла, як повідомила б партизанська газета «загону імені Спартака», самовіддана робота на честь виходу військ Червоної Армії на правий берег Дніпра. Партизани принесли двигун і ще деякі деталі, що могли знадобитися для «торпеди». Теслі готували дерев'яну раму. Ковалі кували кістяк для двигуна, кріплення. Нутроці для ходової частини підбирав з інших машин і лаштував Дем'ян Патюк. Ніхто з сотні бійців не був без діла. Частина людей працювала на відбудові шебедихівської залізничної вітки, що колись з'єднувалася з Поясками. Будівництво очолював комісар Микола Підкоритов. Цю вітку Грабчак вирішив використати для випробування «торпеди». Інші групи партизанів були в розвідці, у засідках на шляхах. Підступи до головної «майстерні» пильно охоронялися. Група розвідників Задорожного, яку прислав Грабчак на час будівництва «торпеди» у загін Куделька, стежила за кожним рухом ворога на залізниці, його діями в населених пунктах.

Минув тиждень. Грабчак повернувся в загін. Підкоритов з усмішкою повідомив йому:

— Відбудову трикілометрової залізничної вітки завершено. Упоралися, як стахановці, і майстри з монтажем «пекельної машини номер один». Вже заводили двигун. «Торпеда», поки що без снарядів, проїхала чималий відрізок. Комісія перевіркою задоволена.

— Молодці,— похвалив своїх Грабчак.

Тим часом повернувся взвод Адама Шмата з-під Шепетівки, привізши двома підводами авіабомби і снаряди з колишніх складів, залишених радянськими військами в лісах ще влітку сорок першого року.

Вранці прийшов зв'язковий від Задорожного і повідомив про обстановку на залізниці. Серед новин була й та, що комендант мосту з десятком солдатів поїхав моторною дрезиною на станцію Пояски. Хлопці простежили: комендант їздить туди мов за графіком — кожні три дні.

— Чому це він курсує у Пояски? — подікавився Грабчак.

— Там у нього коханка працює в жандармерії, — пояснив комісар. — Це точне повідомлення наших людей з Поясків.

— Ну й комісар! — засміявся Грабчак. — Усе знає. Вам би розвідником бути не в нашому загоні, а в самому Генеральному штабі... Масштабно живе комендант мосту! Що ж, ми використаємо його амурні виїзди на дрезині у своїх інтересах. Передайте, хлопці, Задорожному, щоб він вислав до Тепеницького кар'єру зв'язкового. А ми тут уже готові.

Рота партизанів захопила село Тепениці, перетнувши усі виходи, щоб не прослизнув ні туди, ні сюди жоден лазутчик. Інший взвод автоматників і кулеметників мав і далі стежити за мостом через Уборть і за сигналом мусив заблокувати підступи до нього.

Вечоріло. Авангардні групи Грабчака вже зайняли бойові позиції поблизу залізничного полотна.

...Та ось над Убортю спалахнула ракета, освітивши лонжерони і ферми мосту. Німецькі солдати наспівували веселими й хмільними голосами. У ці години їхній комендант був із своєю коханкою. Йому можна й душу одвести, і повеселитися. Він вірив, що його об'єкт так і залишиться недосяжним ні для радянських літаків, ні для тутешніх партизанів. Справді ж бо! На підступах до мосту треба покласти сотні вбитими, щоб підійти та замінувати його. В цьому впевнені не лише комендант та його солдати, а й гебітскомісар Олевська, і генерал-майор Ноймар, намісник самого Еріха Коха.

Тим часом через Тепениці воли везли на возах деталі «торпеди». Валка тяглася повільно, а час, здавалося партизанам, летів, мов на крилах.

Грабчак нервував: від розвідників Задорожного досі не з'явився зв'язковий...

Натомлені далекою важкою дорогою, партизани зупинилися, мовчать. Командир заборонив не те що розмовляти, навіть кашляти. Темрява й тиша — їхні вірні супутники. Жодне зрадницьке око не повинно бачити цієї «чумацької валки». Грабчак ходить між возами, заклавши руки за спину. Треба пройти тихо й останній кілометр, що відділяв їх від залізниці.

Аж ось повернулася партизанська розвідка: усе гаразд, можна рушати далі.

У лісі Грабчак зустрів зв'язкового від Задорожного. Той

повідомляв, що комендант мосту ще в Поясках, у своїй коханки.

Вози, навантажені деталями від «торпеди» й боеприпасами, вже не могли ближче підійти до залізничного насипу: колеса грузли в заболоченому ґрунті. Десятки рук підняли дрезину і однесли до колії.

А невдовзі «торпеду» було поставлено на рейки. Обережно на поміст дрезини поклали чотири авіабомби, вісім снарядів, кілька протитанкових мін, ящик толу. Патюк прив'язав кінці шпагату до запобіжника підривача...

У ці напружені хвилини раптом поблизу загавкали собачки. Перви у багатьох були напружені вкрай. А якщо це німецька охорона залізниці або каральна команда? Працювати на колії треба ще кілька хвилин. Якщо ж спалахне перестрілка, тоді вся важка праця мінерів піде намарне, операція «Торпеда» зірветься... Та люди гарячково працюють. Ось уже мотор, чмихнувши, загуркотів спочатку несміливо, а потім рівно і на весь голос, як колись на полі, в борозні.

Грабчак поглянув на годинника. У ці хвилини має повертатися від коханки комендант мосту з охороною. Це й був той час, коли треба пустити «торпеду» на міст.

Патюк уже ввімкнув ліхтарик, підвішений спереду «торпеди».

— По фашистському об'єкту...— подав команду комісар, — «торпеду» запускай! Смерть німецьким окупантам!

«Торпеда» рвонулася з місця. На ній ще залишалися Патюк, Беленков, Шмат, котрі так багато зробили, щоб «пекельна машина» побігла по рейках до залізничного мосту. Ось вона вже пододала першу сотню метрів, набирає швидкість.

— Стрибайте, чорти! — гукнув навздогін Грабчак.

Та екіпаж «торпеди» і без попередження знав, що настав час стрибати й котитися з насипу, щоб не було пізно.

Попереду на високому березі річки на тлі неба вирізблювалися верхні ферми мосту.

Солдати на об'єкті думали, що то повертається їхній комендант від коханки, й одчинили ворота. Та на міст увірвалася партизанська «торпеда», зламавши жердину. У цю мить і був висмикнутий запобіжник підривача.

Нечуваної сили вибух струсонув землю і небо, угору велетенським язиком шугнуло полум'я. Ферми мосту звалилися у воду...

Понад хвилину мовчали вартові, оглушені громовицею, а вже потім почали стріляти з гармат і кулеметів.

— Оце вам і за нашого Ваню Копьонкіна! — промовив схвильованим голосом комісар Підкоритов.

— Міст виведено з ладу місяців на три, до приходу Червоної Армії,— схвильовано промовив комісар Підкоритов.— Оце і є стратегічна перемога, Андрію Михайловичу. Треба повідомити в штаб генералу Строкачу і назвати прізвиська найактивніших.

— Назвемо, комісаре, коли наші прийдуть. А зараз у радіограмі передамо: «Міст через Уборть торпедували. Буйний, Подкоритов».

Ці слова Андрій Грабчак записав і в свій щоденник, для пам'яті. Хай буде для нащадків...

— Було колись на Україні: ревіли гармати...— зітхнув колишній командир диверсійного з'єднання партизанів Буйний-Грабчак, звертаючись до мене.— Погляньте. Їде поїзд «Москва — Одеса». А я вже давненько не їздив поїздом... А що? Прокататися б від колишньої моєї застави в Карпатах аж до Владивостока!

Залізничним мостом через Кременчуцьке море мчав до Черкас поїзд. У вікнах вагонів світилися веселі, мирні вогні...

ВНЕСКИ ЧЕКІСТА СИДОРЧУКА

«У партквитку № 4139857 на ім'я Сидорчука Олексія Петровича, року народження 1913, час вступу до партії — травень 1941 р., виданому Смольненським РК ВКП(б) м. Ленінграда 29 червня 1941 р., відміток про сплату членських внесків немає...»

З повідомлення Смольненського РК ВКП(б).

Тихого травневого ранку ми з Галиною Адольфівною, стрункою, тендітною жінкою в чорній хустці, прямували новозбудованою вулицею до Бузького лиману. Лінія горизонту ховалася в сухому серпанку, і широкий голубуватий лиман зливався з небом. Здавалося, що навкруги море. Та й саме місто корабелів Миколаїв, яке розкинулося на півострові, нагадувало величезний дредноут, що застиг на рейді.

Ми уповільнили кроки. На стіні нового будинку юнак у робочій блузі прибирав металеву табличку з написом: «Вул. Сидорчука». Моя супутниця зітхнула, мовлячи:

— Ось і вулиця його імені з'явилася.

Після цього вона довго мовчала. Вона зараз думала про нього і свою юність.

— Сидорчук! Будь ласка.

Високий кремезний чоловік, по-морському похитуючись, ввійшов до кабінету. Назустріч підвівся секретар райкому партії.

— Вітаю вас, товаришу Сидорчук, з одержанням партквитка.

— Дякую.

— Скільки вам ще навчатися у спецшколі?

— Тижнів зо два. Війна підганяє.

— І як? Страшнуvато йти в тил противника? — ніби ненароком запитав секретар.

Сидорчук трохи розгубився.

— Я про це ще не встиг подумати.

Секретар райкому простяг Сидорчукові партквиток. Олекса з хвилину розглядав документ, свою фотографію, чисті графи, в які заноситься сплата членських внесків. Сумно усміхнувшись, сказав:

— Якось незвично. Ще не платив членських внесків, а квиток треба повертати.

— На жаль, там нікому буде сплачувати,— відповів секретар.

— Та я в боргу не залишусь...

Секретар зрозумів, про що говорив Сидорчук, і потис йому руку.

— Хай щастить вам у нелегкій боротьбі.

У приймальні на Олексу чекав земляк і друг по спецшколі лейтенант Петро Луценко.

— Щиро вітаю, друже,— мовив.— У тебе сьогодні незабутній день.

— Так, Петре. Це буває раз у житті.

Того дня їхній шлях від будинку Смольненського райкому партії до спецшколи був дуже довгий. Вони говорили про те, що їх незабаром чекало в Миколаєві, й про те, що вони назавжди залишаються вірними друзями.

Диверсійна група майора Лягіна прибула до Миколаєва за кілька днів до його окупації гітлерівцями. Чекісти готувалися до роботи, і в головного мінера Олекси Сидорчука турбот вистачало. Треба було знайти надійне сховище для мін і вибухівки, приготувати конспіративні квартири, продумати систему зв'язку, визначити наперед можливості легалізації членів групи.

Олекса стояв біля кіоска на Радянській вулиці й стежив за під'їздом. Звідти вийшла білява дівчина. Уперше він побачив її на продовольчому складі. Сидорчук уже знав, що дівчина працювала буфетницею у військово-морському авіаційному училищі, батьки її — німецькі колоністи, ім'я — Адель, а для подруг просто Галя. Цього, звичайно, було замало, щоб визначити, на чиєму боці буде ця молода німка, коли сюди прийде гітлерівська армія.

— Добри вечір, — привітався Олекса до дівчини.

— А-а, це ви.

— Примітили? Я сюди пиво ходжу пити.

— Угу, — посміхнулась дівчина. — Третій день тут не продають ні пива, ні води.

— То я читаю вітрини. Щоб не забути минуле. Не завтра, то післязавтра тут будуть окупанти.

Олекса навмисне зробив паузу. Але й Адель-Галина теж не поспішала з відповіддю.

— Гримить недалеко. Як жити будемо? — раптом запитала вона.

— Хто як... Вам легше. Ви німкеня.

— Так, — сказала вона. І різко додала: — Я ще й комсомолка.

На серці в Олексі відлягло.

— Що ж тепер робити? — запитала вона, прислухаючись до гуркоту гармат.

Галина подивилась Олексі у вічі і відчула гарячий потиск його руки.

Вони стали жити в одній квартирі. Галина ні про що не розпитувала, хоч і мала певні здогади. І ось настав час, коли Сидорчук на диво спокійним голосом сказав:

— Я монтуватиму міни, Галя. Прошу тебе повартувати. З півгодини, — додав він, неначе йшлося про звичайнісінькі хвилини, які вона могла почекати десь на вулиці.

— Гаразд, Алекс. Я піду на варту, — мовила вона, — і стоятиму, доки тобі потрібно.

— Спасибі, Галя.

Одне запитання, яке тривожило її, з'ясовано: Олекса — підпільник. Вона вже знала, що в нього є друзі — Петро Луценко й Микола Улезько, які теж влаштувалися на квартирах і працювали разом з Сидорчуком то на макаронній фабриці, то на елеваторі.

Певдовзі по місту рознеслася чутка, що з елеватора попливли в Бузький лиман тисячі центнерів пшениці.

— Що сталося, Алекс? — здивувалась Галина, коли він, повернувшись з роботи, поставив на стіл глечик вина.

— На елеваторі погано платять. Треба шукати нову роботу, — відповів, хитро підморгнувши.

— А вино?

— Вип'ємо за наш перший внесок, Галю.

— Який внесок? Кому ти заборгував, Алекс?

— Колись розкажу. А зараз — вип'ємо за те, що ти така хороша.

— За тебе, Алекс.

Вони випили білого пахучого вина, що іскрилося південним сонцем.

— Галю, тобі треба влаштуватись в їдальню автопарку, — сказав Олекса.

Вона помовчала, а потім кивнула головою:

— Якщо це потрібно, спробую.

Вдруге вони пили вино в листопаді. Того дня вибухами було понівечено два десятки ваптажних автомашин з автопарку четвертого гітлерівського повітряного флоту.

— Галю, тобі час уже змінити місце, — сказав Олекса. — Наймись у ресторан на аеродромі.

— Туди влаштуватися не так просто. Тільки після перевірки в гестапо.

— У тебе є знайомі німкені. Деякі з них дружать з німецькими офіцерами. По знайомству все можна.

— Я піду на аеродром, якщо ти так хочеш, — сказала вона.

— Дякую, любя. — Він узяв її за плечі.

Очі його були лагідні, трішечки усміхнені, щирі.

«Любиш?» — хотілося запитати Галині.

Нова буфетниця на аеродромі, Адель Кельм, була привітна, метка, послужлива, і це подобалося пілотам, які заходили перед вильотом випити чарку кюммелю чи коньяку, а після повернення — посидіти за бокалом пива. Адель не минала жодної нагоди, щоб перед офіцерами й уповноваженими гестапо не похвалитися своїм чоловіком — флегматичним, добрим і працьовитим Алексом, якому не поталанило за більшовиків стати справжнім бюргером.

Незабаром Адель умовила коменданта, щоб він узяв на роботу її чоловіка. І Олекса став кочегаром на аеродромі, грів воду для літаків, допомагав слюсарям в авіамайстерні, підмітав. Він не цурався ніякої чорної роботи. Скоро Олекса ближче познайомився з солдатами охорони, а з одним —

теж з місцевих німців, Геннадієм Кречетом, — потоваришував. Усім Сидорчуковим приятелям Адель завжди охоче наливала вина. І пішов по аеродрому розголос про Алекса як про доброго роботягу й компанійську людину.

А вдома він лаштував годинникові механізми для мін. І весь час, поки Олекса займався цією механікою, Галина стояла на варті біля будинку.

Та ще важче було перенести вибухівку на той берег Індулу по мосту, що охоронявся. По кілька толкових плиток щодня носила у своїй сумці Галина. Луценко, Сидорчук, Улезько ховали тротил під одягом. Потім Луценко й Улезько стали «упаковувати» вибухівку у в'язки хмизу й нарубаних дров. Переносили на другий берег у хвилини, коли міст був запруджений людьми, що поверталися з роботи, несучи додому обрізки дощок, трухляві колоди й оберемки дровець.

В один із тих днів у гітлерівських пілотів сталася незвичайна подія. «Юнкерс», що був готовий вийти на стартову доріжку і екіпаж якого побіг на хвилину до буфетниці Аделі «заправитися» коньячком, раптом заревів моторами, помчав по полю і одірвався від землі.

Тільки Адель і Алекса не здивувала ця пригода, бо вони вже давно підготували заміну гітлерівським пілотам.

— Боже мій! Боже мій! — хапався за голову комендант аеродрому. — Хто б міг подумати! Підмітайли виявилися такими спиритними льотчиками. Іван воюй не по правил...

Увечері Галина поставила на стіл карафку з вином:

— За щасливе приземлення «юнкерса».

У двері постукали, немов відбивали такт під маршовий мотив. Це були свої. Галина вийшла в коридорчик і повернулася з Петром Луценком.

— Сідай, Петре, — радо запросив Олекса, бо зустрічалися вони дуже рідко. — Прийшов з новиною?

— Все до останнього кілограма за твоєю програмою перенесено, — відповів Луценко.

— Спасибі, друже. — Олекса підвівся. — Сьогодні вночі, Петю. На Тихому океані поря вітрів, штормяги, а в нас час туманів і мряки.

І хоча Олекса-моряк не був командиром групи, а тільки її головним мінером, його слово для Петра Луценка було наказом.

— Вночі, — повторив Сидорчук і усміхнувся карими очима до Галини. — Скажи, Петю, правда ж хороша вона в мене?

Була темна й холодна ніч. У ривчаках дзюрчали талі води. Сіялася мжичка.

Патрульні солдати, що проходили по шосе, раз у раз умикали кишенькові ліхтарики, і пасма світла наче розплескувалися об сіру стіну мряки. Ліхтарики гасли, чулися неквапливі кроки солдатів, негучна їхня розмова і сміх, невеселий, неначе втомлений.

— Давай! — прошепотів Олекса, намацаючи руки друга, а в них і замотаний у плащ-намет заряд.

Луценко віддав тротил, і Олекса пішов, а потім поповз через кювет по шосе. Ще кювет. Тут дзюрчала вода. Рука вперлась у слизьке й холодне дно. Олекса видерся нагору, проповз сотню кроків і почав спускатись у глибокий рів, що обрамлював аеродром.

І тут вода. Слизько. Неприємно. Це добре, що весь вантаж у великому мішку за спиною, а руки вільні. Так довго повзти йому ще не доводилося.

Та й узагалі він не любив повзати. Тому й пішов служити не в сухопутні війська, а на морський флот.

Ніби вві сні, пропливали лісові хащі, тихі озера, ручаї з ледь помітним плином води, лелеки в лузі, дуби, часом схожі на парубків з розпатланими чубами. Це все його рідна голубоозера Волинь. А потім Київ. Олекса вчився у залізничній школі, а влітку батько, бригадир поїзда, брав хлопця з собою. Де тільки не бував Олекса за літо: у Севастополі, в Мурманську, Одесі, Москві, в Ленінграді...

Одного разу їздив навіть до Владивостока. Батькові хотілося, щоб син у свої чотирнадцять років побачив світ, людей і всі три океани, що омивають береги нашої країни. З вокзалу пішли до пам'ятника борцям революції на Далекому Сході. На високому п'єдесталі — постать червоноармійця з прапором. Нижче — з одного боку група бійців першої російської революції, з другого — вилиті з бронзи партизани Примор'я. Зачарованими очима хлопець дивився на величний пам'ятник. Йому вчувалася пісня, яку вони часто співали всім класом, надто ж останні її слова: «І на Тихім океані свій закінчили похід...»

Олекса обливав губи й відчув на язичці солоний присмак. Піт... Тільки б не помітили його, не вдарили на сполох, не засвітили б прожектори. Тоді кінець усій напруженій, багатоденній роботі і його, і товаришів. Олекса знав: хвилюється майор Лягін — як там у Моряка на аеродромі?

Моряк — така нині його підпільна кличка. Згадав, як прийшов у військкомат і сказав: «Пошліть мене на флот. Тихоокеанський». Після служби на флоті, коли йому за-

пропонували стати чекістом, запитав: «Я ловитиму шпигунів чи за мною ганятимуться?» — «Це залежатиме більше від тебе самого». — «Гаразд! Я звик жити так, щоб більше залежало від мене самого...»

Ось уже й аеродромні споруди — ангари, майстерня, котельня. Тут вартовим сьогодні Геннадій Кречет, з причорноморських німців, які збиралися колись стати колоністами. А якщо Кречет зрадить? Якщо разом з ним уже стоїть взвод солдатів, щоб схопити кочегара з його ношею... Тоді все пропало. Але солдатам, які схоплять його, Олекса не задрить. У внутрішній кишені — граната-«лимонка». Від її вибуху здетонує весь заряд за плечима, і від солдатів не залишиться й мокрого місця у цю імлисту ніч...

Мабуть, недарма у спецшколі весь час попереджували, щоб підпільники відточували пильність, остерігалися провокаторів і зрадників. Воно, звичайно, так. Та якщо зовсім перестати довіряти людям, не зробиш нічого, а тільки ховатимешся. Що ж то за війна! Ну, не повірив би він Галіні, бо вона Адель Адольфівна Кельм, батько її має таке ж ім'я, як і Гітлер, а що він, мінер Сидорчук, може без цієї тихої дівчини, готової піти за ним у самісіньке пекло? Без неї не влаштувався б на аеродромі й не переносив би зараз вибухівку до літаків. Німець — то ще не означає, що гітлерівець.

Олекса затамував подих. Почувши кроки вартового, клацнув пальцями.

У відповідь вартовий покнув чимось об автомат. Все, як домовлено. Та рука підсвідомо лягла на пістолет.

Тихо. Калатало тільки серце.

— Двері відчинені, — прошепотів вартовий.

Олекса полегшено зітхнув і поповз далі. Біля входу до котельні зупинився, причаївся. Знову запала тиша, гнітюча й напружена.

— Я допоможу, — сказав вартовий.

— Вартуй краще об'єкти й мене.

— Єсть. Мені тут стояти ще годину й п'ятдесят хвилин.

— Повинні встигнути, — сказав мінер, відхилиючи двері котельні, які рипнули, неприємно різючи слух. Мішок з тротилом Олекса поставив у кутку, узяв лопатою з купи вугілля, трохи засипав зверху. Втоми як не бувало, ніби він скупався у хвилях Тихого океану.

Швидше, швидше до Петра...

— Ти ще теплий? — спитав Олекса в товариша.

— Від хвилювання покусав до крові губи, — відповів Луценко.

— Тримайся, Петю.

Тепер вони повзли удвох.

Знову кроки вартового на дорозі, спалахи ліхтариків. Потім ще кювет і глибокий рів. Дзюрчить струмочок, несучи талий сніг з полів. Вгрузають у грязюку коліна.

Минає ще хвилин сорок, і вони повертаються назад. І ще кювети, бруківка, рів, поле й тихі слова вартового:

— Я допоможу вам. Швидше...

Вранці між абрикосами, де в ямах були міни, лежатимуть дрова, хмиз. Ніякого сліду не залишиться. Це вранці. А зараз їм треба здійснити ще один рейс, останній.

...Вони ледве встигли замкнути котельню, як біля сторожового приміщення почулися голоси.

— Швидше! Це моя зміна,— підганяв їх Кречет.

Вони відповзли на сотню кроків, коли до Кречета підійшли двоє.

— Ніяких пригод не сталося,— відповів вартовий голосно.— Алес ін орднунг!¹

— Порядок на палубі,— прошепотів Олекса.

— Поки що порядок,— пробурмотів Петро.

Десять днів ставив Олекса міни під споруди, чани, мотори. Найважче було замінювати літаки. Нарешті йому вдалося впоратися і з цією роботою.

До коменданта Сидорчук підійшов, ледве переставляючи ноги.

— Що з тобою, Алекс? — здивувався комендант, побачивши кочегара змученим і знесиленим.

— Мене лихоманить. Біля котлів спека, а на подвір'ї вогко, холодно. Горло болить. Дозвольте, пане комендант, полежати вдома днів зо два,— казав Олекса, звівши благальний погляд на свого шефа.

— А котельня?

— Мене підмінять. Буде порядок на палубі,— запевнив кочегар коменданта аеродрому.

— Вищий удома гарячого вина, Алекс, і в ліжку.

— Дякую. Буде можливість, зайдіть до нас на склянку вина.

— Погода погана. Пілоти п'ють кюммель, коньяк і вино. Івани не тривожать нас з неба. Не гріх і нам перехилити по келеху,— сказав комендант.

Вдома Олекса замотав хусткою шию і попередив Галину:

¹ Усе в порядку! (Нім.)

— Всім казатимеш, що я хворий.
— Мені це неважко,— мовила вона.
— Важче буде потім. Яке сьогодні число?
— Ти й забувся. Восьме березня. Жіночий день.
— Вітаю тебе. Я був заклопотаний роботою... Все коче-
гарив, щоб полум'я було заввишки з гребінь тихоокеан-
ської хвилі.

Вони довго мовчали. Потім він сказав:

— Завтра теж пам'ятна дата. Цього дня народився Тарас Григорович Шевченко. Що ж, благослови, Тарасе, свого праправнука Олексу Сидорчука на святе діло.

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні.
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!» —

тихим голосом прочитав він Шевченкові рядки.

— Що ти, Алекс, все про вогонь та про вогонь... А мені завтра на роботу йти? — запитала Галина.

— Сьогодні йти, а завтра ні.

— Добре, Алекс.

Цей день для Олекси був справжньою каторгою. З нетерпінням він чекав, поки повернеться з аеродрому Галина. У голові зринали тривожні думки: що, як гітлерівці знайдуть міни, сполошаться, і тоді праця цілої групи людей виявиться марною. Дідька лисого нагрієш хмару й небо. Швидше б минав час!

Нарешті Галина повернулась. Він обняв її, немов розлучалися вони на цілий рік. Чекав, що скаже.

— Ну? — запитав нетерпляче.

— Усе, як завжди. Пілоти п'ють, чекаючи льотної погоди. Комендант кричить на підлеглих. Тільки б обійшлося без гестапо, — зітхнула вона через силу.

— Я тут ні до чого. Мене там не було дві доби, — сказав він, немов на допиті. — Котра зараз година?

— Вже далеко за північ, — відповіла Галина. — А коли... має статися?

— Вранці, щоб могли те бачити всі. Так треба...

Вони не спали до тієї хвилини, коли вже розвиднілося й місто рантом здригнулося, неначе від підземних поштовхів. Затремтіли цегляні стіни будинку: Повипадали з вікон шибки, розбиваючись на скалки. За річкою, біля Соляного, випорснуло величезне полум'я. Чорна, мов смерч, хмара,

піднята вогняними язиками, застигла, заволікнувши мало по весь небосхил. Гриміли один за одним, немов салют, вибухи. Аеродром палахкотів. Пожежні команди були безсилі щось вдіяти. Вогонь жер літаки, гасав по спорудах. Баки й чани з бензином луснули, мов розчавлені горіхи, і вогонь поповз по льотному полю.

Ще не осів дим над аеродромом, як у квартиру Адель Кельм і Алекса вдерлися гестапівці. Вони збилися з ніг, шукаючи підпільників. Новий удар групи майора Лягіна «Центр» списав з балансу 25 літаків, 25 авіаmotorів, два ангари, авіамайстерню, бензосховище та інше добре, що було на аеродромі.

Начальник гітлерівської жандармерії Гаррі Сапднер кинув на пошуки підпільної групи всіх своїх агентів. З'явилися вони й на квартирі Адель Кельм та Алекса. Хворого заарештували, а за квартирою встановили нагляд. Олекса вперто доводив, що він нічого не знає, бо хворів... Ніяких доказів про діяльність мінера на аеродромі не було виявлено: одні сліди змили дощі, інші зжер вогонь. Диверсію було підготовлено тонко, обережно, розумно. Гестапівці самі не могли повірити, що невловимим талановитим мінером є флегматик з усміхненим, покірним обличчям, кочегар-фольксдойч, якого аеродромна челядь, охорона, техніки й дехто з пілотів називали «наш Алекс».

І все ж гестапівці нещадно били палицями Олексу, вимагаючи від нього зізнань. Вся сорочка на ньому була посічена, обличчя закривавлене. Таким його й побачила Адель Кельм у кімнаті слідчого.

— Тебе тут б'ють, Алекс! — вигукнула вона. — Як ви посміли? Бити німця? Я поскаржусь самому фюреру! Не можете знайти злочинців, то кидаєтесь на чесних людей! Подивіться на його руки! Вони чорні від вугілля...

— Заспокойся, Адель, — сказав Алекс. — Ніхто мене тут не б'є. Це я на роботі впав. Трохи пошкрябало.

Ця відповідь сподобалась слідчому.

За два тижні Алекса відпустили під заклад. За нього головою відповідала перед гестапо Адель Кельм. Тепер майор Лягін забороняв Морякові будь-які дії. За нього і в місті, і в районах працювали його побратими. Сталися вибухи на аеродромі. Біля Широкої балки у порту затонув кран. З депо не вийшли паровози, які мали курсувати на магістралях ще місяць тому. На залізниці зіткнулися два військові ешелони. З румунського військово-морського катера зникла рація. Друкувалися й розповсюджувались листівки.

І гестапівцям, які пильно стежили за кожним кроком Алекса та його Адель, довелося поки що відкласти його «справу» та зайнятися новими пошуками.

Восени Олекса влаштувався у порт вантажником. У Сталінграді точилися запеклі бої, для фашистських танків і автомашин потрібно було багато бензину. Цей бензин виробляли в П्लюшті й доставляли у Миколаївський порт, а звідти залізницею — ближче до місця боїв, де вирішувалася доля війни. Майор Лягін благословив Моряка в порт: треба нищити пальне.

Олекса досить часто залишався після роботи на годинувді сам або з кількома товаришами працювати, а інколи й випити вина. Щоразу він натрапляв на патрульних солдатів. Підморгуючи, частував їх вином. Одного разу він проник до величезних чанів з пальним. Сюди толу треба небагато — тільки пробити чан. Він підклав заряд. Прилаштував бікфордів шнур. Аби лиш не помітили вогника вартові!

Знову голоси патрульних. Зовсім близько. Прокляття! Олекса миттю розкинув поли плаща й затулив вогник. Йому треба вже відповзати, утікати від чанів. А солдати, як на зло, стоять і теревепять.

Раптом ударив різкий запах бензину. В ту ж секунду по бікфордовому шнуру стрілою метнувся струмінь синюватого полум'я. «Тепер смерть!» — устиг подумати Олекса. Вогонь через випари переметнувся в чан. Пролунав неймовірної сили вибух, і Олексу хвилею відкинуло на десяток метрів, до отетерілих, переляканих солдатів. Він був охоплений полум'ям, Горіла одежа, тремтів синій вогонь на обличчі.

Загроза нового вибуху звела його на ноги, і він побіг, мов вогняний вихор. У цю мить з тріскотом і ревом розлетілись на шматки товстопузі чани. Небо стало темно-жовтим, а потім зовсім чорним.

Олекса котився по мокрій землі.

— Алекс! Партизан, доперветер! — кричали солдати, збиваючи з нього полум'я...

— Вино шукав. Шнапс, — повторював Олекса в лікарні. Під вартою привели до палати Адель Кельм.

— Може, тепер заговориш? Пізнаєш свою дружину?

Лікарі безпорадно розводили руками, зиркаючи на гестапівців.

— Він знепритомнів. З такими опіками вмирають досить швидко. Як він ще дихає?!

— Алекс, милий...— нахилилася над ним Галина.

І диво! Олекса заворушив опеченими губами. Так. Галині всміхалися його карі, лагідні очі.

«Ні, Олекса не знепритомнів...— подумала вона.— Він пізнає мене. Пізнає...»

Це ж подумали й слідчі. Насторожено слухали. Один похапцем вийняв блокнота, інший тикав мікрофон.

Губи Олекси ще всміхались, і він прошепотіт:

— Хлопці сховали сулію вина. Я шукав. А тут вибух...— Він знову подивився на Галину.— Завтра ж свято...

Спочатку цей погляд був лагідний, потім аж страшний, і за мить очі його стали холодні. То були вже очі мертвого...

Адель витерла сльози, випросталась і рішуче сказала:

— Ви всі чули. Алекс шукав вино! Ці слова — його сповідь. Ви не смієте знущатись над трупом мого чоловіка! Чуєте? — крикнула, стиснувши кулаки.

Гестапівцям тепер справді було байдуже, хто покійник — червоний чи вірнопідданий фюреру фольксдойч. Все ж у слідчих жевріла надія: а може, на похорон прийде той і ті, на кого гестапо полює ось уже тринадцять місяців?

Але за катафалком ступала тільки одна жінка в чорному...,

Того ранку з вулиці імені Сидорчука ми пішли на цвинтар. Адель Адольфівна несла квіти на могилу свого Олекси і все розповідала про нього.

І в моїй уяві Олекса Сидорчук постав як вогняний вихор, що спопеляє ворогів і сам згорає в ім'я життя народу. Спливли на думку слова Гоголя: «Чи знайдуться у світі такі вогні, муки і така сила, яка б пересилила руську силу!»

«ЧЕРВОНА РУЖА, БЯЛИЙ КВЯТ»

Напередодні двадцятиріччя Перемоги над гітлерівською Німеччиною командир одного з партизанських загонів, що діяв 1944 року на території Польщі, Микола Куніцький (Муха-Міхальський) приїхав до Києва, щоб зустрітися з бойовими побратимами. Того вечора він побачився із своїм колишнім керівником, генерал-майором Василем Андрійовичем Бегмою. На зустрічі був присутній і я.

Обличчя в Куніцького худорляве, ніс яструбиний, з горбинкою, карі очі допитливі, розумні й веселі. Високе чоло, неслухняна чорна чуприна з пасемцями свизни, на бороді ямочка.

З орденських планочок було видно, що Куніцький мав чимало бойових нагород, і лише три з них він поченив сьогодні на честь зустрічі з генералом — ордени Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня і Командорський хрест на широкій стрічці, що висіла на шиї. Червоний Прапор і Хрест! Таке сусідство у довоєнні часи, звичайно, викликало б подив. Але це були високі бойові нагороди двох держав-побратимів у боротьбі проти спільного ворога — гітлерівської Німеччини. Ордени свідчили, що польський громадянин Микола Куніцький не тільки хоробро боровся проти фашизму, але є підтвердженням того, як у борні робив усе, щоб у тяжких випробуваннях кувалася дружба між народами, між державами. У цій великій битві Куніцький помислами й серцем зрозумів, як важливо відчувати плече й лікоть друга, коли йдеш на штурм, відбиваєш атаки карателів, що переважають своєю силою часом у десятки разів сили народних месників.

Стіл наш стояв біля вікна, в яке зазірало надвечірнє сонце, що повисло над позолоченими банями стародавньої Софії. Куніцький підставив обличчя під його лагідне проміння. Пальці його забарабанили по столу, видно, в цю мить подумав про щось важливе. Потім звернувся до генерала Бегми:

— А знаєте, Василю Андрійовичу, ми могли так і не зустрітися з вами навесні сорок третього...

— Авжеж, — ствердно кивнув Бегма. — Пам'ятаю, до обласного штабу надійшли відомості, що близько вісімдесяти силоміць мобілізованих і озброєних поляків, направлених на боротьбу проти радянських партизанів, убили німецьких шефів, офіцера й фельдфебелів, і ходять-бродять у Висоцькому районі. Розвідка повідомила також, що до цього «приблудного» загону вже приходили націоналісти від Боровця на переговори. Я вирішив не гаяти часу й послати до поляків своїх представників.

— І я перший зустрів ваших делегатів на березі річки Стир, — мовив Куніцький. — Їх перевозив якийсь дідусь. Обидва партизани сиділи й тримали за вуздечки коней, щоб не сполошилися. Стир у ті дні був повноводий. Думаю, хто ж ці люди? «Січовики» Боровця вже в нас побували й повернулися ні з чим. А ці?.. Я помітив, що коні в них дуже слухняні: стояли, поклавши голови на плечі хазяїв, котрі

гладили копячі морди. Серцем я відчував, що ці двоє не можуть бути ворогами. До того ж дід з ними весело перемовлявся, а це означало, що перевозить їх добровільно. Вони мене з човна не бачили, бо я стояв за товстим дубом. Та ось обидва вийшли на берег, тримаючи за повіді коней. Подякували дідові. «Дякуйте богові та своїм коням, що вони смирні, — відповів той. — Течія прудка, шубовснуту у воду — що раз плюнути. Коники, може, й виплили б, а вам жаба цицьки дала б у такій крижаній воді». — «Коні наші, партизанські. Аж з Брянського лісу. Стріляні. Дніпро й Прип'ять ми форсували з цими кіньми», — похвалився невисокий на зріст, але кремезний чорновусий чоловік з планшеткою при боці й автоматом через плече.

Я вийшов з-за дуба, гукнув: «Пароль!» — «Нема паролів», — спокійно, немов уже знав, що тут вони не одні, відповів вусань. Змірявши мене з ніг до голови, на якій була конфедератка, молодший вершник промовив: «Хочем з вами переговорити...» — «Були вже такі...» — мовив я непевним голосом, натякаючи на прихідців з банди Тараса Боровця. «Ми не такі. Де ваш командир?..» — «На острові!» — відповів я. «На якому ще острові? А хто за вас німців битиме?» — «Як хочете, — байдуже відказав я. — По мене прийде човен, коли настане час зміни варті. Та й на варті розмовляти заборонено».

Тоді чорновусий обіперся руками об спину коня і став на сідло. «Мальчик! Вперед! — сказав коню й обернувся назад: — Тихоне! За мною!..» — І вони, стоячи на конях і натягнувши повіддя, пішли в протоку. Вода коням уже по коліна, по груди. Вже хвиля прокотилася по спинах коней. Піднявши вуха, коні форкали, тремтіли. Той трепет відчував навіть я на своїй спині. Якби в мене був човен, я, звичайно, віддав би його їм, але човна не було. Промайнула бентежна думка: як же це я — без сигналу тривоги пропустив двох невідомих озброєних людей на острів, де навколо вогнища грілася вся наша братія? Ото здивується наш командир пан Паєвський! Якщо донині у мене ще були якісь вагання — хто ці люди, то, коли я побачив, що стояли вони на сідлах на повний зріст, сумніви зникли. Це були радянські партизани, які конче хотіли переговорити з нашим загопом. Тепер я боявся, щоб там зопалу хтось не розпочав стріляницю. Їх двоє, йдуть з мирними намірами, а наших вісімдесят, і серед них усякий люд є. Війна все-таки...

Оповідючи, Куницький хвилювався дедалі більше. Він запалив цигарку й вів далі:

— Вершники тим часом були вже на середині протоки. Лагідними словами вони підбадьорювали коней, які, мабуть, дуже замерзли у крижаній воді Стиру. Я нервово поглядав на годинник. До зміни варті лишалося сорок хвилин. «Що буде там... Мені неодмінно треба дістатися до острівця».

І я, піднявши над головою карабін, кинувся у крижану воду слідом за вершниками. Якихось два десятки метрів здалися мені життям у два десятиріччя. Холод нестерпний. Здавалося, серце ось-ось заніміє. Ноги стали пудовими.

«Ти що, здурів?» — раптом долинув до мене голос з острова. То вигукував один з вершників. Обидва забігали берегом. Молодший повернувся із зламаним деревцем у два сажні завдовжки. Разом вони схопили сосонку й покляли на воду.

«Хапайся за кінець, бо пропадеш!» — гукали, влізши до колін у воду.

Закоцюблими пальцями я схопився за кінець тонкого соснового стовбура. Ще зусилля, і я вже тримався за деревце. Тут мою руку схопили дві дужих і вірних руки. Відтоді чорновусий, меткий, рішучий Василь Кабанов і спокійний, з лагідними, розумними очима, ще зовсім хлопець, Тихін Беляков стали моїми побратимами...

Але рятувати треба було не лише мене, а й коней, які тремтіли від холоду, мов осінній лист на дереві. Кабанов і Беляков побігли з кіньми до багаття, що палахкотіло за три сотні кроків від берега. Наше жовнірство якраз ніжилось біля вогню: той сушив онучі, той дрімав, третій чистив зброю. Кілька чоловік, схопивши зброю, кинулись назустріч незнайомцям. Кабанов раптом сказав Андровському, одному з тих, що наставили на нього карабіни: «Поводи коня, друже. А то пропаде...»

Мовлене Кабановим було таке неждане для нашого товариства, що Андровський, не роздумуючи, узяв коня за вуздечку й повів уздовж галявину. Інший схопив другого коня. Всі наші кліпали очима, зирячи то на вершників, то на мене. Та найбільше був здивований пан Паєвський. Він аж очі витріщив, побачивши двох невідомих, озброєних автоматами, і мокрого, як та курка, Миколу Куніцького. Паєвський хотів кричати, вже роззявив рота, але в нього пеначе звело щелепи від такої несподіванки й гніву. «Спокійно, пане Паєвський! — сказав я йому. — Я піду з радянськими партизанами, а ви... як собі хочете...»

Кабанов продовжував свою дипломатію. «Хто тут командир?» — запитав він. «Пан Паєвський! — відповіли йому. —

А ти хто? Парашутист? Совецький десантник? Нам такі не потрібні!» — «Хто я, то уже вгадали! — мовив Василь Кабанов. — А от хто ви?» — «Ми незалежні жовніри!» — відповів Паєвський, одягаючи шинелю і підперізуючись. Кілька чоловік стали ближче до Паєвського. І в ту ж хвилину до мене рішуче підійшли Вовк, Крац, Веремей, Антонович, Мацкевський і Прокопчук. Усі вони були комсомольці, і я розумів, як багато тепер залежатиме від їхньої позиції. Більшість наших ще сиділи навколо вогнища, поглядаючи один на одного, ніби просячи поради. Я неголосно сказав Мацкевському: «Принеси акордеон!» Він побіг до намету, де були солдатські пожитки й акордеон «Вельтмейстер», без якого не мислив себе навіть у партизанах, як і без улюбленої пісні «Червона ружа, бялий квят...». А Василь Кабанов тим часом звертався до Паєвського: «Ви фашистів не побоялися, а мене боїтесь?» — «І тебе вб'ємо. Багато вас тут усяких!» — відповів пан Паєвський. Його підтримало кілька голосів: «Так точно...»

Кабанов спалахнув гнівом: «Як це «всяких»? «Січовиків» ви зустрічали, то, гадаєте, і я прибув сюди від усяких?» — «Не всі так думасмо, як пан Паєвський! — вигукнули в один голос Крац і Веремей. — Підемо з вами! Ми проти швабів, але не з Бульбою-Боровцем. Боровець є ворог поляків...» — «І українцям Боровець ворог», — сказав Прокопчук. «Тарас Боровець запеклий ворог білорусів! — пролунав голос Антоновича. — Ми ж не пішли з ним...» — «Але чим ви доведете, що ви червоні партизани? Начепили зірки, взяли совецькі автомати, приведете нас у свій табір і всіх переріжете, мов курчат?» — додав хтось із наших.

— Уявляю себе на місці твоїх товаришів, — втрутився в розповідь Куніцького генерал Бегма. — Вони побоювалися провокації, якої можна було чекати і від німців, і від націоналістів.

— Саме так, Василю Андрійовичу, — ствердив Куніцький. — І тоді перед натовпом зупинився Тихін Беляков. Він сказав: «Ми прийшли до вас від імені депутата Верховної Ради Союзу РСР товариша Бегми, секретаря Ровенського підпільного обкому партії. Депутат Бегма запрошує вас до складу нашого з'єднання...» — «Брехня, не вірте. Совецькі не дозволять полякам бути всім разом, в одному загоні!» — заперечив Паєвський. — «Совецькі, пане Паєвський, — сказав Тихін Беляков спокійним голосом, — стоять на тому, що треба створювати польські загани у складі радянських з'єднань, разом боротися проти німців, а потім спільно піти і в Польщу, щоб і там покінчити зі швабами. Хто може бути

у вас ще таким спільником, як Червона Армія, радянські партизани, які й існують для того, щоб допомагати Червоній Армії бити фашистів? Хотите? Сьогодні ж про вас знатиме Москва. Так і передамо по радіо: «До нас прибуло поповнення у складі поляків, білорусів і українців, які розправилися з фашистами і зі зброєю прийшли до партизанів». — «Москва?» — вигукнуло кілька чоловік. «Якщо у вас є честь і совість, то неодмінно підете з нами, — сказав Беляков. — Я сам учитель. А ось він... — показав на мої руки, що вже взяли акордеон, — робітник. Угадав?» — «Так точно, вгадав. Я працював на залізниці, — відповів я йому. — А правда, що у вас є Український партизанський штаб у Москві? Що ви про нас повідомите?»

В ті хвилини табір нагадував потривожений рій бджіл. Осторонь на поваленому дереві сидів лише Пасєвський. І тут я розтяг міхи акордеона, і над островом, над річкою Стир зринула мелодія пісні «Червона ружа, бялий квят...». На пісню сходились люди. Коли їх стало десятків із сім, я раптом змінив мелодію. Могутні басы «Вельтмейстера» звучали мов сурми, віддунюючись у березняку. І ріка, і сонце, що розітнуло кошлаті хмари, ніби здригнулися: «Повстаньте, гнані і голодні, робітники усіх країн!»

Гімн робітничого люду співали майже всі, хто був на острові, співали, шикуючись у колону. Я скінчив грати й підійшов до Кабанова і Белякова, доповівши: «Товариші партизани! Загін у складі вісімдесяти шести чоловік іде під вашу команду. Наша вимога — бути всім разом!» — «Ви будете всі разом і обирайте зараз же собі командира, — відповів Кабанов. «Ми вже радились, — сказав я, — і вирішили, що на цій порі нашої спільної боротьби командиром будете ви, товаришу Кабанов». — «Василь Іванович Кабанов!» — додав Беляков. «Заступником командира загону хай буде Микола Куніцький!» — дружно гукнув натовп. На тому й порішили. Загін свій ми назвали іменем Василя Івановича Чапаєва, може, й тому, що командиром був теж Василь Іванович. Ми пішли до вашого штабу, Василю Андрійовичу...

Куніцький збив попіл з цигарки у попільничку і сказав сумним голосом:

— Кілька разів я ходив на завдання з Тихоном Беляковим. Ніколи не забуду й останнього бою, коли ми були разом. Наша група не встигла відійти на три сотні метрів від лісництва, як зустрілася із взводами фашистських солдатів. Їх було значно більше. Ми мусили берегти набої. В хід пішли гранати. Тихін раптом скрикнув: куля влучила у

праву руку. Тоді він з правої переклав гранату у ліву і жбурнув її у швабів. Та тієї ж миті черга з німецького автомата прошила й ліву руку Тихона. Він застогнав, присів. Його руки звисали, немов підрубані гілки з стовбура. Але в нього був ще голос, і він гукнув: «Заберіть мою польову сумку. Тут повно листівок, газети. І «Червоний штандар». Роздайте їх людям у селах...» Німці знову кинулися вперед, щоб зітерти геть нашу групу. Майже всі ми були поранені, але трималися.

Прикладом стійкості був для нас комісар Беляков, секретар обкому комсомолу. Та в найкритичніший момент підоспіли до нас партизани полковника Бринського й геть розтрощили німецьку облогу. Тихона хотіли покласти на плащ-палатку, та він відмовився, сказав, що ітиме, нехай несуть тих, котрі вже не можуть триматися на ногах. «Тоді віддай свій автомат!» — сказав я йому. «Забери краще патрони, бо з двома автоматами тобі буде важко йти. А патрони знадобляться». Тихін ще й усміхався, хоча губи його були знекровлені, бліді... Скажу вам чесно, Василю Андрійовичу, якщо потім я щось здійснив у партизанах одчайдушне і на Ровенщині, а згодом у Польщі, куди рейдом пішов наш загін, то це й тому, що бачив, як поводить себе партизанський комісар у бою, в останні хвилини свого життя. Так, в останні, бо кров навіть крізь бинти текла струмками. А до партизанського госпіталю було ще далеко... Я забрав у Белякова патрони і повісив йому на шию автомат. Так він і йшов, аж поки ми не дісталися до безпечної зони. Потім Тихона повезли серед інших поранених, коли наше з'єднання вирушило до партизанського аеродрому...

— Я був недалеко від поранених і, коли зупинилися перепочити, підійшов до воза, на якому лежав Тихін, — вів далі розповідь Куніцького генерал Бегма. — Якраз над Тихоном схилились медсестри, котрі промили рани, і наші лікарі й хірурги. «Серце ж моє б'ється? Головне — серце. Рани заживуть, загояться», — до кінця вірив у життя Беляков. Та вже наступного ранку молоде, гаряче серце Тихона перестало битися.

— Ні, Василю Андрійовичу, — раптом заперечив Куніцький, — не перестало битися Тихонове серце. Воно б'ється і в моїх грудях, — приклав він руку до грудей. — І буде битися у грудях моїх дітей, а потім і онуків...

— Це правда, друже, — погодився Бегма. — На тому стоїть наша революція, солідарність наша. Серця героїв, котрі загинули за визволення людства від фашизму, віддали свої

останні імпульси, останні свої удари побратимам по боротьбі: передалися ці імпульси у спадок прийдешньому поколінню...

Бесіда тривала вже й по заході сонця, коли в темно-синьому небі засвітилися зорі. Одні були яскравіші, інші ледь жевріли. Зорі, як і людські долі,— одним сяяти, іншим тільки тьмяніти.

У Миколи Куніцького була у житті яскрава зоря, і мені цього весняного вечора хотілося дізнатись про нього якнайбільше.

— Життя як життя...— відповів мені Микола.— Батько мій помер рано, довелося ще хлопчиком іти працювати на залізничну станцію. Я був вантажником. Життя було надто важке, і я у дев'ятнадцять років вирішив піти добровольцем в армію. До армії в Польщі призывали в двадцять один рік... Спершу служив матросом, потім учився на сапера. Повернувся додому у тридцять восьмому в чині унтер-офіцера. Напередодні війни Польщі з Німеччиною мене знову призвали до армії. Був у саперному батальйоні. Війна не забарилася. Гоноровиті наші генерали виявились німеччинами перед німецькою стратегією. Однак польські солдати трималися в бою стійко. Пам'ятаю бій у Варшаві. У німців танки, артилерія, а ми забарикадувалися на вулиці. Танкам не пройти. Після артпідготовки німці кинулися на штурм. Польські жовніри теж примкнули багнети до гвинтівки і вийшли назустріч. То була моя перша зустріч з швабами віч-на-віч. І в тому бою перемогли відвага наших солдатів і ненависть до фашистів...

Та відступили німці ненадовго. Скоро вони знову накрили вогнем наші барикади, а потім пройшли і їхні танки. Польща капітулювала. Як і десятки тисяч солдатів, я потрапив у полон до німців. Однак змиритися з цим я не міг. Незабаром зі своїм однополчанином і другом Яном Вижиняком я втік. Нас спіймали і знову кинули до табору. Ми втекли вдруге, вистрибнувши на повному ході з кузова вантажівки, коли нас везли до табору. Лісами дісталися до Кобринського району. Вночі 20 вересня 1939 року з замиранням серця підійшов я до рідного села. Раптом мене обступили солдати. Подумав собі: «Двічі втівав, втретє, мабуть, не вдасться». Коли дивлюся: багнети у солдатів не плоскі, як у німців, а гранчасті. Це були червоноармійці. Один із них, командир, гукнув: «Стій! Руки вгору!..» Я підняв руки догори. «Куди?» — «Додому з війни повернувся», — відповів я. «Де ж твій дім?» — «За тими яворами», —

відповів я, показавши рукою. «Нема там ніякої хати, товаришу капітан»,— втрутився червоноармієць у мою розмову з командиром.— «Як нема? Там мій рідний дім!— вигукнув я.— Ходімте всі, будете гостями у нашій хаті. Там моя матінка...»

Я з капітаном попереду, за нами червоноармійці, йдемо до рідного обійстя. А серце моє вже почало стискуватись у передчутті недоброго. Так і є... У місячному сяйві я побачив не хату, а згарище. На очах застигли сльози. Радянський капітан подав мені цигарки, сказав: «Заспокойся, товаришу. Ми зараз пошукаємо твою матір». І матір невдовзі знайшли. Вона була в сусідів.

Так я залишився вдома.

Мене запросили працювати у Будинок культури в оркестр. Тоді будувався Дніпро-Бузький канал, і наш оркестр часто виступав перед будівельниками. То були найщасливіші дні у моєму житті. Та вони швидко обірвалися: 22 червня 1941 року Гітлер кинув свої війська на Радянський Союз. Всі поляки побачили, чого варта політика наших правителів, наріжним каменем якої було вороже ставлення до СРСР. Тоді, в червні сорок першого, мільйони поляків зрозуміли, що Гітлер вчинив напад на Польщу, щоб здобути стратегічно важливий плацдарм у своєму кидку на схід.

Під час окупації я намагався жити непоміченим для німців. Та все ж отримав повістку. Мене викликали з... акордеоном.

Пан Левкович запитав: «Ти пізнаєш мене?»— «Так. Ви головний інженер з саперного батальйону».— «Ти, Куніцький, добре акомпанував більшовикам на Дніпро-Бузькому каналі, тож тепер пограєш німцям. Будеш капельмейстером у батальйоні. Про втечу забудь. Тут добре знають, де живе твоя матка. Набирай чоловік із двадцять в оркестр і починай службу»,— сказав пан Левкович.

І я став капельмейстером саперного батальйону. До оркестру підбирав таких хлопців, котрим можна вірити, які, озброївшись, підуть зі мною у ліс, щоб бити німців. У мене була можливість зібрати немало зброї, і я це робив з усією настирливістю і в суворій таємниці. Зброєю закопав. Німецькі шефи не спускали з мого оркестру очей. Особливо стежив за нами майор Бляуман, котрий був засланий фашистами в район Століна ще напередодні війни. Він назвався учителем, а насправді був гітлерівським агентом.

Бляуман налагодив слідкування і за німецькими військово-вслужбовцями. Я вже давно зрозумів, що цей батальйон

є саперним про людське око. Один німецький солдат сказав мені, що нас готують в Африку, в армію генерала Ромеля.

До нас дійшла чутка, що партизани під командуванням колишнього міліціонера Максима Місюри витурили гітлерівців з Висоцька. Німці не на жарт розлютились і вирішили якнайшвидше покінчити з партизанами. На цю черну роботу вони послали роту з нашого батальйону. Я намагався переконати якнайбільше бійців розправитися з німцями й піти в ліс. Однак агітацію треба було вести обережно. Рота вирушила в похід. У середині колони на трьох возах сиділи німецькі наглядачі, серед яких був і офіцер. Німці дудлили шнапс, закусували ковбасами й консервами. Шеф запросив і мене на свій віз «підкріпитись», зіграти «Червону ружу, білий квят...». Та я відмовився, сказавши, що піду простежу за порядком. Тим часом я так розставив надійних людей, щоб вони зі зброєю були попереду й позаду возів, щоб жоден фашист не вислизнув з колони.

Підійшли до греблі. «Тут і почнемо, — подумав я. — Кожен буде на виду: з одного боку тут ставок, з другого — болото». Я свиснув, і... почалося! Мої друзі кількома пострілами наповал убили фашистських наглядачів. Копі шарпнули вбік, ламаючи голоблі, перекидаючи вози. Ще постріли, і з німцями-«шефами» покінчено! Бій тривав кілька хвилин. Труп фашистів ми потопили в болоті, а зброю, провіант забрали й пішли в ліс. Так, нелегко було переконати багатьох у тому, що єдино правильна дорога в нас — це йти пліч-о-пліч з радянськими партизанами. Серед поляків значний вплив мали націоналісти, які вірили лондонському емігрантському урядові, а значить, були проти союзу у цій війні з Червоною Армією. Та все ж ідея дружби з радянськими партизанами взяла гору. Після того, як ми зустрілися з Беляковим і Кабановим, до нас приєдналося ще з півста поляків...

То були дні, коли фашисти розгорнули каральні дії проти партизанів у північних районах Ровенської області. Піхотинцям допомагала авіація, артилерія. Ворог намагався захопити партизанський аеродром біля села Дібрівськ, куди радянські літаки скидали вантажі для ровенських загонів. У Дібрівську на ту пору був і обласний партизанський штаб.

Бої точилися нерівні: німці переважали у техніці й живій силі. Протягом тижня гітлерівці намагалися захопити

хутори, щоб, зламавши опір партизанів, рушити до села Сварицевичі. У цих оборонних боях чотири чи п'ять загонів уміло маневрували, взаємодіяли між собою, влаштовуючи німцям засідки. Однак противник кидав у похід нові сили.

Загін «За Батьківщину» із з'єднання ровенських партизанів, розділившись на чотири групи, стримував натиск фашистів. У резерві штабу був лише новостворений загін імені Чапаєва. Генерал Бегма викликав Кабанова й начальника штабу Куніцького і звернувся до останнього:

— Треба будь-що затримати фашистів під Сварицевичами, на отій греблі, де ви розправились з німцями перед тим, як піти до лісу.

— Наші не підведуть, — впевнено заявив Микола Куніцький.

— А пан Паєвський? — запитав Бегма. — Москва повідомила, що Радянський уряд розірвав дипломатичні стосунки з Сікорським. Звістка ця для поляків, які в політиці розуміються менше, ніж в національних традиціях... — не договорив секретар обкому партії.

— Звістка з Москви для поляка не комуніста, звичайно, травма в душі... Прозріють у бою, упевняться невдовзі, що Сікорський не те мав на думці, що ми з вами, товаришу генерал...

— На тобі велика відповідальність, Куніцький. У моїх очах ти — совість і честь нового польського загону, який є одним із перших в історії радянського партизанського руху. Пам'ятай про це і бережи наше довір'я... Ви підете на один з важливих рубежів у нашій обороні проти німецьких карателів.

Якби знав Бегма, як багато значили його слова для начальника загону Миколи Куніцького! Радянські партизани вірять полякам, яких знають лише кілька днів, і посилають їх тримати важливий оборонний рубіж. Куніцький не знав, як довго триватиме наступний бій, яким тяжким він буде, але напевно знав одне: в цьому бою їхній загін неодмінно перемає фашистів! Це й буде відповідь на довір'я партизанів-комуністів.

— От ми й домовилися, — подав руку Куніцькому Бегма. — Зараз же пошліть мінерів, хай там поворожать. Готуйтеся...

Мінери зробили своє діло під мостом через річку Стубулу, заклали кілька десятків протипіхотних мін на узбіччі дороги. Кулеметники заздалегідь спорудили три вогневі

точки так, що напрямки вогню зустрілися на дорозі й обочинах.

Куніцький лежав поруч з Паєвським і ще кількома партизанами.

Ось і ворог з'явився попереду. До греблі тяглася довга валка підвід. Скрипіли колеса. На мості вони загупали, немов у барабан. Вже з'їхав на міст перший віз, другий. Під третім — вибух. Віз з ящиками підскочив разом з уламками мосту. Піші фашисти кинулись на узбіччя дороги. Але й там одразу пролунало кілька вибухів. Дим заплутався над валкою. І в цю мить партизани вдарили з трьох кулеметів, з гвинтівки і карабінів.

З перших двох підвід, яким удалося проїхати міст, зіскочили ворожі кулеметники й зайняли позицію біля яруги. Своїм вогнем німці прикривали солдатів, що займали оборону.

— Ці кляті кулеметники не дають нам підвести голови, холера їх побери! — вилаявся Куніцький і став діставати гранати з мішечків, що висіли на ремені.

— Не гарячкуй! — зауважив Кабанов. — Ти ж начальник штабу.

— Я піду!

— І я. Дайте лишень ще пару гранат...

Це озвалися Грушецький і Чирта. Вони вилізли з окопу й побігли в напрямку, звідки строчив німецький кулемет. Кулі їх не брали, і солдати за кулеметом стали нервувати: їхній вогонь уже був не таким прицілним. До кулемета вже залишилося кроків з п'ятнадцять. Ще мить — і обидва партизани поруч. Почувся зойк. Пролунав вибух. Кулеметне гніздо противника було знищене...

Партизанський загін дружно повів наступ і геть зім'яв фашистських солдатів і обоз. У цьому бою на березі Стубули карателі втратили чимало вбитими і багато зброї. Загін з честю витримав бойовий іспит: не пропустив німецьких карателів через Сварицевичі. Партизани вітали один одного з першою перемогою, і особливо героїв бою Грушецького й Чирту. І тільки Паєвський сидів віддалік похмурий, втупивши очі в землю. Куніцький підійшов, запитав, що з ним.

— Радіти треба, — сказав. — Бій виграли. Це ж так важливо — воювати малою кров'ю! Радянські партизани й генерал Бегма нам вірять.

— Генерал Бегма вірить, а з нашим генералом Сікорським Радянський уряд розірвав дипломатичні стосунки, — не підводячи очей, відповів Паєвський.

— Ах, ось ти про що... Очевидно, не туди гнув генерал Сікорський. Він хоче вивести польські формування з Радянського Союзу кудись в Єгипет чи в Англію, щоб там вони ждали, доки англійці висадяться на французькому березі чи ще десь. А швабів треба бити зараз, і так, як їх розбили під Сталінградом! На Східному фронті вирішується доля війни. Та й до Польщі звідси рукою подати. А в генерала Сікорського інше на думці.

До Куницького й Паєвського підійшов командир загону Кабанов. Він чув розмову й промовив з жалем у голові:

— Що ж, Паєвський може піти від нас, це його особиста воля. Партизанка ¹— діло добровільне.

— Я чесно воюватиму. Я підкоряюсь дисципліні. Але в мене є свої думки. Кому яке до них діло? — з серцем заперечив Паєвський.

— Справді, діло твоє, — погодився Куницький. — Якщо вже так хочеш іти в рідні краї, за Буг, іди. Тримати тебе не будемо. Ти бачив, як наші билися? Наш загін ще покаже себе, ще дасть прикурити пімцям, — сказав Куницький і подав Паєвському цигарку, викресавши запальничкою вогонь.

Загін імені Чапаєва тримав оборону під Сварицевичами кілька днів. Карателі зазнали відчутних втрат і відійшли на Серники за річку Стубулу, а потім викликали підмогу з Висоцька, Морочного. Бої тривали. Аеродром утримувати було неможливо.

Ровенські загопи пішли в рейд на південь, залишивши позаду прикриття. Прикривати відхід основних сил припало найбойовитішому загону «За Батьківщину», яким командували Іван Федоров і Лука Кизя ще коли загін був на Сумщині у складі Сабуровського з'єднання. Другим формуванням, котре взаємодіяло з цим загonom, було польське під командуванням Василя Кабанова й Миколи Куницького.

Карателям не вдалося розгромити партизанів, і вони з люттю стали палити села, отруювати воду в колодязях...

У липні-серпні сорок третього року радянські війська широким фронтом вели наступ на Лівобережній Україні, просуваючись до Дніпра. Як ніколи, в ту пору багато роботи було в партизанських мінерів Ровенщини, перед якими стояло завдання перекрити рух німецьких поїздів на

¹ Партизанська боротьба (польськ.).

ділянках Ковель — Ровно, а також Лунінець — Сарни — Ровно, бо по цій залізниці гітлерівці перекидали війська з Польщі й Білорусії на південь, щоб потім відрядити їх до Дніпра. Німці намагалися перетворити залізницю в неприступний вал.

Микола Куніцький саме повернувся з бойового завдання з великою групою партизанів, і його викликав генерал Бегма.

— У лісах між Сарнами й Володимирцем багато польських громадян, втекли з містечок і сіл. Їх тероризують німці, українські й польські націоналісти. Наш обов'язок допомогти втікачам. Там є групи Бачинського й Рожковського, і з них треба створити ще один польський загін... Візьмеш з собою взвод бійців, — сказав начальник обласного штабу Бегма.

— Навіщо взвод? — здивувався Куніцький. — Коли багато людей, то сутички з ворогом не минути. Я піду один і прихоплю акордеон.

— Гарзд. Крім своєї музики, візьми листівки польською мовою та нашу газету «Червоний штандар».

— Найбільше люди цікавитимуться політикою радянських партизанів щодо польського населення на території західних областей України і Білорусії, — зауважив Куніцький.

— Наші партизани завжди будуть на боці поляків, Миколо. Ми й далі організуватимемо польські загони й допомагатимемо їм, для чого тебе й посилаємо. Що ж до нинішнього буржуазного уряду Польщі, який сидить у Лондоні, то після зради Сікорського у Радянського уряду політика така: ближче до польського народу й подалі від буржуазних правителів Польщі. У ставленні як до українських, так і до польських націоналістів ми повинні завжди відрізнити: по-перше, що керівники націоналістичних формувань є насправді вороги і українського, і польського народу. Нерідко вони фашистські агенти. По-друге, значна частина рядових учасників цих формувань щиро йшла битися з німцями, але була ошукана верхівкою з націоналістів, яка пролізла до керівництва цими загонами. Ось чому Центральний Комітет партії поставив перед партизанськими загонами України завдання всіма засобами викривати керівників націоналістичних формувань і не вести збройної боротьби з націоналістичними загонами, якщо вони не вчиняють нападів на радянських партизанів, пам'ятаючи, що головний наш ворог — німецько-фашистська армія, головне наше завдання — вигнати окупантів з радянської

землі, а потім і з території Польщі та інших загарбаних гітлерівцями країн, остаточно розгромити фашистських загарбників.

— Так. Я зрозумів, Василю Андрійовичу, — відповів Куницький. — Я розповім, що в складі ровенських з'єднань діють польські загони під командуванням Маґса Собесяка, Станіслава Сатановського і наш загін. Скажу, що ми разом б'ємо фашистів.

— Ти повернешся із загonom, яким і будеш командувати, Муха-Міхальський. Нехай щастить. Який пароль буде в тебе?

— Перші слова з моєї улюбленої пісні: «Червона ружа, бялий квят...»

— Гаразд, — по-батьківському всміхнувся Бегма. — Пісні, бачу, не виходять у тебе з голови. Я теж люблю музику. Трохи граю на роялі. Тож хай живе «червона ружа і бялий квят»! — Бегма міцно потиснув руку Куницькому, а потім пригорнув його до грудей, прошепотівши:

— Повертайся таким же веселим до нас, з піснею, як і першого разу...

І Микола Куницький — Муха-Міхальський — пішов у далеку й небезпечну путь. Під Сарнами він зустрів двох карателів із польського загону самооборони і прийшов з ними на хутір, навколо якого в наметах жили сотні польських рєдин.

Куницький зайшов у одну хату і почав грати на акордеоні. В хаті з'юрмилися люди, здебільшого чоловіки. Незнайомець грав і співав «Червона ружа, бялий квят...», а дівчата й жінки підспівували.

Раптом у відчинені вікна найжачились гвинтівки.

— Руки вгору!

— Як угору? — спитав Куницький. — А хто гратиме на акордеоні?

— Він тут ще й патякає, пєя крєв! Це провокатор!

То горланили польські націоналісти, які не хотіли, щоб поляки йшли до радянських партизанів.

— Розстріляти його! — чулося знадвору.

Микола стулив міхи акордеона. Він уже був оточений стволами гвинтівок. Мав пістолет, підв'язаний до руки в рукаві куртки. В разі чого він покінчить з собою. Та це не вихід. Куницький посланий обкомом партії з відповідальним завданням, прийшов сюди, щоб об'єднати польські групи в загін і привести його у з'єднання генерала Бєгми. І ось...

— Я партизанський командир Муха-Міхальський! — рі-

шуче підвівся Микола.— Б'ю німецьких фашистів під командуванням генерала Бегми, який є депутатом Верховної Ради від цього краю...

Слова ці справили враження на натовп, і заперкли націоналісти будь-що захотіли розірвати взаєморозуміння між радянським партизаном і поляками, що вже налагоджувалось. Вони загукали:

— Бреше він! Петлю йому на шию!

Вже клацнули затвори гвинтівок.

Раптом струнка чорнява дівчина, котра хвилину тому сумно співала під акомпанемент акордеона, стала між наїжаченими стволами гвинтівок і Миколою.

— Ганьба вбивати людину, яка прийшла до нас з піснею! Так можуть учинити лише бандити! — рішуче сказала дівчина тремтячим від хвилювання голосом.

Куницький відчув теплий потиск дівочої руки і теж міцно стиснув її пальці. В цю ж мить з сіней до хати вскочили озброєні люди. Хтось вигукнув:

— Зброю набік, панове!

— А ви хто?

— Ми партизани загону імені Устима Кармелюка. А перед вами з акордеоном командир Муха-Міхальський.

— Правильно! Партизани-кармелюківці наші друзі. Вони завжди допомагають полякам.

— Просимо. Заходьте до хати,— почувлися голоси з натовпу.

Націоналісти опустили зброю і пішли геть. Тут їм уже нічого було робити.

— Як твоє ім'я? — прошепотів Микола, не випускаючи дівочої руки.

— Галя Білецька. Я з-під Клесова. Втекла до лісу. А ти справді Муха-Міхальський? — здивовано запитала вона, дивлячись у Миколине обличчя.

— Так,— відповів він.

Тоді ж Микола Куницький сформував ядро майбутнього партизанського загону, який за кілька днів виріс до двох сотень чоловік. Добирати людей у загін Куницькому допомагала Галина Білецька. Галя ще до війни закінчила курси медсестер і всі ці два роки допомагала в польських таборах пораненим і хворим. Тепер вона була медсестрою загону, яким командував Муха-Міхальський.

В дорозі від табору до табору, від села до села Микола й Галина завжди йшли пліч-о-пліч, узявшись за руки. На тих дорогах вони й одружилися, щоб разом іти через усе життя.

Та ось поблизу села під Рафалівкою бійців Мухи-Міхальського зупинив вигук вартового:

— Стій! Хто йде? Пароль.

— «Червона ружа».

— «Бялий квят»,— відповів вартовий і тихо додав:— Тебе ждуть, Муха-Міхальський.

— Новий польський партизанський загін з двохсот бійців прибув під командування генерал-майора Бегми! — доповів Микола Куніцький.

На початку другої декади грудня 1943 року загін Мухи-Міхальського прикривав з півночі обласний партизанський штаб і кілька партизанських формувань, що виконували бойові й диверсійні операції. Проти Мухи-Міхальського німецькі карателі кинули чимало солдатів, які одразу ж захопили село Кошару Ольманську Столінського району. Рішучим ударом партизани вибили карателів. Бої тривали й далі. Народні месники, звичайно, не могли довго протистояти ворогові, що мав значну перевагу в живій силі і техніці. Куніцький просив по радіо допомогу від обласного штабу. На жаль, у той час штаб міг відрядити лише один загін під командуванням Сергія Санкова, який був порівняно недалеко від Кошари Ольманської.

Радіограма від Бегми про те, що на підмогу йде загін Санкова, надійшла в той момент, коли фашистське командування дало наказ солдатам будь-що захопити Кошару Ольманську і знищити партизанів. Сутічка була небажаною, бо у бійців Куніцького майже вичерпалися боеприпаси. Покинути село — значить наткнутися на засади карателів. Муха-Міхальський вирішив повести «дипломатію» з солдатами ворога, серед яких було чимало угорців. Лист написали німецькою та угорською мовами:

«Солдати й унтер-офіцери!

Німецьке командування посиляє вас на загибель. Ви не могли розбити мій загін за три дні і досі не захопили село. Тепер вам не розбити нас ніколи, бо ми сильніші за вас. Але ми знаємо, що у вас уже нема чого їсти, що вам треба влаштувати поранених. Тому дозволяємо вам увійти в село Кошару Ольманську і тим самим виконати наказ вашого нерозумного командування. Але пам'ятайте: якщо хоч з одного жителя цього села впаде бодай волосина, ми вас усіх до єдиного знищимо!

Командир з'єднання партизанів
Муха-Міхальський».

Карателі справді не стали вести наступ на партизанів, хоча й мали чисельну перевагу. Завдяки «дипломатії» Куніцького партизани уникли виснажливого бою і загін був врятований.

Вже по дорозі до обласного штабу відбулася сутичка з фашистським підрозділом. У цьому бою тяжко поранило медсестру Галину Білецьку. Микола не відходив від носилок, на яких лежала поранена.

— Галю, я віддам своє життя, аби ти жила,— шепотів він, схилившись над коханою.— Ти мусиш жити, Галю!

— Не хвилюйся, любий... Все обійдеться.

То були найтяжчі години в житті Миколи Куніцького. Поки загін розгрузилими дорогами йшов до штабу, стан Галини все погіршувався.

У штабі біля пораненої зібралися кращі лікарі партизанського краю, і всі були однієї думки: Галина не витримає в партизанських умовах, її треба будь-що відрядити на лікування в радянський тил. На Велику землю було передано телеграму-«блискавку» начальникові Українського штабу партизанського руху генералові Строкачу про біду, яка сталася в командира польського з'єднання Куніцького. Відповідь не забарилася: Білецьку та інших поранених літаком відтранспортували з партизанського на радянський аеродром. А згодом Строкач повідомив, що Галина лікується в госпіталі в Самарканді.

Коли генерал Бегма показав цю телеграму Куніцькому, в того на очах з'явилися сльози. Микола тримав папірець і не міг нічого сказати. Його щоби тремтіли в цю мить від почуття гордості за партизанських генералів, котрі виявилися напрочуд людяними, до таких, як він. Ще і ще відчув Куніцький, як міцно з'єднані радянський тил і партизани.

Тепер Микола ще з більшим завзяттям битиме ворога, щоб стала вільною від фашистської нечисті радянська земля, і його рідна Польща, й інші країни, де ще знемагають люди в тяжкій неволі. Ні сил, ні життя не пошкодує, тільки б наблизити світлий день Перемоги.

...Не одні чоботи й черевики стоптав Муха-Міхальський, пройшовши з боями у Прикарпатті, в Польщі понад тисячу двісті кілометрів за вісім місяців сорок четвертого року, виконуючи завдання Українського штабу партизанського руху. Знищив на тому шляху сотні гітлерівських солдатів і офіцерів. Дев'ять річок було на його дорозі, дванадцять разів партизанам Куніцького доводилось перетипати залізниці. Знищено вісім танків, два німецьких літаки і два-

надіять дзотів у Карпатах, спалено сто сімдесят тонн нафти, яку німці приготували для відправки на нафтоперегонний завод...

Загін Мухи-Міхальського, як зазначалося в штабі партизанського руху, «діючи в ближніх тилах противника, густо насичених військами, завдав відчутних ударів по живій силі і техніці ворога. Завдання, поставлені ЦК КП(б) України і УШПР, загін виконав...»

В Український штаб партизанського руху надійшов цікавий документ, адресований командирові загону, бійці якого врятували чотирьох англійських льотчиків, збитих німцями над територією Польщі.

«Британська Військова місія в СРСР, Москва, 15 червня 1944 р. Командиру партизанського загону пану старшому лейтенанту М. Й. Куніцькому.

Як голова Британської Військової місії у Москві поспішаю повідомити Вас, що Генеральний штаб Червоної Армії передав мені чотирьох британських пілотів, які провели кілька тижнів у Вашому районі. Вони живі й здорові, і їх благополуччя служить прекрасним доказом піклування, яким їх оточили Ви й Ваші партизани.

Пілоти захоплюються Вашим умінням, з яким Ви здаєте ударів по нашому спільному ворогові Німеччині, а також тією винятковою організацією, яка існує у Вас, з допомогою якої Ви змогли провести їх через німецькі позиції.

Від імені флоту, армії і авіації Великобританії висловлюю Вам, пане командире партизанського загону, і Вашим прекрасним партизанам мою сердечну подяку і найкращі побажання подальших успіхів і найшвидшого возз'єднання з Червоною Армією.

Генерал-лейтенант Барроуз, голова Британської Військової місії в Москві».

...Наближалася північ, а ми троє — Василь Андрійович Бегма, Микола Йосипович Куніцький і я — все ще сиділи за столом і думали про говорене тут, у готелі «Москва» в Києві, напередодні двадцятиріччя Перемоги і про недовомлене.

...Швидко плине час. У 1985-му народи Радянського Союзу, Європи, всього світу відзначили сорокаріччя Перемоги над фашистською Німеччиною. Все менше на нашій

землі залишається ветеранів — фронтовиків і партизанів. Нема вже серед живих славних генералів Василя Андрійовича Бегми, Тимофія Амвросійовича Строкача, інших героїв цієї оповіді, які так багато зробили для зміцнення бойового побратимства представників народів різних країн у спільній боротьбі проти фашизму, за мир, за соціалізм. Тож хай добрим спомином про нездоланну дружбу звияжців-визволителів буде наша розповідь. Ім'я цій дружбі, народженій у боях, — пролетарський інтернаціоналізм.

КОМЕНДАНТ РЕЙХСТАГУ

Гуде і стогне Берлін. Залита кров'ю, засипана цеглою, уламками стін, диміла бруківка. Навкруги вибухало й вибухало. Дим заступив небо.

13 квітня 1945 року о 13-й годині 756-й стрілецький полк Федора Зінченка разом з іншими частинами розпочав штурм рейхстагу. З другого поверху сусіднього «будинку Гімлера» піхотинців Зінченка підтримували «сорокап'ятки» Сергія Винокурова. Противник чинив запеклий опір. З швейцарського посольства п'ятсот солдатів особистої гвардії Гітлера, ховаючись за танки й самохідки, рушили на бойові порядки радянських підрозділів. Та в ці хвилини у фланг фашистів проник 380-й полк, і гітлерівці відкотилися назад.

У гуркоті й безугавних пострілах сливався час. Десь о 19-й годині полковник Зінченко послав свій другий батальйон виручати полк сусіда Плеходанова. Зінченко хотів глянути на сонце — чи високо ще воно, але його не було видно крізь хмари диму й пилу. Глянув на годинника на руді. Вже час...

— Уперед! До рейхстагу!

Зінченко звертався до батальйону капітана Неустровєва.

Поруч з капітаном лежав на бруківці командир роти Ілля Сьянов. Обидва ще зовсім юні, нема й двадцяти двох років. Обидва вже чекали на таку команду і знали, як важко буде подолати оті двісті кроків, що відділяли їхні позиції від кам'яних східців рейхстагу.

— До рейхстагу! За мною! — гукнув капітан Неустровєв, насунувши каску до самих брів.

— Вперед! — наказав своїм бійцям командир роти Сьянов.

І сотня солдатів підвелася на поклик своїх командирів: Десь у середині шеренги бігли й розвідники Михайло Єгоров та Мелітон Кантарія. Один із них ніс захоплений прапор. З Єгоровим і Кантарією — начальник розвідки полку майор Кондрашов і помічник командира батальйону капітан Берест.

Крок за кроком долають піхотинці завали, стрибають через вирви до східців рейхстагу. Відтепер усі думки командира полку Зінченка з бійцями батальйону Неустрєова, з капітаном Берестом, майором Кондрашовим та розвідниками Єгоровим і Кантарією, яким було доручено прапор.

Звичайне собі червоне полотнище з серпом і молотом у верхньому кутку. Таких знамен прислали з Військової ради фронту п'ять — кожному полку, що мав оволодіти рейхстагом. Якомусь із цих полотнищ судилося стати Прапором Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

За один раз не подолати двохсотметровку від позицій батальйону до рейхстагу. Ворожі сили, що обороняли гітлерівський рейхстаг, вкупі з сусідами, які засіли в «будинку Гімлера» і в швейцарському посольстві, кількісно перевищували 756-й стрілецький полк, який був у безперервних боях ось уже два тижні. Бійці батальйону Неустрєова залягли: такий ураганний вогонь відкрили по них гітлерівці.

Полковник Зінченко схопив телефонні трубки: притулив до вух, крикнув артилеристам і мінометникам:

— Вдарте по сходах, щоб пилюка піднялася стовпом!

— Єсть, щоб стовпом!

— Тільки знайте — наші за сто п'ятдесят кроків від сходів!

— Єсть! Врахуємо.

І знову загриміло, затріщало. Дим і хмари сірого пилу заклубочились над плацом, який відділяв наших бійців від довжелезних кам'яних сходів. Вся громіздка похмура будівля із скляно-металевим куполом ніби занурилась у воду.

За своє життя Федору Зінченку не раз доводилось приймати важливі, а на війні й надто відповідальні самостійні рішення. Так було під Старою Русою в лютневі дні 1943 року, коли відпросився з резерву Ставки провідати своїх побратимів з 171-ї стрілецької дивізії, з якої він як політпрацівник півроку тому пішов на курси командирів полку. Зустріч з товаришами в річницю Радянської Армії, 23 лютого, святом не стала. Вогняний вихор з гармат, мі-

нометів, з штурмовиків раз у раз налітав на позиції оточених. Командир полку Євролаєв був поранений, і Зінченкові довелось узяти на себе керівництво полком.

По рації Зінченко прийняв із штабу дивізії заковдану команду: «Виходити з оточення коридором, через який уже прорвався еньський полк...» Звичайно, по радіо не передали, що батальйони того полку прорвалися з великими втратами. Йти знову тим шляхом — вірна загибель усього полку. Але на війні наказ є наказ. Як же бути? Та ще й людині, яка щойно прийняла керівництво полком, котрому загрожує знищення...

І Зінченко відповів, що пробиватиметься тим же коридором, виконуючи наказ. Насправді ж думав прорватися зовсім в іншому напрямку через молодий сосняк. Правда, щоб ввести в оману противника, він підтягнув деякі сили до коридору і тим часом налагодив пильне спостереження за ворогом. Німці теж послали туди нові підкріплення. Це означало, що Зінченкову радіограму вони перехопили.

Командування дивізії нервувало. Минув день, другий, третій, Зінченко не виходить з оточення. Чого він вицікує? Чому не виконує наказ?

Та Зінченко жив тільки одним — врятувати полк. Надвечір 28 лютого, коли фашисти всю свою увагу й головні сили прикували до коридора, майор Зінченко оголосив командирам, щоб підрозділи були готові до атаки. Маршрут назвав тільки перед самим виходом.

Бійці повинні повзти до сосняка двома цесами. Перший має захопити ближні окопи й нав'язати гітлерівцям рукопашний бій. Другий, немов хвиля, перекочується через перші траншеї і вривається у наступну смугу окопів.

Підлеглих вразило те, що вони почули. Скільки розсудливості було в планах нового командира полку! І це в той час, коли із штабу дивізії усе повторюють про відповідальність Зінченка за невиконання наказу. На війні буває, що наказ виконують ціною смерті майже всього підрозділу. Війна спливе й такі втрати, коли є наказ. А Федір Зінченко повинен вивести полк з оточення з найменшими втратами, бо ж загибель полку з його совісті не спливе ніхто, навіть якщо він виконував наказ вищого начальства.

— Але ж, товаришу майор... — несміливо заперечив начальник штабу. — Доведеться відповідати. Скажуть — свавілля!

— Доведеться — відповідатиму як командир і як комуніст! — відповів Зінченко.

— Ми йтимемо через сосняк. Там теж чимало німецьких піхотинців. Дозвольте мені першим, товаришу майор, провести свою роту, — звернувся до Зінченка молодий комроту Василь Івасик.

— Доведеться битися врукопашну, — нагадав Зінченко.

— Діло не дуже приємне, але противникові теж не вeseло вступати в такий бій, ми це знаємо, — відповів Івасик.

— Сказано правильно. Не думайте, що тільки на кожного з нас наїжаються всі автомати й багнети. В такому ж психологічному стані й солдати ворога. Та ми повинні бути вищі духом, і тоді наше буде зверху. Починаймо.

Івасик почав виводити свою роту. Спершу повзли непомітно, обережно. Та все ж натрапили в сосняку на фашистських солдатів. Затріщали постріли.

— Бий фашистів! — кричали піхотинці, стріляючи з гвинтівок і автоматів, орудуючи багнетами.

Удар бійців Василя Івасика був дружний, навальний. За якихось дві хвилини на позиції ворога в сосняку полетіли десятки гранат. Противник був зім'ятий, розбитий уцент. Окопи були завалені ворожими трупами, а полк під командуванням нового командира Зінченка вийшов з оточення майже без втрат...

І зараз, 30 квітня 1945 року, о 17-й годині 10 хвилин полковник Зінченко повинен прийняти відповідальне й самостійне рішення. Цього разу йому не наказують, не радять, як діяти, і, звичайно ж, не погрожують словами «на випадок невиконання...». Наказ віддано всім п'ятьом полкам — взяти рейхстаг, і кожен командир полку прагне зробити все, щоб рейхстаг було взято якнайшвидше.

— Вирішено! — гукнув штабістам Зінченко. — Маріє Бондаренко, йтимеш за мною з телефонним апаратом, з катушкою.

— Єсть, товаришу полковник, — відповіла дівчина.

— А дроту до рейхстагу... — не договорив Зінченко.

— Вистачить.

— Поки стоїть завіса з пилу між нами й рейхстагом, — голосно гукав полковник, — за мною! Вперед!

Тенер уже солдатів не могла зупинити ніяка сила. Гітлерівці стріляли безперервно. Хтось падав на брук, падали поранені і вбиті радянські солдати на сходах рейхстагу.

— Вперед!

Усі біжать щодуху. Зінченко перестрибує через широчезну сходинку, спотикається на третій, боляче вдаряється

коліном. Тут же підводиться і знову біжить до величезної сірої, з подзьобаними колонами й стінами будівлі. Поруч телефоністка.

— Я тут, товаришу полковник!

— Молодець! Кабеля вистачить? — питає Зінченко, кидаючись у розбиті двері.

— Вистачить!

— Сюди, до королівського залу. Тут буде командний пункт.

У рейхстазі лунає стрілянина. Бійці Неустросєва й Сьянова б'ються вже на другому й третьому поверхах. Фашистські солдати відстрілюються звідусіль, причаївшись де тільки можна. Бійці й офіцери командного пункту 756-го стрілецького полку прориваються в зал засідань гітлерівського парламенту.

— Ось тут буде наш КП! — звернувся до своїх полковник. — Маріє, з'єднай апарат з дротом.

Погляд полковника зупиняється на кам'яних статуях прусських королів, канцлерів. Деякі скульптури без рук, без голів і майже всі заляпані кров'ю. Це кров фашистських солдатів, які ховалися за статуями, звідки їх викурювали радянські бійці.

— Зв'язок із штабом дивізії є! — доповіла Марія Бондаренко й запросила командира полку до телефонного апарата.

— Доповідаю обстановку...

— Де ви зараз? — почувся знайомий голос командира 150-ї стрілецької дивізії Шатілова.

— Командний пункт у рейхстазі, — відповів Зінченко.

— Молодці! — вигукнув генерал. — Призначаю вас комендантом рейхстагу.

Саме в цю хвилину Шатілов розмовляв по телефону з командиром 79-го стрілецького корпусу генералом Переверткіним, а той — з командуючим фронтом маршалом Жуковим. Усі цікавились обстановкою в рейхстазі.

— Повторюю, — сказав Шатілов, звертаючись до Зінченка. — Вас призначено комендантом рейхстагу. Письмовий наказ одержите потім. Вам і бійцям полку вітання від маршала Жукова. Як комендантові наказую повністю очистити рейхстаг від фашистських підрозділів і підняти над куполом Прапор Перемоги... І забезпечити охорону цінностей, — казав далі генерал.

Зінченко сів у запилене дубове крісло, оббите шкірою, розстібнув верхній гудзик гімнастерки.

Комендант рейхстагу... Прапор Перемоги... Металево-

скляний купол угорі... Бите скло і кришталь від люстр на підлозі. Крісло, в якому, напевно, сидів якийсь імперський міністр. Усі ці поняття, речі якось дивно переплелися в уяві Зінченка. Нерви, м'язи, мабуть, уперше за довгі й тяжкі роки війни, розслабились, як після непосильної роботи.

Вибухи й тріскотняву автоматів, що лунко котилася по рейхстагу, він у цю хвилину чув погано. І тому, що після останньої контузії ще не зовсім минула глухота, і тому, що в пам'яті настирливо зринало все, що пройшов Зінченко стежками й дорогами життя, які оце привели його до рейхстагу...

Колись його прізвище впишуть в «Історію Великої Вітчизняної війни», а творці кіноепопеї «Визволення» для п'ятої частини «Штурм» підберуть актора на роль полковника Зінченка, першого коменданта рейхстагу. Це буде згодом, через чверть століття після війни. А тоді, увечері 30 квітня 1945 року, Зінченко сидів в імперському кріслі й за лічені хвилини перебрав у думках усе своє життя, бо був він у ті хвилини дуже щасливою людиною.

Дуже щасливою... Адже на всіх рубежах, де стояли наші солдати в 1941—1945 роках, вони линули думками до Берліна, в якому мала завершитися ця надзвичайно тяжка, кровопролитна війна. Кожному марилося уві сні, що він штурмує рейхстаг, бере в полон Адольфа Гітлера, найбільшого воєнного злочинця в історії, веде його на суд праведний, людський, а то й сам вершить той суд. А навесні 1945 року кожен воїн Червоної Армії, кожен матрос, на яких фронтах і на яких морях він не бився б, усім своїм єством був у задимленому Берліні разом з піхотинцями, котрі штурмували рейхстаг і несли з поверху на поверх поки що захоплений Прапор Перемоги...

У сімдесятих роках минулого століття як бунтівника, що спалив поміщицький маєток, Прокопа Зінченка разом з групою непокірних селян царські власті вислали з рідної Богодухівки, що поблизу Золотоноші, аж до Сибіру. У Прокопа було три сини. Найменшому, Матвієві, батькові майбутнього коменданта рейхстагу, на ту пору минуло тільки чотири роки.

Федько Зінченко народився через три десятки літ після приїзду дідуся на схід, отож народився корінним сибіряком.

Серед тайги й минало його дитинство. У родині було ще чотири брати і шість сестер. Злидні, нестатки і наймитська доля, наче по естафеті, передавалися від діда,

від батька. Дев'ятирічний Федько пас чужу худобу, а восени і взимку відвідував школу при церковному приході. Стати поном хлопець не збирався, бо ж і дідусь його Прокіп був безвірником. Та потяг до книг. Федько мав. Найбільше хлопця вчило життя. Недалеко жили заслані царськими сатрапами більшовики. З одним із них, Кузьмою Назаровим, висланим сюди на вічне поселення, Зінченки подружились. Кузьма Назарович любив Федька, як сина, і його розповіді запам'яталися хлопчикові на все життя, визначили його світогляд.

В імперіалістичну війну, коли батько був на фронті, Федір ремонтував залізничну колію на перегонах Меженівка і Тайга. А після революції вступив у комсомол і став бійцем-чонівцем (частини особливого призначення). Молоді чонівці безстрашно билися з білогвардійськими та куркульськими бандами. Потім військова служба в 5-му Амурському стрілецькому полку, школа молодших командирів, стрілецьке училище у Владивостоці. Знову служба в стрілецьких частинах.

На початку Великої Вітчизняної Зінченко служив комісаром штабу дивізії, потім закінчив курси командирів полку і був направлений у резерв Ставки Північно-Західного фронту.

Воював він мужньо й винахідливо. Біля озера Невердо на Псковщині двісті бійців Зінченка без підтримки мінометів і артилерії відбивалися від восьмисот фашистських солдатів. Поранений командир полку не покинув поля бою, а вперто шукав виходу.

І знайшов. Тим, що оборонялися, наказав підготувати гранати, а одну роту послав до озера в засідку. Закидавши гранатами ворожі позиції, піхотинці кинулись в контратаку і відтіснили фашистів на крихкий передвесняний лід озера. «Льодове побоїще» завершила рота, яка була в засідці.

Бійці 756-го полку першими форсували річку Айвисте. Ворог прагнув скинути сміливців у воду. Та Зінченко наказав перенести свій командний пункт на «п'ятачок». Сили ворога переважали в десять разів. Одночасно змовкли обидва наші кулемети. Ще хвилинка — і фашисти ліквідують плацдарм. Затримати їх міг тільки влучний кулеметний вогонь. І командир полку та його ординарець поповзли до кулеметів, щоб замінити вбитих бійців. Ворог був притиснутий до землі.

Купка бійців, що зайняла оборону навколо свого КП, трималась на «п'ятачку», доки сусідня дивізія перепра-

вила на плацдарм свої підрозділи. Тоді Федір Матвійович Зінченко ще раз переконався, як важливо для всіх бійців, надто ж у складній ситуації, коли командний пункт полку поруч, у самому вирі подій.

А потім...

Потім незабутній квітень 1945 року, коли по Берліну тисячами жерл вдарила радянська артилерія і сотні прожекторів осліпили фашистських гармашів. Почався штурм Берліна. Бійці полковника Зінченка брали передмістя Каров, Розентоль з його військовим заводом, Тегель, Моабіт — з їхніми тюрмами й концтаборами. На порозі Моабіту зупинились. Пішов розголос, що там переховується Геббельс.

«Взяти Геббельса живим або мертвим!» — наказав комдив Шатілов. Однак то була лише чутка. Воїни 756-го полку не полонили Геббельса, однак визволили п'ять тисяч в'язнів. І знову: «Вперед!» Міст Мольтке через Шпрее. Фердінгдунгсканал...

Перший перебіг на той бік лейтенант Черниченко і був смертельно поранений. Однак бійці взводу Астанова продовжували форсування під ворожим вогнем.

Батальйон капітана Неустроева вів бій за будинок міністерства внутрішніх справ, «будинок Гімлера». Величезна сіра будівля з металево-скляним куполом, зі скульптурами на фронтоні. Атаки. Наші атаки. І, на диво, шалені контратаки гітлерівців. Здавалося б, гітлерівські солдати духом своїм не ті, що були в сорок першому, сорок другого роках, але усвідомлення того, що більшість із них стануть перед судом як злочинці, примушувала фашистів із сліпою впертістю битися на останньому рубежі гітлерівського рейху.

Полковник витер долонею запилене обличчя, підвівся. Він трохи спочив після п'ятнадцятиденного штурму Берліна. Хвилину побув у забутті, у полоні спогадів. А тепер до роботи.

Рейхстаг ще боронять зо дві тисячі фашистів. Бій точиться за кожну кімнату. Упертість приречених завжди люта. Та ні з чим не зрівняти орлиного пориву і бойового духу радянських воїнів. Берлін і рейхстаг в уяві кожного стали символами загибелі фашизму, символом нашої перемоги. Це почуття подесятервало сили бійців і вело на штурм.

На командний пункт 756-го полку раз по раз прибігають зв'язківці, доповідають, просять підкріплення.

— Як четвірка Кондрашова?

— Підбираються до горища, товаришу полковник.

Бій ще тривав, коли сержант Михайло Єгоров у посіченій кулями гімнастерці і молодший сержант Мелітон Кантарія, руки якого були в крові, виструнчилися перед полковником.

— Доповідаємо: прапор над рейхстагом.

— Правда, поки що не на куполі. Скло геть повилітало. І ми от...— показав закривавлені руки Кантарія.— А знамено повинні побачити наші ще до заходу сонця.

— То ми й прикріпили прапор тимчасово на фасаді рейхстагу,— сказав Єгоров.

Полковник обняв і поцілував розвідників.

— Правильно. Хай бачать і наші, й вороги прапор у багряних променях призахідного сонця,— мовив Зінченко.— А стемніє — перенесемо його на купол.

Це було о 22 годині 50 хвилин за московським часом 30 квітня 1945 року. Бої ще точитимуться в рейхстазі до ранку. Помічник командира першого батальйону Олексій Берест запропонує німецькому оберсту, який засів з тисячею головорізів у підвалах, здатися. Оберст скаже, що радянських солдатів у рейхстазі тільки чотириста, а німців утричі більше, і тому вони вимагають пропустити їх до Бранденбурзьких воріт. «Не для того я прийшов у Берлін, щоб випускати вас із зброєю в руках із рейхстагу!»— з гнівом відповість Берест. І тисяча таки підніме руки вгору.

Ще лунатимуть вибухи, постріли. Але історія вже звершила своє. Над куполом рейхстагу майорить гордо і велично у промінні першотравневого сонця Прапор Перемоги.

Командант рейхстагу полковник Зінченко розпочинає свій новий бойовий день. На облік треба взяти всі цінності, що вціліли після жорстокого бою.

Штурм гітлерівської цитаделі тривав...

...Ось уже сорок літ Федір Матвійович Зінченко розпочинає свій мирний день з того, що перечитує нотатки у блокноті-щоденнику, зроблені напередодні: «Зустрітися з дітьми у черкаському Палаці піонерів», «Виступити на зборах молоді міста», «Написати в «Черкаську правду» статтю», «У медичному училищі вечір, присвячений захисту миру»... Це далеко не повний перелік адрес і аудиторій, де повинен побувати лише за тиждень невтомний борець за мир — полковник у відставці, Герой Радянського Союзу Федір Зінченко.

З хвилюванням розповідає молоді Федір Матвійович про подвиги однополчан у роки Великої Вітчизняної і здобутий нашим народом мир тієї незабутньої весни сорок п'ятого року. Серед двадцятьох мільйонів полеглих у війні з фашизмом радянських людей було й восьмеро з родини Зінченків...

— Прапор Перемоги... Пам'ятаю, як червоне полотнище яскраво полум'яніло на сірому тлі, — згадує полковник, виступаючи перед комсомольцями, що зібралися на збори в залі театру ім. Т. Г. Шевченка. — Для мене воно багряніло краплями крові моїх фронтових друзів, загиблих братів Омеляна, Володимира, Олексія, чоловіків п'ятох моїх сестер. Мені судилося дійти до Берліна, щоб стати свідком тріумфу нашої армії. Відтоді минуло чотири десятиліття. В армії давно відслужили свій строк діти фронтовиків, несуть бойову вахту їхні онуки. У столичному музеї зберігається як національна реліквія наш полковий прапор — Прапор Перемоги. Комсомольці змагаються за право сфотографуватися біля знамена 756-го полку, виборюючи це право в мирній праці. Будьте ж гідними цього знамена у праці, в навчанні, у творчості в ім'я великого борця за мир, нашої рідної Батьківщини, — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

КРОКИ ДО ПЕРЕМОГИ

Рідне село, рік 1933-й

Учителька розгорнула газету, і учні, які сиділи на перших партах, побачили фотопортрет Людини з високим чолом, кучерявим волоссям і твердим поглядом.

— Його сфотографували в ту мить, коли Він дивився прямо у вічі своїм запеклим ворогам, — сказала вчителька, тримаючи над головою портрет. — І погляд цей гнівний і безстрашний!

Я сидів на другій парті й намагався збагнути оте безстрашся в очах Людини, яка дивилася на нас, третьокласників, з газетної фотографії. Вчителька раптом назвала мое прізвище, і я підвівся, розгублено кліпаючи очима.

— Ти ніби непогано малюєш, — мовила вчителька. — Тож маєш домашнє завдання. Намалюй цей портрет ось такого розміру, — показала вона. — Щоб навіть з крайньої парті було видно.

Завжди балакучий на уроках (навіть коли мене вчителька не запитувала), цього разу я мовчки виводив пальцем на парті кола, ніби розмотував нитку, на кінці якої мала бути відповідь.

— Це завдання всього класу і піонерського загону...

Ще й трьох років не минуло, коли ця ж вчителька дала нам, першокласникам, домашнє завдання з арифметики — вирізати по десять паличок. Я нарізав вишневих, бо вони пахли клеєм і були гарного кольору, не те що палички з лози, як в інших хлопців. А тепер у третьому класі маю таке почесне і неймовірно складне для мене завдання.

— Лесю Петрівно, та я... та ви... Ви ж самі мені поставили тільки «задовільно» за намальований куб і цибулину. А тут портрет... — не договорив: аж дух перехопило, і я нахилив голову.

А вчителька вже говорила, що ім'я цієї Людини сьогодні промовляє робочий люд усього світу. Як же тут сказати: «Не зумію»? І хлопці засміють, та й ніби соромно перед усім робочим людом, котрий голосно й одноставно вимовляє його ім'я, підносячи догори стиснуту в кулак руку.

Щоки мої палали. Я затулив їх долонями, згорнув газету і засунув її між сторінки загального зошита, щоб не зім'ялася. Поклав зошит у полотняну торбу, в якій носив підручники, шкільне начиння, шматок хліба або пирога з квасолею, спеченого бабусею. Сидів у глибокій задумі, що з нашим братом школярем у неповних дванадцять літ трапляється не часто.

— Папір для роботи візьмеш у канцелярії, — сказала вчителька.

Задзеленчав дзвоник, сповіщаючи про закінчення останнього уроку. Хлопці навпереробі кинулись до мене. Радили...

— Якби портрет малого розміру, можна б під копірку, — виголосив хтось не дуже мудро.

— Ти розлінуй зображення на квадратики, а потім перенеси їх на великий папір... — підказав мій вірний друг Ванько.

— Авжеж, так наш завклубом картини малює, — підкопив Гриць, з яким у нас було однакове прізвище.

Вдома хотілося порадитися ще й з батьком, котрий частенько втручався у мої шкільні справи.

Того грудневого вечора батько вчасно додому не прийшов. Заводський партосередок послав його на хутір провести якісь збори. Я знав, що на тому хуторі немало темних людей. Навпровесні бандити схопили вночі голову нашого піонерського загону, учня шостого класу Ваню

Васильченка. Він повертався із станції додому, і... бандити обмотали навколо Ваніної шії антенний дріт, який хлопець купив для детекторного приймача. На похороні Вані і на суді мої однокласники теж відчули, що таке класова боротьба, хоч було нам тільки по дванадцять, і ми ждали, коли ж ця боротьба скінчиться і остаточно переможе соціалізм. Нелегко татові їздити по хуторах. Та він більшовик, комуніст. А комуністам, мабуть, ніколи не буває легко.

Надворі спадав ранній зимовий вечір. Я почав готувати газову лампу. Виявилось, що газу нема й на дні. Бабуся ходила до крамниці і повернулася з порожньою сулією. Тепер бабуся налаштовувала каганець.

— Ось твоє «лістричество».

Мене й самого не раз трохи бентежила невідповідність. Уже збудовано на Україні Дніпрельстан, найбільшу в Європі гідроелектростанцію, а ти тут сліпцюю при світлі каганця. Та вмиць перед очима з'явилася Людина, яку я мав зобразити на папері, і мені стало соромно. Що цей каганець, що наші нестачі проти отого двоюбою, що його веде Він за честь своєї партії, робочого люду і, звичайно ж, за те, щоб швидше й у бабусиній хаті, замість каганця, спалахнула лампочка Ілліча.

Розгорнув на столі аркуш і придушив його верхні куточки книжками. Дістав газету, з якої треба копіювати портрет, поринув у роботу. Розкреслив на клітки оригінал. Уважно, старанно заміряв відстань лінійкою й циркулем. Тонесеньким олівцем обережно викреслив сітку на фотографії.

Світла було замало, і я сердито зиркав на каганець. Покинув олівця на стіл. Треба дочекатися дня. А зараз краще почитати газету.

За читанням мене й застав батько.

Зазираю через моє плече й побачив розісланий аркуш паперу.

— Леся Петрівна доручила намалювати портрет,— пояснив я.

— Гм... Важенько тобі доведеться,— похитав співчутливо головою батько.— Задача ця складніша від найважчої арифметичної.

— Відмовлявся. Але даремно,— бідкався я.

— Доручили — роби. Тільки не зараз. Малюй удень.

— Удень же треба до школи...— плаксивим голосом промовив я.

Мого скаржливого тону батько ніби не зрозумів. Він ду-

мав про своє, думав зосереджено, довго, дивлячись на портрет у газеті, потім на мене. Дивився так, ніби давно мене не бачив і тепер ледве пізнавав.

— Не підеш до школи. Малюй. Віддай цій праці серце і душу... Ясно? — поклав батько на моє плече свою жиливу руку.

Не пішов я до школи ні наступного, ні третього дня. Прибігали Ванько і Гриць. Хлопці гаряче бралися допомагати: гострили олівці, звіряли сітку на папері з тією, що на оригіналі.

— Дивись, щоб кожна рисочка в маленькій клітині була пропорційна з тою, яку малюватимеш,— професорським тоном сказав Гриць, радий, що термін «пропорція» він уже з'ятив, хоча з ним мають справу старші школярі.

Хлопці йшли додому, а я протягом довгих годин працював сам. Не знаю, чи віддав роботі, отому перемальовуванню по кілька разів рисочок очей, брів, зморщок на чолі, стиснутих уст, чи віддав роботі серце й душу, як радив батько, але достеменно відчував, що, малюючи портрет, все більше думав не так про схожість з фотографією, як про того чоловіка. Здавалося, що я чув навіть його голос, відчував його дихання, як і батькове, коли той схилявся над столом. Часом здавалося, що то не батькова, а Його рука лежить на моєму плечі. І від цього дотику я уявляв себе вже дорослим. Марилося, що теж з робочим людом усього світу і на повний голос вимовляю Його ім'я.

Досі у мене були свої улюблені герої з книжок, з казок, пісень, яких багато знала моя бабуся. Тарас Шевченко, якому «тринадцятий минало» і він «нас ягняток за селом». Задерикуватий, сміливий і добрий Том Соєр з далекої річки Міссісіпі. Гаврош з паризької вулиці. Відчайдушні й веселі запорозькі козаки. Червоний полководець Фрунзе... Усі вони мені подобалися, були наче мовою ріднею. Та в дні, коли малював портрет, на перший рубіж, найближче до мене, вийшов оцей безстрашний, з незламною вірою у правоту своєї боротьби чоловік. Поки що Він один віч-на-віч бився з тисячею ворогів. Один супроти їхніх чорних порядків...

Третього дня батько повернувся з заводу, коли ще не смеркло. Я вже стирав гумкою лінії, що утворювали на портреті квадратики. Батько узяв у руки портрет, поставив на стіл і одійшов до дверей.

— Нести до школи чи, може?..— тремтливим голосом запитав я.

Батько мружив очі, щось зважував.

— Так, так... Угу... Таки схожий. Може, й не до кінця, але кожен, поглянувши на портрет, скаже: «Це мужня і благородна Людина!»— І, подумавши, батько закінчив:— Комуніст...

— То нести до школи?

— Скажи вчительці, що це я дозволив тобі тимчасово не ходити на уроки,— з гордістю сказав батько і пильно подивився мені у вічі.— Тепер вірю і я, що ти теж станеш людиною...

Того грудневого дня 1933 року хлопці нашого класу на уроці праці змайстрували рамку, покрили її лаком, а старий викладач цієї одвічної й благородної професії «праця» вирізав алмазом згідно з розміром скло. Ми повісили портрет у нашому третьому «Б» класі.

За роком спливав рік. З третього ми перейшли в четвертий клас. Перевели нас в інше приміщення. Перенесли хлопці й портрет. У п'ятому в нас теж була інша класна кімната. І туди перенесли портрет. Так було, як ми переходили в шостий, і в сьомий, коли помер мій батько.

Мій батько... Його товариші по праці і мама казали, що він «згорів на роботі», прорахувався, вважаючи, що молодий і тому дужий, здоровий. Та хвороба одразу після відвідин батьком хутора схопила його в свої пазурі й підступно випускала на цукровий завод у люту зиму, щоб він там ще більше застудився й зліг назавжди. Ще казали, що не так хвороба, як він сам не міг стриматися: біг до випарок, на апарати, на дифузори, де була спека, наче в Африці, а потім на кагатне поле, де тріщав мороз, що аж повітря вночі ляцало. Чи то винна в усьому хвороба, чи сам тато був небачний, та я знав ще й інше: з усіх інженерів він був наймолодшим, бо його висунув туди партосередок, і був він серед тих спеців один комуніст. А комуністам ніколи не буває легко.

Коли ховали тата, я намагався знайти в його обличчі щось схоже на ту Людину, портрет якої, можна сказати, ми малювали разом. Той великий Комуніст був кучерявий, а тато стрижений під машинку, та в обох у них було високе чоло і, мабуть, були однакові їхні найзаповітніші думки...

І коли я став комсомольцем, друзі перенесли портрет Людини з мужнім і благородним обличчям у дев'ятий клас.

А в десятий клас портрет переніс я сам і повісив навпроти своєї парті.

Восени 1940 року хлопці мого класу йшли в армію, авіацію, на флот. Треба. Один по одному, а то й по двох, по троє, залежно від того, в які частини і коли відправлятимуть новобранців, ми приходили до рідної школи, щоб попрощатися з учителями.

Разом з Ваньком і Грицем ми зайшли до колишнього свого десятого. Трьом нам стелилася дорога на Балтійський флот. Попрощалися ми і з портретом, який так і залишився висіти на стіні.

Прощання перед тривалою розлукою взагалі бентежне й не дуже веселе діло. Та ще ми, одинадцять випускників сорокового року, не знали звичайно, що через п'ять років живими з нас залишаться тільки двох. Не знав тоді і я, що мої незрадливі друзі, помічники по малюванню портрета, вже через рік загинуть у хвилях сивої Балтики. Хто ж думає про свою смерть у вісімнадцять літ?

Восени 1941 року в моє село вдерлися фашисти. Гітлерівці поналили книжки, класні журнали, стінгазети і, звичайно ж, портрети, що висіли на стінах у класах, з люттю дикуїв вони шматували портрет, який я намалював колись. Пошматували, а потім кинули у вогнище.

Спалюючи портрети, гітлерівці, мабуть, згадували підняв рейхстагу, несправедливо звинувачуючи в цьому Людину з високим чолом і кучерявим волоссям, комуніста. Спалили й розвіяли попіл.

Та ніяким фашистам, ніяким злим духам не спалити, не витравити, не розвіяти з серця мого покоління образ Людини, яку намалював я ще хлопчиком. І в хвилини, коли я залишався наодинці з думками, прагнучи вирішити, як же мені бути, чомусь завжди уявлявся вечір у бабусиній хаті, каганець, що підсліпувато блимав на столі, і розгорнутий аркуш паперу, на якому я вимальовував, рисочку за рисочкою, обличчя Людини, безстрашної і благородної, котра у вересні 1933 року на Лейпцігському процесі розпочала битву, а може, війну народів Європи проти агресорів, істинних паліїв рейхстагу й війни — Герінга, Гітлера, Геббельса і всього фашизму.

Так. В моїй уяві цей великий Революціонер, Комуніст був фронтовиком за сім років до віроломного нападу фашистських дивізій на державний кордон СРСР.

Ленінградський фронт, рік 1941-й

Зоряна вереснева ніч була у спалахах. Небо пунктирними дугами прорізували трасуючі кулі. З моря гриміло й гуло, раз по раз запалюючи півнеба. Безуगавно гуркотіли

мотори літаків. Від вибухів двигтіла земля, дрижало небо, тремтіли наполохані зорі. Вони зовсім згасали, коли німці жбурляли вгору освітлювальні ракети.

— За хвилину Москва передаватиме останні вісті,— сказав хтось із червоноармійців біля мене.

Ми стрибнули у неглибокий окопчик, в якому тепер повернутися міг тільки я, радист. Накрившись плащ-наметом, щоб не чути артилерійського гуркоту, я настроїв радіоприймач. В навушниках зашипіло, і я подав їх товаришам. З Москви передавали зведення Радянського Інформбюро. І раптом серце ніби перестало битися. Київ! Наші війська після дев'яти тижнів боїв залишили Київ.

— Як же це? — з острахом запитав хтось із полтавців, чернігівців чи харків'ян, яких на батареї була більшість.

Тяжко й Ленінграду. В ці вересневі дні сорок першого біля його воріт зупинилися дві фашистські армії, тобто триста тисяч солдатів і офіцерів, понад шість тисяч гармат, тисяча танків і стільки ж літаків. На захист міста стали воїни Північно-Західного фронту, моряки Червонопрапорного Балтійського флоту і дивізії народного ополчення, Тяжко. Але Ленінград здавати не можна ні за яких обставин.

Ніч неспокійна. Комсомольське бюро не стало ждати ранку, бо невідомо, чи буде час на збори завтра. Микола Красюк, котрий у 1938 році як секретар Золочівського райкому ЛКСМУ видав мені комсомольський квиток, тепер комсорг батареї.

— Ми зібрались ненадовго,— сказав він, піднявши газету.— Ось старі робітники-ленінградці звернулися до бійців Червоної Армії, до всіх захисників Ленінграда. На кораблях, у частинах Червонопрапорного Балтійського флоту моряки дають клятву місту Леніна, всьому радянському народові. Слова ці ми повинні пам'ятати і вдень, і вночі, до останнього свого подиху... Дамо клятву і ми, що не захопити ворогам Ленінграда!

— Клянемося! — гукнули молоді балтійці, стискаючи в руках гвинтівки.

— Доки руки тримають зброю...

— Доки бачать очі...

— Не бувати німцям у місті Леніна!

Здавалося, і наші на фронті, і німці прислухалися до цих слів, бо припинилася стрілянина. Микола звернувся до секретаря зборів:

— Так і запиши до протоколу. Комсомольці 592-ї батареї клянуться вмерти, але не віддати колыску соціалістичної революції ворогові.

На ранок вітер з моря погнав волохаті хмари. Вони повзли над посірілим полем, над спаленим селом, де на згарищах, мов привиди, стояли димарі. Там, за ярмом, що поріс густим лісом, хмари наче вже й не рухалися далі, і небо здавалося чорним.

Через рубіж, на якому стояли три батареї артилерійського дивізіону балтійців, ось уже кілька днів не могли пройти ні піхота, ні танки ворога. Нищівний вогонь зенітників підкошував піхотинців, і противник відступав. Та ось весь простір наповнився оглушливим ревом. Над самою батареєю кілька літаків пішли в піке. Вони стріляли з кулеметів, з гармат, їхні сирени дико свистіли. Посипалися бомби.

— Стояти на місцях! Стріляти! — кричав у рупор командир батареї лейтенант Гуревич.

Невисокий, білявий, з трохи кучерявим чубом, Гуревич — недавній випускник Вищого севастопольського військово-морського училища. Певно, він був доброї і щирої душі, на яку такі щедрі білоруси, але перед нами був аж надто суворим. Мабуть, тому, що більшість бійців була з десятирічок і перших курсів лєнінградських і харківських інститутів, яких на те й призвали, щоб опанували новітню техніку на флоті, в береговій обороні. Народ головастиий. А тут, як на зло, обіцяна техніка запізнилася. І гармати, і прилади до них, і гвинтівки — все зразка 1930 року.

Та зараз не до вагань. Можна бити й цими гарматами по ворогові. Позиція нищівно обстрілюється мінометами. А вгорі сунуть хмари «юнкерсів» і «хейнкелів», що летять на Крондштадт топити кораблі Балтфлоту.

— Перша гармата — вогонь! — командує комбат у рупор, слідкуючи за небом. — Красюк! По пікірувальнику!

В цю мить з несамовитим ревом наближався до землі «юнкерс». Навідник Красюк миттю спрямовує жерло гармати під цей літак, і замковий стрілив, зробивши крок убік. Хмарка диму огорнула літак, який так і не вийшов з піке, спалахнув, і від його черева відпали крила.

Земляк мій, Гриць, був навідником на іншій гарматі і «ганявся» за штурмовиком. Снаряди вибухали позаду «юнкерса». Тоді Григорій рвучко повернув ствол гармати вбік. Другий артилерист миттю подав снаряд, смикнув за важіль. Постріл. Цього разу влучний — за штурмовиком потягся хвіст диму.

Від лунких пострілів усі оглухли. На гарматних стволах від безугавної стрілянини диміла фарба. Осколки бомб з свистом летіли у всіх напрямках. Почали вибухати важкі снаряди, міни. Ворог відкрив артилерійський вогонь.

— Душаткін! Чому мовчиш? Вогонь! — гукав командир батареї.

Над лісом раптом з'явився аеростат.

— Четверта гармата! Збити!

Проминувши зону вогню, літаки зімкнулись у ланки, повернули до моря.

— Сюди б наших винищувачів, — з жалем промовив командир. — Де вони ділися? Чому їх нема, коли небо почорніло від «юнкерсів»?

З далекоміра передали, яка відстань і висота до аеростата. Четверта гармата дала постріл по німецьких спостерігачах-коригувальниках.

— Спустила дух «ковбаса»! — вигукнув я, висунувшись із щілини.

Командир батареї, весь заляпаний грязюкою, витер золотаві нашивки і зірочку на рукаві й спитав у командира взводу:

— Як там?

— Добре, що в нас кожен може замінити товариша на гарматі, — відповів той. — Інакше б... З вогневого взводу вбито шість чоловік.

— Дозвольте, товаришу лейтенант, — втрутився я в розмову командирів. — Прийнято по радіо. Нас відкликають до морської бази. Мабуть, там слабкий вогонь зенітних батарей, а літаків Гітлер посилає по сто щоразу.

— Правду кажеш, — погодився лейтенант Гуревич і запитливо подивився на мене. — Що там іще?

— З 593-ї батареї передали, що між ними й нами врізались фашисти. Вони просуваються лозняком.

— Це вони на залізничний переїзд рвуться, щоб відрізати нас з технікою від своїх, — сказав командир батареї. — Треба негайно відходити. Дайте команду вогневному взводу згортати техніку, — звернувся Гуревич до командира взводу, побратима по севастопольському училищу.

Червонофлотці чекали на команду вирушати. Скоро позиція спустіла. Залишилась лише одна гармата — прикривати відхід батареї.

Тим часом тягачі з артилерійською технікою проскочили до спаленого села й зупинилися під прикриттям руїн. Од села шосейна дорога вела прямо до залізничної колії.

Двадцятьоро наблизились до переїзду. Лейтенант подав знак рукою, і всі завмерли. Троє розвідників уже приповзли назад.

— Ну? — спитав комвзводу, ковтаючи слину і не зводячи погляду з бійців.

— Їх там з п'ятдесят...

Лейтенант намагався бути спокійним. Їх набагато більше. Але головне — раптовий удар.

Поруч були купи картоплиння, висохлі бур'яни, а біля самої вирви складені штабелями щити для затримування снігу.

Григорій, глянувши мені в очі, спитав:

— Тобі страшно?

— Атож.

Червонофлотці виймали з-за бушлатів безкозирки, поправляли червоні зірочки.

— Вперед, балтійці! — раптом пролунало рішуче.

Неначе з-під землі, виринули високі чорні постаті. Десятка півтора гранат полетіло на переїзд. Ручний кулемет заглушив тріскотняву ворожих автоматів.

Червонофлотці вибігли на колію. Німці, що ніяк не сподівалися такої навалної атаки, розгубилися. То тут, то там чулося перелякане:

— Шварце тойфель!¹

Григорій рвучко потяг до себе гвинтівку, але фашист ухопився за ствол нижче багнета. Гриць ударив його ногою в живіт, і той упав. Інший судорожно висмикнув пістолет, цілячись у Григорія. Та хтось стрибнув уперед і встромив багнета у бік ворогові.

В ці короткі секунди очі у кожного палали люття. Рухи спритні, кроки розраховані. Здавалося, кожним керувала якась підсвідома сила.

Раптом Григорій закричав страшним голосом і впав, скошений кулею.

— Оце тобі за Гриця! — почувся несамовитий вигук, і на голову ворожого солдата з силою опустився приклад.

— Ось же тобі!

У червонофлотців дії ніби були запрограмовані давним-давно. Батарейя мусить пройти через залізницю, щоб потім прикривати своїм вогнем кораблі. Треба!..

Кулемет моряків уже бив по тих, що втікали. Навперейми бігли артилеристи. Ще хвилина — і бою кінець. Вже чути рокіт моторів. Техніка рушила до залізниці!..

¹ Чорний диявол (нім.).

А на старій позиції продовжувала стріляти гармата. Земля навкруг була порита вирвами від снарядів.

Ворожі піхотинці повзли й перебігали з місця на місце, наближаючись до артилерійської позиції балтійців. Тепер було по кому стріляти. Та нікому... Іван теж не міг уже підняти снаряда, з його простреленого тіла витекло чимало крові. Він нахилився до гарматної лапи, намацав бікфордів шнур і перевірів, чи запальничка при ньому.

Вороги посміливішали, бачачи перед собою понівечену землю й лише одну довгостволу гармату, яка до того ж мовчала. Посипались кулі. Одна вдарила Іванові в плече, та він повз, розстеляючи шнур. Викресав вогонь із запальнички. Шнур загорівся, зашипів. Іван обернувся: «Чи далеко пройшла батарея?» Закашляв, і з рота полилася кров. Але пізно. Ворог зовсім близько. Та й бікфордів шнур короткий.

Рвонуло так могутньо, що лава землі, мов із кратера вулкана, шугнула разом з ящиками від снарядів.

За переїздом ми бачили той стовп землі, чули громовий вибух, і серця багатьох здригнулися: балтійці не здаються в полон ворогові...

Самотній сидів я на ящику з-під снарядів і думав важку думу. Не помітив, як наблизився командир батареї з незнайомим старшим лейтенантом, в якого була забинтована рука, а з плеча звисала рація.

— Оце старший лейтенант з лінкора «Октябрьская революция». Він просить у нас допомоги, — сказав Гуревич. — У них тут, на березі, од рації самі цурки залишились.

— А лінкор має вести вогонь по скупченню німецької піхоти, — заговорив і старший лейтенант. — Схоже, що німці в наступ на Оранієнбаум збираються.

— Так... Ти зараз там потрібний, — відповів Гуревич і, переступивши з ноги на ногу, додав: — Ти повернешся.

— Мушу повернутися, товаришу лейтенант.

У вечірньому небі над Фінською затокою палає заграва. Але не від сонця. Могутні жерла гармат «Октябрьской революции» видихають смертоносний вогонь.

За сигналами, що линуть з високої дзвіниці, гримлять залпи з моря. З тихим шурхотінням проносяться снаряди і падають там, у ворожому стані, серед фашистських колон, що розпочинали нову атаку. Снаряди вибухають, розносячи в клоччя сіро-зелених солдатів, посланих Гітлером на Ленінград.

— Недоліт. Винос вправо.

Старший лейтенант пильно стежив за кожним вибухом.

- Ціль накрита.
- Вогонь по квадрату.
- Ціль накрита.

Все линуть і линуть в ефір від антени, що звисає з дзвіниці, летять зі швидкістю блискавки пискливі сигнали на лінійний корабель «Октябрьская революция».

А поруч здригається земля від вибухів, похитується, мов на хвилях, висока кам'яна дзвіниця. Вже почало кришитись і сипатися каміння: дрібні уламки його боляче січуть обличчя. Теплий струмок поповз біля вуха. Мацнув руку — кров...

Пальці повільно ворушилися на головці телеграфного ключа. В голові туманилось, але обрій здавався ясним-ясним від заграви. Ленінград стояв. Місто Леніна боролось...

Ленінград, рік 1942-й

В той квітневий день сорок другого по небу пливли білі хмари, а на Неві ламалася крига.

Ленінградське радіо повідомило, що сьогодні минуло сімсот років з часу бойовиська на Чудському озері. Не забули про цей день і фашисти. Від спостережних постів я прийняв звістку про те, що на місто летять ланка за ланкою десятки бомбардувальників. За кілька хвилин по радіомережі передавали сигнали повітряної тривоги, і метроном, наче молотком, почав голосно вистукувати звичне: «Тук. Тук. Тук... Тук. Тук. Тук...»

Мабуть, сотню разів уже доводилося слухати метроном і вдень, і вночі. І, звичайно, в холод і голод, що були лишими супутниками ленінградців у страшну блокадну зиму з сорок першого на сорок другий рік.

На ту пору солдати й моряки отримували по півтора грама хліба на день.

Що вже казати про мирних жителів-ленінградців. Вони падали знесилені у цехах Балтійського заводу, вмирали на вулицях.

На білому снігу чорніли трупи. Людей косив голод, а не лише снаряди й бомби, і їхні одерев'янілі тіла складали в кузови автомобілів і везли до Смоленського кладовища.

«Тук... Тук... Тук...» — лунає в гучномовці. З Пулковських висот, зі Стрільної — по Неві, де розташувалися зенітно-артилерійські батареї, що прикривали заякорені біля берега міноносці, крейсери й лінкор «Октябрьская революция». Один важенний снаряд поцілів у котлован гармати на нашій позиції. Четверо вбитих і кілька поранених.

Командир, старший лейтенант Яременко, велів мені передати про поранених до штабу дивізіону, щоб прийшла санітарна машина. Телефонний зв'язок пошматовано вибухами.

Я знаходився на другому поверсі, в приміщенні майстерні, де колись вчилися учні ремісничого училища Балтійського суднобудівного заводу. До батареї було з сотню кроків, і тому, передавши радіограму, я хотів піти до товаришів підносити снаряди. Все-таки там видно небо, а значить, і бомби, що падають. Там чути виття снарядів. А це вже багато значить для солдата. А тут...

А тут — від вибухів хитається на болотяному ґрунті будівля. Ось уже зірвався з стіни портрет, розбившись об мій столик. Тут стеля, стіни і одне віконце.

Ворожі авіатори цілять у лінійний корабель «Октябрьская революция», який ще влітку й минулої осені добряче їм насолить і який обороняє наша 592-га гвардійська батарея.

Впала штукатурка зі стін, зі стелі. Це надворі вибухнули поблизу снаряди. Старший лейтенант Яременко дозволив мені прийти на позицію. Я став складати документи, коли, неймовірно ревучи і свистячи, десь майже поруч увігналися в землю бомби з такою силою, що будинок ще до вибуху геть розвалився. Я побачив небо з білими хмарами і горбатий «Юнкерс-87», що виходив з піке. Я кудись летів. Заплющив очі. Обхонив голову руками. Це смерть... Ще відчув сильний удар у плече, в голову. І ніби заснув...

Коли розплющив очі, то побачив біля одного колеса шматочок синього неба. Чому колесо? У вухах гуло, і доводилося довго напружувати слух, щоб щось почути.

Нарешті долетіли скреготіння металу, дзенькіт лопат, гупання ломів і... голоси. Прислухався. То були наші артилеристи. З їхніх слів я зрозумів, що вони шукали радіостанцію і радиста.

— Мабуть, він на дні вирви, — почувся голос ніби Володі Сайчика.

— Я тут, хлопці!

Бійці почули цей вигук з того світу і почали розгрібати купу. Мене витягли. Підійшла автомашина, яку годину тому я викликав, щоб відтранспортувати в госпіталь поранених. Нахилився комбат Яременко:

— Щойно я розмовляв з командиром лінкора контр-адміралом Москаленком. Він сказав, що ти переживеш війну, «Юнкерс» цілив у лінкор, але наші дали йому «по-

нюхати» під кіль. Штурман загаявся скинути бомби. От вони і врзалися під майстерню, де був ти...

— Тепер житимеш усю війну, не горюй! — вигукнув Микола Красюк, несучи з Володею Сайчиком мене до машини.

*Ленінградський фронт. Запасний стрілецький полк.
5 серпня 1943*

У полк прибули «покупці», як називали солдати офіцерів, котрі приїздили в запасні полки за поповненням у свої фронтові частини. Нинішні гості — два підполковники з погонами інженерних військ — викликали і мене.

Розмову повели здалеку. Питали, чи погодився б я піти на особливе завдання. Я відповів, що на війні наказ є законом для солдатів, і навіть висловив здивування, що старші офіцери таке запитують у молодшого сержанта.

Підполковники Perezирнулися, і чорнявий, котрий назвався моїм земляком, гортаючи анкету, сказав:

— Запитуємо, бо туди йдуть не за наказом, а добровільно.

— У ворожий тил? До партизанів? — запитав я, будучи певний, що на війні добровільно з фронту можна потрапити тільки в тил противника.

— У тил. Але не до партизанів. У розвідку. Нам потрібен радист. Кмітливий радист. Подумайте. — Підполковник глянув на годинник. — До сьомої вечора.

— Ого! — не стримався я. — Зараз тільки перша година дня. За шість годин від думок і посивіти можна. Та, на лихо, я ще малим боявся висоти. Бувало, залізеш на грушу, а голова так і ходить ходором. Мабуть, у спадок мамина мігрень дісталася. А тут же будеш не на груші, з літака стрибати доведеться... — Я важко зітхнув.

Чорнявий підполковник перейшов на «ти»:

— Перекоаний, що від думок за ці шість годин ти не посивієш. Коли ж доведеться летіти, дам тобі пачечку таблеток пірамідону, і... головний біль як рукою зніме, зразу збагнеш, що стрибати з парашутом не так і страшно, точніше, сам процес стрибання не страшний. А от куди приземлишся — діло інше... Іди. Думай. Вирішуй.

Тил фашистських армій групи «Норд». 1943—1944

І я таки надумав за ті шість годин.

Був у районі стародавнього Пскова на першому бойовому завданні у період підготовки і проведення військами Ленінградського фронту операції «Нева» по остаточному

прориву блокади і розгрому фашистського угруповання військ під Ленінградом.

А 1 квітня сорок четвертого група Кудрявого полетіла в Латвію «чергувати» на Ризькому шосе, щоб не прогавити пересування ворожих військ до фронту а чи кудись на фланги.

За півроку в розвідці траплялося немало тяжкого. І най-більше, найболючіше — втрата трьох бойових друзів із семи, що вилітали перший раз. У Латвію ми десантувалися у п'ятьох.

9 липня 1944 р.

Кудрявого й мене на шосе змінили Юхан і старший лейтенант Леонід. У табір поверталися не навпростець, а лісовою дорогою: треба було ще навідатися до «поштової скриньки», взяти повідомлення нашого інформатора про будівництво німецьких укріплень. На думку командира, відомості ці були цікаві, а значить, і потрібні для командування фронту, а може, й для Ставки Верховного Головнокомандування.

Кудрявий був у гарному настрої і, напевне, для гумору пригадав наше повернення в лютому з ворожого тилу до Ленінграда і став кепкувати з мене:

— Тобі пощастило. Пишайся, що на «емці» командуючого фронтом прокатався. З вітерцем, звичайно.

То була правда: вибухом міни геть знесло покрівлю «емки» і понівечило машину. Однак сидіння м'які залишилися, цілими виявилися й колеса, і цю «емку» без даху тягла на буксирі півторатонна вантажівка до Ленінграда, на авторемонтний завод. Ні я, ні естонець Юхан, звичайно, не знали, що собою являла «емка» нашого командуючого і вихопилися, як задавакуваті учні в класі, мовляв, ми поїдемо на машині маршала Говорова. Ось і поїхали. А мороз пік у двадцять п'ять градусів.

Я вирішив не звертати уваги на кпини Кудрявого і сказав:

— А хіба й не так? Хіба не на машині маршала?

— Ще б пак! Після війни розповідатимеш про це хизуючись. А хтось не повірить і питає: «А ти часом, чоловіче, не прикурював цигарку від однієї запальнички з маршалом Говоровим?»

— Я відповім: «Закурити з маршалом не доводилося. А от говорити віч-на-віч, мов з батьком, з генералом розвідки штабу фронту доводилось. І вечеряти теж...»

Кудрявий помовчав, а потім промовив:

— Чи скоро вже наш маршал а чи командування 2-го і 3-го Прибалтійських фронтів розпочнуть атакувати Ісков і Остров, лінію «Пантера» і позиції «Марієнбург?» Ти знаєш, що назва середньовічного замку на озері Алуксне — «Марієнбург» — була у німців ще за часів походів на схід пів-рицарів? Про цю фортецю я читав колись роман. Гм... А тепер у цих місцях працюємо ми. Мені самому довелось бути в краю героїв старовинного роману.

— Бути на місці героїв — не означає бути самому героєм, — відповів я, бо хотілося, щоб мої слова зачепили за живе цього самовпевненого командира. Однак Кудрявий відмовчувався. Я пожартував: — Знаємо ми таких героїв, які моряків із себе удають на сухопутті, як сказав би боцман із фільму «Танкер «Дербент»...

Командир засміявся і став наспівувати мелодію «Огонька» Валентина Нікітенка, самодіяльного композитора з штабу нашого 59-го гвардійського Окремого зенітно-артилерійського дивізіону.

Зненацька я почув збуджені голоси. Лісові дорога тут вигиналася серед невисоких берізок і молодих ялинок, і перед нами розстелялася добре знайома нам вирубка.

— Стій, — раптом попередив я командира.

Але Кудрявий не почув мене: йшов далі, наспівуючи, хоч уже збагнув, що ми йшли, можливо, в пащеку самої смерті.

— Німці... — аж тепер побачив загрозу командир.

Ось так, з ходу, ми набрали прямо на військових. Біля дороги стояли два легкових автомобілі і вантажівка з критим кузовом, в якій німці перевозять солдатів. Ще тут з'юрмилося кілька фашистських офіцерів і з десятків рядових. Дехто з офіцерів тримав мисливські рушниці. Один, з черевцем, був одягнений у чорний шкіряний реглан, на голові — генеральський кашкет. В руках генерал тримав тристволку, про яку я лише чув, але досі не бачив. Поки що мисливці були заклопотані своїм: пильно вдивлялися в далину, перемовлялись, жартували. Звіддалік долітали вигуки: «Ей-ей! Аля-ля! У-лю-лю...» Якийсь солдат бив палицею об дошку, як у барабан.

За мить нам усе стало зрозумілим. Ми потрапили на полювання німецького генерала. За кілька сот метрів звідси цеп солдатів прочищував ліс і вирубку, виганяючи на генерала і його свиту диких кіз чи оленя. Отож мисливці вже приготувалися стріляти у дичину.

— Іди, ніби нічого не сталося... — встиг шепнути я командирові.

Кудрявий відповів:

— Будемо вітати...

До мисливців було зовсім близько. Ситуація... Наша група все інформувала генерала розвідки штабу фронту і маршала Говорова про лінію «Пантера», передислокацію ворожих дивізій, про місцезнаходження окремих штабів, а самі інформатори виявилися лопухами, потрапивши в самісіньку пельку «фашистського звіра». Як пройти оцю відстань — десяток кроків? А потім скільки ще доведеться йти повз генерала, його офіцерню й отих солдатів-заганяйлів диких кіз чи оленів? І все-таки треба не подати виду, що ми злякалися, треба всміхатися. Хай буде що буде...

Напевне, мої думки передалися й Кудрявому, бо він уже почав карбувати крок, як справжній штурмовик-лейтенант перед самим Адольфом на параді. З мене вимога менша: я «рядовий». Але йти треба браво, інакше обом нам кінець. Кудрявий ішов, рівняючись направо, на генерала, котрий стояв з тристволкою за кілька кроків. Струпкий, ясноокий і блондинисто-рудуватий Кудрявий у ці секунди був дуже схожим на справжнього арійця, якби не... якби не радянський автомат ППП. А у мене — ППС, та ще й російські кирзові чоботи! Та що зараз думати про оті «якби»? Думати про це — значить, зараз загинути. Задньою думкою всі багаті.

Кудрявий рішуче підкинув правицю до козирка, з якоюсь вивихом, як це він робив на фронті, коли командував ротами, приймаючи ранорти комвзводів чи старшини. Та ось його рука мов задубіла під козирком, вітаючи генерала і його прибічників. Я ж діяв за прикладом командира і враз укусив себе за губу: а що, як ці мисливці вітають один одного у строю по-гітлерівському, жестом руки, та ще й вигукують: «Хайль Гітлер!» Чому тільки нас навчали? Ще мить, і серце моє вибухне, як граната-«лимонка»... Однак інша думка виявилася сильнішою за почуття страху. І я, наче уві сні, попередив і себе, і командира: «Не озирайся, інакше нам...»

Не знаю, дійшли мої слова до Кудрявого чи сам він подумався до цього. Він усе карбував крок, хоч руку вже опустив на автомат, що висів у нього на грудях. Командир ішов і йшов, не озираючись.

Мені здалося, що час плине надто повільно, що він уже остаточно зупинився. Ось дадуть тобі зараз автоматну чергу у спину... Так і пропадеш, юначе, ні за цанову душу...

Дорога на вирубці різко звертала убік, де над кронами високих сосен висіло сонце, що світило зараз прямісінько в наші очі. Ми ще були як заведені пружиною іграшкові солдатики, якби не думки... І все крокували, крокували, вистукуючи підшвами і закаблуками по втоптаній стежці поміж колій від возів і автомобільних шин.

Я став підраховувати пройдену нами відстань. Ми подолали вже близько сотні метрів. Зигзаг дороги нас трохи виручив. На галявині росли молоді сосонки, купки берізок, ще з сірими, невибіленими стовбурчиками. Мисливці й заганяйли кіз уже не бачать нас. В цьому я був упевнений і тому сказав командирові:

— Ти що? Зовсім одурів від героїзму чи від страху, що так розмарширувався? До самої Риги йтимеш стройовим?

— До... до Берліна,— відповів, затинаючись, Кудрявий і повернувся до мене:— Який же ти блідий...

— Гадаєш, ти рожевий? Доки до німців не дійшло, хто ми такі, вріжемо тепер кілометрівку не оглядаючись.

Саме у цю хвилину на галявині один по дному пролунали постріли дуплетом й одразу з трьох стволів генеральської рушниці. У мисливців уже були трофеї, бо залунали зрадлі вугуки. Та в нас з Кудрявим був свій клопіт — ми «складали біг» на тисячу метрів, біжучи і від свого табору, що був неподалік від мисливців на косуль і оленів.

10 липня 1944 р.

Учора ми повернулися в табір, коли вже зайшло сонце, натомлені, неначе побиті киями. Я відчув, що всього мене лихоманить і кидас в піт, що зі мною рідко коли траплялося. Та й серце ялось билосся напружено. Мабуть, це виходив з мене «страх» за пережите вчора. З Кудрявим домовилися не говорити про нашу зустріч з німецькими мисливцями. Навіщо? Ще насміхатимуться, бо ж справді треба було поменше витати думками у хмарах, а пильнувати за дорогою, добре прислухатися. Та ще мені, радистові, ніякого виправдання! «Правильно, — погодився командир. — Я теж почуваю себе пригніченим, бере злість на самих себе, бо не знаємо як слід німецької мови. Та й не тільки мови. Будемо мовчати, друже. Але висновки з цієї пригоди ми зробимо. А зараз...» — «Зараз мені хочеться спати», — сказав я наче не своїм голосом. «Еге ж! — загадково посміхнувся командир. — Висновки зробимо... А ще вітаю тебе з днем народження. Сьогодні 10 липня — твій день і наш сотий день перебування на Ризькому шосе».

«Ти житимеш...» — сказали про мене квітневого дня сорок другого року контр-адмірал Москаленко і колишній секретар Золочівського райкому комсомолу Красюк, а ще комбат Яременко і мій друг лєнінградець Володя Сайчик. Якось я й сам повірив у це «пророцтво», намагаючись у найтяжчі хвилини не думати про смерть. От і... прожив на війні аж до травня 1945 року, після дев'ятисот днів блокади та чотирьохсот днів і ночей у розвідці, у ворожому тилу під Псковом, в Латвії, на Ризькому шосе і вже тут, у Курляндському «котлі», де радянські війська притиснули до моря майже півмільйонну армію солдатів і офіцерів з 16-ї і 18-ї німецьких армій групи «Норд». Це ж опі армії морили Ленінград у сорок першому і сорок другому, нівели снарядями і бомбами вулиці, будинки й музеї міста. Тепер залишки недобитих під Ленінградом армій «парилися» в «котлі», чекаючи свого кіпця.

Аж дивним здається, що Берлін уже наш, а наша група розвідників і загін латиських месників «Саркана Булта» — «Червона стріла» ще в тилу ворога. Унікальне явище! Ми — останні партизани Великої Вітчизняної війни.

День Перемоги

Рано вранці 8 травня 1945 року застугоніла земля. Рев моторів у небі. Гуркіт машин на землі. Безугавні вибухи хвилею котилися через Курземський півострів.

Обстановка надзвичайно напружена. Німецькі дивізії стали передислоковуватися ближче до портів Лієпая і Вентспілс, через які можна було на суднах вислизнути з «котла» в німецькі порти, захоплені американськими й англійськими військами. Ми ж перебували всередині «котла», на сув'язі доріг. Шосейні і навіть лісові дороги були запружені військами й технікою. У «котлі» ставало дедалі тісніше. За кілометр від нашого табору зайняла позиції німецька артилерійська батарея. Безугавно гриміла гарматна стрілянина, а в небі з ранку до полудня ревіли «петлякови», «іли», пугали стрілами «яки», «міги», бомбуючи, обстрілюючи фашистські позиції, розташування.

Та десь о чотирнадцятій радянські літаки замість бомб скинули тисячі й тисячі листівок, що білими метеликами опустилися на землю. І раптом стало тихо. Як ніколи за час нашого семимісячного перебування в Курляндському «котлі», стало тихо. Чутно було, як несміливо, а потім вже й голосніше заспівали птахи свою травневу пісню.

У ті хвилини я, до болю прикусивши губу, подумав: «Війні кінець!» Та вголос побоювся промовити ці слова: може, це тимчасова пауза, викликана переговорами між командуванням Ленінградського фронту і штабом групи армій «Норд»? Ми, розвідники, знали, що наш командуючий, маршал Говоров, уже не раз пропонував ворожому командуючому, генерал-лейтенанту Гільберту, здатися. Одна з пропозицій — негайно капітулювати, незалежно від подій у самій Німеччині — була передана Говоровим після повідомлень групи Кудрявого — нашої розвідгрупи.

Робота є роботою... Надвечір двадцять наших бійців, розділившись на трійки чи й п'ятірки, вирушили за своїми маршрутами, азимутами добувати і збирати інформацію про війська противника. У таборі залишалось тільки я та шестеро поранених бійців.

Та ось невдовзі повернулася одна трійка, привівши трьох полонених німецьких солдатів. Полонені виявилися телефоністами із штабу корпусу, який передислокувався сюди з-під Тукумса, з східної сторони Курляндського фронту. Солдати запевняли, що вони «вже не воюють» і показали нам листівку за підписом нашого командуючого, маршала Говорова. Тим, хто здався в полон, листівка гарантувала життя й гуманне ставлення до солдатів та офіцерів, якщо тільки вони не є військовими злочинцями. Тих же, чиї руки заплямовані кров'ю мирних людей, судитимуть на місці їхніх злочинів.

І все-таки не вірилося, що війні — кінець. Треба ще почекати хлопців з інших напрямків.

Було вже далеко за північ, а спати не хотілося. Та й хіба заснеш такої ночі? Серце напружено калатало, наче передчувало щось незвичайне.

Кілька разів я вмикав приймач рації «Сєвер». З шведських ресторанів ще транслювали легку музику.

Знову увімкнув приймач, став прислухатися до московської хвилі. Нарешті! Диктор Юрій Левітан читав наказ № 369 Верховного Головнокомандуючого. Кінець війні! Кінець кровопролиттю і мукам мільйонів і мільйонів людей!

Про що подумалось у ту хвилину?

Звичайно ж, про пройдене мною на війні з 22 червня 1941-го ось до цього світанку 9 травня 1945 року. Про поранення. Про загиблих побратимів. Про замотані у білі простирадла трупи ленінградців, які вмерли від голоду й холоду. А ще: хто з нашого десятого класу випуску 1940 року залишився живим? Подумалося, що вже скоро я зустрінуся з матір'ю, братами. Зустріну будь-що і кохану

дівчину Зіну. Що всі вони живі, я знаю, хоч був «ізо-льований» од Великої землі. Мос командування вмудря-лося у найтяжчі для розвідників дні (особливо у січні, лю-тому й березні сорок п'ятого) присидати в мішках, що спускались на парашутах, не лише набої до автоматів, живлення для рації, медикаменти, бинти, взуття, а й... три-кутнички від рідних, а декому й від дівчат. І мені теж. На-певно, це для підняття нашого духу у тих майже безвихід-них ситуаціях. Одна листівка написана Зіною, з якою я дружив ще коли вчився в дев'ятому й десятому класах. Дівчина ось уже цілий рік не знала, де я, чому не пишу, однак вірила, що я повинен ЖИТИ, воювати, і привітала мене з 27-ю річницею Червоної Армії.

Більше я вранці 9 травня ні про що не думав. Солдати на передовій не звикли думками забігати далеко в май-бутнє. Перемога перемогою, а за дві години на наш табір набрела рота німецьких солдатів. Поранені хлопці з ост-раком в очах стали озиратися, хто міг — одразу ж схо-пився за зброю. За мить мій автомат був уже наготові, і я гукнув німцям:

— Хенде хох! Вафен хінлеген! ¹

Солдати рук не підняли, але автомати дружно поклали на землю. Їхній офіцер пояснив, що вони шукають пункт, де можна здатися в полон руським. Я відповів, що не знаю, де такий пункт, і що всі вони повинні сісти і ждати тут.

Та в ці ж секунди один у німецькій уніформі з-за тов-стенної сосни кілька разів вистрелив у мене з пістолета. Німецький офіцер одразу ж злякано попередив, що то не його солдат. Та я й без німців уже знав, що стріляв вла-совець. Сумніву не було: цей тип із тих, які стежили за нами за дорученням фашистів, ще коли група була де-сантована під Псков, а потім на межі Естонії і Латвії і, нарешті, в Курляндії. Власовець цей був учасником сути-чок і боїв з нами, і я, наші хлопці могли з ними зустріча-тися й віч-на-віч.

У відповідь на підступні бандитські постріли я дав ко-ротку чергу з автомата. «Ось тобі й скінчилася війна», — подумалося, і я наказав німцям:

— Сидіти! Ні з місця.

Ще пробіг кільканадцять кроків, стріляючи по зрадни-кові. З такої відстані з автомата, та ще в лісі, не поцілиш. Власовець же біг що було духу, увібравши голову у плечі

¹ Руки вгору! Складайте зброю! (Нім.)

й петляючи між соснами. Утік, щоб стати бандитом. Можливо, він перепливе море з військовими злочинцями у Швецію. Може, дістанеться до Німеччини, окупованої військами американців й англійців. Власовці й буржуазні націоналісти з Естонії, Литви, Латвії, Білорусії й України, які прислужували німецьким фашистам, Гітлеру, знайдуть собі місце наймитів і лакіз у міжнародного імперіалізму там, на Заході.

Справді, як я міг думати вранці 9 травня 1945 року про мирне будівництво, відбудову і своє місце в тій роботі, коли по закінченні такої кровопролитної війни довелось стріляти, бо стріляли в мене самого? Де гарантія, що якийсь з оцих двох сотень солдатів, котрі шукали, куди їм здаватися в полон, не схопить зараз автомат і не пальне по наших поранених? І я та ще двоє хлопців, які могли орудувати руками, стали виймати з німецьких «пмайсерів» затвори і закидати їх у купці. Про всяк випадок...

Коли ж вихором примчали до табору на конях з п'ятнадцятеро наших розвідників (наш основний особовий склад) разом з офіцерами Червоної Армії, на душі стало легше, навіть радісно. Душу й серце перепоვნяла гордість за радянський народ, за нашу армію, за хлопців нашої розвідгрупи, командира Кудрявого. І за себе також. Нам таки пощастило в тилу ворога викопати три довготривалих бойових завдання штабів Ленінградського й Прибалтійських фронтів, Ставки Верховного Головнокомандування. Про фашистську групу військ «Норд», а потім і «Курланд» я особисто передав у «Центр» сотні й сотні радіограм, які мали тактичне, а часом і стратегічне значення у планах радянського командування. Розвідвідомості нашої та інших груп врятували життя десяткам тисяч червоноармійців на фронті, бо наша інформація допомагала командуванню воювати ефективніше, меншою кров'ю своїх солдатів, сприяла здійсненню великомасштабних операцій, які мали історичне значення.

Розуміння свого місця, своєї ролі на війні породило в той День Перемоги нове відчуття: пізнання себе як особистості і цінні своєї. Ще в День Перемоги утвердилася віра у себе, упевненість у своїй роботі. Гадаю, що це дуже важливо у житті людини, якій минуло двадцять два роки, незалежно від того, ким ти станеш у майбутньому. Правду кажучи, 9 травня сорок п'ятого я нічогоісінько не знав, ким буду й де працюватиму за мирних днів. І це мене зовсім не хвилювало.

Ранок той був незвичайний, неповторний. Я до свого

зошита (його я зшив питкою з парашутної стропи, паперу мені прислали немало як радістиві) записав:

«...Що День Перемоги таки буде, я знав і в 41-му, і в 42-у році. Та в мене не вистачало сміливості малювати в уяві цей день, бо ж нерідко мрії про майбутнє в солдата сягали тільки до часу, який настане після бою. Від товаришів не раз чув, що хтось уві сні бачив сонце. Цим щасливцям казали: «Тобі снилась наша Перемога». Страшенно хотілося, щоб і мені приснилися сонце і жито.»

Та сон не приходив.

А сьогодні в небі весняне сонце. Ми йшли вузькою дорогою між свіжо-зеленими килимами молодого жита. Йшли горді й щасливі.

— Німці! — звично попередив хтось.

Однак ніхто не скинув з плеча автомата, хоч то справді були вчорашні вороги, які ще вчора вбили трьох наших розвідників. Стояли вони купками, а поруч — штабелі складеної зброї. По шосе колонами йшли німецькі дивізії з генералами на чолі. Одні солдати тупали похнюпившись, інші байдуже озиралися на всі боки. Фашистська Німеччина беззастережно капітулювала. Група військ «Курланд» здалася в полон Ленінградському фронту.

Побачивши нас, солдати, що розташувались на хуторі, підвелися, виструнчилися. Офіцер підніс руку до козирка. Про що думають вони зараз?

Та ми ніби не помічали їх. Милувалися чистим блакитним небом, і кожен дихав глибоко, на повні груди.

І це не сон! Це День Перемоги!

АНАТОЛІЙ ДОНЧЕНКО — АРСЕНАЛЕЦЬ

1

Учора скінчилася війна. Та Червоній Армії в Чехословаччині ще й 10 травня 1945 року довелося вести жорстокі бої з угрупованням гітлерівського фельдмаршала Шернера. І ось після останнього бою екіпажі самохідок у чеському місті Подібради ховають свого командира роти Красикова та кількох артилеристів.

Тримаючи в руці танкошолом, стоїть з похиленою головою навідник гармати Анатолій Донченко. Крізь розстебнутий комбінезон поблискують сріблом орден Слави III ступеня і медаль «За відвагу».

Прогримів перший залл прощального салюту.

Донченко підвів голову й побачив, що білі вихори каштанового й бузкового цвіту немов потьмяніли чи то від хмари, що заступила сонце, чи від сліз, що заволокли очі. В горлі гіркий клубок. З далекого дитинства пригадалася мати в труні і батькове заспокійливе, але тремтяче: «Якось та будемо жити, синку...» Все пройдене, пережите Анатолієм раптом сплелосся воедино, вже не вміщувалося в грудях, і двадцятидворічний солдат-переможець, мов той хлопчик, заридав, опустивши голову на чиєсь плече...

«Якось та буде, синку...» Тоді сім'я Якіма Прохоровича Донченка — він та шестеро дітей — ховали на цвинтарі рідного села Підгірців, що на Обухівщині, матір. Анатолію тоді минуло тільки шість років. Скоро батько із своїм кагалом переїхав до Києва. Батькові було вже за п'ятдесят, а освіти не мав майже ніякої. Довелося двірниковати. Та згодом Яким Прохорович влаштувався на «Арсенал» підвозити конячиною металеві заготовки до механічного цеху. Нужда тих років гнала старших дітей з домівки. І Толикові теж довелося думати, як заробити на хліб і на черевики. До школи хлопець не міг піти вчасно, як людські діти, а переступив поріг першого класу, коли йому минуло дванадцять.

Восени і взимку Толя вчився. Влітку з дядьком Борисом, бляхарем, лагодив і стелив дахи на Печерську. На багатоповерхових будинках у хлопця забивало дух. Яка далина з київських круч простелялася на схід, за Дніпро, де синіли мрійно ліси! А мур арсенальський нагадував фортецю. Толя подовгу дивився зачудованим поглядом на заводську стіну і подвір'я і (смішно й казати) хотів побачити батькову підводу, що підвозила металеві болванки до отого механічного цеху, загадкового й недосяжного для хлопця.

Толю тягнуло на завод, про який він бачив бойовий і страшний своєю правдою фільм «Арсенал». Про завод вчителька на уроці суспільствознавства говорила як про революційний. На Україні він — ніби крейсер «Аврора». А батько не міг нахвалитися металістами-арсенальцями, рівних яким не знайти і в усьому Києві.

«Стати б майстром! З металу, що підвозить тато, робити деталі до машин», — витав у мріях Толя, лаяючи по дахах будинків. У відділі кадрів сиділи поважні й неприступні, як арсенальська стіна, дядьки в зелених френчах. Як здавалося Толі, вони дивились на нього, мов ті орли

з високості на ягня. «Малий ще...» «Не дорісі!» — сказали наступного разу. «Характеристику з райкому комсомолу треба», — додали й третього року. Та Толя Донченко не з тих, що отак і відступлять. Приходив і вчетверте, і ви'яте. — Дядю, візьміть на роботу. Не підведу, — просто і щиро, як давно виношене, сказав хлопець.

На нього дивилися допитливі очі вже літнього кадровика-арсенальця Андрєєва. Він усміхнувся й погодився: — Що ж, племінничку, наполегливості тобі не позичати. Іди і повчися в Цехмістрєнка шліфувальником.

— Спасибі, Миколо Петровичу. Не підведу.

Хлопець звертався до Андрєєва, а йому здавалося, що слова ці сказані всьому «Арсеналові», мужньому, революційному робітництву заводу.

Це було ранньої осені 1939 року. Толя вчився у майстра Віктора Цехмістрєнка не лише на шліфувальному, а й на інших верстатах.

Першу зарплату віддав батькові, гордовито сказавши: «Для всієї сім'ї від арсенальця Анатолія Якомовича Донченка!» Розчулений батько обійняв сина. Якову Прохоровичу не доводилося ніколи повчати Толю, як жити, бо знав, що хлопець прагнув іти в життя за кращими, і тому з нього буде людина. До механічного цеху навідувався й Андрєєв, запитуючи у Цехмістрєнка: «Як тут мій племінничок?» — «Вбирається в пір'я, Миколо Петровичу, ви-люднюється», — відповідав майстер.

Гримить другий залп прощального салюту, а в уяві Анатолія Донченка, навідника САУ-152, далекий Урал.

Робітники з евакуйованого київського «Арсеналу» поставили верстати просто неба на дерев'яних настилах. Що верстати? Ноги грузли у в'язкому болотяному ґрунті, і довелося класти дерев'яні решітки.

День і ніч стояв, як на фронтівій вахті, Анатолій Донченко біля шліфувального верстата. Мокрі пальці на ногах дерев'яніли від холоду, терпли коліна, руки німіли від зашпорів. «Як там мій племінничок?» — пригадувалося Анатолію, коли було особливо тяжко. «Тримаюся! — подумки відповідав Миколі Андрєєву і всьому «Арсеналові», що послав тисячі своїх людей на фронт, сотні у партизани і стільки ж в евакуацію, щоб кувати зброю для фронту. — От тільки їсти дуже хочеться!..» А їли робітники суп-баланду, і в ній «крупа крупу доганяла». Спали в короткі години на парових котлах, щоб хоч трохи нагрітися. І працювали, працювали...

Анатолій шліфував клинці до замків гармат-«сорокап'яток». Він був бригадиром, і тому його не відпускали на фронт. Ось чому Донченко вирішив будь-що підготувати собі зміну. За кілька місяців навчив професії шліфувальника шістнадцятирічного Сапу Козлова, ще трьох хлопців і тринадцятирічну Аню Сорокіну.

Влітку 1942-го Донченко пішов на фронт у протитанкову артилерію.

Під Орлом заряджаючому Донченко вперше довелося зустрітись з фашистськими танками Т-3. Хвилини ті варті цілого життя: скільки в них напруження, ризику. «Сорокап'ятки» могли вражати танки тільки з п'ятисот-чотирьохсот метрів. Промах — смертний вирок гармашів самим собі. Влучний постріл залежав від злагожденості, упевненості усієї обслуги. Звичайно, треба першими вистрілити в танк, по гусениці чи під бензобак (фашистські танки заправлялися бензином), під башту, щоб заклити її. Отож, поспішаючи, треба й не квапитись, а надійно прицілитися.

Де взяти витримки хлопцям обслуги «сорокап'ятки»? Гармата року сорок другого все ж немічна калібром своїм. Майстерність повинні проявити артилеристи неабияку. Інакше — загибель, коли постріли не досягнуть цілі і танк на повному ході увірветься на позиції гармашів. Танк перекине гармати, понівечить лафети, розстріляє з кулемета чи подушить гусеницями бійців.

І ось після того, як Донченко впевнено послав снаряд у казенник і гармата вистрілила, сіпнувшись назад, прийшла перша перемога.

— Горить! Горить! — гукнув хтось з обслуги.

І всі побачили, як з-під черева танка випорснуло полум'я.

— Ще снаряд! — гукнув Донченко.

Анатолій був невимовно гордий ще й тому, що знав напевне: клин до цієї гармати, на якій витавруваний чотиризначний номер, шліфував він особисто на евакуйованому «Арсеналі», а його товариші по цеху виготовляли гармату.

Початок березня сорок третього був напружений і сумний на фронті під Белгородом і Орлом. Два тижні тому радянські війська, котрі вели наступ від самого Сталінграда, змушені були віддати противникові ційно взятий Харків. Війська ці дуже стомилися, тили, обози відстали на розгужлих чорноземних шляхах за десятки кілометрів від передової, у танкових бригадах за час наступу від Волги і передгір'я Кавказу був великий недокомплект машин. А до Манштейна тим часом прибуло із Франції, з берегів

Атлантики з десяток свіжих дивізій, які й пішли в контра-наступ на Харків і Суми.

Поганий настрій був і в гармашів дивізіону «сорокап'яток». Анатолій Донченко того дня чергував на своїй батареї. В його обов'язок входило: піти до штабу дивізіону на кухню і принести у термосах кашу. Це треба зробити ще до того, як розвидниться, бо до німецької передової подати рукою, а на нейтральному полі навіть голоси фрців чути.

Прийшов до похідної кухні Донченко ще затемна з двома термосами в руках. А от кашовар запізнився із своїм варивом: чи не було сухих дров, чи то постачальник вчасно не дав крупи на «шрапнель». Повертатися довелося, коли розвиднилося. Та ще й віхола, що здійснюлося було, як на зло, вщухла. З німецьких окопів Анатолія з двома термосами було добре видно.

У цю хвилину сходило сонце, і Донченко був якраз на червоному тлі його.

Такої зручної цілі для снайпера годі й шукати. Та німці стали стріляти по червоному не з гвинтівок, а з миномета, мовляв, так падійніше. І ось завила, засвистіла й вибухнула міна. Кілька осколків вп'ялися у спину, в ногу Анатолієві...

«Скільки було осколків у тілі, стільки й місяців довелося пробути в гостіталі», — сумно жартував Донченко. Особливо погано гоїлися рани на спині.

Та минув час, Анатолій одужав, і його відряджали вже не просто у протитанкові артилеристи на «сорокап'ятки», а в обслугу самохідно-артилерійської установки, де гармата калібру 152, яку ще називали «тигробоем». САУ справді були новинкою техніки, їх виробництво було викликане появою на фронті нових німецьких танків «тигр» і «пантера». Екіпажі самохідок поїхали на Урал одержувати машини.

Ще підходячи до цеху, Донченко хвилювався. Він чув знайомий перестук молотків, дзижчання верстатів. Все було рідним.

Зайшовши до цеху, Донченко заклінав очима, хоча, як подумати, нічого було дивуватися. Усюди за верстатами стояли хлопці й дівчата років по тринадцять-чотирнадцять. Одна худенька дівчина плакала: різці, які вона заточувала, шишили й горіли.

Анатолій підійшов до неї і сказав:

— Дивись, як треба.

Він став за верстат і заточив усі різці, мітчики, що пода-ла йому дівчина. Уже хотів було йти, та йому ще принесли

інструменти. Треба допомогти людям! Та й скучив Анатолій за такою роботою.

Весь день заточував інструменти. І ввижався йому Київ, ніби бачить він місто з дахів Печерська. Вчувалися слова арсенальця Андрєєва: «Як там мій племінничок?» Звичайні собі слова, а Донченко пригадував їх на Уралі, коли хукав на змерзлі пальці, зігріваючи їх подихом, і коли писав заяви до військкомату, щоб послали його на фронт, і коли вперше стріляв по ворожому танку з гармати, зробленої руками арсенальців і ним самим...

— Робота в тебе — вищий клас, — раптом звернувся до Анатолія майстер дільниці. — Залишайся ще на день. Допоможи, друже.

— Я не проти, — погодився Донченко, — тільки ж...

— Тільки я проти, — втрутився командир роти самохідок старший лейтенант Красиков. — Завтра ми їдемо на фронт.

Гримить залп салюту. І Донченку згадалися бійці, що загинули в боях, та їхні могили на узбіччях доріг під Тернополем, Львовом, на Сандомирському плацдармі, під Краковом і Катовіцями.

У жорстокій сутичці з грізними «тиграми», «пантерами» й «фердинандами» радянська самохідка зайнялася на вулиці польського міста Рибніки. Екіпаж устиг вискочити з палаючої машини... Потім вже нову САУ-152 охопило полум'я у Новокорчині. Навідник гармати Донченко довго качався по землі, щоб збити з себе полум'я. Тоді згоріла й планшетка з листами та дорогими фотокартками...

Ще довелося самохідникам і скупатися між крижинами похмурого Одеру напровесні 1945-го.

Палені вогнем, січені осколками, купані в крижаній воді, самохідники йшли далі, в Німеччину, а звідти круто повернули на чеську землю, щоб урятувати Прагу і її людей.

...Прогримів останній залп салюту на честь героїв, які віддали своє життя за свободу і незалежність Радянської Батьківщини, за визволення поневолених народів.

Анатолій глянув на самохідників. І в них теж кривилися губи від болю.

«Якось та буде, синку...» — згадалося.

2

Уперше з Донченком я зустрівся у 1950 році. Майже щонеділі Анатолій з білявенькою дружиною Надею приходив провідати свого старого батька Якіма Прохоровича, який жив на квартирі по сусідству зі мною. Ми подружили

з Анатолієм і тому, що були ровесники, і тому, що обидва роювали. Та ще на ту пору ми й училися: Анатолій у вечірній десятирічці, а я у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України.

Я любив слухати його розповіді. Говорив він повільно, тихим, задушевним голосом. В Анатолія вдумливі сірі очі, високе чоло, білявий чуб, правильні, навіть красиві риси обличчя, ніс з маленькою горбинкою.

Ще запам'яталася мені його хода. Ступав твердо, рішуче, голову тримав прямо. Коли я йшов поруч, то здавалося, що Донченко не нахилився і на війні, й тому в нього поцілилися осколки ворожої міни.

Нині вже сорок другий рік перемоги над гітлерівським фашизмом та його армією...

Ще здаля в механічному цеху відшукав очима біля верстата круглолицього, в окулярах, робітника. Зупинився під табличкою з написом: «Тут працює бригада шліфувальників А. Я. Донченка». Поряд ще — «Клеймо Донченка».

— Скажи, тільки правду: подобається тобі робота? — спитав Донченко, дивлячись у вічі хлопцеві, який стояв біля нього. — Якщо не подобається, шукай іншу роботу. «Зальотників», «тимчасових» ми не терпимо. Надто дорогі це птахи для заводу.

— Не сумнівайтесь, не підведу. Я не «зальотник», — відповів молодий робітник.

— Тоді домовились, — по-дружньому підморгнув майстер новакові і зняв окуляри.

У Донченка така ж відкрита усмішка, як і колись. От тільки обличчя стало повніше і замість білявої чуприни над крутим і високим чолом з'явилась лисина.

Анатолій Якимович привітався, запитав:

— Про цех хочеш написати, Павле?

— Більше про тебе.

— Зараз буде перерва, і погомониш з нашими людьми, — сказав він, ніби недочув, що мені потрібен найбільше він особисто. — Я ж на кілька хвилин побіжу, щоб записатись на плівку. Хочуть, щоб розповів по радіо про День Перемоги 1945 року...

Сигнал перерви не забарився, і до Ленінської кімнати цеху ввійшов гурт робітників. Чоловік з сивими козацькими вусами подав мені жилаву руку, проказав:

— Рюмков Григорій Михайлович, шліфувальник і парторг цеху. Родом з Московської області. Воював на Україні, тут і залишився. Хоч роками старший од Анатолія Донченка, але був у нього учнем.

— Григорій Михайлович, хоч і був учнем, але звання «майстер — золоті руки» отримав від учителя першим, — пояснив Анатолій Якимович, вибачаючись, що хвилину на десять нас покине.

— У цьому діалектика розвитку, — відповів не без жарту парторг цеху.

Діалектика... За виробничі успіхи шліфувальник Анатолій Донченко був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, бо виконав свою восьму п'ятирічку двічі. Анатолій Донченко і слюсар-складальник, теж арсеналець і Герой Соціалістичної Праці Віктор Філіпов не раз зверталися до товаришів по цеху з проханням налагодити трудовий процес так, щоб п'ятиденне завдання було виконано достроково. Нині тільки на підприємствах Києва по-донченківськи працює понад 20 тисяч робітників. Анатолій Якимович уклав договір на соціалістичне змагання з фрезерувальником, Героєм Соціалістичної Праці Миколою Михайловичем Михайловим з ленінградського заводу «Арсенал» імені Фрунзе. Справді — діалектика розвитку... Двоє — Донченко і Михайлов — почали, а діло їхнє підхопили тисячі на берегах Дніпра і Неві. Робота обох — безперервні виробничі пошуки, навчання, горіння душі, що вимагає нервів.

Побратими Донченка по праці розповідали про нього. Ось їхня розмова.

Толя Волощенко:

— Я недавно демобілізувався з армії. Коли прийшов у цех до Анатолія Якимовича, то вирішив, що буду шліфувальником. Працювати з такою людиною — велике задоволення. Удень я на заводі, ввечері в технікумі.

Іван Васильович Ткачук, майстер цеху:

— Учні Анатолія Донченка вчать не лише за верстатами, а й за партами в технікумі, в інституті. Тільки торік закінчили учбові заклади шліфувальники Іван Нікітін, Михайло Тимошенко, Віктор Федоров, Лариса Стахович...

Григорій Рюмков:

— Без занять нема пошуку. А без пошуків продуктивність праці не піднімем. Хлопці Донченкової бригади — Григорій Розенко, Михайло Тимошенко, Михайло Литвиц, Іван Нікітін, Євген Пострахін і племінник Анатолія Якимовича, Мишко Донченко, вчилися у свого бригадира працювати думаючи і свого домоглися.

Володимир Нікогостов, інженер-технолог цеху (показує «Свідectва про рацпропозиції» на ім'я Донченка):

— Багато його раціоналізаторських пропозицій, винаходів і вдосконалень стали надбанням не лише бригади, цеху, а й інших заводів. Нам, технологам, Донченко не дає спокою. Як новатор, він у деяких питаннях технології випередив підручники, посібники, інструкції на три-чотири роки, тобто працює по-новому на три-чотири роки раніше, ніж про це буде записано в технологічних працях.

Сліпченко, начальник цеху:

— Я їздив з Донченком до Ленінграда, на «Арсенал». Анатолій Якимович там одяг робочий комбінезон і став за шліфувальний верстат. Він показував усе нове в обробці деталей, що було в нього. Ленінградці теж приїздили до нас, як і Донченко, показували на робочому місці все краще, що в них є. Оце справжній зміст соціалістичного змагання!

Анатолій Пилипенко, секретар парткому заводу «Арсенал»:

— Донченко — людина пристрасної комуністичної переконаності. Ця риса радянського характеру і робить нашого робітника господарем своєї країни. Для нього характерний державний масштаб мислення і сумлінне ставлення до справи. Донченко — скромний, мислячий, ініціативний, діловий, талановитий фахівець. Саме такого типу робітник і може повести за собою оті тисячі товаришів, які працюють по-донченківському. Анатолій Якимович часто їздить за кордон і гідно там представляє робочих людей нашої країни.

Та ось до Ленінської кімнати твердою ногою заходить Донченко. Я подумав, що не лише трудиться, а й ходить він по землі впевнено тому, що сам арсеналець, що за собою зможе повести не лише бригаду, а й тисячі таких, як він.

3

Того вечора до Анатолія Якимовича і його дружини Надії Леонідівни, яка щойно повернулася з лікарні, де працює медсестрою, завітали бажані гості — донька Наталя з чоловіком Павлом, токарем-арсенальцем, зі своєю малечю — Оленькою та Альонкою. У Донченків-старших є ще й онука Надійка, донька сина Сергія, який саме у відрадженні. Часто вечорами Анатолій і Надія залишаються зі своїми онуками.

У квартирі чисто, затишно, багато квітів. На стіні картина на в'єтнамську тему, яку Донченкові подарували робітники Хопіміна. Біля стіни піаніно. Надійка вчиться

грати. Шафа заставлена рівними рядами книг, художніх і політичних. Анатолій Якимович навчається в університеті марксизму-ленінізму.

— Секретар парткому заводу Пилипенко, товариші по цеху говорили про характер радянського робітника й особливо підкреслювали чесну і творчу працю,— почав я вечірню розмову.

— Це так. Де повага до праці, там і творчість. А творчість не може бути без таланту. Ось чому я й запитував у Толі Волошенка, чи подобається йому працювати шліфувальником.

— Але ж не всі хлопці у сімнадцять років знають, ким бути.

— То не біда. Погано, коли дитина виховується «моєкалом». «Це — моє! Лялька моя. Велосипедик мій!» Виросте такий егоїст і геть витурить мамуню з квартири: «Моя це квартира! Лічно! Особисто!» — «А мати ж чия?» Та це запитання «моєкала» не обходить. З таких ніколи не буде справжніх людей, фахівців, навіть коли б ці субчики закінчили по два інститути. Їх не вчили головному — людяності, повазі до праці, почуттю побратимства. Робочий люд тим і сильний, що в нього — «Це ми зробили. Це — наше». Я частенько ходжу в 90-ту, в 75-ту й інші школи. Мені хочеться, щоб хлопцям сподобалися робочі професії. Не треба до нас, на «Арсенал», іти всім класом. Нехай придуть ті, кому до душі професія металіста. А вчитися далі в нас є всі можливості на заводі. Було б бажання...

— Анатолію Якимовичу, як ви розумієте таку ось нині поширену фразу: «Робітник і науково-технічний прогрес»?

— Відповісти на це запитання не просто. Як розумію? І біля верстата, і разом з інженерами-технологами в конструкторському бюро, і дома, і часом на Дніпрі я думаю, як підвищити продуктивність праці...

— А це не буде фанатизмом? — я йому тоном літературного критика, який проти того, щоб наш сучасник у творах, збираючи гриби в лісі, думав про оснастку до свого верстата, як і проти того, щоб книжний герой вважав працю піснею.— У житті повинні відпочивати і новатори, й раціоналізатори, і Герої Соціалістичної Праці...

— Мабуть, тому вони і Герої, що думають про ту працю більше, ніж ті, які сплять спокійно і люблять рибалити,— відповів, посміхнувшись, Анатолій Якимович.— Та й узагалі, чи можна зробити винахід за графіком?.. Для таланту нема розпорядку дня. Як шліфувальник я повинен весь час запроваджувати пове в технологію обробки металу,

в техніку, на якій працюю, мушу вже сьогодні думати про продуктивність праці завтрашнього дня. Отож науково-технічна революція у моєму розумінні — це коли моя технологія шліфування через книжки, посібники стає надбанням тисяч металістів. Ось, наприклад, ми відмовилися від повідкового обертання, перейшли на шпіндельне і стали обробляти деталь строго за кресленням і згідно технологічного процесу. І ось наслідки: раніше я відшліфовував за зміну 50 деталей, ціна яких 16 копійок за штуку, нині деталь варта 3 копійки, і я обробляю їх за зміну 700 штук. А деталь малесенька, вимагає високого класу точності. Мабуть, це і є науково-технічний прогрес у дії... І ще про талант. Це коли до холодного металу у години праці додаєш і своє гаряче серце.

Дружина Надія Леонідівна уважно слухала нашу розмову і раптом засміялася:

— Тож-бо ти, Толю, й почав хапатися за серце. Воно в тебе одне, а ти його віддаєш і онукам, і дітям, і холодному металу.

— Та й тобі, Надійко, дісталася частина мого серця,— підморгнув Анатолій Якимович веселими очима.

— І мені теж,— усміхнулась дружина.— Час уже вам перекусити...

— Спасибі... Ще одне запитання до вашого Анатолія,— сказав я.— Ось ви з гордістю говорили: «Це ми зробили. Це — наше». І про талант і творчість казали. А в творчості ж неодмінно повинне бути «моє особисто». Без індивідуальності нема творчості.

— Правильно,— погодився співбесідник.— Не «ми ночей не досипали», а «я шукав, як перейти від повідкового обертання на шпіндельне, що дозволило на обробці однієї деталі підвищити продуктивність праці в чотирнадцять разів...». «Я», «моє особисто» було моїм, аж поки я не передав його людям. У виробництві, в науці, в літературі, мабуть же, «я» необхідне, воно є твоїм обличчям у праці. «Я» — це стиль! — задумливо мовив Донченко і додав: — Це ж добре, що у кожного буде свій стиль у великій всенародній праці.

— Бо тільки працюю велика людина! — згадав я слова Олексія Максимовича Горького.

На устах в Анатолія Донченка заграла усмішка, як і тоді, в п'ятдесятому, коли ми вперше зустрілися. Очі, по-юначому відверті, іскрилися завзяттям, добром і мудрістю, на які такий багатий цей чоловік з когорти арсенальців.

СТЕПАНИДИН ХАРАКТЕР

*Степаниді Демидівні Виштак,
дівчі Герою Соціалістичної Праці*

Мисливці цукрового заводу задалегідь готувались до полювання на качок. Майже в кожного з них було своє знамените місце в болотах, у плавнях річок. Я ж прибув на гребінківський завод лише вчора, рушницю теж придбав недавно і, звичайно, нишком заздрив отим снайперам, які нахвалялися повернутися після полювання з повною нормою дичини, яку дозволяють вибивати мисливські закони сезону.

Мене запрошували товариші їхати з ними грузовиком аж за Білу Церкву на Рось, та я вирішив полювати самостійно, облюбувавши місце, де, напевно, буде мало мисливців.

До цього великого села біля річечки притягувала мене ще одна обставина. У дні війни в Померанії наша гвардійська танкова частина навално прорвалася у містечко. Танк, на якому я був баштовим, розламав ворота, розірвав колючі драти концентраційного табору. Вибухом міни на Т-34 зірвало гусеницю, і нам довелося замінити її новою.

З-поміж полонених чоловіків і жінок багатьох національностей, які зустріли нас, як рідних братів, я назавжди запам'ятав дівчину за номером «7». Волосся її починало сивіти, під очима були шрамики, худорляве, змучене обличчя перетинали передчасні зморшки. Дівчина не плакала, як багато інших, від радості, бо її великі сірі очі були вже давно виплакані й тепер дивилися на світ безнадійним поглядом.

Здавалось, що і кров висохла у її кволому, виснаженому тілі.

— Пізно ви прийшли,— прошепотіла вона, звернувшись до танкістів.— Все, що отут, уже перегоріло й тепер дотліває,— показала на груди.— Сил же в людини не бездонний колодязь, од жару й камінь трісне... Пізно прийшли, брати мої...

— А ти, сестро, спробуй підвестись, повірити в свої сили.

— Ні,— похитала головою.

Та раптом в очах її заіскрилися вогники, мов роздмухані свіжим вітерцем жаринки в сизому попелі, губи здригнулись, і вона додала трохи твердішим голосом:

— Повірити в свої сили... Ні. Їх у мене вистачить лише на те, щоб розповісти вам про пекло, в яке потрапила... Щоб ви колись діткам своїм повідали про нещасну долю Степаниди. А я же любила і матінку-землю, і щєбіт соловейка на зорі раненько, і хлопця чорнявого...

Скільки років минуло відтоді, а до мого слуху й досі долітає страшна своєю правдою розповідь дівчини з українського села з-під Білої Церкви, розповідь, яку мені довелося почути в тому померанському містечку.

...З розгону Степанида шубовснула в річку. Вода хвилею розійшлася в усі боки. Над осокою і очеретом злетіло кілька крижнів і чирків, неохоче вимахуючи крилами.

Худій, виснаженій дівчині пливти було важко, та ще заважала намокла одежа. Часто дихаючи, напружуючи останні сили, Степанида пливла до очеретів. Скоріше б! Там вона сховається від отих мисливців, що полюють за нею ось уже два місяці. Швидше б! А там і ніч...

На березі гримнули постріли й відгукнулись луною разом з тривожним криком качок в очереті.

— Ойде вона!

— Човна сюди!

— Степанидо, назад!

— Цюрюк!

— Бо приб'ємо! Качок тобі!

І знову постріл. Сиза невелика пташка, що перелітала річку, раптом судорожно замахала одним крилом й опустилась на воду біля дівчини. Крильце й шийка горлиці червоніли від крові, що струмочками витікала з худенького тіла.

Дівчина пливла. Вона готова була втонути, стекти кров'ю як ота горличка, тільки б не їхати до фашистів рабиною. Швидше б на той берег, в очерет! А човен, такий грізний, чорний, ніби труна, наближався. Ще змах, два вперед... Та хтось боляче схопив дівчину за волосся, за плече, потім під пахви і втяг у човен.

Пристали до острівця, недалеко від берега.

— Сиди — не думай тікати, бо цього разу вгору не стрілятимемо. А ми ще пошукаємо твою подругу Ганну. От пройди! Знайшли куди ховатися! — сказав поліцай, втерши з чола піт.

У мокрій, забрудненій одежі Степанида сиділа, обхопивши руками коліна, й дивилась великими гнівними очима на земляка з гвинтівкою і на чужинця з автоматом та мисливською триствольною рушницею.

...Степаниду кинули до темного вагона.

І в цій, закритій дошками, ямі на колесах, як і всюди на землі, після почі темної настав ранок. Тут його промені проціджувалися скупими пасмами крізь маленьке віконце, що було під стелею. Народжувався день і тут, у вагоні, що тікав на захід, подалі від сонця, яке збирався зійти на обрії.

Степанида любила ранки за всякої пори року, надто ж улітку, коли зустрічала їх, ідучи в поле. Всією душею відчувала той ранок, трудовий і щасливий. З насолодою вдихала повітря, а воно пахло житами, розквітлою білою акацією. Вона скидала черевики й ходила по росяній траві.

А небо в ті ранки! На сході воно полум'яніло. Здавалось, перед цим воно іскрилося, а згодом іскри, роздмухані вітерцем, спалахували загравою, яка розстелялась над обрієм. Степанида зупинялась, чекаючи, поки з'явиться сонце й позолотить промінням височенні розложисті осокори, кучеряві верби, садки, крізь гущавину яких поблискували шибки вікон і визирали серед зелених дерев білими плямами стіни хат.

Ранок!.. Гул тракторів на паровому клині, тупіт череди, що йшла на пасовисько, дзенькіт відер біля криниць, переклик півнів і дзвінкі пісеньки птахів. Ранок! Дівчата Степанидиної ланки йшли в поле повз пасіку. А там уже порався біля вуликів пасічник. І не такий згорблений, з сивою бородою, у полотняній сорочці та брилі солом'яному, як в інших колгоспах, а чорнявий, високий, з лагідними очима, — Іван. І дасть же природа парубкові отакі очі! Степанида довго боялася зустрічі з тими очима. Боялася. І дивно! Ця боязливність не примушувала дівчину ховатись від Івана. Навпаки, їй хотілось частіше бачити його і ховати погляд своїх сірих, непоказних, як думала вона, очей: «А, і ви вже на роботу йдете! — гукав Іван, побачивши дівчат із сапками. — Привіт, привіт, однополчанам». — «Які ми з тобою однополчани? Ти ходиш на роботі чистенький, а ми — хто в чому». — «Ще й носи у вас пооблазили од вітру та сонця», — додав Іван. «І руки пошерхли, чорні од землі», — казали дівчата. «І все ж ми однополчани. На одному солодкому фронті. Цукор ви даєте людям, а мої бджоли — мед!» — «Бджоли, а не ти!» — «То я в них начальник!» — жартував Іван.

Дівчата залишали Степаниду з Іваном одну, щоб та зірвала білого наливу, а самі прямували на поле.

«Степо! Чула, що мою пасіку затверджено на виставку

в Москву?» — «Чула вже!» — «А що я женитись хочу восени?» — «Ні, не чула...» — «Степо, восени, після жнив, — казав він, обіймаючи її за плечі, — я тобі веломашину подарую... Трудоднів у мене чимало. Та що веломашину! Серце тобі оддам. Ти хороша!» — «Не треба все серце. Воно ще й для інших справ знадобиться. Я побігла, Іване!» — «Іди, бджілко ти моя!..» — шепотів він.

А скільки клопоту, суперечок, хвилювань було на плантації від осені до осені. Останньої мирної весни районні керівники назвали Степаниду свавільною. Не захотіла сіяти буряки, коли було дано розпорядження з області. «Ще холодний ґрунт. Тож посіємо, як сіяли наші батьки й діди, водночас із просом», — казала ланкова, наполягаючи на своєму. «Таке, дідів згадала! Тепер трактори, машини, добрива мінеральні, агрономія, — заперечили Степаниді. — Не маєш права ламати графік! І квит». — «Я теж читаю агрономію. Це добре, що в нас трактори й добрива. Але є й сапки. І наші батьки теж вирощували на клаптиках землі буряки, і непогано в них родило. Спитайте он діда Ониська. Послухати вас, то досі ніби й не вирощували люди ні хліба, ні буряків. Весна холодна, а буряки культура теплолюбива». — «Так є ж команда». — «Я в своїй ланці командир...»

І посіяла Степанида пізніше. І зійшли буряки на славу. І захистили їх від довгоносика, що встиг нажертись на інших плантаціях, де довелося людям пересівати. «Коли б ще почати викопувати буряки пізніше днів на п'ятнадцять, двадцять...» Адже саме в перших тижнях вересня корені набираються цукристості, а листя зелене, як рута, й погода ще тримається.

Та не судилося цього року порушити «команду». Не коначами була зрита плантація, а снарядами і бомбами, не від довгоносиків поробилися на полях глибокі траншеї, а від солдатів у сіро-зелених френчах, посланих Гітлером завойовувати чужі землі. Не судилось...

І тепер вузький струмінець світла — вісник нового дня — проникав до вагона, в якому покотом лежали дівчата. Обличчя у всіх почорнілі, худі. Запалі очі стали великими, бо вже виплакали сльози, одіж у всіх подерта, а на грудях висіли дощечки з чорними цифрами. Тепер число заміняло ім'я і прізвище рабів. Тепер чувся лише одноманітний стукіт коліс і деренчання трохи розщепленої, недбало прибитої дошки, якою наглядачі затулили віконце. Вагон похитувався, як на хвилях.

Степанида сиділа поруч з подругою Ганною, чорнявою

мовчазною дівчиною, і сумно дивилась на оте чорне «7» — тавро на фанерці, що висіла на грудях.

Вона ще спробує тікати. Через віконце. Нехай лише поїзд грохи збавить хід. Степанида не відривала очей від дошки, що деренчала під стелею.

Ще на попередній станції до полонянок дійшла чутка, що в цій місцевості діють польські партизани й тому ешелони тут пересуваються обережніше. І справді, поїзд почав йти повільніше. Степанида підвелася.

— Поки на польській землі — спробую, — сказала вона притишеним голосом, звертаючись до подруг.

— Покалічитися ж можна!

— Уб'єшся, — казали дівчата, поглядаючи на віконце.

— Нехай, а втекти спробую. Допоможіть...

— І я з тобою, Степо, — вирішила й Ганна.

Степанида вивільнила один кінець дошки від цвяха й підтяглася на руках. Худеньке тіло без перешкод протиснулося крізь прямокутне віконце. Степанида поглянула на дівчат очима, налитими слізьми.

— Прощайте, любі!

Полонянки вже бачили почервонілі від напруження пальці рук, які чітко трималися за брусок, що правив за підвіконня. Поїзд дедалі уповільнював хід. Та ось пальці розтулились. Хтось зойкнув.

І тут поїзд на якусь хвилину зупинився. Крізь щілини протилежного вікна Ганна й подруги побачили будови залізничної станції. Повз вагони пробігли, лаючись, конвоїри.

Це за нею! — зрозуміли полонянки.

Дзенькнули клямки. З протилежного боку розсунулись двері.

— Номер сім! З останнього вагона! Працювати не хоче, ледациця... Сюди її!

Солдати принесли на носилках Степаниду. Вона лежала, і тіло її болісно здригалося. Хустина на голові набрякла від крові.

— Знатимете, як тікати! — крикнув один з конвоїрів і погрозив автоматом на дівчат.

— Що з нею?

— Головою вдарилась об рейку... Оживе. А тоді ми, її підлікуємо по-своєму! Приводьте до пам'яті, азіати...

— Степочко, мила! — схилилась над подругою Ганна.

Степанида мовчала, і хоч дивилася на землячку, та не впізнавала її.

— Пане начальнику, дайте ліків для хворої!

— Медикаменти ми їй припишемо на місці, — відповів начальник ешелону.

Поїзд знову пішов на захід... Через день він прибув на кінцеву станцію. Полонених з останнього вагона передали хазяїнові великої цегельні. Сусід фабриканта, поміщик, узяв кілька найминок до свого господарства. Потрапила до поміщика й Гашна. Хвору Степаниду забрали з собою ростовські та воронезькі дівчата, що мали працювати на цегельні.

Рабів поселили в бараці, вздовж стін якого стояли нари. До приїзду дівчат з Росії тут уже були виснажені тяжкою роботою поляки, французи й серби.

Фабрикант наказав з першого ж дня не видавати хворій за номером сім навіть того мізерного пайка — хліба-ерзацу. Це щоб інші не марили про втечу. Та й годуть порядні хазяї лише тих, хто працює.

Чому вона не розбилась, коли стрибала з вагона? Чому її не підстрелили, як ту горлицю, коли ховалась в очеретах? А тепер мало того, що сліпла від першого потрясіння, до неї почала підкрадатися ще й голодна смерть...

Степаниді марилося, що вона йде польовою дорогою, а руку занурила між густі стебла й колосся золотавої пшениці. Ось вона відчула пальцями той колос, зерпята... Вона закліпала повіками й справді відчула в руці не зернята, а наче крихти хліба.

— Степо, сестро, візьми — це хліб. Ми всі для тебе потріпку... — чувся лагідний дівочий голос над головою хворої.

— Хто це?

— Надійка. Ростовчанка.

— Білявенька? Я погано бачу...

— Їж. Одужуй.

— Спасибі.

— Ми щодня будемо давати тобі хліба. Це від нас усіх. І поляки, й французи, і серби передають тобі хлібця. Сьогодні Фелікс сказав від усіх нас фабрикантові, що вони мусять підлікувати тобі очі.

Наступного дня Степаниду повели до лазарету.

Вона боязко сіла на крісло з високою спинкою. Руки її тремтіли.

Молодий круглолиций лікар задер її голову.

— А, сьомий номер? Саботажниця?

І чимось закріпав Степаниді очі.

Наче вогнем їх обпалило. Зціпила до болю зуби, мало не закричала. Та потім не стрималась.

— Що це?

— Пройде,— байдуже відказав лікар.

— Сестроньки! — крикнула Степанида, простягаючи руки до дівчат, що привели її.— Тікаймо звідси!

Перелякані дівчата підхопили Степаниду й подались до барака.

— Люди! Вони хотіли випекти її очі! А вона ж працювати не може. Вона хвора...

— негайно холодний компрес,— прибіг поляк Фелікс.— Безперервно прикладати до очей компрес, витирати очі.

Того ж вечора Фелікс дістав десь мазі, якою почав мазати попід очима Степаниді.

І вдень, і вночі одна з дівчат чергувала біля дівчини, яка лежала з зав'язаними очима.

Минув місяць. Друзі доглядали, підліковували й підгодували Степаниду. Іноді на хвилину прибігала з поміщицького господарства Ганна, приносила то окрайчик хліба, то шматок сиру, а часом — пляшечку молока.

Вже коли краще стало з очима, Степанида якось глянула в дзеркальце й не впізнала себе. Щоки затяглися, обличчя посіріло, попід очима викарбувались обідки.

У спорожнілому бараці було тихо. Та ось здалеку, зі сходу став наростати гул моторів. Різко забахкали Zenіт-ки біля військових заводів. Рев моторів дужчав. Здріглася земля від вибухів, і сяйво пожежі залило півнеба.

— З того дня всі друзі мої чекали на гуркіт і заграву зі сходу, як свого рятунку. А я ждала смерті,— закінчила свою розповідь Степанида.

— Не кажи про смерть, повір у свої сили, сестро! Війні незабаром кінець.

Ми обережно поклали Степаниду в кузов студебекера, що йшов до госпіталю з пораненими, а самі через півгодини рушили далі на захід.

Вижила Степанида чи померла, я так і не знав, аж поки в газетах не з'явилися кореспонденції й париси про талановиту трудівницю бурякової плантації Степаниду Демидівну Виштак. При першій же нагоді я вирішив побувати в тому великому старовинному селі над річечкою...

Удалині темніли обриси села на тлі рожевої передранкової зорі. Польовою дорогою я звернув у долину, що підступала до села з заходу. Збоку була велика плантація вже налитих соком буряків, праворуч шелестів підсохлими листям гайок кукурудзи, ще далі в сизому серпанку виднілися, мов скелі в морі, ожереди соломи.

Внизу туман сховав річку й очеретяні зарості. Я зупинився, прислухався. В болоті закахкали качки. Удалині бахнули постріли. Полювання почалося. «А тоді теж полювали ось тут, в очеретах, та не на качок, на людей, на дівчат»,— подумав я, пригадавши Степанидину розповідь.

Коли зовсім розвиднілось, я сполохнув зграйку чирків і зробив два постріли підряд. Один чирок, той, що знявся найвище, упав у траву.

Крижні й чирки більше не пролітали над цим болітцем, і я побрів до села.

Проходячи повз бурякову плантацію, зупинився. Тут було багато людей, переважно дівчат, одягнених по-недільному. Дівчата оточили невисоку жінку, пов'язану квітчастою хусткою. Хустка лопотіла на вітрі, і жінка, щось розповідаючи дівчатам, час од часу притримувала її руками.

Я стояв мов укопаний. Великі сірі очі... Ніби знайомі обідки під ними, схожі на шрами... Все знайоме. От тільки посмішки, такої лагідної, щирої, я тоді не помічав. Та це ж вона! Це її зустрічав я в Померанії... Тепер вона була в чорному жакеті. На худорляве обличчя її сонце посилало свої промені, а у двох Золотих Зірках на борту жакета яскріли вогники, переблискували в золотому колосі орденів, що віночком обвивали зображення Леніна.

Я до болю прикусив губу. Про цю славу володарку ланів з двома Зірками на грудях я чув, та ніколи не міг навіть уявити, що нею могла бути полонянка з понівеченим серцем і обличчям, зламана фізично й духовно. Але ж це була вона!

— Доброго дня! — мовив я пересохлими губами.

Ланкова обернулась до мене. Її загрубілі й потріскані від роботи пальці затремтіли, задрижав голос:

— Т... танкіст?! А я... я... ось повернулася з Москви. На Пленум Центрального Комітету партії запрошували. Оце розповідаю дівчатам...

Далі я вже не чув голосу Степаниди, хоча вона й говорила. По моєму обличчю ніби пробіг морозець. Затремтіли й губи. Це від радості, що наповнила моє серце. Від гордості за нашу владу, за Комуністичну партію, що підняла колишню полонянку, смертницю фашистського концтабору, на вершину трудової шани. Степаниду запрошували на Пленум ЦК КІРС... Запрошували, щоб порадитися, звичайно.

Я хотів було запитати про Ганну і чи зустрілася Стена з Іваном, та облишив. Дивився й не міг надивитися на цю

звичайну собі зовні, як і мільйони інших жінок, просту й щирю душею Степаниду.

— А де ви тепер? — запитала вона.

Помолоділа, струнка, вона стояла, і щастя так наче й світилося в її великих, сміливих, ясних очах. «Сил же в людини не бездонний колодязь, од жару й камінь трісне...» — пригадалися їй колишні слова. Але в серці цієї жінки знайшлося сил, енергії, як і води в криниці, що живилась од джерел.

Хочеться гукнути на весь світ, щоб і друзі, й вороги почули: «Дивіться! Ось вона, наша Степанида!..» Хочеться з вдячністю притулитися тремтячими од хвилювання устами до її натруджених рук.

ГВАРДІ СЕРЖАНТ, ПРОФЕСОР

Теплий літний день. Каштани, берести, тополі й клени шумлять зеленим листям. Вулиці Подолу прокидаються рано. Чути дихання заводів і фабрик, димок від яких сизою хмаркою повис над Дніпром. Крізь відчинені вікна, коли стихає травмаційний гомін, тихо долинає мелодія рідної пісні:

Знову цвітуть каштани,
Хвиля дніпровська б'є.
Молодість мила,
Ти щастя мое...

Та досить переступити поріг клініки ортопедії і травматології 15-ї міської лікарні, що причаїлася між високими тополями, як думки про ясне небо, зелене листя й квітучі каштани де й подінуться. Тут, у палатах, лежать хворі з покаліченими руками й ногами, коридорами ходять люди на милицях. Палати й хворі дуже нагадують госпіталь воєнних часів, коли тисячі воїнів були поранені ворожими кулями й осколками. Обличчя в тих, котрі чекають на операцію, похмурі, заклопотані своїм нещастям, в очах туга. Радість, якою вони світилися ще вчора, кілька годин тому, погасла. Чути тільки протяжні зітхання.

Однак у багатьох очах іскряться вогники. Хворі вірять, що вони повернуться додому, до праці, стануть повноцінними людьми, бо їх оперуватиме професор Микола Васильович Невиков.

Худорлявий, з темно-русим, відкинутим назад чубом,

в окулярах, крізь які дивляться лагідні й трохи стомлені очі, професор Новиков одягнув халат, клейончатий фартух, приготувався до чергової операції.

Хірург мав сильні, жиливі, як у коваля, руки.

...Стрілець-радист швидкісного бомбардувальника павів кулемет на ворожий винищувач. Пролунало кілька пострілів, і... з стрічки випала остання порожня гільза з-під бойового патрона.

Микола Новиков витер з чола холодні краплинки поту. Все йшло так добре. Вони бомбили міст, відбили напад «месершміта», до бази залишалось чверть години льоту, і ось маєш... На нового стервятника не вистачило куль, щоб чинити якийсь опір.

Біди не жди, вона сама тебе знайде. Так і фашистський «месершміт». Блискавкою шугнув з висі, порівнявся з радянським бомбардувальником і продовжував свій політ, ніби котилися поруч дві автомашини по землі і кожен шofer чи пасажир виразно бачив людей сусіднього екіпажу. І в бомбардувальника, і у ворожого винищувача швидкість у ці хвилини була однакова. Микола Новиков з-під скляного купола дивився на гітлерівського пілота, а той на стрільця-радиста. Набоїв до кулемета не було, їх витрачено під час бомбардування мосту, і Новикову нічого не залишалося, як пасивно ждати розв'язки.

Обличчя у гітлерівця звичайнісіньке, хоча могло бути й радісним, бо ж винищувач переслідував беззбройного бомбардувальника. Микола відчув, що злість, яка охопила його спочатку від свого безсилля, змінилась тупою байдужістю. Ворожий пілот міг полоснути чергою, відбити хвіст у літака.

Проте фашист не виявляв ні зловтіхи, ні співчуття. Вираз його обличчя був діловий, можна сказати, робочий, ніби пілот випробовував свою машину або десь на заводі стежив за верстатом чи приладами. Ще переглянулися. Пілот підняв окуляри на лоба і зиркнув на Миколу. «Не вже це погляд смерті?» — подумав Новиков. Такий собі звичайний людський погляд. Пілот ніби щось прошепотів про себе, потім насунув на очі окуляри. З тої миті літаки вже не висіли поруч. «Мессер» додав швидкості, одійшов убік і, розвернувшись, почав бити не по стрільцю-радисту і не по кабіні льотчика й штурмана, а по моторній частині бомбардувальника.

Це був кінець для літака, але була ще якась надія на те, що екіпаж залишиться в живих, якщо пілот з «месера» не

стане поливати кулеметним вогнем людей, що вистрибують з парашутами. Та «месер» зник з очей, вважаючи, що зробив своє діло.

Літак востаннє заревів натужно, жалібно і став падати униз. Дужий вітер вдарив в обличчя, заважав вилізти з кабіни. А до землі залишалась дедалі менша відстань. Нарешті... Микола вже падає до землі, висмикує кільце парашута й ніби зависає в повітрі. Але тільки на мить. Потім падає, боляче вдаряється об тверду землю, об ломаччя й відчуває, як сухі сучки впинаються в його тіло...

У госпіталі Новиков мав досить часу подумати і про життя-буття, і навіть про своє майбутнє. А тут іще ледве чутна мелодія пісні, що лунала по радіо в палаті, де вже одужували поранені:

«Ой Дніпро, Дніпро, ты течешь вдали, и волна твоя, как слеза...»

Тягне на мрію, коли слухаєш пісню, хоча про далеке майбутнє солдатів діючих частин не дуже роздумують. Головне — вижити після чергового бою. Потім після нового бою. А ось коли лежиш у госпіталі, бачиш лікарів у білих халатах, хірургів, медсестер і санітарок, лагідні руки яких торкаються твоїх ран, то не гріх солдатів подумати про дні, що настануть після війни, про те, куди йому податись, маючи за плечима середню освіту.

Юнак зловив себе на думці, що буде лікарем. Може, хірургом. Допомогатиме людям у біді. Як тепло писав Чехов про чуйних, благородних земських лікарів, котрі в глибинних, глухих селах були повпредами науки, добра й честі людської...

На фронт Микола Новиков повертався не в авіаційну частину. Для авіації він уже не підходив здоров'ям. Після одужання вчився на мінометника і в званні сержанта вирушив на фронт командувати обслугою 82-міліметрового міномета. На ту пору радянські війська вже почали наступ під Москвою. Мінометники, як і піхотинці, брали участь у наступальних боях за кожне село, містечко, а часом і за кожен вулицю.

Фашисти чинили шалений опір. Їм ще не вірилось, що Москву вони ніколи не візьмуть, що Москва — то такий горішок, на якому вони зламують зуби. Миколі Новикову нелегко було командувати обслугою міномета, бо кожен з бійців був старший за нього вдвоє. Молодий командир соромився своїх рядових і часом звертався до них, як до вчителів у школі — по імені й по батькові або як до шанованих у рідному селі дядьків — тільки по батькові.

А літні мінометники називали Миколу «синком». Однак «синок» був не лише командиром обслуги, а й комсоргом батальйону, і ця обставина накладала на Новикова неабияку відповідальність за інших, і він віддавав увесь жар своєї непосидючої натури, аби справи в батальйоні йшли добре.

Ситуація біля Волоколамська склалась вельми напружена. Третій день точився бій. Опівдні загинув командир батальйону. Відчувши послаблення вогню, противник розпочав контратаку. Ворогові здалося, що мінометники на якийсь час розгубились і що це був той момент, коли їх треба зім'яти. У той час по окопах пролетіла чутка:

— Командир взводу Ковальчук бере на себе командування батальйоном...

На війні вбитого старшого командира заміняє молодший. Але тепер замість капітана став старший сержант. Ковальчука добре знали в батальйоні. Він ровесник Новикова, як і Микола, закінчив десятирічку. Що ж зробіть у такі критичні хвилини молодий командир?.. Переживав за Ковальчука і Микола Новиков. А противник тим часом насідав...

— До карабінів примкнути багнети!

Такою була перша, незвична як для мінометників, команда нового комбата Ковальчука. І мінометники до коротких стволів карабінів «доточували» багнети, підводилися в атаку. Новиков ішов разом з піднощиком мін Штокаловим, якого називав Зосимовичем.

Сутічка мінометників з гітлерівськими піхотинцями була запекла. Новиков і Зосимович переслідували ворожого офіцера, що сховався в будинку.

— Зосимовичу, обережніше! — гукнув Новиков.

Та Зосимович у запалі бою вже вскочив у сіни. За ним Микола. Коли Штокалов був на порозі, з-за печі фашистський офіцер різонував із «шмайсера». Зосимович упав. У ту ж мить Микола вихопив протитанкову гранату і, не думаючи про те, що вона рознесе весь будиночок і його самого, жбурнув в протилежний куток.

Гримнув вибух. Кімнату заволокло димом, пилкою від цегли. Та стіни не валилися, не падала стеля на підлогу й на Новикова, який лежав долі. Міцний будинок витримав руйнівну силу вибуху.

Новиков підвівся. Крізь дим, що розвіювався, побачив ворожого офіцера з розпоротим черевом, а неподалік лежав Зосимович.

Це був перший фашист, якого знищив Новиков, знищив зблизька, у рукопашній сутичці. Та бій тривав. Волоколамськ узяли радянські війська і проривалися далі, на захід.

Стрільянина не вщухала ні вдень, ні вночі. Противник прожекторами освітлював усе поле. Мінометні батареї були як на долоні. Фашисти повели прицільний вогонь. Багато мінометників загинуло. Деякі міномети залишились без обслуги. Командир батальйону Ковальчук наказав: «Забрати міномети загиблих!»

Микола Новиков із своїм однофамільцем Петром поповз до осиротілого міномета. З-за спини били свої, прикриваючи їх, а попереду гахкали ворожі міномети. З виттям і свистом пролітали міни.

Ось і покинутий міномет. Навколо нього лежать трупи бійців. Микола відокремив від плити ствол, а Петро взяв на плечі плиту. Піт з чола в обох лився струмками. Хлопці поповзли назад, до своїх.

Противник не вгавав. Міни вили безперервно, а вогняний промінь прожектора обмацував засніжене поле з чорними вирвами.

— Ця свистить, Колю. Пронесло...

— Не поцілить, Петю.

— Знову клятий прожектор. Лягай!

Ще міна... Звичайного для вуха свисту не чути. Тільки шелест. Це означало, що впаде близько. Микола рішуче звівся, щоб відскочити, але в ту ж мить його ноги, тіло пронизали гарячі осколки. Він упав, випустивши з рук ствол міномета. Падаючи, ще побачив при світлі прожектора глибоку рану вище коліна...

— Колю! Колю! — чувся десь близько голос товариша.

Прожектор ще світив, але в Миколиних очах була темрява. Свідомість тьмарилась. Він поринав у забуття...

Сім поранень від вибуху однієї міни. Сім місяців лежав Микола Новиков у госпіталі в далекій Киргизії. Діагноз — тяжкий вогнестрільний перелом стегна і остеомієліт...

Сім місяців лікарі бились над тим, щоб повернути йому здоров'я. І кожен день, прожитий у госпіталі, зміцнював у Миколи бажання піти вчитись на лікаря.

Така можливість була вже реальна. Новиков знав, що його знімуть з військового обліку, отже, шлях до навчання відкриється навіть тепер, восени 1942 року. До того ж у місті Фрунзе навчальних закладів було чимало.

— Чи не краще на юридичний? — подав думку комісар

госпіталю Крестьянинов, бо сам колись закінчував цей факультет.

— А чим погано педагогічний? — радили інші.

— Якщо вже й піду куди, то лише в медичний,— відповідав їм Новиков.— От тільки атестат зрілості залишився в льотній школі...

— Атестат запросимо,— пообіцяв комісар.

...Три місяці навчання в медінституті тяглись і дуже довго, коли Микола думав про свої фізичні вади, і швидко, коли весь віддавався навчанню. Але війна тривала, і, згадуючи своїх друзів-фронтовиків, він зрозумів, що далі не зможе так жити. Одного разу сів до столу, і рука рішуче вивела перші слова: «Москва, Центральний Комітет ВКП(б)». Він писав листа товаришеві Сталіну, пояснював, хто він, в якому стані тепер перебуває, просив дозволу повернутися на фронт. «Мені не дозволяють після вогнестрільного перелому стегна. Я трохи шкутильгаю. Сам добре розумію, що маю фізичну ваду, через яку знятий з військового обліку. Та це не означає, що я не маю права захищати мою Батьківщину. Зараз я навчаюсь у Киргизькому медичному інституті. Але як я можу спокійно вчитись, жити в тилу, коли ще триває війна, коли кращі люди країни б'ються на фронті з гітлерівськими окупантами? Що скажу своїй матері, яка живе зараз на окупованій ворогом місцевості Орловської області, і старшому братові, який воює на фронті, нагороджений урядовою нагородою ще за участь у боях з білофінами? Вони спитають мене: чому я, здатний бити ворога, відсиджувався в тилу?.. Поки б'ється моє серце, я віддам його боротьбі, віддам усі свої сили справі перемоги над ворогом».

Цей лист, як свідчить штамп відділу ЦК ВКП(б), прибув до Москви в грудні 1942 року, а звіди його переслали до Фрунзенського обласного військового комісаріату. На листі помітка: «Викликати 19.III.1943 року» Та на фронт Миколу не взяли...

Після визволення Києва Новиков продовжував навчання у столиці України. Вчився добре. Був персональним стипендіатом імені 15-річчя ВЛКСМ і став першим стипендіатом імені академіка Богомольця. 1952 року захистив кандидатську дисертацію. Новиков працював у лікарні під керівництвом професора Єлецького, одного з відомих ортопедів-травматологів. Ще через одинадцять років захистив докторську дисертацію, і йому присвоїли звання професора.

Це був час певтомних пошуків і експериментів. Одразу ж після закінчення інституту Новиков винайшов антисептичну рідину, що стала одним з найпоширеніших засобів лікування незначних пошкоджень кисті та пальців рук. Микола Васильович сконструював комплект фіксаторів для скріплення кісток при переломах, при несправжніх суглобах та при реконструктивних операціях. Оригінальні за своєю конструкцією фіксатори Новикова експонувались на виставках у нашій країні, а також у Нью-Йорку, Парижі, Празі, Токіо, Гавані й Монреалі. Професор Новиков сконструював апарат для лікування закритих і відкритих переломів. А кілька років тому розробив новий метод кістковопластичної фіксації хребта при його захворюванні. Новиков є також автором нового оперативного методу лікування звичного вивиху плеча, оригінального методу усунення дефектів кісток...

Та головне — за чверть віку праці зроблено понад чотири тисячі операцій, виліковано тисячі людей. Колишньому гвардії сержанту, професору Новикову завжди здається, що він працює на фронті, щоб повернути в стрій якомога більше бійців. І він повертає травмованих на виробництво: слюсарів, токарів, трактористів, комбайнерів, гірників, свинарок, усіх потерпілих у вирі швидкоплинного життя. Одному «зробить» нову кістку, взявши за основу з ноги малу гомілкову кістку, другому усуне дефект передпліччя, до третього застосує метод кістковопластичної фіксації хребта тощо.

У свій час Новиков міг цілком присвятити себе науковій роботі, він був директором науково-дослідного інституту в Донецьку. Діловитий, енергійний, міг тоді виховувати кандидатів медичних наук, а ті вже рухали б і розвивали науку. Та професор вважає своїм найпершим обов'язком готувати лікарів, котрі в будь-яку годину ладні прийти на допомогу потерпілому, зробити його знову працездатним. Ще на війні Новиков відчув на собі, яка то благородна й конче потрібна людям допомога. Цьому високому покликанню він і присвячує педагогічну роботу в Інституті вдосконалення лікарів, свою наукову працю...

Багато складних операцій здійснив Микола Васильович Новиков. Одного разу довелося йому навіть покинути звітно-виборні партійні збори, де він був головою лічильної комісії. Подзвонили, що вантажник автопарку Леонід Невгод помирає. Нogu немилосердно пече аптеців вогонь, вона чорніє, гниє, «закіпає» бульбаниками. Цю страшну хворобу називають ще газовою гангrenoю.

Професор негайно поїхав на Поділ робити складну й сміливу операцію. Коли б він трохи спізнився, відвернути фатальний кінець було б уже неможливо.

А грудневого дня його запросили до Пирнова. У хворого складний багатуоламчастий перелом ноги. Треба було ступити уламки й закріпити їх фіксатором Новикова. Кілька годин тривала операція.

— Залишайтеся почувати в нас,— мовила господарка хати.— Надворі віхола, світу не видно.

— Залишимося, Миколо Васильовичу,— сказав і шофер санітарної машини.— У таку заметіль, та ще вночі, їхати важко.

— Завтра о дев'ятій ранку в мене лекція,— відповів професор.— Не хотілося б порушувати режим кафедри. Поїдемо.

І вони поїхали. В лісі хуртовину стримували сосни, об які розбивався вітер і слабшав. А ось на бетонці, що пролягла вздовж східного берега Київського моря, віхола розгулялася. Коли вдень їхали до Пирнова, дорога була майже рівна, тільки де-не-де її перетинали невеликі замети. Тепер снігу навалило по пояс.

Ні повільно, на першій передачі, ні з розгону санітарний УАЗ не міг долати високі кучугури. Новикову раз у раз доводилось виходити з машини і підпихати її. Тяжка це була робота. Закінчилось тим, що розслабилось коліно. Діагноз професор міг установити безпомилково: у коліному суглобі стався розрив меніска.

Додому повернулись тільки під ранок і то з допомогою іншої автомашини. Лекцію професор Новиков читав сидячи. Потім його відвезли в клініку. Потрібне було хірургічне втручання.

«Кому ж довірити операцію? — думав Новиков.— Комусь із хірургів-корифеїв? Незручно турбувати. Аспірантові? Серомно просити...» За роки роботи в 15-й міській та обласній лікарнях професор домігся, що його помічники виконують такі ж складні операції, як і він сам. Це — радість для Миколи Васильовича. Колись він думав, що буде щасливий, якщо після нього залишиться дві людини, котрі зможуть лікувати так, як він. Тепер не два хірурги, а понад сто його учнів здатні робити майже все те, що робить і сам професор Новиков. Це велика перемога його життя, його діяльності.

«А що, коли операцію, я зроблю сам,— раптом промайнула думка.— Операцію на собі. Не задля «спортивного інтересу», а з метою з'ясування цілої низки особливостей

такої операції. Перевірити на собі, що відчувають мої пацієнти. Повинна ж така операція збагатити практичну діяльність лікаря. Оперуючи, думати, як менше болю можна завдати хворим при таких ушкодженнях...»

Микола Васильович помив руки, підготував операційне поле. Зробивши внутрікісткову анестезію, звернувся до операційної сестри:

— Скальпель.

Професора оточили лікарі, медсестри.

— Молоток.

Йому подали хірургічний молоток. Він забивав у кістку голку шприца з новокаїном. Потім звичними рухами пальців розрізав м'які тканини і розкрив колінний суглоб. Видаливши меніск, хірург видалив і пошкоджений хрящ. Оглянувшись, обмацав пальцем суглоб. Раз по раз від болю стискував зуби. Часом хотілося крикнути. Але в операційній стояли лікарі, медсестри, його учні. Що ці болі проти тих, які довелося пережити йому на фронті?

Глибоко зітхнувши, наче набрав повітря в легені, щоб знову зануритись у воду, Микола Васильович далі робив операцію. Промив порожнину суглоба новокаїном, потім наклав шви на капсулу й зашив рану.

Це була незвичайна операція у практиці професора Новикова. Мабуть, в історії світової хірургії вона була єдиною такою на колінному суглобі, яку здійснив сам хворий...

І знову миє руки професор. Цього разу Микола Васильович оперуватиме негра. Темна шкіра хворого контрастно виділяється на білих простирадлах.

Це — Пауло, партизан з Анголи. У бою за рідне село в Пауло влучила розривна куля. Партизани однесли пораненого у джунглі. Там місцевий лікар врятував життя Пауло. Поранений пролежав у лісі три місяці. Але нога за цей час зрослася неправильно, і цій ваді там ніхто не міг зарадити.

Пауло хвилюється. Операція буде важка і триватиме понад дві години. Але юнакові хочеться вірити в професора Новикова.

На вході спалахнув сигнал: «Тихо. Йде операція». Пауло дивиться на хірурга відданими й благальними очима.

— Ну що ж, хоробрий партизане, — тихо мовив Новиков. Його очі крізь великі рогові окуляри всміхнулися. — Почнемо шукати клятву кулю і виправляти кістку...

Пауло кивнув головою. Його чоло вкрили крапельки поту.

— Почнемо, професоре... Я терпітиму задля нашої боротьби, задля моєї мрії, — сказав Пауло.

«Задля нашої боротьби...» — в думці повторив професор. Таке він чув тільки на фронті від тяжкопоранених червоноармійців, офіцерів. Саме це мав на увазі й тоді, коли звертався до Центрального Комітету партії з проханням, щоб його знову взяли на фронт мінометником. Тепер Пауло стільки ж років, скільки було Миколі в сорок другому. Російський русявий хлопець і чорношкірий юнак з Африки... Але найзаповітніша думка в них одна: боротися проти фашистів, проти колонізаторів. Як ці слова звучать по-людському, справедливо! І серце професора проймається гордістю від цих слів, і м'язи рук стають тугішими, рухи впевненішими, думки націлені на одне — зробити операцію якнайточніше, якнаймайстерніше, щоб Пауло повернувся до своєї рідної Анголи воїном, здатним боротися за майбутнє своєї країни зі зброєю в руках.

Нелегко знайти в глибині м'яких тканин уламки кулі. Нарешті пальці намагають метал. Тепер треба вилучити осколки з вузла судин, нервів...

Стогне, зціпивши зуби, Пауло. Йому боляче. Але відкриті очі дивляться у стелю. Пауло вірить в уміння професора, і ця віра вгамовує біль. Пауло вчитиметься в університеті і, якщо до того часу земляки не розквітаються з колонізаторами, то ще побореться з ними. І неодмінно переможе. Задля цього можна витримати будь-який біль.

Пауло перестав стогнати. Осколки від розривної кулі, дрібні уламки кісток витягнуто вмілими, сильними руками, професор стулив кістки й закріпив їх фіксатором. Зашив рану.

Обличчя в хірурга спітніле, очі втомлені. Та, зустрівшись з поглядом Пауло, ті очі вмить заіскрилились добрими вогниками.

— Вважай, Пауло, ми з тобою витримали ще один бій!

За вікном операційної вітерець гоїдає зелене гілля тополі. Крізь відчинені кватирки вривається гомін міста, в якому клекоче, мов весняна повінь, життя.

У під'їзді, де була квартира професора Новикова, похажав сюди-туди молодий чоловік.

— Добридень, батьку! — привітався він до Новикова.

— А-а! Маркел Маркелович! Яким вітром занесло тебе аж до Києва?

— Син народився. Хочемо з дружиною дати йому ваше ім'я. Запрошуємо на свято.

Цей Маркел Маркелович був удвоє молодший за Новикова.

— Вітаю з сином,— потиснув професор руку своєму колишньому хворому.

Життя в Маркела склалося драматично. Після того, як він підняв надміру важку колоду, сталося зміщення хребта й відмовили ноги, «віднялись», як кажуть. Через кілька місяців після одужання довелося стати на милиці... Він міг їсти, пити, сяк-так ходити на милицях, працювати руками, але сімейного життя в нього вже не було — молода дружина кинула його.

Одного разу хтось порадив йому звернутись до професора Новикова — мовляв, той усе може. Приїхав Маркел до Києва. Новиков обстежив хворого й сказав:

— Терпіння маєш, Маркеле Маркеловичу? Дозволь так тебе величати.

— Величайте як хочете, тільки б одужати. Вистачить і терпіння.

— Так от... Лікуватися тобі доведеться довгенько. Може, й рік. Сам розумієш, що треба поставити в нормальне положення хребет і ноги. Для цього потрібен час, терпіння, дисципліна, віра в своє одужання,— казав Микола Васильович хворому.

— Я тесля. Знаю, що дерев'яні деталі скріплюються скобами, шпунтами. А це ж кістка, хребет! — відповів Маркел.

— У мене є свої «шпунти» для скріплювання кісток, як і в тебе для віконної рами. Будемо лікуватися.

Професор Новиков, лікуючи Маркела, застосував свій новий метод кістковопластичної фіксації хребта.

Лікування було тривалим, але надійним. Маркел одужав і навіть поїхав працювати теслею до Тюменської області. А повернувшись на Україну, одружився. Тепер нова дружина народила йому сина.

— Дякую за запрошення, та поїхати не зможу, пема часу,— вибачився професор.

— Шкода. А мені хотілося, щоб вас, мого рятівника, побачила й дружина. Скільки я їй розповідав про вас! Ви, Миколо Васильовичу, зуміли повернути мені радість життя. А це ж більше, ніж просто врятувати життя...

— Зайдемо до моєї квартири,— запропонував Новиков.— Хоч умиєшся з дороги. Сьогодні в мене теж якийсь ніби врочистий день. Я оперував партизана з Анголи.

— З Анголи? Партизана? І ви, Миколо Васильовичу, теж повернули йому радість життя? — дивувався Маркел.

— Пауло вірить, що йому повернуто й радість життя, і радість боротьби, — задумливо мовив професор Новиков, колишній гвардії сержант, який у сорок першому виганяв фашистів з підмосковних міст і сіл.

Троє різних людей — професор Новиков, робітник Маркел, партизан Пауло, а нині їх ніби щось об'єднувало в одну сім'ю.

ТИМОФІЙ МАХОНЬОК, СЕКРЕТАР РАЙКОМУ

Призахідне сонце висіло над обрієм. Скоро воно пірне за горизонт, сховавшись серед зелених полів, між борами на польській землі. За тією смугою дерев починалася територія іншої країни. Тимофій Махоньок дивився на сонце з крайньої смужки радянської землі, що видовжиться в десять тисяч кілометрів од Західного Бугу до берегів Тихого океану. Від самої думки про ці масштаби перехоплює дух. Яка країна! Неосяжна. Безкрая.

Махоньок дивився на сонце, що ген застигло над польським селом. Сонце було одне і для нас, і для поляків, а ще далі на захід — для німців, французів. Неминуче подумаєш про це, коли стоїш на кордоні. А ще тут, на перших гонах рідної землі, у серце вселяється гордість, що за твоею спиною — поля, ліси і доли, міста, села, гори й ріки всієї країни, гордість за могутній, нездоланий Союз Радянських Соціалістичних Республік. Цим почуттям живуть і славні вартові його рубежів — прикордонники.

Секретар Сокальського райкому КП України Тимофій Махоньок приїхав на межу земель свого району з Польщею новою асфальтованою дорогою. Таке ж шосе прокладено кілька років тому до кордону і з польського боку, і весь цей шлях став дорогою дружби. Як це здорово, коли землі й народи з'єднують шляхи й мости дружби! А цедалечко ледь виднівся замулений дощами й порослий травою шмат старої бетонки, що вела до Західного Бугу. Її постелили німецькі фашисти незадовго до початку Великої Вітчизняної війни. Нині ця дорога з порепаними від морозів і пекучого сонця бетонними плитами забута колгоспними водіями автомашин і трактористами. Забута, бо

вона була дорогою війни, смерті й страждань мільйонів людей.

Дорога війни і дорога миру...

Тимофій Махоньок на хвилину уявив себе прикордонником. Ніби він стоїть у наряді 21 червня 1941 року і проводжає призахідне сонце, що ось-ось зануриться в поля так званої області інтересів Німеччини, як Гітлер називав тоді Польщу. Дивиться на захід і навіть без бінокля бачить, як у чагарях причаїлися німецькі танки, гармати. Чує, як по бетонці натужно гуркочуть тягачі, автомобілі із закритими кузовами, в яких сиділи солдати Гітлера, А на заході ще світило сонце. Сонце останнього мирного дня.

«Цікаво, яке було почуття, а може, й передчуття, у радянського прикордонника, що стояв у наряді ввечері та вночі 21 червня 1941 року?» — подумав Тимофій. Ні, не просто подумав, це був крик душі Махонька-воїна, котрий зустрівся з фашистами в бою того ж літа сорок першого...

Велике червоне сонце вже торкалося верховіття дерев на братній польській землі. Махоньок змалечку любив дивитися, як сходить і заходить сонце. Він зовсім не знав материнської ласки, бо мама померла, коли Тимошеві було два роки, а в неповних тринадцять помер батько. Хлопчик вважав сонце найріднішим з усього, що було на світі. З сонцем Тиміш подумки розмовляв, ділився радощами й печалями. І саме ввечері, а не вдень, бо ввечері сонце було близько до борів, полів і не було сліпучим для очей, а лагідним, тихим.

Ось і тепер у задумливих, глибоких під чорними широкими бровами карих очах Махонька відсвіт променів сонця і добросердя, па що Тимофій Андрійович багатий, як людина, котра немало пережила й вистраждала, з малих літ залишившись сиротою. Він дивився на сонце лагідно, мов на рідну неньку. Зморшки на високому чолі геть розрівнялися. Смагляве обличчя стало зовсім моложавим, постать ще стрункішою, хоч йому вже п'ятдесят три роки.

На березі біля кордону закувала зозуля. А перед сцима Тимофія Махонька стояли давні його друзі з Середино-Будського райкому комсомолу на Сумщині. Це вони вивели сироту на життєву дорогу, допомогли Тимошеві закінчити сім класів. Райкомівці кунували йому підручники, одяг. Після семирічки Тимоша послали піонервожатим у Гаврилову Слободу. Хлопець працював і заочно вчився у педтехникумі. Потім Тимофій вступив до Серпуховського педагогічного інституту.

Під містом Белим у Білорусії лейтенант Махоньок командував розвідкою 542-го артилерійського полку. На ловця, кажуть, і звір біжить. На польовій дорозі Махоньок з чотирма червоноармійцями побачив п'ять німецьких танкеток. За танкетками погуркували тягачі з гарматами. Можна було б послати одного з бійців в артдивізіон, щоб гарматі приготувалися як слід зустріти ворожу колону. Але був інший вихід: самим прийняти бій.

На польовій дорозі з'явилося стільки німецьких танкеток, скільки було бійців у групі Махонька. Краще б, звичайно, пропустити їх, відповзти в жито, і тоді танкетки, пройшовши далі, потраплять під нищівний вогонь радянських артилеристів. Треба тільки попередити своїх...

З-під насунутих на самі брови касок бійці запитливо дивляться на Тимофія.

— Товаришу командир! Що робити? — врешті нетерпляче запитав один червоноармієць.

— Нас п'ятеро, і танкеток п'ять, — докинув інший.

— А за ними гармати на тягачах, — мовив третій.

Махоньок витер рукою спітніле чоло. На місці червоноармійців він запитав би те ж саме. Але командиром був він! Бійці діятимуть так, як він вирішить. І в цю хвилину Тимофій уперше збагнув, як багато значить у житті людини почуття відповідальності за себе особисто й за своїх товаришів. Відповідальність перед власним сумлінням, перед полком, який відрядив його в розвідку. Відповідальність перед усією Батьківщиною й народом, що послали його на військову службу, на війну...

— Приготувати гранати і пляшки із запалювальною сумішшю, — звелів Махоньок.

Хто сказав, що фашистів не можна перемогти, навіть коли вони на танках? Нащо пропускати їх далі, не зробивши ось на цьому рубежі все, щоб зупинити ворога? Підставляти під вогонь інших бійців...

До танкеток було ще метрів триста. Махоньок глянув на товаришів. Ті хвилювалися. Він дістав з ранця кілька сухарів, роздав бійцям.

— Ще є час. На голодний шлунок багато не навоюєш, — сказав, намагаючись бути спокійним.

І командир, і бійці розуміли, що ніхто з них не встигне з'їсти сухаря, поки підійдуть танкетки. Та й не до того зараз. Важливо інше: їхній командир сухарями й словами геть відігнав ту мару, що тяжіла над кожним і яка звалася страхом.

Бійці переморгувались і косували на свого лейтенанта

з-лід пасунутих на самі брови зелених касок. Вони теж почували відповідальність за доручену їм бойову справу. А це вже багато на війні!

— Підвечеряли? — спитав Махоньок. — А тепер я поповзу до головної танкетки. А ви жбурляйте гранати в інші машини.

І він поповз кюветом назустріч сталій потворі. «А може, хай би йшли далі своєю дорогою? Там би їх зустріли наші гармаші!» Та це було останнє вагання Тимофія Махонька в ці до краю напружені хвилини. Однаково танкетки й танкістів треба комусь знищувати. То чому це робитиме хтось інший, а не він особисто? «Кріпись, Тимоше! У житті ще доведеться долати не такі перешкоди...»

Махоньок почекав, поки танкетка порівнялася з ним, підвівся і жбурнув гранату під гусеницю. Граната ще не вибухнула, як він кинув пляшку з запалювальною сумішшю. Прогримів вибух, і... машина спалахнула. Одразу вибухнули ще дві гранати. Пляшки до тих танкеток не долетіли. Але й гранатного удару було досить, щоб танкетки зупинилися. Ворожі танкісти почали похапцем вилазити з машин. Та по них уже стріляли з карабінів бійці. Дві танкетки повернули назад, стріляючи з кулеметів. За ними втікали танкісти з підбитих машин.

За танкетками повернула й колона тягачів з гарматами, не пройшовши цього разу до міста Белого.

...Кувала в рисновітих берізках на польській стороні зозуля. А Махонькові вчувались постріли гармат на далеких за часом, але незабутніх фронтах... Смоленськ. Ярцево. Форсування у липні 1944 року Березини і взяття міста Борисова. Переправа була неподалік від горбків, на яких уже поросли столітні сосни. То могили наполеонівських завойовників.

Дороги війни. Дороги визволення. Вже липень 1944-го...

Одного разу на КП прибув командуючий 3-м Білоруським фронтом генерал армії Черняхівський. Він звернувся до майора Махонька, щоб той показав йому через стереотрубу передній край. Командуючий довго дивився і щось занотовував, а його супутник, теж генерал, здивовано вигукнув:

— Товаришу майор? Невже ви показуєте наш передній край, а не ворожий? Щось тут не те, — скептично похитав головою.

— Чому не те? — зауважив генерал Черняхівський. — Майор краще нас знає, де в нього передній край. А против-

ника видно тому, що їхні окопи на відстані кидка гранати від наших. Розвідникам треба вірити.

...Фортеця Лютцен у Пруссії, з підземелля якої визволили багато радянських військовополонених. Не встигли врятувати лише генерала Карбишева. Гестапівці поквапились вивести Карбишева на захід. Потім Хайльсберг. Кенігсберг... Важкі, але переможні бої.

Якось Тимофій Махоньок потрапив під обстріл гармати, калібр снарядів якої був 210 міліметрів. Офіцери-артрозвідники не попали під пряме влучання, але вибухова хвиля і здійнята гора землі таки дістали їх в окопі. Трьох було вбито, а Махонька так засипало землею, що, доки його відконали, із штабу дивізії написали на нього «похоронну». Та й хто міг подумати, що можна залишитися живим після вибуху такого снаряда! І все ж майор вижив. Вижив і вірив, що житиме, бо після такого снаряда ніякі кулі, жодні осколки йому вже були не страшні. Вижив, бо дуже хотів добити фашистського звіра. Вижив майор Махоньок, повернувся з боїв і походів, нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки, багатьма медалями. Сім грамот-подяк від Верховного Головнокомандуючого одержав він за визвольний похід на Смоленщині, у Білорусії, Литві і за штурм пруських міст-фортець...

Розмірено й тихо кувала зозуля. Махоньок все ще думав і про кордони, і про життєві дороги, бо не можна не мріяти, не згадувати у такий тихий травневий вечір...

До секретаря райкому партії Тимофія Махонька під'їхав «Москвич». Дверцята кабіни відчинились, і з автомобіля вийшов кремезний, у плащі, з обвітраним добродушним обличчям чоловік років сорока, подав руку Махонькові.

— Добровечір, Тимофію Андрійовичу. Чув, що ви мене розшукуєте... Та я, мов той Фігаро, то тут, то там. Їздив до лікарні, забирав додому нашого Григорія Федосійовича.

— Назаров уже повернувся? А я лікарям дзвонив, щоб вони не поспішали його виписувати,— сказав Махоньок, потискуючи руку агрономові.

— Хіба такий влечить? Каже: «Буду і вдома на водах, на дієті, аби тільки в полі»,— відповів агроном.

— Що ваш голова, що ви самі, Богдане Івановичу,— один одного варті! — не без захоплення мовив секретар райкому.

Махоньок дуже поважав агронома колгоспу імені Горького Богдана Воєводу і голову артілі Григорія Назарова,

Обидва з вищою сільськогосподарською освітою, ведуть наукову роботу в своєму господарстві. Назаров закінчує аспірантуру і дисертацію, має праці з питань ефективності вирощування цукрових буряків. А Воевода кілька років тому заклав сортовипробувальні ділянки пшениці, ячменю, гороху, вивчив особливості цінної кормової культури кольрабі і з успіхом здобув учений ступінь кандидата сільськогосподарських наук. Богдан Воевода безмірно закоханий у землю і свою працю. Наукові проблеми, які він вирішує у своєму колгоспі, зацікавили навіть столичний науково-дослідний інститут. Але агроном не хоче кидати рідний район, і тому по науку їздять у колгосп імені Горького. Їздять і з столиці, і з сусідніх районів Львівської та Волинської областей. Колгоспники навчилися вирощувати по 400—500 центнерів цукрових буряків з гектара, а на землях, які після війни не давали й по 12 центнерів зерна, збирають до 30 центнерів.

Та Воевода й Назаров не лише фахівці, не просто сільські інтелігенти. Воеводу вже не раз обирали секретарем колгоспної парторганізації, а Назаров — член обласного комітету партії, пропагандист.

— Тимофію Андрійовичу, — звернувся Воевода до секретаря райкому, — ми вже підготували до партзборів питання про виховання кадрів: Григорій Федосійович повернувся, і збори проведемо на тому тижні.

— Я неодмінно буду на ваших зборах, Богдане Івановичу, — відповів Махоньок. — А бачити вас хотів ще зранку. Минулої ночі подекуди були приморозки. Боюся за буряки. Не витримають такі тендітні рослини приморозку на ґрунті. Що робити?

Воевода показав кудись рукою.

— Чуєте? То гудуть трактори на нашій плантації. Рихлимо міжряддя буряків.

— Земля суха, грудки землі можуть привалити молоді бурячки, і вони не піднімуться, — висловив побоювання Махоньок.

— Треба рихлити бритвами, долотами. І до вологого ґрунту. Потім ми підживимо аміачною водою, гноївкою. Виживе бурячок, — весело підморгнув Воевода.

— Дякую, Богдане Івановичу. Для цього я вас і розшукував.

Робочий день першого секретаря Сокальського райкому КП України Тимофія Махонька розпочався рано-вранці. Він побував на тваринницькій фермі, а потім мав вирішити

складне питання на заводі хімволокна. Завод не викопує виробничого плану. Директор заводу, головний інженер і секретар парткому причини відставання пояснюють кожен по-своєму, і кожен по-своєму має рацію. Секретар уважно вислухав їх. У деяких питаннях керівники підприємства були одностайні: заважає плинність кадрів серед безпосередніх керівників технологічного процесу.

— Вам, товариші, треба серйозніше працювати з майстрами, технологами, від яких дуже багато залежить,— висловив свою думку з цього приводу секретар райкому, приїхавши на завод,— не треба, кажучи образно, грюкати кулаком по столу. Ці слова я почув більше двадцяти років тому, як працював інструктором політвідділу Львівської залізниці, почув од Стукалова Олександра Миколайовича, старого більшовика, лєнінградця. «Коли грюкаєш по столу,— казав тодішній секретар райкому Стукалов,— то здіймається пилюка, і за нею не видно людини, з якою розмовляєш. Не поспішай робити висновки під гарячу руку. Нехай осяде пил. Приймай рішення завтра вранці...» Стукалов мав такт педагога. Для нього головним було виховати людину, а не приголомшити її стягненнями. У партком повинні приходити за порадою, наукою, коли хочете, за напрямком, яким доведеться виходити на правильну дорогу як на виробництві, так і в житті. Ви звільнили начальника зміни через його помилку. Але ж це була тільки помилка. Ви не повірили в людину, хоч вона й хотіла працювати. Якщо так і далі будемо ставитися до технічних працівників, то плану не виконаємо. Ми — комуністи і повинні підходити до людей не формально, а по суті...

Махоньок говорив повільно, наче давав час на те, щоб осмислили його думки.

— Ви казали, що дехто із спеціалістів не зважає на думку більшості. А знаєте, не завжди думка більшості, надто ж у питаннях техніки, виробництва, правильніша за думку меншості. Все це треба розглядати у кожному конкретному випадку...

— Цілком справедливо,— погодився головний інженер.

— Я б вам ось що порадив,— вів далі Махоньок.— Треба, щоб у нічну зміну пішли на деякий час ви самі. Працюйте з людьми, вдихніть у них упевненість, віру в їхні сили і почуття відповідальності. Без цього не може бути справжньої роботи...

Без віри в товаришів, без почуття відповідальності не може бути справжньої роботи... Директор заводу, секретар парткому, головний інженер — люди різного віку, різних характерів, і ще зранку в них були різні погляди на причини відставання заводу. Та всі троє — комуністи, і тому вони щиро намагалися знайти істину. І знайшли її в полеміці, у спокійній розмові з секретарем райкому, коли кожен міг вислухати іншого до кінця.

Перемогли розсудливість, об'єктивність, повага до товариша й почуття відповідальності за загальну справу.

У колгоспі «Дружба» планується побудувати міжколгоспний льонозавод. Приїхали спеціалісти з проектами, і в кабінеті голови колгоспу Михайла Микитовича Федотова відбулося обговорення цих проектів. Деякі пункти плану не сподобались голові колгоспу та секретареві парткому. Спеціалісти наполягали на тому, що такий проект можна прийняти, а окремі його деталі буде виправлено в ході будівництва льонозаводу.

— Ні, товариші, так не піде, — заперечив Махоньок. — Краще сім раз відміряти, потім одрізати. Будуємо ж завод на десятиріччя, і треба врахувати вже тепер, що колись доведеться збільшувати його потужність. Ще раз подумайте, осмисліть усі вузли проекту, а потім подавайте. Плануйте так, щоб не переробляти.

Агрохімлабораторія знаходиться за Бугом, на захід від райцентру. Секретар райкому частенько навідується туди.

Якось завідуючий лабораторією Валерій Засядько у відповідь на запитання про те, як іде робота, сказав:

— Люди зайняті буряками, кукурудзою і невчасно надсилають зразки ґрунтів.

З лабораторії Махоньок поспішив до новозбудованого комбізаводу. Хотілося швидше довідатись, як там ідуть роботи. Цех великий, просторий, потужністю до двохсот тонн на добу. Незабаром закінчать будувати склад трав'яного борошна.

— Скоро? — запитав у робітників.

— Уже скоро, товаришу секретар.

Махоньок і сам бачив, що за кілька днів їхній комбікормовий цех, який можна зрівняти з заводом, розпочне видавати продукцію. Він дивився на агрегати, на підлогу, де поралися робітники, і згадував, як його «відчитували» в обласних установах за те, що в Сокалі зволікають з будівництвом комбікормового заводу при агрохімлабораторії.

Та Тимофій Махоньок не поступався. «Доки не буде пристойного проекту, не будуватимемо»,— казав він. «А план, а інтереси колгоспів?»— питали його. «Саме про інтереси тваринницьких ферм я й думав. І не лише про сьогоднішнє поголів'я, а й про те, що буде на кінець п'ятирічки і через десять років. Інших переконань у мене нема. Ми шукаємо проект з перспективою на майбутнє».

Немало Махоньок наслухався докорів за оте «зволікання» і не здався. Пристойний проект заводу з урахуванням розвитку поголів'я худоби на десятиріччя було знайдено. За нього секретар ухопився гаряче й заналив ним людей. І ось уже цех комбікормів вступає до ладу, він забезпечить калорійними кормами все громадське поголів'я худоби і птиці в районі.

...Тимофій Махоньок і Богдан Воевода обернулися обличчям на схід, куди простелилися ниви й переліски рідного району, а ще далі, в безмежжя, за обрії,— простори Батьківщини. Останні промені сонця м'яко освітлювали буйно-зелені крони каштанів у Сокалі і височенні заводські димарі, що сягали в надвечірнє небо. Вікна на верхніх поверхах корпусів заводу хімволокна і на будинках робітничого селища віддзеркалювали червоне світло аж на польську землю, звідки сонце посилало промені, мов щирий привіт радянській землі.

Під'їхало ще одне авто. З нього вийшов голова колгоспу імені Горького Назаров, худорлявий, з блідим від недавньої хвороби обличчям.

— З поверненням, Григорію Федосійовичу,— привітався Махоньок, обійнявши Назарова за плечі.— Як себе почуваєте після лікарні?

— Робота, поле, дисертація — найкращі ліки,— усміхнувся Назаров.— Думаю взяти зобов'язання: не скоро потрапити знову до лікарні.

— Цілком прогресивний намір,— погодився Махоньок і теж усміхнувся, бо радий бачити в доброму настрої свого побратима по праці.

— Тепер і мені легше буде,— сказав Богдан Воевода. Він пішов до щойно прибулої машини, взяв звідти літне пальто і накинув його на плечі Григорію Назарову.

— Трохи зимно для травня. Зобов'язання не потрапляти в лікарню — одне діло, але берегтися треба... Правильно, товаришу студент? — звернувся Воевода до слухача Вищої партійної школи Петра Сусола, який приїхав разом з головою колгоспу.

— Ваша правда, Богдане Івановичу, — відповів Сусол і потиснув руку секретареві райкому. — Хотів вас бачити, Тимофію Андрійовичу. Незабаром практика кінчається...

— Будь ласка. Зараз ми поїдемо на радіоперекличку в «Сільгосптехніку». Сідайте, — запропонував Махоньок.

Машини одна за одною розвернулися від державного кордону і покотили в напрямку Сокаля.

— З якими враженнями поїдете від нас до Києва? — запитав Махоньок слухача партшколи.

— Якщо відповіді коротко, то я ніби підріс за ці три тижні на вершок чи й два, — жартівливо відповів Сусол. — Подобаються мені в колгоспі імені Горького люди. Подобається, як ведеться господарство, як розділено обов'язки у членів партбюро й комуністів. А ось те, що доярки знають лише свої зобов'язання і мало знають про завдання ферми, колгоспу в цілому — це вже недолік, — казав Петро.

Махоньок крізь вікно кабінки оглядав місцевість. Вдалині бовваніли копри вугільного Червонограда, куди із Сокаля й навколишніх колгоспів їздить чимало робітників. На волинській стороні, за Бугом, теж височіли піраміди териконів. Деякі з них диміли, неначе вулкани.

— Ще я помітив у деяких колгоспах, що окремі бригади взяли на себе підвищені зобов'язання, а додаткової бази під ці зобов'язання у них немає, — з молодечим запалом оповідав Сусол.

— Правильно підмітили, — погодився секретар райкому. — Це добре, коли якась бригада в однакових ґрунтово-кліматичних умовах бере на себе підвищені зобов'язання. Завдання ж правління колгоспу — забезпечити цю бригаду більшою кількістю добрив, кращими матеріально-технічними засобами. Тож і виходить, що не лише бригада покладає на себе певні зобов'язання, а й правління артїлі має свої обов'язки перед даною бригадою. І ці обов'язки, як одних, так і других, мають бути визначені в бюлетенях соціалістичного змагання.

— Але ж можуть бути нарікання з боку тих, котрі взяли нижчі зобов'язання — мовляв, іншим дають більше, — заперечив Сусол.

— Нехай. Ми повинні стимулювати вищі зобов'язання, бо колгоспи для того й існують, щоб випускати більше продукції, — відповів Махоньок. — Колективи й окремі трудівники повинні бути зацікавлені у вищих зобов'язаннях, адже від цього залежить обсяг матеріально-технічної допомоги їм,

Помовчали. Було чутно тільки роботу двигуна: «газик» саме долав крутий узвіз.

— В останніх своїх працях Ленін висловлював думку, що головний смисл нашої роботи — роз'яснення людям їхньої суспільної функції, — додав Махоньок. — Людина в суспільстві! Отже, вся увага у партійній роботі — вихованню людини. Донести до людини ідеї партії. Задумане партією мусить глибоко знати той, хто втілює у життя оті накреслення. Тільки осмислений, титанічний труд може підняти економічну могутність держави на найвищий щабель. Осмислений. Титанічний... — повільно повторив Тимофій Махоньок і глянув на Петра. — Що ще цікавого повезете з колгоспу в партійну школу?

— Дуже добре, що в колгоспі імені Горького кожен провідний спеціаліст на своєму місці.

— Аякже, за це й боремося. Якщо спеціалісти займаються заготівлею добрив і запасних частин для тракторів і комбайнів, розпоршують свою увагу, то це означає, що там нечітко визначено обов'язки. Це ненормальне явище. Справжній порядок і найбільший ефект буде там, де кожний працівник з повною віддачею займатиметься тим, чим йому належить. І питати з кожного треба за ту ділянку, яку доручено йому.

— Добре й те, — знову озвався Сусол, — що на фермі в колгоспі імені Горького застосовують технічне доїння корів. Але пасовиська нема, то хіба корова може стояти без руху, без розминки тижні й місяці і давати нормально молоко?

— Бачу, ви за те, щоб корови робили фіззарядку? — засміявся Махоньок. — На Сокальщині сімнадцять тисяч корів лише в колгоспах і радгоспах. Пустити таку череду на пашу, то вона за три дні об'їсть увесь район... Корови можуть стояти без розминки і давати молоко. Все залежить від кормів, від того, скільки протеїну в кормах. Потрібні й культурні пасовиська, і корм у жолобах... У вас, Петре, скоро випускні екзамени. То хай щастить вам і на іспитах, і на роботі, — щиро побажав Махоньок. — Спостерігайте. Учїться у людей. Навчайте їх тому, чого вони ще не знають.

...У червоному кутку, де була встановлена рація, на стіні висіла велика карта — план району. За довгим, накритим червоною скатертиною столом сидів голова райвиконкому Василь Іванович Гонтаренко, фронтний побратим Тимофія Махонька.

Поряд з головою райвиконкому схилився над розгорненим блокнотом Михайло Дмитрович Гамерський, другий секретар райкому партії. Гамерському за тридцять. Вдачі він спокійної, як і перший секретар, принаймні зовні спокійний, спостережливий і вдумливий. Якщо Гамерський і підказує комусь, то одним-двома словами. Може ці слова написати на папері або подати якийсь знак товаришеві, котрий виступає і щось забув сказати.

Наймолодшим серед працівників «штабу», які зійшлися до радіорубки, був начальник управління сільського господарства району Віталій Михайлович Кравець. Засмаглий, з руським кучерявим волоссям, меткий у рухах, темпераментний, він щойно повернувся з колгоспу і одразу поспішив сюди, у «Сільгосптехніку» на радіоперекличку.

Познайомившись із зведенням про хід робіт, Віталій Кравець розпочав радіоперекличку. Голос у нього чіткий, суворий не по літах. Але суворість та продиктована досконалим знанням свого району, людей, завдань. Кравець вів радіопереклик, пеначе генерал на командному пункті. Суворість у голосі, вимогливість геть-зовсім виключала бодай натяк на грубість, педовагу до тих, котрі сьогодні в чомусь відстали, у чомусь помилилися.

Слухаючи молодого Кравця, Махоньок долонею ховав усмішку.

— Я Саратов... Я Саратов...— раптом пролунало в репродукторі.

— Який Саратов? — здивувався Віталій Кравець.— Я розмовляю з колгоспом імені Лопатіна.

— Саратов на Волзі! — владно повторив дівочий голос у шумливому ефірі.— А ви хто?

— А ми... Сокаль на Бузі,— відповів трохи спантеличено Кравець.

— Ого! Так ви на західному кордоні! — пролунав здивований голос дівчини.— Тепер я зрозуміла, чому ваш колгосп називається імені Лопатіна... Привіт вам, товариші, і прикордонникам! Поздоровте їх зі святом прикордонників!

— Дякую! А яка у вас погода? Ми тут побоюємося приморозків,— щиро признався Віталій Кравець.

— У нас тепло.

Дівочий голос з далекого Саратова змовк, і в червоному кутку запанувала пауза. Всі були вражені несподіваним вторгненням в ефір радистки з Волги. А в Тимофія Махонька від хвилювання аж тьохнуло серце. Годину тому,

стоячи на кордоні і дивлячись на сонце, що занурювалося у поля сусідньої країни, він саме й думав про неосяжність своєї Батьківщини. І ось тепер дівочий голос із Саратова!

Потім мікрофон узяв голова райвиконкому Василь Гон-таренко, по-господарському він вимагав і підказував, що, на його думку, треба робити зараз рільникам колгоспів «Прикордонник», імені Калініна. Йому відповідали з колгоспів.

Махоньок уважно слухав товаришів, які говорили тут і по той бік стін червоного кутка, у колгоспах. Свій виступ він розпочне з того, що передасть керівникам рекомендації кандидата сільськогосподарських наук, агронома Богдана Воеводи по врятуванню від холодів посівів цукрових буряків, попередить, щоб з колгоспів одвезли зразки ґрунтів до агрохімлабораторії...

Понад чверть віку Тимофій Махоньок на партійній роботі. Львів, Стрий, Броди і Сокаль — його трудові рубежі, школа життя. Махоньок завжди думав, працюючи, про прийдешній день у господарстві і в житті людей. Його погляд ще зупинився на другому секретареві райкому партії Гамерському. Махоньок щиро радий, що в молодому товаришеві бачить уже сьогодні розсудливого, скромного, працьовитого партійного керівника. Як добре, коли поруч люди, з котрими під силу будь-яке завдання, люди, яким віриш і які відповідають тобі такою ж довірою.

На небі одна по одній засвічувалися зорі. На зеленій затишній вулиці пахло розквітлим бузком. Крислаті каштани з білими звихреними квітами здавалися у півтемряві надміру густими й таємничими. Дихалося легко, на повні груди.

Секретар райкому повертався додому.

— Завтра вранці, — сказав, звертаючись до мене, — до нас приїздить велика делегація з районів Львівщини. Хочуть закупити в нас шлемінний молодняк. Так що розмова буде серйозна, бо нам не дуже хочеться продавати теличок. Треба в районі збільшити поголів'я корів і надій молока...

Вдома Тимофій Андрійовича чекала дружина Олена Василівна. Вона повернулася з роботи (працює старшим інженером по праці й нормуванню у шахтарському Червонограді), повернулася недавно: у них були партійні збори. Тож вечерю готували разом. Чоловік начистив картоплі і, поки вона звариться, сів за письмовий стіл.

— Оце мої щоденники, — показав на купу товстих зошитів. — Уже років десять веду. — Усміхнувся й додав: —

Ціла скирта блокнотів. Коли приїздить з армії у відпустку син Микола, то завжди читає мої нотатки. Казав: коли прочитав їх, то здалося, що й не був так довго відірваний від батькових турбот...

— Уявляю, яку цінність можуть мати ваші записи,— сказав я.— Мабуть, уже не один журналіст простягав руку до них.

— Вгадали. Як повечеряємо, я децю запишу з пройденого за минулий день.

— З пройденого...— повторив я, замислившись.

— Так. Я люблю це слово, бо воно бойовитіше, аніж «із прожитого». «Іти» рідніше поняттю «боротися». Ми — комуністи і життя собі не мислимо без боротьби. Боротися, іти вперед — значить, жити!

— Вечера вже готова. Прошу до столу,— запросила Олена Василівна.

Я глянув на усміхнені, добрі обличчя подружжя Махоньків і заштав:

— Де вперше ви зустрілися?

— На фронті,— відповіла Олена Василівна.— Я телефоністкою була в артилерійській розвідці. На війні й зустрілися, і покохалися.

Я дивився на лагідно-задумливе обличчя Махонька, на чоло, над яким здіймався вихор темного волосся, і мені здалося, що цю людину знаю вже давно. Може, тому, що на війні ми обидва були в розвідці. Може, що з такими секретарями, як він, я вчився колись у Вищій партійній школі, зустрічав їх у багатьох районах: на будовах, на заводах. Багато спільного в Тимофія Махонька з тими, гарними людьми — невтомними і невсипущими партійними секретарями. І разом з тим у Махонька я відкрив для себе щось нове і дуже важливе в характері нашого сучасника.

— Ти повіриш, Оленко! — раптом звернувся він до дружини.— Розмовляємо ми по радіо, і раптом голос дівчини з Волги, з Саратовської області. «Привіт вам, товариші на Західному Бугу! Привіт прикордонникам застави імені Лопатіна!..» Правда, здорово?..

— Здорово! І гордісно! — сказала дружина.— Не лише на війні, а й у когоспах радіо он як знадобилося...

Я все ще дивився замислено на Махонька, і мені вчувався голос дівчини з Саратова і постріли перших годин війни на заставі лейтенанта Лопатіна. Сорок три плити лежить нині на заставі біля обеліска. Сорок три прикордонники тримали фашистську орду, тримали до остан-

нього подиху останнього червоноармійця. Знову постала в моїй уязі зустріч лейтенанта Махонька з ворожими танкетками. Молодий Тимофій пищить головну машину... Нині, з висоти десятиліть, пройдених країною та її людьми після грізного літа сорок першого року, виразно видно: саме тому, що прикордонники-лопативці до останнього стримували наступ самовпевненої від переможних походів по Європі гітлерівської орди, саме тому, що того ж літа Тимофій Махоньок знищував ворожі танки і так само мужньо билися мільйони солдатів Країни Рад, і стала можливою велика Перемога в сорок п'ятому і успіхи на всіх рубежах життя від прикордонної застави до бурякової плантації та космосу в наступні десятиріччя нашої великої історії.

Сорокаріччя Перемоги у Великій Вітчизняній війні солдат і колишній секретар райкому партії Тимофій Махоньок відзначив не спогадами про бойове і трудове минуле, а розповіддю про внесок трудящих Львівської області у Фонд миру. Секретар обласного комітету захисту миру Махоньок Тимофій Андрійович у Дель Перемоги приймав делегацію українських канадців і групу туристів з Федеративної Республіки Німеччини.

Розповідав він колишнім переселенцям з Західної України приязно і щиро, одразу ж зрозумівши, що в багатьох уже літніх канадців-українців серце наповнене тугою за рідною землею, а очі сяють гордістю за свій рідний край, що за роки Радянської влади досяг високих вершин в економічному, культурному й соціальному житті. Все це гості з Канади бачили своїми очима у селах і містах Тернопільщини та Львівщини.

З іншою делегацією розмова була стриманою, без емоцій, бо в очах деяких німців із ФРН Махоньок відчув ще неприязнь, ніби саме з цими німцями він зустрічався на полі бою у Білорусії чи і в самій Німеччині.

— Ви хотіли цілковитого знищення Німеччини,— таки не витримав один, уже досить літній турист.— Та не вишло у вас до кінця.

— Помиляєтесь, напе. Ще не минуло й року, як почалася війна, а наш Верховний Головнокомандуючий сказав, що гітлери приходять і відходять, а Німеччина, народ німецький залишаються. Ми воювали не проти німецького народу, а проти банди Гітлера, проти фашизму, який розпалив вогнище війни в Європі. А Гітлер воював за знищення і нашої країни, і радянських народів, особливо

слов'ян — росіян, українців, білорусів. У супротивних арміях були різні цілі на війні. Перемогла Червона Армія, бо її війна була справедлива — в ім'я торжества миру в Європі і в усьому світі!

МОРЯЦЬКА ВІРНИСТЬ

ЛЕБІДЬ ЯШКО ПОВЕРНУВСЯ У СВІЙ ПІДРОЗДІЛ

Суботній день видався теплий, сонячний, хоч за календарем був уже третій місяць осені.

Крани у порту непорушно застигли у синяві неба. Гілки пірамідальних тополь, платанів, білих акацій з покрученими стовбурами не поворухнуться. І здається, немов широкий Дунай теж зупинив свій плин, щоб бути солідарним у цю годину з безвітр'ям і полуденною тишею.

За сотню кроків від берега, в тіні акацій, нове приміщення. Тут канцелярія, Ленінська кімната, кубрики й камбуз підрозділу прикордонних катерів. У середині подвір'я великим по колу дзеркалом виблискує водяна глибінь басейну. У басейні, обкладеному синьо-білим (під кольори військово-морського прапора) кахлем, два лебеді: один — велет з червонястим дзьобом і величавою головою на довгій і гнучкій шиї, другий — невеликий, дзьоб у нього коричнюватий, а оперення ще не зовсім відбілене — сірувате. Цей другий — молодий лебідь.

Дівчинка років восьми годувала гордих птахів, а біля її ніг бавилися двоє кошенят, мабуть, як і лебеді, приписані на харч до камбузу моряків-прикордонників. На землі лежав ранець дівчинки з книгами. Вона помітила, що я подивився на ранець, і сказала:

— Я із школи. Прибігла до лебедів. Оленкою мене звали. А отого великого лебедя — Яшком. — Дівчинка кинула крихти хліба у басейн і крикнула погрозливо: — Яшко! Не чідай молодого лебедя! Віп же, як і ти, не полетів на чужий берег Дунаю, а вернувся у свою частину.

Мені важко було зрозуміти зміст тільки що говореного донькою командира підрозділів сторожових катерів, і я перепитав, усміхаючись:

— Лебідь Яшко повернувся у свій підрозділ?

— Так! — вневпено відповіла першокласниця. — Яшко віддалий морякам. Тому й повернувся, а не полетів разом з дикими лебедями.

Оленка ще посварилася на Яшка, який, хоч і свідомий, і патріот своєї частини, але хліб, адресований молодому лебедю, перехоплював. Ще школярка «розмовляла» з птахами, а потім пішла до свого татка.

До басейну підійшли два мічмани в пілотках з «кравками». Хлопці стрункі, підтягнуті. Їхні м'язи вигравали навіть під одягом. Чорнявий, з швидкими, трохи примурженими очима, які світилися вуглинками, з трішечки широкими вилицями — Риф Ахмедьянов. Русявий, з привітними карими очима — Володимир Коваленко. Думка продовжити службу у них визріла не відразу. Спершу вони пішли в запас, поїхали в рідні місця: Риф Ахмедьянов — у Башкирію, Володимир Коваленко — до Києва. Та згодом обидва, неначе домовилися, повернулись у рідну частину. Їх покликав кордон, Дунай, Чорне море, без чого вони вже не могли знайти себе у житті.

— Морський привіт, Яшко! — весело крикнув Коваленко до лебедя-велета. — У мене сьогодні день народження. Будемо відзначати. Тож приніс і тобі святковий обід, — мічман розстелив край басейну папір, в який була загорнута каша. — Спеціально для вас, лебедів, приготував відомий на всьому Чорноморському флоті і в прикордонників кок Серьожа Храмков, — жартував і далі мічман. — О, ти, Яшко, здається, захотів ще й ситра або шампанського. Не положено ні нам, ні тобі.

— Та й базікало ж ти, Володю! — кинув упівголоса мічман Ахмедьянов. Яшко неначе зрозумів слова мічмана й рішуче загриб лівою лапою воду. Величаво причалив до берега басейну і заходився їсти «святковий обід» з рук мічмана. Підплив і лебідь-підліток. Яшко прогнав його. Та за півхвилини неначе переглянув свою зверхню поведінку і підпустив «салагу» до трапези.

— Так би й раніше. Вам треба подружитися, — похвалив птахів Ахмедьянов. — Ви ж обидва молодці.

Мічмани перемовлялися з птахами мовою першокласниці Оленки Олешко, і це було щиро, природно, просто і красиво, оскільки ці стосунки утверджували єдність людини, птахів, великої ріки, яка несла свої води з далекої Західної Німеччини сюди, в Чорне море і до якої від басейну тільки сто кроків.

На Дунаї часто сідають дикі гуси й лебеді. Сідають зграями. Перепочивають чи просто зупиняються, щоб попрощатися з радянським берегом, і летять далі за своїми маршрутами. Нещодавно така зграя сіла біля самісінького північного берега Дунаю. Лебеді в басейні захвилю-

валися, всім єством відчувши свою рідню. Тоді в басейні було четверо лебедів. Та ось зграя, що сіла коло берега, розгорнувши могутні крила, розігналася по дунайській гладіні і піднялась над причалом, над портовими крацями в голубу височінь. Піднялися й четверо лебедів, що жили в моряків-прикордонників, у басейні. Всі, хто був тоді на території підрозділу, небігли до річки і загукали:

— Яшко, Яшко! Куди ж ти? Яшко, повернися!

Та Яшко з трьома птахами вже приєднався до зграї, разом вже пересікли лінію фарватера, а значить, і державний-кордон.

— Яшко! — на весь голос гукнув і Ахмедьянов.

І диво! Птах почув цей клич, повільно став розвертатися, як білий повітряний лайнер, і полетів назад, до моряків, у свою частину. Звичайно лебеді сідають на воду. В басейні надто мала площа для посадки. Довелось сісти на асфальт. Відгодованому «святковими обідами» птахові сідати на брук — все одно що літакові сісти на «череву» з увібраним шасі. Яшко одчайдушно «гальмував», щоб якось пом'якшити приземлення. Люди геть розступилися, даючи дорогу лебедю. Ще мить, друга, і... Яшко приземлився, проїхавши, висловлюючись мовою моряків, «на кормі» метрів зо три по асфальту. Услід за Яшком прилетів і молодий лебідь.

До басейну прийшов кок Храмцов, приніс лебедям каші. Мічмани Ахмедьянов і Коваленко перезирнулися і хитрувато всміхались.

— Ти не так посолив кашу, як тоді, під час шторму на сторожовику? — запитав удавано серйозним тоном Ахмедьянов.

— Сергію, розкажи письменникові, як шторм висвятив тебе в кока, — сказав Коваленко, звернувшись до Храмцова.

— А чому ж, можна, — погодився матрос.

— То й розкажіть, — попросив я морського кухаря.

Храмцов поклав загорнуту в папір кашу на обвід басейну і став розповідати:

— Я служив коком на прикордонному сторожовому кораблі. Та ось біда: не ладилося в мене з приготуванням їжі. А це ж головне, що від мене вимагалось. Від своїх товаришів я не приховував, що служба кухаря мене гнітить, не до душі вона мені. Не кожному дано на службі, щоб від його праці, його старання залежав настрій усіх до одного членів екіпажу корабля. Не кожному судилося й пережити почуття образи, гіркоти, коли його співслу-

живець іде з їдальні мовчазний, а то ще й зі скривленим від невдоволення обличчям. Тоді я ще не знав, що це така доля кожного кока-повака. Та ось я навчився готувати їжу, звик до своєї спеціальності. Осінь на Чорному морі не така сувора, як на Балтиці, однак шторми трапляються. З розповідей старших товаришів я добре знав, що не бувало на кораблі випадку, коли б кок не зміг приготувати обід за будь-якої погоди, навіть у шторм. Хай півнорма, решта розлілеться, та обіди були вчасно. Потрапив і я у таку ситуацію, як півень у борщ. Детально розповідати не буду, та коли підраховали втрати, виявилось: розбито чотири фарфорові тарілки, дві склянки. Разів п'ять ударило об переборку й мене. Та ще я обпikся. Двічі розпечена сковорода падала з плити. Я раз у раз ковзав по слизкій палубі, як по льоду, доки не догадався під ноги насипати солі. Обід зварив вчасно! Однак через аврал обід довелося відкласти, перенесли на потім. На базу ми прийшли й відшвартувалися. За столом веселий гамір, і зовсім не тому, що борщ вийшов дуже густий, а каша зовсім не солена. Хлопці знали, що всю сіль я висипав на підлогу в камбузі. Та настрої у них був бадьорий від почуття, що вони виконали завдання на «відмінно».

Сергій Храмов скінчив розповідь, погодував Яшка і молодого лебедя і звернувся до мічмана Коваленка:

— Вітаю з днем народження. На твою честь, мічмане, я зварив кашу без солі, як для лебедів, як і тоді під час шторму на сторожовому прикордонному кораблі.— Він глянув на дерева, на небо.— Вже осінь, а там і зима...— І до мене:— Та моряки спорудили для лебедів хижку, теплу, під дашком. Ми підігріватимемо у басейні воду, коли крига скує і Дунай, і басейн.

Ось такий фінал розповіді, що її почала першокласниця Оленка Олешко, донька командира, і яку закінчили мічмани Ахмедьянов, Коваленко та кок Храмов.

«АНАПЧАНИН» СИГНАЛИТЬ «SOS»

Капітан третього рангу Олешко привітався зі мною і запитав:

— Ви з Києва?.. А я збираюся туди на передекзаменаційну сесію у Вищій партійній школі.

— Мені говорили, що за освітою ви штурман, за досвідом роботи — заступник командира корабля по політчастині. Тепер у вас буде і вища політична освіта,— сказав я.

— На Дунаї я недавно. Раніше служив на Чорному морі, плавав на сторожовику.

— Серед ваших нагород, Олегу Миколайовичу, є й «Медаль за відзнаку по охороні державного кордону СРСР», — помітив я на білій сорочці у капітана 3-го рангу знайому стрічку.

— Така нагорода й у капітан-лейтенанта Дарича, старшого механіка нашого підрозділу. Разом з ним я служив на сторожовику.

І командир підрозділу Олешко розповів про незабутній в його службі випадок.

Сторожовий прикордонний корабель під командуванням капітана другого рангу Сергія Миколайовича Чапліна ніс службу в Чорному морі. У ті години поблизу острова рибалило кілька сейнерів. З борту корабля був спущений катер, названий моряками «чирок», щоб перевірити прикордонний режим. За кермо катера сів заступник командира корабля по політчастині Олег Олешко.

Катер швидко мчав по високих гребенях хвиль, то упірнаючи, то знову здіймаючись, до риболовних суден. Неподаляк від сейнера катер зупинився. З судна надійшов тривожний сигнал: «Анапчанин» упіймав у трал міну!» Сигнальники від Олешка запитали: «Де?» З «Анапчанина» відповіли: «За десять миль».

«Чирок», керований Олешком, розвернувся й пішов пазустріч своєму кораблю. Навкруги бурунілися, піпилися хвилі. Море хвилювалось, і катер важко було вести.

«Що то за міна? Як близько вона бовтається на хвилях од сейнера? Що вирішила команда, яка прийшла ловити хамсу, камбалу, а зовсім не міну, кимось поставлену ще в роки війни?» — думав Олешко.

Виростав Олег у бабусі, і до неї щороку приїжджав сип, кадровий військовий моряк Володимир Гордійович Олешко. Дядько й був посланцем флоту, зустрічі з якими визначили Олегове майбутнє. Хлопець захоплювався бойовими діями дядькових побратимів по морю. Від дядька на все життя почув і затамив: «На плечах бушлатів у моряків не лише погоня, а й доля Вітчизни і людства».

Ці слова стали епіграфом до письмового твору з літератури під час вступу Олега Олешка до Вищого військово-морського прикордонного училища. І ось у ці хвилини старший лейтенант неначе запитував у свого дядька — капітана першого рангу: «Як допомогти рибалкам?»

Причалити до корабля майже неможливо. Хвилі люто кидали «чирок», і стерновому Олешку треба зосередитися,

зібрати свої сили, волю і вміння, аби триматися на такій відстані, щоб з палуби могли стрибнути люди, а від «чирка» не зосталася купа металобрухту.

Таки пощастило кинути на борт корабля швартовий кінець. Офіцер Микола Дарич, який відмінно знає мінну справу, стрибнув у катер.

Олешко обняв товариша.

— Добре, що ти тут.

— А як же інакше? — відповів Дарич.

У цю мить екіпаж «чирка» поповнився ще однією людиною. У катер стрибнув старшина першої статті Юрій Чекунов. Усі були здивовані, побачивши його на човнику: термін служби у Чекунова вже скінчився, і за кілька днів він мав іти в запас, на берег.

— Юрко? Чому ти тут? — запитав у матроса Дарич.

— Море кличе! Душа вимагає залишитися ще тижнів на два, — хитрувато відповів старшина першої статті. — Запас є запас. Нікуди він від мене не дінеться. А люди на сейнері в біді. Я ж мінер і артилерист.

— Все зрозуміло, — погодився Дарич і глянув на Олешка. — Ходімо, товаришу замполіт.

Корабель першим приймав удари могутньої хвилі і наче гасив високі гребені. «Чирок» ішов за ним. Час спливав певільно.

«За плечима командира корабля два десятки років служби на Тихому, Північному Льодовитому океанах, — думав Олешко. — Бачив наш командир усього. Він, звичайно, покладається на екіпаж «чирка», на Миколу Дарича-мінера. І цю надію й упевненість командира треба виправдати будь що. Тому на наших плечах, як казав дядько Володимир, не просто погони, а доля Вітчизни і людства».

Сторожовий корабель і катер підійшли до «Анапчанина».

— Як там у вас, рибалки?

— Ми підняли трал, і вона пішла в гузир.

Становище у рибалок важке, ситуація екстремальна. Іти з такою швидкістю більше трьохсот миль до бази ризиковано. Що робити?

— Гей, на «Анапчанині», є водолазний костюм? — гукнув Дарич.

— Нема.

— А ласти, маска?

— Є!

— Дві пари! — раптом втрутився у перемовку Чеку-

нов.— Я з вами,— сказав Даричу.— Віршовка в них знайдеться.

— І в нас теж,— сказав хтось із «чирка».

Задум прикордонників був такий: «обшити» міну в гузирі, прив'язати до гузиря буй, щоб потім ніхто не напорівся на міну, і одрізати гузир від трала. Все це треба робити на повному ході сейнера, щоб міна була поближче до поверхні води, інакше в саперів не вистачить кисню на часті й глибокі пірнання.

Дарич і Чекунов у масках і з ластами зникли під водою. Хапаючись за трал, долаючи швидкість, з якою йшов «Анапчанин», вони наближалися до гузиря. А в ньому бовталася чорна, рогата, мов доісторичне чудовисько, міна. Обом саперам бракувало повітря. Дарич і Чекунов випірнули, тримаючись за трал і похитуючись на хвилі. Пірнули знову. Підплили до гузиря. І знову їм не вистачило повітря, бо хвиля немилосердно заплюскувала кінець дихальної трубки.

— Прокляття! — лаялись моряки на «чирку» і рибалки на «Анапчанині», стежачи за діями сміливців.

Уже вп'яте Дарич і Чекунов зникли під сірою розлюченою хвилею. Гузир уже близько, видно то один, то другий ріг міни-потвори, що поверталася туди-сюди. Її чорні роги-шпичаки обросли молюсками, водорослями.

Поєдинок тривав. Дарич і Чекунов вже почали обшивати гузир, щоб смертоносний улов не вислизнув із сітки. Сапери повільно, а таки обшивали трал, пірнаючи, втягуючи віршовку в одне, в друге, в третє вічко сітки. Випірнали, щоб хопнути повітря, і знову зникали під хвилею.

Так тяглося кілька довгих і страшних хвилин.

Мов на акулу, накинувся з ножем Дарич на вже обшитий гузир і відрізав його від сітки.

Тепер на хвилях гойдався буй, що позначав місце знаходження міни. А звільнений від полону «Анапчанин» розвернувся і ліг на курс: він піде на схід, у свій порт.

Зовсім знесилених старшого лейтенанта Дарича і старшину Чекунова прикордонники підібрали з води.

Про успішне закінчення операції негайно повідомили на берег. Скоро міну було розстріляно з гармат сторожовика.

Капітан Олешко закінчив свою оповідь словами:

— За допомогу «Анапчанину» старшого лейтенанта, нині капітан-лейтенанта Дарича, старшину 1-ї статті Чекунова і мене було нагороджено «Медаллю за відзнаку в охороні державного кордону СРСР».

Обличчя у нього худе й смагляве. Очі карі. Погляд уважний. Чорнявого волосся вже торкнулася сивина. Олег Миколайович Олешко народився у перший повознний рік.

— Все-таки швидко минув час. Скільки за ті майже чотири десятки років Дунай вніс води у Чорне море! — задумливо мовив капітан, наблизившись до вікна, з якого було видно велику ріку.

— Біля басейну я чув, що мічман Коваленко сьогодні іменинник, — згадалося мені.

— Точно. Сьогодні вшановуємо Володимира. У нас традиція — відзначати день народження кожного матроса й командира. Ініціатором цього діла є певтомний наш комсорг Риф Ахмедьянов.

Олешко познайомився з Ахмедьяновим ще п'ять років тому в учбовому загоні. Вже тоді був ініціативним, справним моряком. Коли Олешка призначили заступником командира по політчастині, він хотів узяти на корабель і Ахмедьянова. Та Рифа відрядили в інше місто. Там він одружився з місцевою дівчиною і після демобілізації поїхав до Стерлітамака у Башкирії, де працював токарем до служби на флоті. Однак дома довго не затримався. Його кликав назад Дунай, катери, друзі-моряки. Думами й душею Риф відчував, що його місце — на морському кордоні.

— А ось і він сам іде! — помітив Ахмедьянова капітан.

— Годину тому він з Коваленком годував лебедів, — сказав я.

— Лебеді, басейн... Це ідея нашого колишнього командира Чапліна. Не так давно він пішов у запас. Не лише басейн і лебедів залишив Сергій Миколайович про себе на спомин. Для мене особисто він зостався доброю людиною, сміливим моряком з роду «бувалих морських вовків», — посміхнувся командир підрозділу. — Та й не тільки для мене. Кращі риси в наших командирів від Чапліна. Правда ж, товаришу мічман? — звернувся Олешко до Ахмедьянова, який щойно зайшов до канцелярії.

— Так, Сергій Миколайович — справжній командир. Він наш учитель.

Плакати, «Бойові листки», «Куток іменинника», стенд «Історичний меридіан», стінна газета «Чекіст» — все це діло передусім комсорга Рифа Ахмедьянова. Тому я й запитав у нього:

— Скажіть, що ви як комсорг вважаєте головним у роботі?

— Головне — захопити хлопців, щоб працювали не шаблонно, а творчо. Де творчість, там і бажання. А ще треба бути самому прикладом,— додав комсорг задумливо.

Моряки-прикордонники живуть не лише службою. Вони друзі міста й колгоспу. Допомагають колгоспникам. А зовсім недавно грізно збурунився Дунай. Вода вийшла з берегів, перекотила валом через захисні дамби і ринула пестримими потоками, загрожуючи геть затопити будівлі і тваринницькі ферми. Прикордонники стали на боротьбу із стихією. Вода у травні ще холодна, принесена швидким Прутом із засніжених вершин Карпат. Першими кинулись у потік мічмани Ахмедьянов і Коваленко, старшина другої статті Поліванов. Вони й стали кидати мішки з піском у проран дамби. Дужий потік каламутної, холодної води збивав моряків з ніг. Та вони працювали далі.

— Злість на стихію додавала сил,— пригадував Ахмедьянов ті драматичні події на березі Дунаю.— І ще я думав, що ця біда — не останнє випробування у житті і треба бути готовим до нових, тяжчих.

— На одному із стендів є замітка під рубрикою: «Найкрасивіша людина» — нагадав я.

— А-а... «Найкрасивіша людина» — це свого роду імениник, тільки не на один день, а надовго,— відповів мічман повеселилим голосом.— Нещодавно ми провели диспут на цю тему. Звичайно, йшлося передусім про моряків нашого підрозділу.

— Такою людиною можна назвати вас,— сказав я.

Блідувате обличчя Ахмедьянова зарожевіло, і він скромно відповів:

— Зовсім не я. Найкрасивіший Микола Поліванов, командир відділення на катері-паливозаправнику. Усі, хто брав участь у диспуті, проголосували за нього.

І Ахмедьянов став називати гідні риси Поліванової вдачі: близькість до людей, готовність завжди прийти на допомогу іншому, дати відповідь тому, хто сумнівається і вагається, висока вимогливість до себе. Все це і є внутрішня краса Поліванова.

У розмові з Миколою Полівановим я запитав: «Який день у вас був пам'ятним на службі?» Старшина відповів:

— Під час проходження служби у кожного з нас буває немало епізодів, які запам'ятовуються. Було і приємне, і прикре, і навіть трагічне.

Це сталося дев'ятнадцятого січня цього року. Я повернувся з відпустки і зразу ж поцікавився, що нового

сталося за час моєї відсутності. Виявляється, весь підрозділ розшукував двох чоловік на човні. Пропали, мов потонули у морі чи в Дунаї. Знадобилась і допомога катера-заправника. Необхідно було вийти в море і заправити паливним корабель. Уже смеркало, як ми вийшли на морське узбережжя. Палуба катера геть покрилася кригою від бризок, що весь час падали від хвиль. Встояти було не так просто, до того ж та палуба весь час ніби втікала з-під ніг. Надходила ніч. У суцільній пітьмі ми шукали корабель, який мали заправляти. Хвили ставали дедалі крутішими і важчими, катер кидало, як тріску. В голові була одна думка: не підвела б техніка, двигуни. Це — головне. Ось тут я і зрозумів, що таке сумління ставлення до матеріальної частини, до своєї техніки, що таке вимогливість до нас з боку командирів.

Настав відповідальний момент: швартовка і заправка паливом. Разом із старшиною Кобиляцьким ми зайняли свої місця. На палубі було — як на льодовому майданчику. Дуже важко подати кінець швартова на борт корабля. Та ми врешті пришвартувалися. І в ці хвилини я збагнув, що таке матроська служба і моряцька дружба. Корабель своєчасно був заправлений і готовий далі нести свою службу.

«Авжеж, — у думці погодився я, вислухавши Миколу Поліванова. — Саме так міркували й солдати Великої Вітчизняної війни, мої побратими по Балтійському флоту: «Не підвела б техніка, не підкачали б двигуни».

Про це щоразу думав і я, коли з ворожого тилу по радіо передавав радіограми, перебуваючи за кілька кілометрів від штабу групи фашистських військ «Північ», під Псковом, на Ризькому шосе і в Курляндському «котлі» у 1944—1945 роках. «Не підвела б рація ні в дощ, ні в холоднечу, ні навіть коли неподалік іде нерівний бій. Радіограми, в яких цінні відомості про війська противника, його штаби, рух по шосейних дорогах чи залізницею, протоколи допитів полонених — усе це новинно бути передане в Центр до останньої літери й коми. Треба бути знаючим і кмітливим радистом, щоб фашистські пеленгатори не засікли твою рацію під час роботи, при передачі отих надважливих телеграм. А сеанс зв'язку інколи тривав годину, дві або й більше. Спасибі тобі, Миколо Поліванов, за чесну і щиру розповідь. Ти справді найкрасивіша людина у підрозділі сторожових катерів», — все ще думав я.

— Такий же, як Поліванов, і член комітету комсомолу Анатолій Новиков, — сказав далі Ахмедьянов. — Працюю-

чи в судноремонтній майстерні, він опанував три спеціальності. Руки в Новикова золоті, а кмітливість — інженера, — мічман глянув на годинника. — Ходімо вітати іменинника.

Настрій у моряків, які зібралися в Ленінській кімнаті, піднесений. Коваленко — бувалий воїн, служив на прикордонних сторожових катерах на Тихому океані, тепер — на Дунаї. Він один з ініціаторів змагання за відмінне несення служби, за економію пального.

Про все це нагадав капітан третього рангу Олешко. Він вручив іменинникові подарунок від політвідділу частини — книжки, від матросів — набір блешень та збірну вудочку нової конструкції.

Іменинник Володимир Коваленко був радий не так подарункам, як увазі друзів і командування.

Увечері я був гостем капітана третього рангу Олешка та його дружини Валентини Данилівни. І вона, й він заходилися готувати вечерю, а першокласниця Оленка розв'язувати задачі з математики.

Я дивився на старших Олешків. Олег і Валентина вчилися в одній школі: вона у дев'ятому, він — у десятому класах. Тоді й покохали один одного. На третьому курсі інституту вона вийшла заміж за Олега — штурмана, випускника Каспійського вищого військово-морського училища імені С. М. Кірова. З усього видно, що живуть Олег і Валя Олешки за законом моряцької дружби...

Вранці, перед від'їздом з підрозділу, я прийшов до басейну. Як і вчора, тут плавали лебеді, мабуть, найвідданіші один одному і наймирніші, певно, птахи землі, що стали її окрасою.

«ГРОЗА КОНТРАБАНДИСТІВ»

Життя — як морські хвилі. Воно то підіймає дух людини, то опускає, і часом так низько, що, здається, вже немає просвітку, нема можливості побачити далекий і такий жаданий горизонт.

Напруженими, сповненими переживань, сумнівів, невдоволення собою були у Володимира Шевколовича літні дні 1964 року, коли він починав службу в Окремому контрольно-пропускному пункті «Одеса». Людина з вищою

освітою, відомий у Збройних Силах спортсмен-легкоатлет, переможець змагання по киданню диска, раптом «зів'яв», засумнівався, не пізнаючи себе.

На морському вокзалі під час оглядів Шевколовичу здавалося, що йому престо не щастить. Весь час снувалася думка, що він тут не на своєму місці. А Володимир ще з дитячих літ знає, як важливо і для себе особисто, і для держави бути на своєму місці, знати досконально роботу, своєю справою.

Саме так у роки війни, з 1943-го, він, Володя, і його брат Жєня працювали складальниками установок, таких необхідних фронтові, на заводі рентгенапаратури. Як і дорослі, тринадцятилітні Володя і Жєня працювали в цеху по шістнадцять годин на добу. Тоді Володі здавалося, що фізичні й духовні сили в нього напружені до краю, як струна: ще її підкрутити трішечки, і вона трісне, обірветься.

І все ж хлопець переборов себе. Переборов і труднощі. Володя Шевколович працював навіть за майстра. І сил йому додавало розуміння того, що установки, які вони монтують, складають, дуже потрібні для перемоги над фашистською Німеччиною.

Треба було вистояти, витримати.

В 1962 році в апогеї спортивної слави Володимир Шевколович дістав тяжку травму. Треба було знайти сили й повернутися у спорт. Він розробив режим і вперто, зціпивши зуби, тренувався. Переміг свою фізичну і моральну травму, повернувся у великий спорт, став тренером СКА.

Перші тижні служби у пасажирському відділенні КПП дуже тяжко давалися лейтенантові Шевколовичу. Тодішній його командир полковник Князєв Аркадій Іванович намагався заспокоїти лейтенанта. «Все буде гаразд. Ця хандра мине, як тільки викриєш першого лазутчика або контрабандиста», — казав полковник.

Нарешті він викрив першого. Це був іноземець, приємний на вигляд, усміхнений. Однак усмішка вдавана. В цьому контролер Шевколович міг розібратися — життя навчило його розуміти людей. Продовжував пошуки, став аналізувати поведінку туриста. І раптом помітив, що в одній із планок старої валізи блиснула новенька голівка гвіздочка. «Нащо тут свіжий гвіздочок? Решта майже поржавілі. Отож хазяїн заново прибирав планку і загубив єдин гвіздочок, а натомість забив новий, щоб рядок був «заповнений».

Під планкою виявилось п'ять тисяч карбованців. Це був день, коли сумніви, недовір'я до себе були подолані. Шевколович полегшено зітхнув: «Я стану контролером, і це буде місце моєї прикордонної служби...»

Потім предметом дослідження стала коробка з горіховим печивом «Пахлеві». У коробці кришка і дно подвійні. Там були сховані асигнації по сто карбованців кожна. А одного разу ловкачі вмонтували в мандоліну шістнадцять тисяч карбованців. Шевколович опустил «перископ»-люстерко всередину інструмента і побачив пачки грошей. Мандоліну, як «пам'ять» про відвідини СРСР, везла в одну з країн НАТО жінка.

Минув рік, і на долю контролера Шевколовича випало одне з відомих тепер розкриттів банди валютників. І тут була спекуляція на гостинності. Імперіалістичні хижакі, що намагаються підірвати радянську державу економічно, використовували для цих цілей навіть дітей, вражених поліомієлітом.

Хворих дітей теплоходом привозили з одної країни в Одесу, потім у Вірменію, до санаторію, а через місяць — назад за кордон. Групу дітей супроводжувало кілька дорослих. Серед них був головний.

Шеф і його підручні по транспортуванню хворих під час огляду прикордонниками й митниками мали нужденний вигляд страждальників, яким були так близькі болі самих дітей. Несчастя інших знаходить співчуття у кожній чесній людині. Та Шевколович ще й прикордонник, контролер. Він стоїть поруч з вартовим біля трапа на перших метрах рідної землі. За спиною контролера — праця й інтереси радянських людей.

Сірі очі Шевколовича вперто шукають зустрічі з чорними, трохи примруженими, ніби наполоханими, очима шефа дітей. Та ось і сльози... Багато сліз бачив Шевколович у роки війни. Коли фашистські літаки обстрілювали ешелон евакуйованих з Москви робітників восени сорок першого, десятирічний Володя побачив поранених і вбитих. У рідних щойно вбитого на очах були сльози страждання і відчаю. Ну, а в цього пана, що супроводжував нещасних дітей? Крізь завісу сліз неспокійні зіниці бігають сюди-туди. Шевколович прочитує в тих очах якесь нетерпіння і внутрішню напругу.

На причалі постукують милиці: зараз підуть по трапу на борт теплохода діти, що підліковувалися у санаторії. Шевколович глянув, як його воїни перевіряють документи у пасажирів. Дивиться на своїх, а думає про цього шефа,

про вираз його очей, про дітей на милицях. І ще Шевколович раптом відзначив, що з лікування діти чомусь повертаються занадто швидко. Багатьох він запам'ятав в обличчя, коли хворі прибули на радянський берег. «За десять днів прийняти сеанс лікування?» — запитав себе Шевколович.

Контролер знову зустрічається з поглядом супроводжуючого. Іноземець знає: у цю мить не треба потуплювати зір. Та радянському офіцерові було не до змагання — хто кого передивиться. Його очі спинилися на милиці першого хлопчика. Той погляд пеначе прилип до оббитого шкірою підплічника. Шкіра ледь-ледь надірвана, і звідти звисають білі ворсинки. Ще придивився: гвіздочки були забиті не у старі дірочки.

Шевколович вирішив оглянути милиці. «Я протестую! Це не гуманно!» — обурився іноземець.

Контролер зважив у руці милицю. Потім зірвав шкіру підплічника. Там було сховано кілька тисяч карбованців. І так у кожній милиці...

27 серпня 1982 року лайнер «Азербайджан» тримав курс на Венецію. Серед пасажирів був і іноземний автотурист з автомашиною «Мерседес» і причепом «Скіф». Турист не рядовий, з особливим паспортом. Він, звичайно, був упевнений, що обдурить прикордонників і вивезе з нашої країни вісімдесят предметів церковного начиння, старовинні ікони. Одна з них, старовинна, розміром 120 на 130 сантиметрів, була розпиляна на вісім частин.

Всі ці великої цінності реліквії і конфіскували у закордонного грабіжника майор Шевколович і прапорщик Григорій Бороденко. Бороденко за фахом ще й шофер, знає типи багатьох машин, нутром контролера відчуває, де можливі тайники, в яких можуть ховатися цінності. У цього автотуриста з особливим паспортом знайшли вкрадені з музею орден Суворова I-го ступеня і орден Олександра Невського. Всього за зміну Шевколович та його контролери повернули рідній державі цінностей на суму у кілька сотень тисяч карбованців.

Ще одна зустріч з автотуристами — чоловіком і жінкою.

Шевколович уважно дивиться на туристів, перевіряє паспорти. Документи в порядку. Жінка полегшено всмінулася. Уважні сірі очі офіцера-контролера добрі й теж усміхнені. Іноземка знає: радянські прикордонники — люди ввічливі.

— Ви всі цінності вказали у декларації? — перепитав у туристки Шевколович.

— Так, усі.

Це саме ствердив і її супутник, затаюючись димком уже нової сигарети і кидаючи байдужий погляд на берег.

— Щось мені не подобається така байдужість цього бізнесмена,— поділився сумнівом Шевколович із Бороденком.

— І мені теж, товаришу майор. Давайте огляну автомобіль.

— Почнемо з кабіни,— погодився Шевколович.

В кабіні автомобіля, на перший погляд, нічого підозрілого. Кабіна як кабіна. Шевколович кидає, наче ненароком, погляд на власника машини. Той, як і раніше, палить цигарку, раз по раз витираючи носовиком спітніле чоло і шию. Теж нічого дивного: літо в Одесі жарке. Та Шевколович уже відзначив про себе оту зумисну байдужість іноземця, тому в пошуках невтомний і неблаганний.

— Гришо,— звертається майор до прапорщика,— оглянь машину, як це ти можеш.

Прапорщик підіймає килимок і дістає з дна сталеву дротину із загнутим у гачок кінцем.

— Навіщо в машині цей інструмент? — повів плечем Шевколович.

— Справді, нащо цей гачок у кабіні? — запитав і Бороденко.

Шевколович киває. Це означає, що прапорщикові доведеться попрацювати викруткою. Автомобіль треба підняти, про те прапорщик повідомляє хазяїна лімузина: необхідно зняти заднє колесо. Турист до краю здивований, невдоволений, куди й поділася його байдужість. Та лише на мить. Побачивши в руді прикордонника сталеву дротину, він звів подих і знову намагається бути спокійним.

Тим часом майор вивчав поглядом подругу власника автомашини. Та нервово м'яла сумочку. Ненароком впустила її і так само, ніби механічно, штовхнула до перевірепих митниками чемоданів.

Шевколович удав, що не помітив цього. А Бороденко вже зняв заднє колесо і став постукувати викруткою по заціпленому грязюкою підколеснику.

— А дощу в Одесі, та й на всій Україні, вже три тижні не було,— ніби сам до себе мовив Бороденко.— Де можна стак забруднити підколесник?

Як настроювач музичного інструмента до камертона, так прислухався Григорій Бороденко до звуків, що чулися від ударів викрутки. Та ось він рішуче окреслив лінію по забрудненому металу. Ще лінія... Викрутка натрапила

на голівку болта. «Навіщо тут болт? Звичайно ж, він тримає кришку тайничка, ретельно замаскованого!»

Бороденко відгвинтив болт і зняв заслінку. Нічого звідти не посипалось, нічого не впало. Тоді прапорщик узяв сталеву дротину і гачком витяг з тайничка загорнутий у папір камінчик.

— Що й треба було довести, товаришу майор,— полегшено зітхнув Бороденко.

На його долоні світився алмаз, саяв десятками малесеньких сонць. Згадалося, як у заводському обладнанні, що було на палубі цього ж теплохода, Бороденко минулого року виявив коштовний, у сотню тисяч карбованців камінчик, що його вивозив з пашої країни ще один турист.

Прапорщик і цього дня пишався собою. Про це чергування він неодмінно розповість дружині Галі, а вона відповість: «Наскільки б стала біднішою наша країна, якби не ваш майор Володимир Володимирович Шевколович, не ти, Гришо!» Ці слова — все одно, що подяка від командування, вони — подяка й від усього народу.

— Це ще не все, Гришо,— стиха покликав прапорщика Шевколович, показавши очима на супутницю власника автомашини.— Ходімо до неї.

Туристка вже перово кусала губу.

— Ви опукали митників, мадам, вказали у декларації не всі коштовності. Ваші скарби лежать ще і в сумочці,— мовив упевнено Шевколович.— Підніміть сумочку.

— Її вже перевірено! — не втримався власник автомобіля.

— Підніміть,— спокійно повторив майор Шевколович, нічого не пояснюючи.

У сумочці теж був алмаз.

Контролери відділення майора Шевколовича знають своє діло тонко і на хитрощі контрабандистів, ворожих лазутчиків відповідають умінням. У них є прилад, що допомагає у пошуках коштовностей. В конструкції цього приладу брав активну участь і колишній майстер-складальник Володимир Шевколович.

Прикордонники безпомилково прочитують, чи справжній, не фальшивий паспорт, що його подає турист. Та ще вони по очах, як їхній майор Шевколович, по миттєвому виразу обличчя, по жестах уміють прочитати в людині головне — її наміри, добрий чи лихий той умисел.

Про Шевколовича друкувалися репортажі й нариси у збірниках про прикордонників. У журналі «Погранич-

ник» і в «Литературной газете» майор Шевколович справедливо постає в уяві читачів грозою контрабандистів, лжегурністів і пасажирів з нечистими руками й темними помислами.

Я був радий знайомству з цим відомим у країні прикордонником. Дуже цікава, захоплююча, хоча і нелегка служба у майора Шевколовича. Однак мене більше цікавив його характер. Відомо, що визначальні риси характеру людини «зароджуються», формуються у дитинстві, загартовуються в юності. Тому я попросив Володимира Володимировича розповісти про своє дитинство.

Шевколович трохи здивувався цьому запитанню, мовляв, інших журналістів цікавлять здебільшого методи роботи контролерів.

— Може, вип'єте чашечку кави? — запропонував майор. — Каву ми приготуємо тут, не виходячи з кабінету. Заодно й поговоримо.

І майор почав розповідати...

Володя народився в матері не один, а з братом-близнюком Женею у 1931 році. Їхній батько Володимир Михайлович — комуніст з 1917 року, працював директором московської фабрики «Победа Октябрю». Мати, теж партійка, працювала начальником політвідділу великого підприємства. Марті Кузьмівні пощастило бути знайомою з видатною діячкою міжнародного робітничого руху Кларою Цеткіп.

Батько й мати були людьми працелюбними. Батько з робітника виріс до інженера, став «червоним директором». Батьки у матері — полтавські селяни. Матері доводилося працювати в полі від зорі до зорі, тому вона знала ціну хлібові. І своїх синів батьки з ранніх літ привчали до домашньої роботи.

У школі брати Шевколовичі сиділи за одною партою.

За роботою батькові ніколи було займатися хлопцями, тому наглядала за ними здебільшого мати. Марта Кузьмівна тільки у першому та другому класах перевіряла домашні завдання Володі і Жені, в подробицях розпитуючи, що вони «проходили» в школі. Брати звикли до того, що після уроків повинні відчитатися перед матір'ю. Для неї головне — суть, тобто чому вони навчилися, що взяли з уроку. Оцінками мати мовби й не цікавилася...

— Через багато років я зрозумів, що за таким ніби байдужим ставленням матері до моїх і братових оцінок було зовсім не байдуже її ставлення до наших знань,

нашої зацікавленості навчанням і нашої відповідальності перед самими собою, — сказав Володимир Володимирович, пригадуючи своє дитинство. — У третьому класі вона вже не перевіряла наших домашніх завдань. Мама вірила нам.

По закінченні другого класу дитинство у братів обірвалося — почалася війна...

Брати Шевколовичі працювали складальниками установок для фронту. Працювали по два тижні, не виходячи з цеху. Спали в сушильні і, подрімавши, знову ставали до верстатів на складання вузлів.

Це були дні витримки на стійкість. Щоб якось триматися, Володя порадив братові уявити, що без цих установок наші не можуть на фронті домогтися перемоги, і тоді знову повернуться фашисти до околиць Москви, знову в небі з'являться чорнохресті, із свастикою, «юнкерси»...

І після закінчення Великої Вітчизняної війни брати Шевколовичі працювали складальниками на тих же робочих місцях. Володимир був помічником майстра. В цеху говорили: «У Володі золоті руки».

Минули роки, і братів призвали на військову службу. Володимира — у прикордонні війська. Тут він і захопився легкою атлетикою. Спорт допомагав йому у службі. У 1952 році Володимир Шевколович став чемпіоном прикордонних військ з кидання диска.

Не тільки спорт полюбив Володимир, а й службу прикордонника. Вважав, що саме на такій службі можна перевірити себе, розкрити свій характер. Служба на кордоні вчила зібраності, уважності, винахідливості. Командування залишало Шевколовича на надстрокову службу, та Володимир відповів: «Повернуся на кордон, як закінчу десять класів і інститут». Свій намір він здійснив: екстерном склав екзамени за середню школу, вступив до Московського гірничого інституту й закінчив його.

А потім... Потім знову кордон, як і обіцяв командуванню і самому собі. От він і служить тепер контролером на Окремому КПП біля морських воріт держави...

Про каву я зовсім забув. Вона вже давно захолола. Мені хотілося слухати і слухати цього чоловіка. Та робота є робота. До майора дзвонили по телефону, приходили співслуживці.

Першим зайшов пранорщик. В окулярах, обличчя розумне, зосереджене. Очі, здається, можуть прозирнути тебе

наскрізь. Це — Олександр Сипенко, служить шостий рік після закінчення середньої школи в Севастополі. Сип прикордонника Івана Степановича Сипенка, який прослужив у Збройних Силах і на кордоні з 1944 року. Прапорщик Сипенко у відділенні майора Шевколовича відповідає за оформлення документів тих, хто відчалиє од берега, і тих, що прибувають із зарубіжних країн.

Про Сипенка кажуть: працює він так тихо і спокійно, що чути, як у деяких іноземних туристів і пасажирів б'ються серця від хвилювання, а ще чути, як десь на морському вокзалі дзижчить муха. Перебільшення, звичайно. Але в спокійному погляді Сипенка є щось спадкове від прикордонників славних і героїчних сорокових і п'ятдесятих років, коли служив Сипенко-батько.

— Я перший, хто зустрічає пасажирів, і останній, хто їх проводить, — одною фразою прапорщик Сипенко сказав про себе.

Другим до майора Шевколовича завітав підтягнутий, чорнявий капітан Сергій Аранович, заступник начальника відділення. Майор попередив, що о шістнадцятій відділення повинно приймати пасажирів теплохода «Лев Толстой», який повертається з Середземного моря.

— Єсть. Будемо готуватися! — відповів капітан Аранович, усміхнувшись.

В цій усмішці — упевненість, знання своєї роботи, щире ставлення до свого начальника.

— Там щось наш батя конфліктує з Александровим. Батя бубонить, а синок посміхається, — сказав Аранович і до мене: — Батя — це наш старшина.

— Покличте Абдулаєвича, — попросив майор капітана.

Ввійшов прапорщик Хлебаков Атахан Абдулаєвич. Невисокий на зріст, дебелий, широкий у плечах. Служить уже тридцять років. Починав танкістом — був радистом-заряджаючим. Руки в Абдулаєвича дужі. Ще юнаком Хлебаков працював трактористом у Джамбульській області. В середині шістдесятих років йому довелося служити на заставах Камчатки, на Тихому океані, на початку сімдесятих — на березі Льодовитого океану, а у вісімдесятих — на березі Чорного моря.

— І бійці, і офіцери не лише нашого пасажирського відділення, а й усього ОФПН називають Атахана Абдулаєвича батьком.

Вилицювате обличчя засяло від усмішки, вузькуваті карі очі випромінювали тепло і світло. Про таку людину можна сказати: що в нього на умі, те і в очах.

— Що там у тебе за сутички з Александровим? — запитав майор у старшина.

— Не так, щоб дуже, але є трішки. Ви ж знаєте, що на кордон хлопці йдуть з десятирічок, — говорив Абдулаєвич, і не стільки майорові, як мені. — Як же — романтика! І ось з декотрих «романтиків», як Александров, я не можу вибити «піжонства», розумієш... — звернувся він по-східному до мене на «ти». — Хлопцеві повних двадцять літ. Майже скінчив інститут іноземних мов. Трьома чужими мовами розмовляє! — у захваті підняв руку Абдулаєвич і тут же спохмурнів. — А хвалиться, що не тримав у руках ні пилки-ножівки, ні обцешків, ні рубанка, навіть... картоплі не чистив. Оце мамин сипок! — розгнівався старшина.

— Може, він жартома казав? — засміявся Шевколович. — Ці недавні студенти не проти, щоб пожартувати над батьком, який уже дідусь.

— Так точно! — Очі Абдулаєвича вмить засвітилися радістю. — У мого сина Романа, рибалка він, теж є син Володя. На честь нашого командира назвали. Опукові три роки. Росте поповнення прикордонникам. Послужу ще, прийму Володю до себе і тоді на пенсію піду.

— Ну, то ще попереду, — сказав Шевколович, — а зараз будемо зустрічати теплохід «Лев Толстой». О шістнадцятій годині.

— Усі будуть готові, товаришу майор, як штик! — виструнчився старшина і звернувся до мене: — Розумієш, за них турбуєшся, клопочешся. Я навіть пір'я з гусячого пуху роздобув на подушки. Пух — не солома під головою. Нехай після вахти посплять хлоп'ята на таких подушках. Я ж, бувало, замість подушки клав кулак собі під голову. Думаю, є можливість, то чому б не папхати паволочки пухом? А ми тут усе — своїми руками. — І до начальника відділення: — Дозвольте іти, товаришу майор?

— Ідіть, Абдулаєвичу, — відповів Шевколович.

Низенький і огряденький, мов гриб боровичок, старшина чітко козирнув і вийшов з кабінету.

— Колоритний у вас старшина! — зауважив я. — Скільки про них написано в романах, скільки таких старшин у кінофільмах, і ще не все ми знаємо про них.

— Я вже дванадцять років служу з Абдулаєвичем, — сказав Шевколович. — Серйозний він чоловік, все приймає на віру, а хлопцям по вісімнадцять-двадцять років. Бать старший від них майже втричі, і вони інколи можуть покешкувати над «гвардії дідом», як потай від старшина називають його. Я зараз залишу вас, — вибачився майор. —

Можете подивитися все-таки на ті подушки, напхані Абдулаєвичем гусячим пухом. Таких, може, і справді не знайдеш на всьому кордоні від Дунаю й Одеси до Владивостока і Курильських островів. Та й батькові це буде гордісно: письменник, гість з окружної газети «Советський пограничник» та попробував рукою, чи м'які подушки у бійців ОКПП — пасажирського відділення, де старшиною Атахан Хлебаков. Звичайно, така увага — приємність йому, бо він і справді, як батько рідний, піклується про кожного з нас, бійця і офіцера.

Готувалися до від'їзду в морський порт і друзі-земляки з Білорусії ефрейтори Анатолій Веялко та Андрій Касабука. Обидва заслужили подяку від начальника відділення майора Шевколовича за виявлену пильність і кмітливість під час недавнього чергування. Веялко стояв вартовим біля імпровізованої прикордонної зони, що була окреслена металевими бар'єрами. А Касабука на чатах біля трапа.

Сходило багато людей, і було важко стежити за кожним. І раптом з натовпу, наче чорна блискавка, описавши дугу, пролетів невеличкий темний предмет. Касабука подав знак Веялку, мовляв, пильнуй, Толю... Невисокий Веялко підвівся навшипиньках, обпершись руками об перила бар'єра. Він таки помітив «чорну блискавку», зосередившись на ній усю увагу. Хто її схопить?

Кинуту річ упіймав чоловік, ріст якого був, як у баскетболіста. Він одразу ж хотів зникнути в натовпі. Веялко кипівся за ним. Люди розступалися перед прикордонником.

— Стійте! — крикнув Веялко.

Та чоловік уже виштовхувався з юрби і помчав щодуху.

Веялко пробіг із сотню метрів. Ще кільканадцять кроків, і він наздожене високого. Ось довгань не витримав і зупинився перед прикордонником, важко дихаючи і витираючи піт з обличчя лівою рукою. Пальці правої стиснув.

— Ви впіймали невеличку річ, — сказав Анатолій Веялко діловим тоном.

— Нема у мене ніякого речі, — відповів іноземець російською мовою з акцентом.

— Розтуліть пальці.

— Нема у мене пічого!

Тоді Веялко чітко схопив за кисть незнайомця. Той уперто чинив опір. Та врешті пальці супротивника розтулилися. На тротуар упав кисет. Чоловік зацьковано озирався туди-сюди і кліпав переляканими очима. Людей

поблизу не було. Веялко зрозумів погляд супротивника: бійки між ними не буде.

— Підніміть кiset.

Чоловік слухняно нагнувся і подав.

— Не тютюн же тут? — іронічно запитав Веялко.

В кisetі були золотий брелок, кілька золотих обручок і ланцюжків, срібний браслет. Невідомий виявився іноземним студентом...

До шістнадцятї години ще залишається сорок п'ять хвилини. Заступник начальника пасажирського відділення капітан Аранович віддає наказ на охорону кордону молодшому сержанту Григорію Битюкову, ефрейторам Андрію Касабуці та Анатолію Веялку. Вони підуть першими, ще до того, як теплохід «Лев Толстой» пришвартується до причалу.

...А потім з теплохода зійде по трапу радий повернення до рідного берега помічник капітана, привітає начальника пасажирського відділення Окремого контрольно-пропускного пункту і скаже:

— Товаришу майор! Чекаємо на дозвіл. Відкрийте кордон.

Майор Шевколович дасть «добро» на відкриття державного кордону для друзів нашої країни — чесних туристів, для своїх співвітчизників, що повернулися із зарубіжних країн.

ЕПІЛОГ

З воїнами Червонопрапорного Західного прикордонного округу я дружу ось уже двадцять п'ять років. Прикордонники перших днів Великої Вітчизняної війни стали героями моєї трилогії — романів «Каштани на спомин», «Другий фронт» і «На західному напрямку», написаних за останні дванадцять років. Ця дружба ще й ще раз повертає мене до думки про те, як важливо кожному воїнові серцем і помислами розуміти, що на плечах його не лише погони, а й відповідальність за долю країни, за долю людства на всій планеті. Такої б відповідальності нам в усіх сферах і галузях економіки, культури, політики на нинішньому винятково складному і відповідальному етапі історії.

І минулої осені я побував на заставах Західного округу. Відвідав і підрозділ сторожових катерів капітана третього рангу Олега Олешка.

Листопадовий день був похмурий. Невесело було і на серці у моряків-прикордонників: старшина другої статті Поліванов разом з одинадцятьма моряками, які відслужили свій строк, ішов у запас. Біля прикордонного знака вишикувалися дві шеренги моряків. По команді майора Олешка моряки, які йдуть у запас, передають бойові автомати новобранцям. Не можу дивитися, не хвилюючись, на моряків і я. Саме в такі осінні дні 1940 року на березі Фінської затоки хлопці, що прибули служити на флот, і я отримали зброю і прийняли присягу на вірність Радянській Батьківщині, яку зобов'язувалися захищати до останнього подиху.

Карбують крок моряки-новобранці біля прикордонного знака, міцно стискаючи автомати, що висять у них на грудях. Ідуть упевнено онуки прикордонників перших хвилин, годин, перших днів Великої Вітчизняної на свою бойову вахту. І вже вкотре за минулі сорок шість років вчувалися слова комісара 59-го Окремого зенітно-артилерійського дивізіону, сказані у перший день війни: «Віроломний фашистський агресор розіб'є свій череп об наш прикордонний стовп!» І назавжди запам'ятається коротка, сповнена високої відповідальності і гордості фраза начальника відділення Одеського Окремого контрольно-пропускного пункту майора Володимира Шевколовича: «Дозволяю відкрити кордон».

З М І С Т

Якщо завтра війна...	3
Тасмниці камарадо Рудольфо	22
З анкети тащкового генерала	67
Велика й Мала земля генерала Строкача	109
Три дні війни командуючого	136
«Президент лісової академії»	169
Осетинський брат	186
Французькі хлопці	197
Конструктор партизанської торпеди	211
Внески чекіста Сидорчука	223
«Червона ружка, бялий квят»	234
Комендант рейхстагу	253
Кроки до Перемоги	262
Анатолій Донченко — арсеналець	284
Степанидиц характер	295
Гвардії сержант, професор	303
Тимофій Махопьок, секретар райкому	314
Моряцька вірність	329
«Гроза контрабандистів»	339
Епілог	350

Павел Федорович Автомонов

КРАСНАЯ СТРОКА БИОГРАФИИ

Короткие повести, портреты

Київ, «Радянський письменник», 1987

(На українском языке)

Редактор М. Я. Ратушний

Художник П. Х. Андрончук

Художній редактор Ю. В. Бойченко

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректори:

Н. В. Камендровська, Т. К. Щегельська

Информ. бланк № 2284

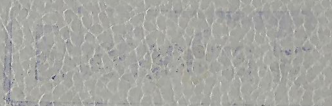
Здано на виробництво 08.04.87. Підписано до друку 05.08.87. БФ 22407. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Високий друк. 18,48 ум.-друк. арк., 18,69 ум. фарб.-відб., 20,45 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 7-177. Ціна в оправі 1 крб. 60 к.

Видавництво «Радянський письменник»,

252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Діпець-Захаржевського, 6/8.

1 крб. 60 к.

III
BIBLIO
ABIBIB
BIBIBIB
BIBIBIB